

IR

2000 **2**(8)

Нижеподписавшиеся уполномоченные констатируют, что в соответствии с условиями Договора о дружбе и границе между СССР и Германией, подписанного 23 августа 1939 года, секретный дополнительный протокол к нему изменяет в таком образом, что территория, находящаяся в сфере интересов СССР, и часть территории, находящаяся в сфере интересов Германии (см. карту воеводства, относящуюся к Договору о дружбе и границе между СССР и Германией). Как только Правительство СССР примет на литовской территории особые меры в интересах, то с целью...

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2000 2(8)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2000

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė

DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)

VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

- *Nijolė Maslauskienė*
Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas
okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn. 7
The Purge of Civil Servants in Soviet Occupied Lithuania between
June–December 1940..... 41
- *Arūnas Bubnys*
Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) ir 252-asis batalionai (1941–1944) 42
The Activities of the 2nd and the 252nd Police Battalions
between 1941–1944 55
- *Laurynas Jonušauskas*
Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje 1940–1960 m. 56
Diplomatic Representation of Lithuania in France during the 1940–1960..... 66

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

- Tarptautinė konferencija „Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. slaptieji
susitarimai ir jų padariniai Vidurio bei Rytų Europos valstybėms“ 67
- *Zenonas Butkus*
Vokietijos ir SSRS diplomatinis bendradarbiavimas Baltijos
šalyse 1920–1940 m. 68
- *Algimantas Kasparavičius*
Molotovo–Ribbentropo slaptųjų protokolų prielaidos ir
ištakos (1922–1932) 73
- *Magnus Ilmjäru*
Estijos užsienio politika 1939–1940 m. 89
- *Joachim Tauber*
Hitlerio–Stalino pakto priežastys ir padariniai 96
- Vanda Kašauskienė*
Lietuvos visuomenės pastangos 1987–1990 m. pripažinti niekiniu
Molotovo–Ribbentropo paktą 107

Dietrich A. Loeber

Molotovo–Ribbentropo pakto padariniai nepriklausomybę atkūrusiai Lietuvai tarptautinės teisės požiūriu	115
---	-----

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENT’S RESEARCH

Mindaugas Žiūkas

KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje	119
The KGB Actions against School Students of Vilnius City in the Early Eighties	134

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Dalia Kuodytė

Vieno dokumento istorija ir ne tik... ..	135
--	-----

Arvydas Anušauskas

Partizanai apie atmintį ir sovietinį palikimą	139
---	-----

KRAŠTO LAISVĖS KOVOS – REGIONAL STRUGGLE FOR FREEDOM

Nijolė Žemaitienė

Pagrindinės jaunimo organizacijos Pandėlio vidurinėje mokykloje	143
---	-----

RECENZIJOS – REVIEWS

Valentinas Brandišauskas

Abejotinas „frontininkų“ pasirinkimas, arba apie eilinę A. Liekio „monografiją“ (Algimantas Liekis, <i>Lietuvos laikinoji</i> <i>vyriausybė (1941 06 22–08 05)</i> , Vilnius, 2000, 428 p.)	157
---	-----

IN MEMORIAM	174
-------------------	-----

KRONIKA – CRONICALS.....	178
--------------------------	-----

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS.....	183
----------------------------------	-----

Nijolė Maslauskienė

Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.

1940 m. birželio mėnesį SSRS okupavus Lietuvą, svarbiausias politinis okupantų uždavinys buvo panaikinti Lietuvos Respublikos politinę sistemą, jos valdžios ir valdymo aparatą ir vietoj jo suformuoti okupacinio režimo administraciją, kurios struktūra, veiklos uždaviniai ir funkcijos, visų grandžių tarnautojų sudėtis ir veiklos kontrolė atitiktų SSRS valdymo aparato struktūrą, veiklos uždavinius, funkcijas ir bolševikų partijos kadro parinkimo bei paskirstymo sistemą. Okupantai pamažu keitė aparato struktūrą ir valdininkiją, palenkdami administraciją Lietuvos aneksijos ir sovietizavimo uždaviniams vykdyti. Siekdami išstumti iš valdžios jiems priešiškas Lietuvos politines jėgas ir sutelkti savo rankose pagrindinius valdžios bei valdymo svertus, okupantai 1940 m. vasarą nušalino Lietuvos Respublikos valdininkijos viršūnes ir pakeitė jas Lietuvos komunistų partijos nariais bei kitais okupacinio režimo talkininkais. 1940 m. liepos 21 d. vadinamajam Liaudies seimui paskelbus deklaracijas dėl Lietuvos valstybės santvarkos pakeitimo ir įstojimo į SSRS, o rugpjūčio 3 d. galutinai įjungus Lietuvą į Sovietų Sąjungą, buvo panaikintas Lietuvos valstybingumas ir visas visuomenės gyvenimo sritis pradėta pertvarkyti pagal sovietų modelį. Okupantai perdavė krašto administravimą Lietuvos komunistų partijai, kuri tapo „vadovaujanti“ sovietų Lietuvos politinės sistemos jėga ir pradėjo

masiškai keisti Lietuvos valdininkiją, bolševikų terminija – pradėjo kadro valymą, kad neliktų socialiniu, politiniu ir ideologiniu atžvilgiu sovietų režimui priešiškų bei nepatikimų tarnautojų.

Šio straipsnio objektas yra Lietuvos Respublikos valdžios ir valdymo viršūnių pakeitimas okupacinio režimo administracija, Lietuvos valdininkijos pašalinimas iš krašto administravimo institucijų dėl politinių ir socialinių priežasčių bei jos pakeitimas komunistais 1940 m. (nuo vadinamosios Liaudies vyriausybės suformavimo birželio mėnesį iki komunistų organizuotos pirmosios masinės kadro valymo kampanijos pabaigos gruodžio mėnesį). Straipsnyje aptariami tokie klausimai: 1) okupantų tikslai suformuoti Lietuvos aneksijos mechanizmą atitinkančią marionetinę vyriausybę, perduoti krašto administravimą komunistams ir sudaryti LSSR administraciją, kuri sovietizuotą Lietuvą; 2) Lietuvos Respublikos valdininkų pakeitimo SSRS atstovų ir komunistų parinktais žmonėmis priežastys ir tikslai, mechanizmas ir veiksniai, koregavę šį procesą; 3) Lietuvos komunistų partijos ir valdininkiją tiesiogiai šalinusių kadro skyrių vaidmuo šiame procese; 4) Lietuvos valdininkijos pastangos priešintis jos šalinimui iš valdymo aparato ir komunistų skverbimuisi į jį. Straipsnį sudaro trys skyriai: pirmame nušviestas Lietuvos valdininkijos viršūnių pakeitimas 1940 m.

birželio–liepos mėn. (nuo Justo Paleckio vyriausybės sudarymo iki Liaudies seimo rinkimų), antrame – Lietuvos valdininkijos šalinimas iš LSSR administracijos 1940 m. liepos–gruodžio mėn. (nuo Liaudies seimo rinkimų iki komunistų organizuotos pirmosios masinės kadru valymo kampanijos pabaigos gruodžio mėnesį), trečiame aptartas Lietuvos valdininkijos priešinimasis jos šalinimui iš valdymo aparato ir komunistų skverbimuisi į jį. Šie klausimai straipsnyje nagrinėjami chronologiniu-teminiu metodu.

Lietuvos valdininkijos pašalinimas iš okupacinio režimo administracijos dėl politinių ir socialinių priežasčių pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu buvo svarbi Lietuvos sovietizavimo, okupacinio režimo ir Lietuvos komunistų partijos politikos dalis. Ši tema palyginti plačiai nušviesta Lietuvos istorikų darbuose.

Siekiant ideologiškai užmaskuoti Lietuvos okupaciją ir aneksiją, LSSR istoriografijoje buvo suformuluota vadinamosios socialistinės revoliucijos Lietuvoje 1940 m. koncepcija. Remiantis šia koncepcija Lietuvos Respublikos valdininkijos pakeitimas buvo traktuojamas kaip politinis Lietuvos komunistų partijos uždavinys sulaužyti Lietuvos Respublikos valstybės mašiną, pašalinti iš valdžios jai priešiškas politines jėgas, sutelkti komunistų rankose valdžios ir valdymo svertus ir išspręsti politinį vadinamojo pereinamojo laikotarpio iš kapitalizmo į socializmą uždavinį – įvesti „proletariato diktatūrą“ ir suformuoti komunistų vadovaujamą sovietų Lietuvos valdymo aparatą¹. Tokios sampratos pagrindus 1941 m. padėjo VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliotinis, buvęs SSRS pasiuntinys Lietuvoje Nikolajus Pozdniakovas ir LKP(b) CK sekretorius Antanas Sniečkus². Tačiau remdamiesi šia samprata sovietų istorikai negalėjo įtikinamai paaiškinti, kodėl valdžią paėmusi komunistų partija sudarė nekomu-

nistinę J. Paleckio vyriausybę ir pakeitė tik valdininkijos viršūnes, o visą valstybės aparatą ėmė radikalai keisti tik Lietuvą formaliai įjungus į SSRS. Siekiant kaip nors pagrįsti šiuos revoliucijos schemai prieštaraujančius faktus, iš pradžių buvo teigiama, kad „socialistinė revoliucija“ vyko dviem etapais, o vėliau suformuluota nuostata apie „socialistinės revoliucijos“ Lietuvoje 1940 m. ypatybes – taikų, parlamentinį ir laipsnišką jos pobūdį bei LKP savarankiškai nustatytą taktiką taikiu būdu ir laipsniškai paimti valdžią bei įvesti „proletariato diktatūrą“³. Todėl valdininkijos viršūnių pakeitimą 1940 m. vasarą sovietų istorikai traktavo kaip LKP taktiką laipsniškai pakeisti valstybės aparatą ir valdininkiją, kurį laiką panaudojant valstybės institucijas ir jos tarnautojus komunistų tikslams. Taip klastojant istoriją nebuvo paisoma to, kad pirminiai LKP šaltiniai ir tų įvykių dalyvių atsiminimai griovė tokią versiją. Šeštajame–aštuntajame dešimtmetyje LSSR istorikai parašė nemažai darbų, kuriuose laikydami marksistinių pozicijų įvairiais aspektais aptarė tarpusavyje susijusius Lietuvos Respublikos valdininkijos pakeitimo ir sovietų administracijos formavimo procesus, pabrėžė, kad Lietuvos komunistų partija jiems vadovavo, juos organizavo ir vykdė⁴. Bene plačiausiai LKP(b) politiką šioje srityje tyrė Solomonas Atamukas⁵. Kai kuriuos nacionalinius Lietuvos komunistų partijos kadru politikos 1940–1941 m. aspektus aptarė istorikas J. Paleckis⁶. Ideologiniais sumetimais sovietinėje istoriografijoje buvo sąmoningai nutylėti valdininkijos pakeitimo mastai ir represinis jo pobūdis. Stokojant apibendrintų ir patikimų pirminių šaltinių LSSR istorikams nepavyko nustatyti, kiek buvo pašalinta iš darbo Lietuvos Respublikos tarnautojų ir kiek LSSR administracijos įstaigose įdarbinta naujų, komunistų iškeltų žmonių, išskyrus nuorodas į LKP(b) CK sek-

retoriaus A. Sniečkaus ataskaitiniame pranešime LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d. paskelbtus duomenis, kad 1940 m. beveik 100 proc. buvo pakeisti Vidaus reikalų ministerijos darbuotojai⁷. S. Atamukas pažymėjo, kad 1940–1941 m. nebuvo visapusės sovietinių darbuotojų kadrų apskaitos, todėl istorikams sunku susidaryti apibendrintą jų keitimo vaizdą⁸. Vis dėlto jis apskaičiavo, kad iki 1941 m. pradžios įvairiose įstaigose buvo įdarbinti 2064 komunistai ir 574 komjaunuoliai, iš viso 2638 žmonės⁹.

Užsienio lietuvių istoriografijoje buvo suformuluota Lietuvos okupacijos ir aneksijos koncepcija, kuria remiantis nagrinėtas Lietuvos valdininkijos keitimo pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu procesas¹⁰. Pagal ją, Lietuvos valdininkijos šalinimas iš valstybės aparato buvo sudedamoji okupantų vykdytos politikos dalis siekiant sugriauti Lietuvos valstybės politinę sistemą, įdiegti SSRS politinę sistemą ir suformuoti Lietuvoje okupacinio režimo administraciją, todėl okupaciniam režimui politiškai nepatikima valdininkija buvo masiškai pakeista komunistais ir kitais režimo šalininkais. Neturėdami galimybių naudotis pirminiais šaltiniais, užsienio istorikai Lietuvos valdininkijos keitimo procesą aptarė remdamiesi atsiminimais, pirmiausia J. Paleckio vyriausybės ir Mečislovo Gedvilo vadovaujamos Liaudies Komisarų Tarybos narių (ministrų Vinco Krėvės-Mickevičiaus, Ernesto Galvanausko, komisaro Jurgio Glušausko) bei kitų LSSR pareigūnų (pvz., Kauno miesto burmistro A. Garmaus). Jie atskleidė tarnautojų keitimo mechanizmą, nušvietė rusinimo tendencijas, parodė įvairių tautybių komunistų vaidmenį administracijoje. Tačiau dėl ribotos šaltinių bazės nebuvo išvengta smulkių netikslumų. Pavyzdžiui, Juozas Brazaitis (N. E. Sūduvis) rašė, kad J. Paleckis 1940 m. birželio mėnesį papildė vyriausybę naujais nariais, daugiau-

sia komunistais, nors tarp jo minėtų 9 ministrų tuo metu LKP priklausė tik 3, o kiti buvo į ją įtraukti gerokai vėliau. Kai kur užsienio literatūroje pastebima tendencija sumenkinti ministrų nekomunistų vaidmenį aneksuojant Lietuvą, pavaizduoti juos kaip SSRS emisarų apgaulės aukas, neturėjusius kito pasirinkimo. Netgi Lietuvių aktyvistų fronto lyderis Kazys Škirpa, konstatavęs, kad Liaudies vyriausybė buvo klusnus SSRS įrankis, pasirinko V. Krėvės-Mickevičiaus ir E. Galvanausko žodžiais apie dvi ministrų grupes joje, išskyrė tautiškai nusistačiusius ministrus su V. Krėve-Mickevičiumi priešakyje, mėginusius „išgelbėti, ką dar buvo galima išgelbėti“, ir priešpriešino juos „parsidavėliams“ komunistams¹¹. Toks dvigubų standartų taikymas ministrams ne tik atspindėjo V. Krėvės-Mickevičiaus, E. Galvanausko ar K. Škirpos požiūrį į nekomunistinės orientacijos politikus, padėjusius okupantams maskuoti Lietuvos okupaciją, bet išreiškė daug gilesnius procesus Lietuvos visuomenės sąmonėje pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu ir vėliau. Į SSRS politines machinacijas įtraukti Lietuvos Respublikos politikai ir visuomenės veikėjai mėgino atsiriboti nuo okupantų ir jiems talkinusių komunistų ir reabilituoti save. Savųjų politikų išdavystės naštos nepajėgusi pakelti visuomenė taip pat bandė pateisinti jų elgesį bei išteisinti juos, o sąmonėje – ir save dėl savo politinės dezorientacijos, dėl to, kad nesipriešino okupantui, o kartais ir talkino jam.

Užsienio istoriografijoje suformuluota koncepcija tapo šiuolaikinės Lietuvos Respublikos istoriografijos pagrindu. Remdamiesi ja ir Lietuvos archyvuose išlikusiais pirminiais šaltiniais Lietuvos Respublikos istorikai nagrinėjo Lietuvos valdininkijos pakeitimą kaip okupantų ir jiems talkinusių komunistų vykdytą Lietuvos valstybės griovimo, jos politinės sistemos naikinimo ir SSRS sistemos diegimo Lietuvoje politikos

dalį. Istorikai Vytautas Kancevičius ir Liudas Truska pirmieji aptarė Lietuvos aneksijos mechanizmą, Lietuvos valstybės aparato pakeitimą okupacinio režimo administracija, tarpusavyje susijusius ir kartu vykusius procesus – Lietuvos tarnautojų šalinimą ir naujų, okupantų ir komunistų iškeltų žmonių įdarbinimą įstaigose¹². L. Truska kritiškai įvertino memuarus bei jais paremtą istoriografijos tradiciją ir pabrėžė, kad netgi po to, kai visiškai išsisklaidė V. Krėvės-Mickevičiaus ir kitų ministrų iliuzijos išlaikyti ribotą Lietuvos valstybingumą, jie liko vyriausybėje, viešais pareiškimais ir patriotų reputacija klaidino tautą, maskavo okupantų planus ir tuo padėjo jiems¹³. Istorikas Arvydas Anušauskas nagrinėjo, kaip buvo sugriauta Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija ir jos Saugumo departamentas, formuojamos sovietinės represinės struktūros, ministerijos darbuotojai pakeisti komunistais¹⁴. L. Truska ir A. Anušauskas įvedė į mokslinę apyvertą naujus šaltinius, atskleidė iki tol nenušviestas Lietuvos Respublikos valdininkų pašalinimo ir sovietų administracijos formavimo aplinkybes. Pavyzdžiui, A. Anušauskas nustatė, kad vidaus reikalų ministrai (iš pradžių Matas Mickis, vėliau M. Gedvilas) buvo parinkti iš NKVD rezidentūros bendradarbių¹⁵. Jis paskelbė informaciją apie 1940 m. vasarą iš darbo atleistus ir pasitraukusius Valstybės saugumo departamento darbuotojus. Iki šiol tai vieninteliai apibendrinti duomenys apie 1940 m. vasarą pašalintus valdininkus. K. Antanaitis apžvelgė, kaip Lietuvoje pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu buvo diegiama nomenklatūra – partinio valdymo, sovietų režimo aukščiausių pareigūnų skyrimo ir kontrolės sistema¹⁶.

Lietuvos istoriografijoje įvairiais aspektais nagrinėtas Lietuvos valdininkijos keitimas 1940 m. birželio–gruodžio mėn., tačiau neatskleistos visos jo priežastys, neišryškintas Lietuvos komunistų partijos ir tar-

nautojus tiesiogiai keitusių LKP(b) ir įstaigų kadro skyrių vadovų vaidmuo šiame procese, išsamiau neaptarta 1940 m. rudenį pradėta pirmoji masinė Lietuvos Respublikos valdininkų šalinimo iš valdymo aparato kampanija, nepateikti duomenys apie atleistus iš darbo ir vietoj jų komunistų paskirtus tarnautojus, išskyrus A. Anušausko monografijoje skelbtas žinias apie pašalintus buvusius Lietuvos Respublikos saugumo departamento darbuotojus. Istoriografijoje aptartos priežastys, dėl kurių Lietuvos valdininkija nesipriešino okupacijai ir aneksijai, nepasitraukė iš okupuoto krašto valdymo struktūrų ir bendradarbiavo su okupantais, tačiau neparodytos jos pastangos priešintis komunistų vykdytai kadro politikai, Lietuvos valdininkų šalinimui iš LSSR administracijos ir komunistų skverbimuisi į ją.

Lietuvoje gausu pirminių šaltinių, kurie įvairiais aspektais atspindi Lietuvos valdininkijos keitimą ir okupacinio režimo administracijos formavimą, tačiau trūksta apibendrintos ir tikslios informacijos apie tarnautojų skaičiaus kaitą 1940 m. Nemažai informacijos apie kadro kaitą suteikia komisariatų darbuotojų sąrašai, jų kadro skyrių ataskaitos ir kitos žinios, taip pat gausi atsiminimų literatūra¹⁷.

Kadangi Lietuvos Respublikos valdžios ir valdymo aparato bei jo tarnautojų pakeitimas okupacinio režimo administracija yra specialaus didelės apimties mokslinio tiriamojo darbo objektas, šiame straipsnyje gvildenamos tik kelios problemos, kurios Lietuvos istoriografijoje iki šiol nebuvo pakankamai nuodugniai išanalizuotos ar buvo prieštaringai vertinamos. Tarnautojų pakeitimas straipsnyje nagrinėjamas ne kaip izoliuotas, bet glaudžiai su Lietuvos Respublikos valstybės aparato griovimu susijęs reiškinys, apimantis okupacinio režimo administracijos formavimą ir naujų, SSRS vyriausybės įgaliotinių bei komunistų parinktų žmonių iškėlimą į LSSR valdymo

institucijas. Rašant straipsnį remtasi atsiminimais ir daugiausia Lietuvos visuomenės organizacijų archyve saugomais dokumentais.

LIETUVOS RESPUBLIKOS VALSTYBĖS APARATO VIRŠŪNIŲ PAKEITIMAS 1940 M. BIRŽELIO 15 D. – LIEPOS 15 D.

1940 m. birželio mėnesį SSRS okupavo Baltijos šalis, tarp jų ir Lietuvą. Lietuvos okupacijai ir aneksijai pridengti bei pasaulio viešajai nuomonei suklaidinti SSRS panaudojo karinę okupacijos akciją ir klastingų politinių kombinacijų būdą sukelti Lietuvos vyriausybės krizę, pašalinti ją ir pakeisti marionetine vyriausybe¹⁸. SSRS ultimatumą priėmusi ir kapituliavusi Lietuvos vyriausybė su SSRS užsienio reikalų ministerijos vadovais ir SSRS pasiuntiniu Lietuvoje derino vyriausybės sudėties pakeitimus ir tolesnius savo veiklos žingsnius. Tokia pozicija ir veiksmais, viešais okupaciją teisinančiais pareiškimais Antano Merkio vyriausybė dezorientavo pasaulio ir Lietuvos visuomenę, sudarė prielaidas SSRS įgyvendinti Lietuvos aneksijos planą, padėjo bolševikų propagandai formuoti SSRS agresijos teisėtumo regimybę.

1940 m. birželio 15 d. Lietuvos Respublikos prezidentas Antanas Smetona pats nusišalino nuo pareigų, pavedė jas eiti ministrui pirmininkui A. Merkiui ir kartu su krašto apsaugos ministru Kaziu Musteikiu perėjo Vokietijos sieną. Tai buvo pirmieji aukščiausi Lietuvos valstybės pareigūnai, kurie patys pasitraukė iš valdžios ir paliko Lietuvą. Birželio 16 d. Kaune likę vyriausybės nariai nutarė A. Smetonos pasitraukimą laikyti jo atsistatydinimu iš pareigų. Toks A. Smetonos pasitraukimo paaiškinimas visiškai atitiko SSRS interesus ir suteikė jiems formalų teisinį pagrindą tolesniems vyriausybės pakeitimo žingsniams.

A. Merkys atleido iš pareigų krašto apsaugos ministrą K. Musteikį ir jo pareigas pavedė eiti kariuomenės vadui Vincui Vitkauskui. Birželio 16 d. A. Merkio vyriausybė paaukojo okupantams pirmuosius valstybės pareigūnus: buvo suimti ir uždaryti į kalėjimą vidaus reikalų ministras Kazys Skučas ir Valstybės saugumo departamento direktorius Augustinas Povilaitis. A. Merkys pakluso SSRS užsienio reikalų komisaro Viačeslavo Molotovo birželio 15 d. reikalavimui derinti su SSRS įgaliotiniu ir pasiuntiniu Lietuvoje naujos, SSRS palankios vyriausybės sudėtį.

Ypatingus SSRS vyriausybės įgaliojimus turėjęs SSRS užsienio reikalų komisaro V. Molotovo pavaduotojas Vladimiras Dekanozovas vos atvykęs birželio 15 d. vakarą į Kauną ėmė vadovauti Lietuvos aneksijos įgyvendinimui. Kartu su SSRS pasiuntiniu Lietuvoje N. Pozdniakovu jis sudarė darbo grupę iš SSRS pasiuntinybės Lietuvoje darbuotojų, SSRS kariuomenės dalinių Lietuvoje vadovybės, Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto sekretoriato narių ir kitų komunistų partijos ir komjaunimo aktyvistų, į Lietuvą iš SSRS atsiųstos Vidaus reikalų komisariato (toliau – NKVD) brigados. Ši grupė formavo marionetinę Lietuvos vyriausybę, vadovavo vyriausybės, komunistų partijos, masinės informacijos priemonių veiklai ir ją kontroliavo bei nukreipė jas aneksijos planui įgyvendinti¹⁹.

Marionetinės J. Paleckio vyriausybės sudarymas. SSRS kariniai strateginiai ir politiniai tikslai, pastangos sudaryti regimybę, kad okupuotą teritoriją administruoja vietos gyventojai, o politinius pokyčius vykdo jos opozicinės politinės jėgos, bei siekimas dezorientuoti Lietuvos visuomenę nulėmė, kad Lietuvos politinė sistema buvo pakeista laipsniškai. Dėl tų pačių priežasčių marionetinė vyriausybė buvo sudaryta vadovaujantis ne klasiniais ir partiniais bolševikų kadru

atrankos principais, bet politiniais ir propagandiniais SSRS interesais.

Birželio 16 d. V. Dekanozovas ir A. Merkys aptarė naujos vyriausybės sudėtį. SSRS siekė, kad ministrų kabinetas būtų palankus Sovietų Sąjungai ir lengvai manipuliuojamas, kairiosios, tačiau ne komunistinės orientacijos, todėl į jį buvo parinkti ne tik SSRS šalininkai, Lietuvoje žinomi demokratinių pažiūrų visuomenės ir kultūros veikėjai, bet ir politiškai nepatyrę, patiklūs žmonės. Norint suklaidinti visuomenę, į vyriausybę kuriam laikui buvo sąmoningai užkirstas kelias Lietuvos komunistų partijos nariams, atmestas jų siūlymas ministru pirmininku paskirti A. Sniečkų²⁰. Komunistų Internacionalo vadovybė ir SSRS vyriausybės įgaliotiniai nurodė Lietuvos komunistams laikytis ramiai, nekelti savo reikalavimų ir nesikišti į SSRS politines kombinacijas²¹.

Vyriausybė buvo sudaryta sparčiai, „bolševikiškos stachanovščinos tempu“²². Kandidatūras į vyriausybės narius ir ministerijų vadovus parinko SSRS pasiuntinys Lietuvoje N. Pozdniakovas pagal pasiuntinybėje sukaupią Lietuvos valstybės ir visuomenės veikėjų kartoteką²³. Jis gerai orientavosi Lietuvos visuomenės gyvenime, asmeniškai pažino daug įvairių politinių pažiūrų visuomenės ir kultūros veikėjų, žinojo jų savybes. Kandidatai į ministrus buvo parinkti iš įvairaus politinio spektro žmonių, bet būtinai konfrontavusių su tautininkais ir viešai simpatizavusių SSRS valstybei bei paveiktų jos propagandos. Dalis ministrų ir viceministrų buvo parinkti iš Lietuvių draugijos SSRS tautų kultūrai pažinti veikėjų (draugijos pirmininkas buvo rašytojas V. Krėvė-Mickevičius, vicepirmininkas – žurnalistas J. Paleckis, aktyvūs veikėjai – rašytojai Liudas Gira, Antanas Venclova ir kt.), kurie palaikė ryšius su pasiuntinybe ir komunistais inteligentais. Dėl vyriausybės ir ministerijų vadovybių sudėties SSRS vyriausybės

įgaliotiniai tarėsi ir su kai kuriais LKP veikėjais: iš pradžių su LKP CK sekretoriumi Iciku Šmueliu Meskupu, vėliau – su Michalina Meškauskiene, iš kalėjimo paleistu LKP CK sekretoriumi A. Sniečkumi ir kitais²⁴. Okupantai analizavo galimybes manipuluoti numatytais žmonėmis ir specialiai parinko nei politinės veiklos patirties, nei gilių politinės nuovokos neturinčius asmenis, tikėdamiesi, kad šie negreit perpras jų politines machinacijas, o perpratę jau negalės pasitraukti, nes bus per daug į jas įpainioti. Antai J. Paleckis buvo pasirinktas kaip kairysis liaudininkas ir atviras SSRS gerbėjas, silpno, nuolankaus būdo žmogus²⁵. V. Krėvė-Mickevičius buvo iškeltas atsižvelgus į jo kaip žymaus kultūros veikėjo, rašytojo ir patrioto reputaciją, siekiant sukurti Lietuvos visuomenės pasitikėjimą nauja vyriausybe. Okupantų planus atitiko ir tai, kad jis neturėjo politinės veiklos patirties, nebuvo „suktas politikas“ ir iš SSRS emisarų nesitikėjo jokios klastos ar apgaulės²⁶. Žemės ūkio ir laikinai iki birželio 19 d. vidaus reikalų ministro pareigas ėjęs M. Mickis pasirinktas dėl ryšių su NKVD rezidentūra ir norint įtikinti visuomenę, kad SSRS nesirengia keisti Lietuvos Respublikos politinės sistemos. Kad patrauktų į okupantų pusę Lietuvos tautines mažumas, pirmiausia žydų bendruomenę, SSRS emisarai numatė sveikatos apsaugos ministru paskirti LKP vadovaujamos Lietuvos raudonosios pagalbos organizacijos (MOPR'o²⁷) rėmėją Moisiejų Leoną Koganą, kuris 1919–1920 m. tarnavo sovietų Rusijos raudonojoje armijoje gydytoju. SSRS vyriausybės atstovai nepasiūlė tik kandidato į finansų ministro pareigas ir leido J. Paleckiui su V. Merkiu patiems jį pasirinkti. Kaip matyti iš SSRS pasiuntinybės sudarytų kandidatų į vadovaujančias pareigas okupuoto krašto administracijoje sąrašų, LKP CK sekretorius I. Meskupas ir Genrikas Zimanas stengėsi iškelti į šį postą žydams komunistams artimą inžinierių Chaimą Alpera-

vičių, tačiau V. Dekanozovas ir N. Pozdniekovas tam nepritarė. A. Merkys su J. Paleckiu nutarė palikti buvusį finansų ministrą E. Galvanauską. Birželio 16 d. liaudininkų ir krikščionių demokratų veikėjai savo pasitarime delegavo jį į vyriausybę ir taip faktiškai sankcionavo A. Merkio vyriausybės pašalinimą ir J. Paleckio kabineto sudarymą²⁸.

V. Dekanozovas ir N. Pozdniekovas norėjo palaikyti iliuzijas, kad SSRS nesikiš į Lietuvos vidaus reikalus ir leis vyriausybei veikti savarankiškai, todėl kalbėjosi su kai kuriais žmonėmis, kuriuos numatė į aukštus postus, ir mėgino juos tuo įtikinti. Tačiau su daugeliu ministrų nebuvo tartasi. Kaip matyti iš jų atsiminimų, paskyrimai vyko pagal bolševikams įprastą schemą: dauguma jų buvo iškviesti pas J. Paleckį, informuoti, kad „liaudis“ nutarė juos padaryti ministrais, ir pasiūsti į ministerijas, nekreipiant dėmesio į jų norus ir abejones²⁹. Beje, nė vienas iš tokių „liaudies iškeltų“ marionetinės vyriausybės vadovų neatsisakė ministro ar viceministro kėdės; visi leidosi įtraukiami į okupantų politines machinacijas ir neišdrįso pasipriešinti joms.

1940 m. birželio 17 d. einantis Lietuvos Respublikos prezidento pareigas A. Merkys pasirašė aktą dėl J. Paleckio pristatytos 7 asmenų vyriausybės patvirtinimo³⁰. Iš A. Merkio kabineto narių marionetinėje vyriausybėje buvo paliktas finansų ministras E. Galvanauskas ir laikinai krašto apsaugos ministro pareigas ėjęs V. Vitkauskas. Nė viena Lietuvos politinė jėga nesuabejojo, ar A. Merkys turi konstitucinę teisę skirti naują ministrą pirmininką, ir viešai neprieštaravo tokiam Lietuvos Respublikos Konstituciją pažeidusiam aktui³¹. Taip, prisidengus Lietuvos Respublikos Konstitucijai, Lietuvos valstybės vadovams ir politinėms jėgoms kapituliavus prieš agresorių, buvo pakeista vyriausybė. Ją pripažino dauguma Lietuvos politinių jėgų ir užsienio valstybių.

A. Smetonos režimu nepatenkintos Lietuvos politinės jėgos ir gyventojų sluoksniai palankiai sutiko jo žlugimą ir naujos vyriausybės sudarymą, tikėjosi iš jos demokratinių reformų ir pasiklivę SSRS atstovų bei propagandos patikinimais, kad Sovietų Sąjunga nesikiš į Lietuvos vidaus reikalus ir nekeis jos valstybės statuso ir santvarkos. Viešų okupaciją teisinusių A. Merkio ir J. Paleckio vyriausybių pareiškimų suklaidinta visuomenė iki pat Liaudies seimo nutarimų neižvelgė okupantų klastos ir nesuprato jų politinių planų.

Tai, kad A. Smetona pasitraukė į užsienį, o A. Merkio vyriausybė kapituliavo prieš agresorių, dezorientavo Lietuvos Respublikos valdininkijos viršūnes ir daugelį tarnautojų, netgi tautininkų orientacijos žmones. J. Paleckio vyriausybės sudarymą valdininkija suvokė kaip Lietuvos politinių jėgų savarankiškai vykdomus politinius pertvarkymus, todėl ji susitaikė su vyriausybių pakeitimu ir neprotestavo prieš tai. Netgi aukštieji Vidaus reikalų ministerijos pareigūnai paklusniai sutiko birželio 19 d. ministru paskirtą komunistą M. Gedvilą. Tiesa, buvo tokių, kurie norėjo jį nušauti, tačiau neišdrįso to padaryti³². Valdininkija iki liepos mėnesio nesuvokė Lietuvos okupacijos fakto, nesipriešino jai ir taip palengvino SSRS aneksuoti Lietuvą. Valstybės vadovų ir politinių veikėjų dezorientuoti Lietuvos Respublikos tarnautojai užėmė okupantams naudingą, o Lietuvai politiškai pragaištingą poziciją.

Lietuvos komunistai nekantravo patekti į vyriausybę ir ministerijas, tačiau SSRS atstovai juos varžė. 1940 m. birželio 16 d. LKP CK sekretoriato posėdyje jo nariai ir partijos aktyvistai kauniečiai pasipiktino, kad į vyriausybę neįtrauktas nė vienas komunistas ir LKP nepatikėta netgi Vidaus reikalų ministerija³³. Jų netenkino daugelio ministrų kandidatūros, bet tiesiogiai su SSRS įgaliojiniais bendravęs I. Meskupas leido su-

prasti, kad komunistai negali kelti sąlygų ir turi paklusti SSRS pasiuntinybės diktatui. Vis dėlto buvo nutarta „parodyti bolševikinį principingumą“ ir daryti žygius gauti komunistams bent vidaus reikalų ministro postą.

Lietuvos visuomenei ir užsienio valstybių pasiuntiniams pripažinus naują vyriausybę, okupantai leido pamažu, kad nešokiruotų viešosios nuomonės, įtraukti į ją komunistus. Birželio 18 d. iš kalėjimo paleistas A. Sniečkus kartu su I. Meskupu lankėsi SSRS pasiuntinybėje ir įkalbėjo SSRS atstovus perduoti komunistams Vidaus reikalų ministeriją ir Saugumo departamentą³⁴. Birželio 19 d. LKP CK posėdis delegavo „sumaniausią komunistą“ A. Sniečkų Saugumo departamento vadovu, kartu su juo į departamentą pasiuntė grupę ką tik iš kalėjimo paleistų komunistų³⁵. Nors kai kurie kauniečiai abejojo dėl I. Meskupo pasiūlytos M. Gedvilo kandidatūros į vidaus reikalų ministrus, jis buvo deleguotas į vyriausybę³⁶.

Pamažu į J. Paleckio vyriausybę buvo įtraukti sovietinės orientacijos žmonės ir komunistai: švietimo ministras A. Venclova, valstybės kontrolierius, nepartinis, bet, anot SSRS pasiuntinybės darbuotojų, laikantis save „idėjiniu bolševiku“, buvęs dvasininkas Liudas Adomuskas³⁷, vyriausybės įgaliotinis Vilniaus miestui ir kraštui ministro teisėmis komunistas Karolis Didžiulis-Grosmanas. Siekiant sustiprinti komunistų pozicijas vyriausybėje, birželio 26 d. buvo įsteigta nauja Darbo ministerija ir jos ministru paskirtas komunistas Mykolas Junčas-Kučinskas (jam susirgus, jo pareigas ėjo birželio 19 d. Darbo rūmų pirmininku paskirtas komunistas Motiejus Šumauskas).

Vadovaujančiosios ir vidurinėsios grandies Lietuvos Respublikos pareigūnų šalinimas 1940 m. birželio–liepos mėn. Suformavus marionetinę vyriausybę ir papildžius ją ministrais komunistais, prasidėjo tarpusavyje susiję ir tuo pat metu vykę procesai: buvo griunama Lietuvos Respublikos

politinė sistema, naikinamas valstybės aparatas ir formuojama nauja administracija. Iki Liaudies seimo nutarimų ir formalaus Lietuvos inkorporavimo į SSRS buvo palikta Lietuvos Respublikos valdymo aparato struktūra, jo žinybų pavadinimai ir okupantų tikslams panaudotos tos jo grandys, kurias jie galėjo lengvai, nesukeldami visuomenės įtarumo, pakeisti ir palenkti sau.

Lietuvos Respublikos valdininkijos viršūnių pakeitimo tempams birželio–liepos mėn. taip pat turėjo įtakos politiniai SSRS uždaviniai: laipsniškai nušalinti nuo valdžios Lietuvos Respublikos politines jėgas, sutelkti savo rankose svarbiausius Lietuvos administravimo svertus ir pamažu perduoti juos Lietuvos komunistų partijai. Dėl okupantams būdingo nepasitikėjimo kolaborantais bei SSKP vadovų priešiško požiūrio į visus komunistus „nacionalus“ SSRS atstovai politiškai nepasikliovė ką tik iš pagrindžio išėjusia Lietuvos komunistų partija ir nesiryžo perleisti jai visus Lietuvos valdymo svertus. Kadangi LKP nariai buvo daugiausia neišsilavinę ir neturėjo administracinio darbo patirties, okupantai suvokė, kad tokie žmonės nesugebės vadovauti institucijoms ir organizuoti jų veiklą. Todėl kurį laiką buvo būtina palikti įstaigose senus kvalifikuotus valdininkus. Be to, vietinių komunistų buvo per mažai visiems svarbesniems postams užimti. 1940 m. birželio mėnesį iš pagrindžio išėjo ir iš kalėjimų buvo paleista beveik 1600 komunistų, o Lietuvos Respublikos valdymo ir administracijos įstaigose, įvairiais istorikų apskaičiavimais, dirbo maždaug 25–30 tūkst. tarnautojų³⁸. Tad okupantams teko tinkamų žmonių ieškoti tarp kairiosios, bet ne komunistinės orientacijos lietuvių.

Iki Liaudies seimo rinkimų farso ir formalaus Lietuvos inkorporavimo į SSRS okupantai siekė dezorientuoti visuomenę, todėl neleido masiškai keisti valstybės aparato tarnautojų, paliko netgi aukštus Lietuvos Respublikos valdininkus. Prisidengus J. Paleckio

ir komunistų propaguotais šūkais dėl „plutokratų“ ir „liaudies priešų“ pašalinimo iš „liaudį persekiojusių“ struktūrų, buvo masiškai pakeisti tik Vidaus reikalų ministerijos pareigūnai, įskaitant Saugumo, Policijos ir Savivaldybių departamentus bei jų žinioje esančias įstaigas. Kad būtų paralyžiuota teismų valdžia ir veikla, buvo pradėta šalinti Teisingumo ministerijos žinioje esančius aukščiausius apygardų teismų ir prokuratūrų darbuotojus. Kitose valdymo struktūrose SSRS atstovai reikalavo pakeisti tik tuos vadovaujančiosios, o kai kur ir vidurinėsios grandies pareigūnus, kurie priklausė tautininkų režimo viršūnėms, tvirtai laikėsi tautinių bei antisovietinių pažiūrų, nepasitikėjo SSRS valstybe ir galėjo suardyti okupantų planus. Nušalinę tokius žmones ir į jų vietas paskyrę komunistus ar kitus okupacinio režimo šalininkus, SSRS atstovai pradėjo rengti prielaidas kitų grandžių valdininkijos pašalinimui iš krašto valdymo aparato.

Lietuvos valdininkijos viršūnių pakeitimui vadovo ypatingasis SSRS įgaliotinis Lietuvoje V. Dekanozovas ir SSRS pasiuntinys Lietuvoje N. Pozdniakovas, o tiesiogiai tai atlikti buvo pavesta SSRS pasiuntinybės darbuotojams kartu su LKP CK nariais A. Sniečkumi ir I. Meskupu. Paskyrus A. Sniečkų Saugumo departamento vadovu, vadovaujančiųjų pareigūnų skyrimu birželio mėnesio pabaigoje ėmė rūpintis I. Meskupas ir LKP CK sekretoriato narys, vėliau LKP CK kadro skyriaus vedėjas Chaimas Aizenas³⁹. G. Zimano liudijimu, I. Meskupas atliko „lemiamą vaidmenį“ parenkant žmones J. Paleckio ir V. Krėvės-Mickevičiaus vyriausybei, ministerijoms ir jų aparatams⁴⁰. Šis procesas vyko ne pagal Lietuvoje įprastą darbuotojų keitimo tvarką, bet laikantis VKP(b) nomenklatūros sistemos formavimo taisyklių. V. Dekanozovo darbo grupė, SSRS atstovybės Kaune instruktoriai ir keli LKP vadovai atliko kadro skyriaus vaidmenį ir funkcijas: sprendė, kuriuos žmones pašalinti iš tarnybos ir kuriuos

laikinais palikti, rinko informaciją apie kandidatus į svarbesnius postus, o grupės nariai – SSRS NKVD darbuotojai tikrino juos pagal savo šaltinius. Parinkti žmonės turėjo prisistatyti į pasiuntinybę pokalbiams⁴¹. SSRS pasiuntinybės sekretorius Fiodoras Moločkovas, pasiuntinybės darbuotojai Luniakovas, Semionovas ir kiti tokių pokalbių metu aiškinosi kandidatų politines pažiūras, požiūrį į SSRS sistemą, galimą reakciją į Lietuvos valstybingumo netektį.

Kai kuriuos kandidatus siūlė LKP Centro komitetas (tokiais atvejais buvo nurodoma, kad juos rekomenduoja LKP CK), partijos vadovai ir aktyvistai (dažniausiai I. Meskupas, A. Sniečkus, Leiba Šausas, G. Zimanas, M. Meškauskienė), kai kurie ministrai (Povilas Pakarklis, A. Venclova)⁴². Dėl atsiliepimų apie juos buvo kreipiamasi į tuos asmenis, kurie ketvirtajame dešimtmetyje dažnai lankydavosi SSRS atstovybėje Kaune ir dalyvavo jos renginiuose. Tarp tokių informatorių buvo ne tik komunistai, bet ir nemažai kairiųjų inteligentų: rašytojai Petras Cvirka, L. Gira, Kostas Korsakas, A. Venclova, dailininkas Stepas Žukas ir kt. Daug žinių beveik apie visus kandidatus į vadovaujančius postus suteikė su pasiuntinybe artimai bendravę ir jos akyse gerai užsirekomendavę komunistai G. Zimanas, L. Šausas, joje dirbę kauniečiai (pavyzdžiui, Borisas Šneideris – pasiuntinybės vertėjas, LKP narys, artimai bendravęs su LKP CK komisijos darbui tarp žydų nariais). Parenkant žmones ne tik buvo atsižvelgiama į jų politines pažiūras, bet ir prognozuojama, kaip gali keistis jų pažiūros ir elgesys, pradėjus vykdyti sovietizavimą. Antai pasikalbėjęs su Kauno gimnazijos direktoriumi Juozu Žiugžda ir surinkęs apie jį atsiliepimus, vienas iš SSRS pasiuntinybės Lietuvoje darbuotojų rašė: „Žiugžda baiminasi to, kad dėl įvykių bus prarasta Lietuvos nepriklausomybė. Jį apima daugybė abejonių, taip pat dėl tarptautinės padėties

ir kolūkinės statybos. Miesčionis. Metodologija paini, smulkiaburžuazinė. Liberalas. Dabar labai bijo savo kilmės ir buvimo pas esdekus [socialdemokratus. – N. M.]. Didelių gabumų neturi. Panaudojant, kas yra galima, reikia labai įsižiūrėti. Rekomenduoja Meškauskienė, kuri jį žino kaip savo mokytoją, vėliau pinigais padėjusį MOPR'ui. Cvirkos atsiliėpimas neigiamas. Jo žodžiais, Ž[iugžda] dėl didelės šeimos įstojo net į tautininkų partiją⁴³. Atsižvelgus į tokią charakteristiką, susilaikyta skirti jį švietimo ministru, bet nutarta paskirti švietimo ministru A. Venclovos pavaduotoju. Apie kandidatą į Švietimo ministerijos generalinio direktoriaus pareigas rašytoją L. Girą SSRS pasiuntinybės darbuotojas rašė: „Dažnai būdavo pasiuntinybės atstovybėje, informuodavo apie lietuvių politinį gyvenimą. Ši informacija ne visada buvo svarbi ir patikrinta. [...] 1919–[19]20 m. buvo Vilniaus žvalgybos viršininkas, bet kažin ar geras žvalgybininkas. [...] Zimano atsiliėpimu, G[ira] – „sudėtingas reiškinys“. [...] Šausas reiškia abejones dėl G[iros], pasiremdamas visgi jo praeitimi. Reikia panaudoti dideliame liaudies švietimo darbe“⁴⁴. Iš esmės teigiama išvada nulėmė, kad L. Girai buvo paskirtas numatytas postas. Apie potencialų kandidatą į finansų viceministrus elektros elementų fabriko „Helios“ techninį direktorių Ch. Alperavičių SSRS pasiuntinybės darbuotojas rašė: „Alperovič, žydas, [...] Zimano atsiliėpimas: A[lperavičius] – nepartinis bolševikas. [...] Zimanas mano, kad A[lperavičių] reikia panaudoti finansų viceministru, tada mes žinosime visus Galvanausko darbus, taip pat ir su žydų kapitalu, kurį A[lperavičius] gerai žino. Drg. Moločkovo atsiliėpimas: žino A[lperavičių] beveik 2 metus, išpūdis geras. A[lperavičius] užeidavo į pasiuntinybės atstovybę su informacija apie laikraščių uždarymą š. m. kovo mėnesį (kartu su Šausu), po to kartu su Zimanu prašė suteikti galimybę inžinieriams

padėti RKKA⁴⁵ karinėms statyboms Lietuvoje“⁴⁶. SSRS įgaliotiniams suabejojus, ar tikslinga skirti Ch. Alperavičių finansų viceministru, I. Meskupas ir G. Zimanas pateikė jiems papildomos informacijos ir parėmė jo kandidatūrą. SSRS pasiuntinybės darbuotojas raportavo: „Alperovič [...] buvo susijęs su komunistais (Zimanu, Maiminu, Šneideriu). Formaliai [komunistų] partijos nariu nebuvo. Idėjiškai laiko save komunistu. [...] Zimano rekomendacija. Geri Šneiderio, Adomo [I. Meskupo] atsiliėpimai. Reikia panaudoti Finansų ministerijoje“⁴⁷. I. Meskupo ir G. Zimano pastangos iškelti Ch. Alperavičių į vadovaujantį postą nebuvo bergždžios. Nors SSRS atstovai nepatikėjo jam okupuoto krašto finansų, bet liepos 29 d. paskyrė naujos Pramonės ministerijos ministru ir pavedė organizuoti Lietuvos pramonės, įskaitant žydų pramonininkams priklausančias įmones, nacionalizavimą. Panašias charakteristikas SSRS pasiuntinybės darbuotojai ir LKP CK sekretoriato nariai parengė sveikatos apsaugos ministrui Vytautui Girdzijauskui, valstybės kontrolieriui L. Adomauskui, Valstybinės žemės komisijos pirmininkui Alfonsui Žukauskui, Užsienio reikalų ministerijos generaliniam sekretoriui Pijui Glovackui, žemės ūkio viceministrei M. Meškauskienei ir kitiems į vadovaujančius postus numatytiems asmenims.

Parinkti naujus žmones į kitų ministerijų žinioje esančių institucijų vadovų postus SSRS vyriausybės atstovai pavedė LKP CK sekretariatui. Šį darbą atliko I. Meskupas ir Ch. Aizenas. Pavyzdžiui, daugumą apskričių viršininkų pasiūlė I. Meskupas, o jų kandidatūras su ministru M. Gedvilu telefonu suderino Ch. Aizenas. SSRS atstovų patikėjimą įgiję I. Meskupas ir Ch. Aizenas liepos mėnesį paskyrė vadovus į daugelį centrinių valdymo įstaigų Kaune⁴⁸.

Parinkus okupantams ištikimus žmones buvo sudarytas kadrų rezervas pirmiesiems

vadovaujančiosios grandies pareigūnams pakeisti. Birželio pabaigoje–liepos mėnesį J. Paleckio aktais, vyriausybės nutarimais ir ministrų įsakymais buvo pašalinti Respublikos Prezidento kanceliarijos viršininkas, Vidaus, Užsienio reikalų ir Finansų ministerijų generaliniai sekretoriai, švietimo ministro pavaduotojas, ministerijų departamentų direktoriai, Kauno ir Vilniaus miestų burmistrai, Lietuvos banko valdytojas, Darbo rūmų pirmininkas, Eltos direktorius, „Lietuvos aidas“ redaktorius ir t. t.⁴⁹ Teisingumo ministro P. Pakarklio įsakymais buvo pradėta šalinti teisėjus ir prokurorus, vidaus reikalų ministro M. Gedvilo įsakymais – ministerijos departamentų vadovus ir darbuotojus, saugumo apygardų, policijos ir apskričių viršininkus, valsčių viršaičius, miestų burmistrus ir savivaldybių darbuotojus. Iki liepos vidurio buvo atleisti Vidaus reikalų ministerijos padalinių vadovai, 40 apskričių viršininkų, saugumo apygardų ir policijos viršininkų, 175 valsčių viršaičiai, 25 apskričių valdybų nariai, savivaldybių darbuotojai, 13 burmistų padėjėjų ir kitų pareigūnų, buvo suimti arba patys pasitraukė iš Lietuvos 83 Saugumo departamento bendradarbiai. Iš viso iki liepos vidurio atleista ne mažiau kaip 350 valstybės tarnautojų⁵⁰.

Lietuvos valdininkijos viršūnių pakeitimas buvo būsimos tarnautojų politinio ir socialinio valymo prologas. Tačiau valstybės tarnautojai to neįžvelgė ir šį procesą suvokė kaip elementaraus vyriausybės pasikeitimo padarinį⁵¹.

Komunistų iškėlimas į vadovaujančius postus 1940 m. birželio–liepos mėn. Okupantai birželio mėnesį pradėjo rengti prielaidas visų grandžių Lietuvos valdininkus pakeisti kolaborantais. Mėnesio pabaigoje jie ėmė formuoti atitinkamą viešąją nuomonę ir iš vietinių komunistų bei sovietų režimo šalininkų rengti jiems ištikimų kadrų rezervą.

Okupantai pasinaudojo tuo, kad visuomenė buvo nepatenkinta tautininkų

režimu, ir nukreipė jos nepasitenkinimą prieš visus Lietuvos valstybės tarnautojus. Okupantų kontroliuojamos masinės informacijos priemonės ir komunistų propaganda ragino atsikratyti visais dešiniųjų politinių pažiūrų ir patriotinių įsitikinimų valdininkais. Į Lietuvą buvo perkelti SSRS visuomenėje paplitę ideologinio ir psichologinio apdorojimo metodai, suformuotas tokių tarnautojų kaip „liaudies priešų“ ir šnipų įvaizdis. Birželio 18 d. LKP CK paskelbė pareiškimą, kuriame pareikalavo kuo sparčiau išvalyti valdžios aparatą „nuo šnipų, provokatorių ir niekšų“⁵². Tai buvo pirmoji oficiali LKP direktyva pradėti masiškai šalinti Lietuvos Respublikos tarnautojus. Birželio 29 d. komunistų mitinge M. Meškauskienė pareikalavo nedelsiant išvaikyti iš valstybės aparato ir kariuomenės „liaudies priešus“, suimti juos ir konfiskuoti jų turtą⁵³. Toks bolševikinis stalininių valymų ir represijų SSRS atmosferą atspindėjęs šūkis ne tik išreiškė oficialią LKP ir SSRS atstovų poziciją, bet ir visiškai atitiko J. Paleckio bei jo šalininkų populistinę nuostatą pašalinti iš valstybės aparato „plutokratus“ ir buvo jų palaikytas⁵⁴. Pamažu visuomenei buvo įdiegta mintis, kad būtina pašalinti iš įstaigų visus „liaudies priešais“ apšauktus valdininkus. Tuo pat metu komunistų propagandoje ir kitoje okupantų kontroliuojamoje spaudoje buvo paskleista nuomonė, kad ir likusieji „išverstikailiai“, prie visų valdžių prisitaikantys vidurinėsios ir žemesnės grandies tarnautojai taip pat yra potencialūs „liaudies priešai“, todėl negali būti palikti valstybiniame darbe ir turi būti „iššluoti“ iš visų valdžios įstaigų⁵⁵. Kartu buvo įtikinėjama, kad pašalintus valdininkus reikia pakeisti tik komunistų parinktais, „liaudžiai“ ištikimais ir iš jos kilusiais žmonėmis. Taip, dangstantis demokratine frazeologija ir populistiniais šūkiomis, buvo rengiama dirva valdininkijos valymui pagal socialinius ir politinius požymius, kuriamos

ideologinės prielaidos įgyvendinti LKP kadro politiką.

1940 m. vasarą SSRS įgaliotiniai orientavo komunistus suformuoti komunistų rezervą, kuris pamažu pakeistų Lietuvos Respublikos valdininkus. Kad nesutriktų ministerijų ir jų įstaigų veikla, okupantai stengėsi pašalinti aukštesnius pareigūnus tik tada, kai į jų vietą bus parinkti komunistai ar kiti okupantams politiškai ištikimi žmonės. Jiems nebuvo keliama jokie išsilavinimo, kompetencijos, administracinio darbo patirties ir organizacinių sugebėjimų reikalavimai. Vis dėlto SSRS vyriausybės įgaliotiniai rekomendavo LKP CK parinkti bent kiek raštingus žmones. Norint sparčiai suburti tokį kadro rezervą, į jį buvo deleguoti beveik visi partijos vadovybei po ranka buvę komunistai kauniečiai ir iš kalėjimų išėję bei Kaune susitelkę politiniai kaliniai (komunistai, komjaunuoliai, MOPR'o aktyvistai ir kt.)⁵⁶. Tokią praktiką nulėmė ir kitos aplinkybės, pirmiausia tai, kad laikinojoje sostinėje buvo sutelktos visos centrinės Lietuvos valdymo institucijos, todėl okupantams buvo patogiau parinkti asmenis į jas iš ten gyvenančių komunistų bei tų žmonių, kuriuos gerai pažino SSRS atstovybė Kaune. SSRS atstovų akys kryo į kauniečius ir iš kalėjimų paleistus provincijos komunistus ar jų šalininkus ir todėl, kad tai buvo aktyviausi antivalstybinio komunistinio judėjimo dalyviai ir okupantams atrodė politiškai patikimiausi, iniciatyvūs, turintys organizacinių sugebėjimų ir Lietuvos valstybės, jos politinės sistemos bei valdininkų atžvilgiu labiausiai priešiška nusiteikę žmonės. Iš tokių komunistų buvo suformuotas pakankamai gausus, okupantams politiškai patikimas, nors ir menkai išsilavinęs, ne kvalifikuotas kadro rezervas vidurinėsios grandies valdininkams pakeisti.

Norinčių įsidarbinti valstybės įstaigose komunistų buvo kur kas daugiau, negu tuo metu jiems buvo numatyta postų. Kadangi retai kuris iš jų tenkinosi buvusią darbine

veikla, LKP CK sekretoriata Kaune birželio pabaigoje–liepos pradžioje užplūdo „gero“ darbo centrinėse valdymo įstaigose reikalaujantys komunistai ir jų šalininkai, pirmiausia kauniečiai⁵⁷. Panaši padėtis klostėsi ir provincijoje. Tik legalizuotų apskričių organizacijų komitetai tapo „darbo biržomis“⁵⁸, į kurias masiškai ėjo komunistai ir nepartiniai ir reikalavo įdarbinti. Dėl masinio įvairios politinės orientacijos žmonių stojimo į LKP ir partijos politikos sparčiai išplėsti savo gretas liepos mėnesį LKP išaugo iki 3629 narių⁵⁹. Komunistai jau galėjo pasiūlyti SSRS atstovams du kartus daugiau žmonių negu birželio pabaigoje. Kadangi SSRS atstovai liepos mėnesį neskubėjo dalyti komunistams postų ir valdymo įstaigose jiems nebuvo laisvų darbo vietų, šie ėmė reikalauti greičiau atleidinėti Lietuvos tarnautojus. LKP vis atkakliau reikalavo paspartinti politinį ir socialinį valdininkų valymą. Tačiau SSRS įgaliotiniai nenusileido komunistų spaudimui ir iki rugpjūčio neleido masiškai keisti tarnautojus komunistais. Iki liepos vidurio Lietuvos valdymo ir administracijos institucijose buvo įdarbinta beveik 300 komunistų⁶⁰. Dar 105 A. Sniečkaus ir I. Meskupo parinkti komunistai (daugiausia kauniečiai ir iš kalėjimų paleisti politiniai kaliniai) buvo pasiųsti į Saugumo departamentą⁶¹.

LIETUVOS RESPUBLIKOS VALDININKIJOS ŠALINIMAS IŠ LSSR ADMINISTRACIJOS VIRŠŪNIŲ IR PAKEITIMAS KOMUNISTAIS 1940 M. LIEPOS–GRUODŽIO MĖN.

LSSR administracijos suformavimas. 1940 m. liepos mėnesį SSRS organizavo Lietuvoje Liaudies seimo rinkimų farsą, kuris turėjo užbaigti aneksijos procesą: pakeisti Lietuvos valstybės statusą ir santvarką, paskelbti, kad ji įjungama į SSRS⁶². Sovietų

Sąjungos vyriausybės įgaliotiniai V. Dekanovas ir N. Pozdniakovas atliko tai okupantams ištikimų talkininkų rankomis. Lietuvos komunistų partijai buvo pavesta organizuoti rinkimų kampaniją ir Liaudies seimo darbą. Faktiškai LKP CK parengė rinkimų įstatymą, suformavo Vyriausiąją rinkimų komisiją, sudarė vienintelį rinkimų bloką; įtikinėjimu, psichologiniu spaudimu, grasindama smurtu ir fiziniu susidorojimu LKP valdė Liaudies seimo narius ir nukreipė jų veiklą⁶³. Į vienintelę komunistų sudarytą rinkiminę Lietuvos darbo liaudies sąjungą buvo įtraukti 38 komunistai. Jie sudarė beveik pusę būsimos seimo narių, ir tai garantavo, kad Liaudies seimas atliks jam pavestus Lietuvos valstybės griovimo uždavinius. Siekiant suklaidinti visuomenę, į ją buvo parinktas 41 nepartinis ir netgi nekomunistinės orientacijos žmogus. Iš tikrųjų tai buvo jokio balso neturinti „masuotė“, fonas komunistams ir širma jų savivalei pridengti. Daugelį iš jų komunistai grasinimais privertė būti kandidatais, kiti apskritai nebuvo net informuoti ir apie savo „iškėlimą“ sužinojo tik iš spaudoje paskelbtų rinkiminės sąjungos narių sąrašų⁶⁴. Būsimos seimo nariai buvo parinkti taip, kad demonstruotų jo „liaudinį“ pobūdį, atstovautų komunistų partijos ir sovietų valdžios socialinei bazei – darbininkų ir valstiečių sluoksniams. Į Liaudies seimą komunistai vos ne lygiomis dalimis delegavo darbininkų, valstiečių ir kairiosios orientacijos inteligentijos atstovus. Kad būtų patvirtintas SSRS propagandos mitas, jog Lietuvos politinę raidą lemia lietuvių tauta, SSRS vyriausybės įgaliotiniai formavo lietuviškos sudėties Liaudies seimą ir ypač griežtai kontroliavo, kad į jį patektų kuo mažiau tautinių mažumų atstovų. Į Liaudies seimą buvo įleisti tik 4 žydai (5,06 proc. seimo narių), 3 lenkai (3,79 proc.), 2 baltarusiai (2,53 proc.), po 1 rusą ir latvių (2,53 proc.), o lietuviai sudarė daugumą (86,07 proc.)⁶⁵. Vyriausioji rinkimų komisija buvo sudaryta taip, kad klaidintų

visuomenę ir okupantai galėtų kontroliuoti rinkimų inscenizavimą: jos pirmininku buvo paskirtas LKP CK narys Vladas Niunka, pavaduotojais – Lietuvos socialdemokratų partijos įkūrėjo Andriaus Domaševičiaus sūnus Kęstutis Domaševičius, nariais: Andrius Bulota, komunistai Valerija Narvydaitė ir Jonas Kvietkauskas⁶⁶. Agitatoriai ir propagandininkai buvo parinkti iš patikimų okupantų talkininkų, atvirų ir aktyvių sovietų sistemos ir Lietuvos įjungimo į SSRS šalininkų⁶⁷. Tarp Vyriausiosios rinkimų komisijos organizatorių, agitatorių ir techninių darbuotojų vyravo komunistai, daugiausia kauniečiai. Kai kurie techninius darbus atlikę žmonės (anot komisijoje dirbusio žydų draugijos aktyvisto Ovsiejaus Levitano – „ketvirtąjo žydiško“ kambario darbuotojai), komunistai ir jų šalininkai, tautinių mažumų draugijų veikėjai (pvz., Ch. Alperavičius, Abraomas Plakchinas, O. Levitanas ir kt.) kėlė rūpesčių netgi patiems komisijos nariams, pirmiausia pirmininko pavaduotojui K. Domaševičiui, dėl atvirų prosovietinių pozicijų⁶⁸. SSRS vyriausybės įgaliotinių instrukcijas vykdžiusi Vyriausioji rinkimų komisija ypač sunerimo, kai rinkimų kampanijoje agitatoriai nelietuviai ėmė stelbti lietuvius ir taip griauti SSRS propagandos mitą, esą politinius įvykius Lietuvoje lemia pati lietuvių tauta. K. Domaševičiui teko netgi išprašyti iš būstinės pernelyg aktyvius ir nesuvaldomus agitatorius kauniečius ir tramdyti vadinamojo „ketvirtąjo“ kambario aktyvistus. Įtampą tarp komisijos narių nekomunistų ir komunistų bei jų šalininkų didino ir kitos politinės priežastys. Kai kurie komisijos nariai suprato tikruosius SSRS tikslus, dėl to mėgino vilkinti techninius ir organizacinius darbus ir kitaip trukdyti Liaudies seimo rinkimus. Nepavykus atidėti rinkimų, jie mėgino nustatyti griežtesnes balsavimo sąlygas ir bent iš dalies užkirsti kelią rinkėjų valios klastojimui. Tuo tarpu komunistai ir jų šalininkai spaudė komisiją nesilaikyti įprastų rinkimų organi-

Laurinaitis, socialinio draudimo – nepartinis Jurgis Glušauskas. Kadangi nelietuvių tautybės asmenų paskyrimas ministrais žlugdė komunistų propagandos mitą, esą socializmą Lietuvoje kuria pati lietuvių tauta, ir sukėlė neigiamą visuomenės reakciją, okupantai pašalino M. Koganą iš ministro pareigų ir sveikatos apsaugos liaudies komisaru paskyrė buvusį socialdemokratą V. Girdzijauską. Tik mėnesį pramonės ministro pareigas ėjo Ch. Alperavičius. Susirūpinę dėl pablogėjusio sovietų režimo įvaizdžio, visuomenėje ėmusios plisti pažiūros, kad okupantai proteguoja nelietuvius ir sovietų valdžios socialinei bazei priešiškų sluoksnių atstovus, SSRS įgaliotiniai ir LKP vadovybė pakeitė iš pasiturinčios žydų pramonininkų šeimos kilusį Ch. Alperavičių lietuviu komunistu⁷². Reorganizuotos vietinės pramonės liaudies komisaru buvo paskirtas Kauno darbininkas, buvęs Darbo rūmų pirmininkas komunistas M. Šumauskas. 7 liaudies komisarai buvo LKP nariai (L. Adomauskas, M. Gedvilas, P. Glovackas, A. Gudaitis-Guzevičius, M. Junčas-Kučinskas, M. Šumauskas, J. Vaišnoras), o kiti – nepartiniai.

Suformavus Liaudies Komisarų Tarybą, pagal SSRS pavyzdį buvo pertvarkytos kitos valdymo grandys ir institucijos. Iki 1941 m. sąjunginio, sąjunginio-respublikinio ir respublikinio pavaldumo valdymo įstaigų labai padaugėjo, jų struktūra smarkiai išsiplėtė, o funkcijos ir kompetencija susipynė, todėl netgi liaudies komisarai ėmė nebesiorientuoti valdymo sistemoje. LKT pirmininko M. Gedvilo nuomone, mechaniškas SSRS valdymo struktūros perkėlimas į Lietuvą buvo nesėkmingas, tarnautojai „pasiklydo tarp įstaigų gausos“, nebežinojo, kas kam pavaldus ir kas už ką atsako⁷³. Suvešėjusi valdymo struktūra iš esmės atitiko komunistų ir besiformuojančios sovietų biurokratijos poreikius, nes sudarė prielaidas greitai sukurti komunistams naujas darbo vietas ir padidinti naujų sovietų valdininkų skaičių. Tačiau įvairaus pa-

valdumo institucijų funkcijų dubliavimas sudarė terpę jų antagonizmui, varžymuisi dėl savarankiškumo ir didesnės kompetencijos, žinybinei konkurencijai. Dėl išskirtinės represinių struktūrų padėties Sovietų Sąjungoje Lietuvos vidaus reikalų liaudies komisariatas ir jo padaliniai taip pat išsprūdo iš Liaudies Komisarų Tarybos kontrolės ir LKP(b) CK priežiūros; anot M. Gedvilo, susidarė padėtis, kada liaudies komisariatas „spjauna iš aukšto medžio į Liaudies Komisarų Tarybos nurodymus“⁷⁴. Įprotis „spjauti iš aukšto medžio“ į liaudies komisariatą, pirmiausia į tuos, kuriems vadovavo nekomunistai, greitai paplito tarp daugelio LKP(b) ir vykdomųjų komitetų. Kai kurie partijos komitetai ir jos suformuoti vykdomieji komitetai viešai ėmė teigti, kad jie nepripažįsta jokio komisaro nekomunisto, jo nebijo ir nevykdo jo direktyvų⁷⁵. Ypač dažnai konfliktai kildavo tarp įstaigų vadovų ir komunistų organizacijų vadovybės dėl tarnautojų atrankos, jų paskyrimo į darbą ir atleidimo iš jo. Kiekvienas vadovas laikė savo prerogatyva savarankiškai tai tvarkyti. Tačiau nuo 1940 m. rudens LKP(b) CK ir jo kadrų skyrius per savo statytinius įstaigų kadrų skyrių viršininkus ėmė monopolizuoti kadrų reikalus ir stipriai suvaržė įstaigų, netgi liaudies komisariatų, kompetenciją šioje srityje.

Lietuvos valdininkijos šalinimo 1940 m. iš LSSR valdymo aparato ir pakeitimo komunistais priežastys, tikslai ir ypatumai. Lietuvos valdininkijos pakeitimas buvo svarbus politinis, socialinis ir ideologinis okupacinio režimo uždavinys, viena svarbiausių kraštą administravusios komunistų partijos veiklos pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu sričių. Juo siekta kryptingai suformuoti tokios sudėties LSSR valdymo aparatą, kuris įdiegtų Lietuvoje totalitarinį režimą ir socializmo modelį. Sekant bolševikų nuostata „kadrai lemia viską“, 1940 m. rudenį buvo pradėta masiškai keisti visų lygių valdininkus komunistais ir ki-

tais sovietų valdžios šalininkais. Lietuvos valdininkijos keitimą (bolševikų terminija – valymą) nulėmė kelios priežastys.

1. Valdininkijos šalinimas atitiko Lietuvos okupacijos ir aneksijos tikslus ir buvo Lietuvos valstybės griovimo dalis. SSRS dėl politinių priežasčių nepasitikėjo Lietuvos Respublikos valdininkija, siekė sunaikinti ją ir vietoj jos suformuoti politiškai ištikimą sovietų tarnautojų sluoksnį. Politiniai okupantų uždaviniai išstumti iš valdžios jiems priešiškas Lietuvos politines jėgas ir perduoti krašto administravimą komunistams nulėmė, kad buvę Lietuvos Respublikos valdininkai sparčiai ir masiškai buvo pakeisti vietiniais komunistais bei kitais okupacinio režimo šalininkais.

2. Valdininkijos keitimas buvo svarbi Lietuvos sovietizavimo, Lietuvos Respublikos politinės sistemos pakeitimo SSRS politinė sistema dalis. Nuostata, kad paėmę valdžią komunistai turi sulaužyti buvusią valstybės mašiną ir pakeisti ją nauju valdymo aparatu, buvo komunistų doktrinos apie valstybę dalis. Bolševikai laikėsi požiūrio, jog sukurti sovietų valstybę ir įgyvendinti joje socializmo modelį galima tik paėmus į savo rankas valdymo svertus, nušalinus nuo jų buvusius valdančius socialinius ir politinius sluoksnius, pakeitus juos iš savo tarpo iškeltais administratoriais. Įjungus Lietuvą į SSRS, svarbiausias politinis sovietų režimo uždavinys buvo įdiegti Lietuvoje sovietinę politinę sistemą ir suformuoti SSRS atitinkančią sovietų Lietuvos valdymo struktūrą, jos kadro parinkimo ir paskirstymo sistemą.

3. Lietuvos valdininkijos pakeitimas buvo VKP(b) socialinės politikos dalis. Socialiniu jos valymu ir sovietų valdininkijos formavimo pagal socialinius, politinius ir ideologinius kriterijus politika norėta sukurti Lietuvoje tokį sovietų valdininkijos sluoksnį, kuris įsilietų į Sovietų Sąjungos socialinę struktūrą ir taptų socialine SSRS politinės sistemos ir totalitarinio režimo atrama.

4. Valdininkijos valymas buvo komunistų partijos kadro politikos ir nomenklatūros sistemos dalis. Remdamiesi nuostata, jog politika realizuojama per kadrus, bolševikai teigė, kad partijos kadro politika yra būtina sąlyga jos doktrinoms įgyvendinti. Įjungus Lietuvą į SSRS, o Lietuvos komunistų partiją – į VKP(b), ši nuostata buvo pradėta įgyvendinti ir Lietuvoje. Bolševikų kadro politika turėjo užtikrinti Lietuvos komunistams realią valdžią ir totalinę visų visuomenės sričių kontrolę per jų atrinktus, iškeltus ir prižiūrimus įstaigų tarnautojus. Kartu su kadro politika buvo diegiama ir nomenklatūros sistema, apimanti vadovaujančių valdymo institucijų darbuotojų politinę ir socialinę atranką, paskirstymą ir jų veiklos kontrolę. Ja siekta padaryti priklausomus nuo Lietuvos komunistų vadovaujančiosios grandies LSSR tarnautojus, per juos realizuoti politinę partijos kontrolę įstaigoms ir taip įtraukti jas į Lietuvos sovietizavimą.

LSSR administracijai iškelti Lietuvos sovietizavimo uždaviniai nulėmė konkrečius tarnautojų atrankos kriterijus. Pirmiausia komunistai siekė pašalinti iš valdymo aparato vadinamųjų išnaudotojų klasių – buržuazinių ir smulkiaburžuazinių sluoksnių – atstovus (verslininkus, prekybininkus, amatininkus, stambius ūkininkus ir kt.). Dėl to tarnautojų socialinės kilmės, padėties ir užsiėmimo kriterijai buvo lemiami atrenkant juos į darbą ar paliekant jiems turėtas pareigas. Krašto administracijoje galėjo likti tik bolševikų orientacijos ir sovietų režimo šalininkai, politiniu ir ideologiniu atžvilgiu okupantams ištikimi asmenys. Todėl iš jos buvo šalinami iš pradžių tautininkai ir jiems artimų organizacijų (Lietuvos šaulių sąjungos, „Jaunosios Lietuvos“), vėliau ir kitų Lietuvos Respublikos politinių partijų bei organizacijų nariai. Tarnyba administracijoje buvo garantuota tik Lietuvos komunistų partijos nariams ir jos vadovaujamų organizacijų aktyvistams.

Principinė bolševikų pozicija masiškai pakeisti Lietuvos valdininkiją komunistais buvo paremta nuostatomis „su priešais reikia elgtis priešišškai“, „geriau tegu skiedros lekia, negu, norint skiedrą išsaugoti, paliksim vietoje medį, kurį reikia nukirsti“⁷⁶. Tačiau 1940 m. LKP(b) dar neturėjo pakankamai kvalifikuotų ir administracinio darbo patirtį turinčių žmonių, nesugebėjo parengti žmonių rezervo visiems valdininkams pakeisti, todėl negalėjo iš karto pašalinti visų tarnautojų. LKP(b) vadovai ketino pamažu plėsti valdininkijos socialinio ir politinio valymo mastą ir spartinti jo tempus. Iš esmės tai atitiko praktinį V. Lenino ir kitų bolševikų ideologų požiūrį, kad vadinamuoju pereinamuoju laikotarpiu bolševikams naudinga išsaugoti kvalifikuotus valdininkus, kontroliuojamus sovietų valdžios ir bolševikų partijos, ir panaudoti juos savo politiniams tikslams.

Valdininkijos valymo procesą koregavo įvairūs veiksniai.

1. Lietuvos aneksijos mechanizmas, sovietų propagandos išskaičiavimai sudaryti regimybę, kad Lietuvą administruoja ir jos sovietizavimą vykdo pati lietuvių tauta, keitinimai suformuoti visuomenei patrauklių sovietų valdžios įvaizdį, – visa tai nulėmė, kad į okupacinio režimo Lietuvoje vadovybę 1940 m. vasarą buvo įtraukti ir vėliau LSSR administracijoje palikti nekomunistinės orientacijos žmonės. Prasidėjus Lietuvos valdininkijos valymui, N. Pozdniakovas kontroliavo, kad šis procesas nepaliestų jo parinktų aukščiausio lygio pareigūnų, ypač tų, kurie vienaip ar kitaip palengvino okupantams aneksuoti Lietuvą. Todėl politinis kadro valymas 1940 m. aplenkė sovietų režimui ištikimus vadovus, pavyzdžiui, teisingumo liaudies komisarą – buvusį tautininką P. Pakarklį. Tik vėliau, vietiniams ir iš SSRS atvykusiems komunistams sudarius pakankamai gausų rezervą vadovams nekomunistams pakeisti, kai kurie iš jų (liaudies komi-

sarai M. Mickis, P. Pakarklis) buvo pašalinti iš valdymo viršūnių. Tačiau svarbiausia jų pašalinimo priežastis buvo ne kadro valymo kampanija, bet tai, kad jie nevykdė komunistų politikos ar nepakankamai stropiai ją vykdė.

2. 1940 m. rudenį prasidėjus tarnautojų antplūdžiui iš SSRS į Lietuvą, susiklostė prieštaringi santykiai tarp vietinių ir iš SSRS atvykusių valdininkų. Į Lietuvą atvykę žmonės siekė kontroliuoti LKP(b) kadro politiką, taip pat Lietuvos valdininkijos keitimą komunistais. Susidūrę su vietinių valdininkijos aukštų pareigūnų pastangomis išlaikyti savo kompetencijoje kadro reikalus ir priešintis valymui, atvykusieji varžė jų savarankiškumą ir inspiravo platesnį kadro valymą. Jie, ypač LKP(b) Kauno miesto ant-rasis sekretorius Nikolajus Paraščenka, buvo nepatenkinti LKP(b) CK kadro skyriaus vedėjo Ch. Aizenio ir jo iškeltų, tiesiogiai kadro valymą vykdžiusių kadro skyrių viršininkų išskirtine padėtimi bei veikla, todėl stengėsi kontroliuoti LKP(b) kadro politiką.

3. Valdininkijos valymą taip pat koregavo LKP(b) ir LSSR administracijos vadovų, įvairių tarnautojų grupių tarpusavio santykiai. Tautiniai, grupiniai ir asmeniniai interesai kartais nustumdavo į šalį bolševikų deklaruotą proletarinį internacionalizmą, stalininius komunistų partijos kadro politikos principus. Dėl vadinamojo regioninio ir tautinio protekcionizmo iš SSRS atvykę tarnautojai palaikė saviškius, lietuviai – lietuvius, rusai – rusus, žydai – žydus. Tokiais atvejais dažnai nebūdavo paisoma netgi socialinių, politinių ir ideologinių bolševikų ir sovietų valdžios interesų: komunistai žydai protegavo buvusius įmonių savininkus žydus, komunistai lietuviai – tautininkus. Tokios tendencijos labiausiai išryškėjo Kaune, kur buvo daugiausia valdymo įstaigų ir jų tarnautojų ir ypač ryškūs prieštara-vimai tarp įvairių sovietinių valdininkų grupių.

4. Kai kurie radikalieji nusiteikę komunistai, pirmiausia kauniečiai, norėjo kuo greičiau įsiskverbti į LSSR administraciją ir įsitvirtinti joje, todėl buvo suinteresuoti spartinti valymą ir išplėsti jo mastą. Dėl radikalių ideologinių nuostatų jie priešiškažiūrėjo į visus Lietuvos Respublikos tarnautojus ir siekė juos pašalinti. Kadangi LKP(b) CK kadrų skyrius valymą vykdžiusių įstaigų kadrų skyrių kontingentą suformavo daugiausia iš tokių žmonių ir jiems suteikė plačius įgaliojimus, valymo procesas vis labiau ėmė priklausyti nuo jų nuostatų, jų iniciatyva buvo pagreitintas ir išplėstas, apėmė vis didesnius valdininkijos sluoksnius. Dėl kadrų skyrių viršininkų ir jų aplinkos komunistų grupinių ir tautinių interesų atsirado tendencija keičiant tarnautojus komunistais vadovautis ne oficialiais LKP(b) nustatytais socialinės ir politinės atrankos kriterijais, bet tautinės priklausomybės ir asmeninės ištikimybės principais. Turėdami išskirtinę padėtį kadrų skyrių viršininkai galėjo savavaliauti ir kadrų valymą panaudoti asmeninėms sąskaitoms suvesti. Kai kurie prieš lietuvius nusistatę kadrų skyrių viršininkai ir jų aplinkos komunistai žemino lietuvių tautinį orumą ir mėgino inspiruoti susidorojimą su lietuviška valdininkija už jos patriotizmą ir už tai, kad ji tarnavo Lietuvos valstybei.

Komunistų pasirengimas masiniam valdininkijos valymui (1940 m. liepos vidurys–1940 m. spalio mėn.). Lietuvos statuso ir santvarkos pakeitimą džiugiai sutikę Lietuvos komunistai ir jų šalininkai nuo liepos mėnesio ėmė sparčiau šalinti vidurinėsios ir žemesnės grandies Lietuvos valdininkus. Tam padėjo liepos–rugsėjo mėn. vykęs LSSR valdymo struktūros suvienodinimo su SSRS procesas. Naikinant ar reorganizuojant senas institucijas, steigiant naujas įstaigas, keičiant jų struktūrą ir etatų sąrašus, buvo atsikratoma sovietų režimui politiškai nepatinkamų žmonių, sparčiai kuriamos darbo vie-

tos komunistams, sudaromos prielaidos tariamai natūraliu būdu patekti jiems į administraciją, nustelbti senus tarnautojus, išplėsti savo įtaką ir perimti vadovavimą joms. Antai Darbo ministeriją reorganizavus į liaudies komisariatą, komunistai atleido beveik 100 tarnautojų ir vietoj jų priėmė savo žmones⁷⁷. Tarnautojai buvo masiškai atleisti Vidaus reikalų liaudies komisariate⁷⁸. Iki spalio mėnesio buvo pašalinta ne mažiau kaip 700 Lietuvos valdininkų ir beveik tiek pat komunistų įdarbinta vietoj jų ar naujose darbo vietose, iš jų beveik 300 komunistų paskirti aukštesniais valdininkais centrinėse valdymo įstaigose Kaune⁷⁹. Tačiau komunistams atrodė, kad tarnautojai keičiami lėtai, jų keitimas neatitiko LKP politinių interesų, netenkino išaugusio komunistų poreikio įsidarbinti administracijoje. 1940 m. spalio pradžioje LKP(b) buvo jau 5365 nariai⁸⁰, kurių dauguma veržte veržėsi į valdymo institucijas.

Kol Lietuvos vyriausybės įstaigoms diktavo V. Dekanozovas, ministrai paprastai paklusdavo LKP CK nurodymams (dažniausiai žodiniams) įdarbinti komunistus. Tačiau jam išvykus iš Lietuvos ir vyriausiuoju LSSR administracijos prižiūrėtoju tapus lankstesnio vadovavimo stiliaus N. Pozdniakovui, institucijų vadovai pasijuto daug laisviau. Suformavus komunisto M. Gedvilo vadovaujamą Liaudies Komisarų Tarybą, jie šliejosi prie jo, griežtai laikėsi žinybinio pavaldumo LKT ir vykdė tik jos nurodymus. Kai kurie komisarai (nekomunistai V. Girzijauskas, M. Gregorauskas, V. Knyva, M. Mickis, P. Pakarklis, komunistas J. Vaišnoras) nesiskaitė su „vadovaujančiu“ LKP(b) vaidmeniu, neleido partijai tiesiogiai kištis į savo reikalus, atsainiai žiūrėjo į jos direktyvas dėl Lietuvos tarnautojų pakeitimo komunistais⁸¹. Liaudies komisariatų personalo padalinių viršininkai daugiausia buvo seni tarnautojai nekomunistai, todėl jie taip pat nebuvo suinteresuoti keisti kadrus.

Priešingai, negu tikėjosi komunistai, dauguma LSSR administracijos vadovų nepripažino komunistų partijos vadovavimo kadru reikalams, laikė juos tik savo kompetencija ir neskubėjo atverti komunistams savo įstaigų duris.

1940 m. rudenį LKP(b) buvo akivaizdu, kad liaudies komisariatų kompetencijai palikus Lietuvos valdininkijos pakeitimą komunistais, tai nebus sparčiai padaryta ir komunistai neįsigalės LSSR administracijoje.

Lietuvos valdininkijos valymo organizavimas. Lietuvos valdininkijos pakeitimo komunistais procesui vadovavo Lietuvos komunistų organizacija. 1940 m. lapkričio 5 d. LKP(b) CK biuras nutarė pradėti masiškai šalinti Lietuvos valdininkiją iš krašto administracijos dėl politinių ir socialinių priežasčių (komunistų terminija – pradėti politinį ir socialinį kadru valymą ir sustiprinti sovietinį aparatą): liepė visiems liaudies komisariatams per dvi savaites pašalinti iš vadovaujančių pareigų ir žemesniųjų grandžių „buvusius kapitalistus, dvarininkus ir aktyvius smetoninio režimo veikėjus“⁸². Kad būtų greitai suformuotas komunistų rezervas pašalintiems tarnautojams pakeisti, liepta per dvi savaites visuose liaudies komisariatuose sudaryti 30–50 komunistų ir jiems patikimų žmonių rezervą, kurio sudėtis turėjo būti suderinta su LKP(b) CK kadru skyriumi. Nors oficialiai nebuvo nurodyta, kiek tarnautojų turi būti pašalinta, tačiau rezervo skaičius aiškiai rodė, kad komunistai tikėjosi pašalinti iš liaudies komisariatų ne mažiau kaip po 30–50 valdininkų, iš viso maždaug 420–700 žmonių. LKP(b) vadovai suprato, jog įdarbinus politiškai patikimus, bet nekvalifikuotus „rezervistus“ įstaigose, gali sutrikti jų veikla, todėl CK biuras įsakė organizuoti kursus šiems žmonėms bent paviršutiniškai apmokyti, kad atėję į įstaigas jie nediskredituotų sovietų valdžios. Valdininkijos valymui

įstaigose organizuoti ir vykdyti buvo liepta įsteigti liaudies komisarų pavaduotojų kadru reikalams pareigas ir sukomplektuoti kadru skyrius. Pagal bolševikų kadru praktiką šiuos darbuotojus taip pat turėjo parinkti LKP(b) CK kadru skyrius kartu su kitais CK skyriais, kurie tiesiogiai prižiūrėjo liaudies komisariatų darbą. Taip buvo užtikrintas LKP(b) CK vadovavimas valdininkijos valymui ir sudarytos sąlygos komunistams visiškai kontroliuoti šį procesą. Liaudies Komisarų Tarybai priėmus analogišką nutarimą, komunistai pradėjo pirmąją masinę kampaniją – šalinti Lietuvos valdininkiją iš krašto valdymo aparato dėl politinių ir socialinių priežasčių.

Lietuvos valdininkijos valymui vadovavo LKP(b) CK, konkrečiai – sekretorius I. Meskupas (nuo 1941 m. vasario – sekretorius kadrų ir kadru skyriaus vedėjas Nikolajus Gridinas). Tiesiogiai šiam procesui vadovavo LKP(b) CK kadru skyrius (vedėjas Ch. Aizenas, nuo 1941 m. vasario – N. Gridinas). Tarnautojų valymą miestuose ir apskrityse organizavo ir prižiūrėjo LKP(b) komitetai. Tiesiogiai kadru valymą įstaigose atliko jų kadru skyriai (kai kur ir spec. skyriai).

Kadru valymas vyko pagal LKP(b) CK kadru skyriaus direktyvas. Antai 1940 m. lapkričio 28 d. Ch. Aizenas nurodė Finansų liaudies komisariato kadru skyriui pašalinti iš darbo buvusius tautininkus, jaunaliuvius, šaulius, asmenis, tarnavusius policijoje, kriminalinius nusikaltėlius, girtuoklius ir kitus – turto savininkus bei „liaudyje blogą reputaciją turinčius“ žmones⁸³. Šiuo pretekstu buvo leista pašalinti bet kurį asmenį, kuris turėjo bent kokį turtą ar kurio „reputacija“ netiko komunistams. Tokia direktyva leido išplėsti valymo mastą, sudarė galimybę susidoroti su kiekvienu komunistams neįtikusiu žmogumi.

Pagal LKP(b) CK planus Lietuvos valdininkijos valymo banga turėjo praūžti per vi-

sus liaudies komisariatus lapkričio mėnesį. Tačiau LKP(b) CK kadru skyrius ir jo paskirti įstaigų kadru skyrių viršininkai laikėsi radikalaus išvalymo pozicijų, todėl nė nemanė pasitenkinti 30–50 žmonių pašalinimu iš kiekvieno komisariato, o siekė pašalinti kur kas daugiau tarnautojų. Jų visiškai netenkino nustatytas dviejų savaičių terminas ir jie kadru valymą ištesė iki metų pabaigos. Buvo išplėsti ir valymo mastai bei kriterijai: imta šalinti ne tik socialiniu ir politiniu, bet ir ideologiniu, pasaulėžiūros, vertybinės orientacijos atžvilgiu sovietų režimui priešiškus sluoksnius, komunistams, pirmiausia kadru skyrių viršininkams neįtikusius asmenis. Besiplečiantis valymas vis labiau panašėjo į komunistų kerštą visai buvusiai Lietuvos valdininkijai ir susidorojimą su ja už jos tarnybinių pareigų vykdymą, patriotizmą ir lojalumą Lietuvos Respublikai. LSSR AT Prezidiumo pirminko J. Paleckio žodžiais, valymui vadovavę kadru skyriai tapo „„kardų“ skyriais, kurie laiko savo pagrindine pareiga ilgai kaboti virš kiekvieno tarnautojo galvos, kol nukris ant jos“⁸⁴.

„Kardų skyriai“ – komunistų politinio susidorojimo su Lietuvos valdininkija instrumentas. Personalo padaliniai buvo visoje Lietuvos Respublikos valdymo institucijose. Tačiau komunistai politiškai nepasitikėjo jais ir sparčiai formavo naujus kadru skyrius tik iš komunistų ar jiems ištikimų režimo šalininkų. Dar 1940 m. vasarą ministrais tapę komunistai pradėjo keisti personalo padalinių vadovus komunistais. Nuo lapkričio mėnesio formuoti įstaigų kadru skyrius, vadovauti jų darbui ir kontroliuoti juos oficialiai buvo pavesta LKP(b) CK kadru skyriui ir konkrečiai skyriaus vedėjui Ch. Aizenui. Turėdamas aukštą padėtį partinėje hierarchijoje, tvirtus ryšius su komunistų „kadru kalvės“ – Kauno organizacijos aktyvistais ir palaikomas LKP(b) CK sekretoriaus I. Meskupo jis savo nuožiūra

sukomplektavo kadru skyrius ir beveik vienvaldiškai vadovavo jų darbui. Kadru ir spec. skyrių viršininkais jis paskyrė gerai pažįstamus žmones, daugiausia kauniečius komunistus ir jiems artimų kairiųjų organizacijų narius. Dažniausiai tai buvo bolševikinių pažiūrų asmenys, radikalaus kadru valymo šalininkai. Jie nebuvo įtakingi LKP nariai, iki tol visai nepasižymėjo komunistinėje veikloje ir partinės karjeros laiptais ėmė kopti 1940 m. rudenį tik Ch. Aizeno dėka. Taigi daugelis iš jų buvo Ch. Aizeno statytiniai: jo iniciatyva į partijos ir sovietų režimo viršūnes iškelti, nuo jo visiškai priklausomi ir tik jam pavaldūs žmonės. Kadangi iš esmės tai atitiko LKP(b) tikslus, partijos vadovybė be išlygų rėmė visus Ch. Aizeno iškeltus kadru skyrių viršininkus, nors, kai kurių komunistų požiūriu, jie dažnai būdavo netinkamai parinkti⁸⁵.

Dėl subjektyvios kadru ir spec. skyrių vadovų atrankos tarp jų dominavo nelietuvių tautybės asmenys. Kadangi komunistai buvo apsipratę su nelietuviška Kauno partinės organizacijos sudėtimi, jų tai nestebino. Dalis LKP(b) vadovų, pirmiausia kadru veiklą kuravęs I. Meskupas, palaikė nelietuvių skyrimą kadru skyrių viršininkais, nes tai atitiko jų vykdomą politiką, kuria buvo siekiama įtraukti tautinių mažumų atstovus į LSSR administraciją. Partijos viršūnės rėmė tokią praktiką ir todėl, kad tai garantavo, jog lietuviška valdininkija bus masiškai ir sparčiai pakeista lietuvių ir kitų tautybių komunistais. Neabejotina, jog tam įtakos turėjo dar viena aplinkybė. Kai kurie LSSR administracijos viršūnėse įdarbinti lietuviai komunistai, netgi liaudies komisarai (pavyzdžiui, J. Vaišnoras), ėmė suartėti su lietuviškąja valdininkija skatinami tautinio solidarumo. Tuo tarpu komunistų nelietuvių su Lietuvos valdininkais nesaistė jokie tautinio solidarumo ryšiai, Lietuvai tarnavusi valdininkija jiems buvo visiškai svetima ir jos pastangas išlikti krašto administracijoje

je bei neleisti komunistams įsigalėti joje jie vienareikšmiškai vertino kaip lietuvių pasipriešinimą sovietų režimui ir siekė jį palaužti.

LKP(b) CK kadrų skyriaus paskirti liaudies komisariatų ir jų padalinių kadrų skyrių viršininkai pirmiausia turėjo patikrinti tarnautojų anketinius duomenis (socialinę kilmę ir padėtį, politinę veiklą Lietuvos Respublikoje, politinį lojalumą sovietų režimui), sudaryti komunistams nepatikimų ir šalintinų tarnautojų sąrašus, pateikti juos liaudies komisarams ir LKP(b) CK kadrų bei atitinkamiems šakiniams skyriams. Vien per pirmąsias darbo liaudies komisariatuose savaites jie pateikė beveik 200 sovietų režimui socialiniu ir politiniu atžvilgiu neištikimų žmonių charakteristikas⁸⁶. Pavyzdžiui, Vietinės pramonės liaudies komisariato spec. skyriaus vedėja Ch. Geršonovičiūtė pasiūlė atleisti iš darbo 47 asmenis, iš jų 17 buvusių įmonių savininkų žydų ir 28 lietuvių, daugiausia nepartinius, komunistams politiškai „nepatikimus ir įtartinus“ žmones⁸⁷. Prekybos liaudies komisariato kadrų skyriaus viršininkas M. Rafas pareikalavo, kad liaudies komisaras M. Gregorauskas atleistų 17 lietuvių tarnautojų, tarp jų – 10 tautininkų⁸⁸.

Dalis kadrų skyrių viršininkų beveik visus įstaigų tarnautojus laikė politiškai nepatikimais žmonėmis ir norėjo visus juos pakeisti komunistais. Radikalaus, „šimtaprocentinio“ išvalymo šalininkai atakavo LKP(b) CK kadrų skyrių reikalavimais imtis „radikalių priemonių“⁸⁹. Tačiau tokia nuostata neatitiko to meto LKP(b) kadrų politikos, nes partija neturėjo kvalifikuotų žmonių Lietuvos tarnautojams pakeisti. Ch. Aizenui teko įrodinėti savo statytiniams kadrų ir spec. skyrių viršininkams: „Kas gi bus, jei mes visus išvysim, kuo mes juos pakeisim?“, tačiau jie sunkiai pasidavė netgi jo aiškinimams. Radikalių pozicijų laikėsi komunistai kauniečiai, kurie beveik nepaisė

jokių nurodymų ir toliau plėtė valymo mastą. Tokią jų nuostatą nulėmė ne tik politinės priežastys, bet ir savanaudiški išskaičiavimai užimti aukštas ir gerai apmokamas darbo vietas. Ši komunistų grupė ypač sureikšmino savo vaidmenį antivalstybiniame komunistiniame judėjime ir Lietuvos aneksijos procese, itin pabrėžė ištikimybę okupantams bei sovietų režimui ir reikalavo įvertinti jų „nuopelnus“⁹⁰. Neabejotina, kad didelę įtaką turėjo ir bolševikų tradicija laikyti sostinės komunistus politiškai įtakingiausiais partijos nariais, formuoti vadovaujančius kadrus pirmiausia iš jų ir užtikrinti jiems privilegijuotą vietą valdžios struktūrose.

Tik vienas kitas kadrų skyriaus viršininkas suprato LKP(b) iškilusias kadrų problemas ir pats siūlė laikinai, kol partija parengs kadrų rezervą, palikti įstaigose nekomunistinės orientacijos valdininkus. Antai Lietuvos vartotojų kooperacijos sąjungos (buvusio „Lietūkio“) kadrų skyriaus viršininkas komunistas Antanas Raguotis LKP(b) CK skyriui rašė, kad, „tuo tarpu nesant kuo pakeisti“, būtina palikti darbe daugelį sąjungos darbuotojų, netgi tautininkus ir šaulius, kuriuos jis įsipareigojo „budriai stebėti“⁹¹.

Beveik du trečdalius visų atleistų žmonių sudarė tautininkų sąjungos ir jai artimų politinių bei visuomenės organizacijų nariai (šauliai, jaunalietai). Tik dėl kadrų skyrių viršininkų komunistų žydų antisisionistinės orientacijos iš LSSR administracijos buvo pašalinta apie 20 sionistų (beveik visi – iš Vietinės pramonės ir Prekybos liaudies komisariatų jų komisarų pavaduotojų ir kadrų bei spec. skyrių viršininkų nelietuvių iniciatyva). Nors LKP(b) CK orientavo atleisti iš darbo tik stambius ir vidutinius pramonininkus, prekybininkus, žemvaldžius ir ūkininkus, kadrų skyriai išplėtė socialinio valymo mastą ir šalino daugelį iš verslininkų, prekybininkų ir ūkininkų kilusių, nuosavybę turėjusių tarnautojų.

Kadangi kadru skyrių viršininkai buvo pavaldūs LKP(b) CK kadru skyriui, įstaigose prasidėjo jų diktatas. Buvo suvaržyta liaudies komisarų kompetencija kadru klausimais, kadru skyrių vadovai tapo visiškai nepriklausomi nuo įstaigų vadovybės, iškelti virš jos ir supriešinti su ja, įstaigose galiojusi darbuotojų skyrimo tvarka pakeista kadru skyrių viršininkų diktatu, o tarnybinis darbuotojų likimas atiduotas visiškai jų valiai. Jų kompetencija nebuvo apibrėžta jokiais instrukcijomis, o nustatyta tik Ch. Aizeno direktyvomis ir jo žodinėmis rekomendacijomis, todėl buvo sudarytos prielaidos išplėsti jų įgaliojimus. Beveik visi kadru skyrių viršininkai kišosi į liaudies komisarų kompetenciją, demonstratyviai nesiskaitė su įstaigų vadovais nekomunistais ir primetė jiems savo valią. Maisto pramonės liaudies komisaro Juozo Laurinaičio, jo pavaduotojo V. Juozapavičiaus ir komisariato kadru skyriaus viršininkės Peisės Bironaitės santykiai tapo tokie įtempti, kad liaudies komisaras kreipėsi į LKP(b) CK prašydamas „padaryti aiškias išvadas arba mus nuo pareigų atleisti, arba ją pakeisti, nes tokioj atmosferoj dirbti negalima“⁹². LKP(b) CK kadru skyrius padarė partijos politiką atitinkančias išvadas: be išlygų palaikė „bolševikinę nuojautą“ turinčią, nors ir blogai dirbančią kadru skyriaus viršininkę ir liepė kadru valymą komisariate pradėti nuo paties liaudies komisaro pavaduotojo⁹³. Įstaigų vadovų ir kadru skyrių viršininkų nesutarimų buvo daugelyje liaudies komisariatų. Netgi pats Ch. Aizenas konstatavo įtemptus jų santykius ir kadru skyrių diktatą įstaigų vadovams⁹⁴. Tokius konfliktus sukėlė ne tik varžymasis dėl kompetencijos ir įtakos kadru politikai. Svarbiausia antagonizmo priežastis buvo iš esmės priešingi politiniai tikslai ir nuostatos. Priešindamiesi kadru skyrių diktatui ir jų išigalėjimui, įstaigų vadovai ir tarnautojai nekomunistai taip pat priešinosi masiniam valdininkijos šalinimui, komunistų

skverbimuisi į įstaigas ir LKP(b) pastangoms panaudoti valdymo aparatą savo politiniams tikslams.

Išskirtinė kadru skyrių padėtis sudarė terpę jų savivalei ir leido panaudoti kadru valymą grupiniams ir asmeniniams interesams. Siekdami naudos kadru skyrių viršininkai komunistai norėjo sparčiai, bet kuria dingstimi (aptikus asmens bylose kokį nors kompromituojantį faktą, išgirdus „dūsavimą dėl buvusių laikų“, „kreivai pasižiūrėjus“ į darbo neišmanantį komunistą ir t. t.) arba keršijant neįtikusiems ir nepaklususiems valdininkams pašalinti iš tarnybos kuo daugiau žmonių vien tam, kad būtų išlaisvintos darbo vietos komunistams⁹⁵. Kadangi kadru ir spec. skyrių vadovų pozicija beveik visada nulemdavo tarnybinį valdininkų likimą, įstaigų darbuotojai visiškai priklausė nuo jų. Įstaigose atsirado psichologinė įtampa, tvyrojo netikrumo dėl rytdienos atmosfera. Ypač slogi atmosfera buvo ten, kur kadru skyrių viršininkai ir jų įdarbinti komunistai visus valdininkus vertino kaip sovietų režimui priešiškus žmones, šalino juos iš darbo vien dėl to, kad jie anksčiau dirbo Lietuvos Respublikos institucijose. Antai Vietinės pramonės liaudies komisariato ir jo tresto spec. skyrių vedėjos Ch. Geršonavičiūtė ir Aronavičiūtė reikalavo pašalinti iš komisariato įstaigų „visus tamsius gaivalus“, kurie „su nostalgija prisimena senus laikus ir šnabždasi“⁹⁶.

Kadru valymo kampanijos metu taip pat susiformavo ir ėmė plisti tendencija vadovautis ne oficialiai LKP(b) nustatytais socialiniais ir politiniais darbuotojų atrankos kriterijais, bet jų tautinės priklausomybės principu⁹⁷. Tautinis protekcionizmas vyravo tarp įvairių tautybių komunistų ir įstaigų vadovų. Aukšta LKP(b) kadru politiką kuravusio I. Meskupo, LKP(b) CK kadru skyriaus vedėjo Ch. Aizeno padėtis, taip pat išskirtinė valymą vykdžiusių kadru ir spec. skyrių viršininkų padėtis sudarė jiems palankias ga-

limybes įtraukti savo tautiečius į LSSR administraciją, sustiprinti jų padėtį ir įgyti daugiau politinės įtakos. Dėl išskirtinio kadru skyrių viršininkų statuso jų palaikomi asmenys pateko į privilegijuotą padėtį, politiniu atžvilgiu daug geresnę negu senųjų tarnautojų lietuvių padėtis. Kai kurie kadru skyrių viršininkai ir jų proteguojami komunistai asmeninius konfliktus, buitinius ar tarnybinius nesusipratimus perkėlė į tautinių santykių plotmę. Jie apkaltindavo antisemitizmu jų savivalei nepaklususius, su jais dėl ko nors susipykusius lietuvius tarnautojus ir pareikalaudavo atleisti juos iš darbo⁹⁸. Negana to, kai kurie kadru skyrių viršininkai dar įskųsdavo juos represinėms struktūroms arba pareikalaudavo, kad LKP(b) CK atkreiptų represinių žinybų dėmesį į juos⁹⁹. Antai Vietinės pramonės liaudies komisariato Statybinių medžiagų tresto spec. skyriaus vedėja Aronavičiūtė apkaltino su ja susipykusius tarnautojus antisemitizmu, išpūtė ir į tautinių-ideologinių santykių plotmę perkėlė asmeninį konfliktą su jais ir pareikalavo iš LKP(b) CK atleisti juos iš darbo bei „patraukti atsakomybėn“¹⁰⁰. Tokiais pareiškimais iš esmės buvo siekiama inspiuoti plataus masto fizinio susidorojimo su lietuviška valdininkija kampaniją.

Rodydami „politinį budrumą“ senųjų tarnautojų atžvilgiu, kadru skyrių viršininkai buvo politiškai ir ideologiškai pakantūs naujiems, jų iškeltiems žmonėms, nors kiti komunistai ir protestuodavo dėl tokių asmenų iškėlimo. Pavyzdžiui, „Maisto“ kadru skyriaus viršininkas komunistas K. Aleksandravičius 1940 m. lapkričio mėnesį apšaukė „šnipe“ prekybos darbuotoją ir pašalino ją iš darbo, tačiau įdarbino buvusius parduotuvių savininkus žydus, voldemarininkus ir šaulius lietuvius, netgi vieną Marijampolės gyventoją, kuris Lietuvos Respublikoje buvo nuteistas „už žydų tautybės piliečių langų daužymą“¹⁰¹. Pasipiktinęs tokia jo veikla, liaudies komisaras J. Laurinaitis pašalino jį

iš pareigų, tačiau LKP(b) CK kadru skyrius ir įstaigų kadru skyrių viršininkai komunistai užstojo „gal ir blogai dirbantį, bet komunistą“ K. Aleksandravičių. Kai kurių kadru skyrių viršininkų savivalė ir protekcionizmas taip suklestėjo, kad jie ėmė pardavinėti darbo vietas: už kyšius įdarbindavo įstaigose naujus ar palikdavo jose senus tarnautojus. Antai Medžio apdirbimo tresto kadru skyriaus viršininkas komunistas Iveris Šmitas už kyšius parūpindavo darbo vietas žydų pramonininkams, prekybininkams ir kitų sluoksnių atstovams¹⁰². Tačiau LKP(b) CK kadru skyrius nė nemėgino užkirsti kelio tokiai praktikai, netgi nekritikavo jos. LKP(b) vadovybė palaikė nors ir susikompromitavusius, bet „savus“ kadru skyrių viršininkus komunistus, kurie aiškiai ir be atodairos, nesiskaitydami su jokiais priemonėmis vykdė jos politinę liniją. Tokiems asmenims patikėjusi savo kadru politiką, LKP(b) faktiškai leido jų nuožiūra plėsti valymo mastus ir spartinti tempus, sankcionavo bet kokią jų savivalę ir susidorojimą su buvusiais Lietuvos Respublikos tarnautojais. Iš esmės tai atitiko principinę LKP(b) poziciją „su priešais elgtis priešišškai“.

Tarp kadru reikalus tvarkiusių komisarų pavaduotojų, kadru skyrių viršininkų nelietuvių ypač įsigalėjo praktika globoti sovietų valdžiai socialiniu atžvilgiu priešiškų sluoksnių – stambiosios ir vidutinės pramonės ir prekybos buržuazijos, buvusių pramonės ir prekybos įmonių savininkus ir iškelti juos į administraciją¹⁰³. Tokia kadru skyrių viršininkų veikla leido įtraukti į LSSR administraciją kai kuriuos žydų tautybės pramonininkus bei prekybininkus ir padėjo apsaugoti juos nuo sovietų režimo represijų. Tokią praktiką palaikė kai kurie įtakingi žydai komunistai, kurie rūpinosi, kad kuo daugiau žydų etninės grupės atstovų būtų LSSR administracijoje. Tačiau tai akivaizdžiai prieštaravo bolševikų klasių kovos

teorijai, nesitaikstymo su klasiniu priešū šūkiui, klasiniam LKP(b) kadro politikos principui. Komunistų ir jų šalininkų požiūriu, tai kompromitavo sovietų valdžią jos socialinės bazės – darbininkų ir valstiečių akyse. Kai kurie žydų tautybės komunistai ir institucijų vadovai aiškino, kad įtraukus verslininkų atstovus kaip patyrusius ir kvalifikuotus specialistus į pramonės bei prekybos valdymą komunistams bus lengviau organizuoti gamybą, tačiau tai neatitiko komunistų partijos ir sovietų valdžios politikos pagrindų ir nebuvo priimtina nei okupantams, nei jų talkininkei LKP(b). Tik vienos tautybės pramonininkų ir prekybininkų protegavimas formavo nuomonę, kad komunistai veikia pagal dvigubus standartus: kovoja su lietuvių buržuazija, bet kartu proteguoja žydų buržuazinius sluoksnius ir leidžia jiems įsiskverbti į LSSR administraciją ir įgyti joje išskirtinę padėtį. Tai taip pat žlugdė komunistinės propagandos mitą, kad LKP(b) ir sovietų valdžia gina lietuvių interesus, kurstė tautinę nesantaiką ir sudarė terpę antisemitizmui. Nors tokia kadro ir spec. skyrių viršininkų veikla papiktino daugelį komunistų ir įžeidė klasine bei socialine komunistų doktrina tikėjusius darbininkus¹⁰⁴, LKP(b) CK kadro skyrius netgi formaliai nepasmerkė tokios praktikos ir toliau palaikė žydų savininkų iškėlimą į vadovaujančius postus.

Lietuvos valdininkijos šalinimo procesą nuo pat pradžių lydėjo komunistų politinio ir asmeninio keršto tarnautojams bei represijų prieš juos atmosfera. Kadro skyrių viršininkų bei kitų komunistų apšaukti „priešiškais elementais“ ir iš darbo pašalinti tarnautojai patekdavo į represinių struktūrų akiratį ir bet kuriuo metu galėjo tapti jų teroro aukomis. Todėl, pajutę kadro skyrių „kardą“ virš savęs, valdininkai sunerimdavo ne tik dėl savo tarnybinės padėties, bet ir dėl likimo. Antai 1941 m. pradžioje pašalinus iš pareigų liaudies komisarą M. Mickį,

ne tik jis atskubėjo pas N. Pozdniakovą teirautis, kada bus suimtas, bet ir kiti liaudies komisariato darbuotojai ėmė laukti, kada kadro skyrius atleis juos iš darbo, o represinės žinybos suims ir „pasodins“¹⁰⁵. Represijų atmosfera kėlė nerimą ir kai kuriems komunistams, aukštiems sovietų pareigūnams, kurie matė, kad tai demoralizuoja visą LSSR administraciją, formuoja nuomonę apie nekontroliuojamą komunistų kerštą lietuvių valdininkijai, atstumia nuo sovietų valdžios potencialius jos sąjungininkus ir pastūmėja juos į antisovietinio pasipriešinimo stovyklą¹⁰⁶. Netgi kai kurie LSSR NKVD vadovai manė, jog „reikia bijoti, kad kadro skyriai nesudarytų banditų gaujoms kadro neatsargiai elgdamiesi su žmonėmis ir neteisingu elgesiu išvesdami juos iš pusiausvyros“¹⁰⁷. Tačiau LKP(b) vadovybė nemėgino sustabdyti tokių tendencijų, nes represinis valymo pobūdis visiškai atitiko komunistų partijos tikslus pašalinti jai politiškai priešiškus ir nepatikimus tarnautojus ir taip pakirsti Lietuvos valdininkijos pasipriešinimą okupacijai ir sovietizavimui.

Lietuvos valdininkų valymo kampanija 1940 m. lapkričio–gruodžio mėn. buvo pirmoji masinė tarnautojų atleidimo iš darbo banga, labiausiai palietusi centrinių valdymo institucijų darbuotojus. Daugiausia kadro ir spec. skyrių padalinių viršininkų iniciatyva per tuos du mėnesius iš centrinių LSSR valdžios ir valdymo institucijų buvo pašalinta ne mažiau kaip 700 tarnautojų¹⁰⁸. Įskaičiuojant 1940 m. birželio–spalio mėn. atleistus asmenis, iki 1941 m. pradžios iš centrinių administracijos įstaigų komunistai pašalino beveik 1,5 tūkst. Lietuvos valdininkų. Pavyzdžiui, iš Komunalinio ūkio liaudies komisariato buvo atleista 40 darbuotojų, o iš jo reguliavimo sferai priklausiusių vietos valdymo institucijų – 24 burmistrai, 13 burmistų padėjėjų, 25 apskričių valdybų nariai, 249 valsčių viršaičiai; iš Teisingumo liaudies komisariato, apygardų teismų ir prokuratūrų –

175 tarnautojai¹⁰⁹. Tai buvo dideli Lietuvos valdininkijos nuostoliai, patirti dėl Lietuvos okupacijos ir aneksijos.

Nors Lietuvos valdininkijos valymas padarė didelių nuostolių Lietuvai ir jos tarnautojų sluoksniui, tačiau jo rezultatai netenkino komunistų, nes 1940 m. pabaigoje dauguma centrinių valdymo įstaigų darbuotojų buvo okupaciniam režimui ir sovietų valdžiai politiškai neištikimi Lietuvos valdininkai. Pavyzdžiui, tarp 62 Teisingumo liaudies komisariato tarnautojų 55 buvo senieji ir tik 7 komunistų iškelti naujieji, tarp 516 Žemės ūkio liaudies komisariato darbuotojų 468 buvo senieji, 48 – naujieji, tarp 266 Finansų liaudies komisariato tarnautojų 260 buvo senieji ir tik 6 naujieji ir t. t.¹¹⁰

Valdininkijos keitimo komunistais ypatumai vietinėse valdymo įstaigose. Lietuvos valdininkijos keitimas komunistais liaudies komisariatams pavaldžiose vietinėse įstaigose vyko taip pat kaip ir centrinių valdymo institucijų kadrų valymas. Tačiau vietinės komunistų organizacijos stengėsi monopolizuoti kadrų reikalus ir apriboti liaudies komisariatų vadovybės (įskaitant jų kadrų skyrių viršininkus) įtaką jiems. Jos siekė, kad kadrų valymas būtų tik vietinių LKP(b) komitetų prerogatyva. Tokia komunistų pozicija iš esmės atitiko oficialią partijos kadrų politikos liniją, tačiau kartais kirtosi su LKP(b) CK kadrų skyriaus paskirtų liaudies komisariatų kadrų skyrių viršininkų pastangomis savo nuožiūra tvarkyti komisariatams pavaldžių institucijų, taip pat vietinių, kadrų reikalus¹¹¹.

LKP(b) komitetų ir LKP(b) CK kadrų skyriaus statytinių nesutarimai dažniausiai kildavo jiems varžantis dėl kompetencijos ir įtakos komunistų kadrų politikai. 1940 m. miestuose ir apskrityse dar nebuvo vykdomųjų komitetų, todėl vietinės LKP(b) organizacijos jautėsi visateisė ir vienintelė vietos valdžia ir neketino apriboti savo galių. Nuo 1940 m. vasaros partijos komitetai atliko „darbo biržos“ funkcijas: skirstė komunistus

po įstaigas, o kai kurie tiesiogiai vadovavo jų veiklai, savo nuožiūra atleisdavo jų darbuotojus iš darbo ir skirdavo į jų vietas komunistus. 1940 m. rugsėjo–spalio mėn. sukomplektuoti LKP(b) miestų ir apskričių komitetų kadrų skyriai ėmė prižiūrėti įstaigų kadrų reikalus, o prasidėjus valymui vadovavo šiam procesui. Tačiau vietinės įstaigos, panašiai kaip ir centrinės valdymo institucijos, ėmė ginti savo kompetenciją savarankiškai spręsti kadrų reikalus. LKP(b) Šiaulių, Panevėžio ir kiti komitetai pradėjo skųstis LKP(b) CK, kad įstaigos neklauso partijos, ir vis įsakmiau reikalavo perduoti įstaigų kadrų reikalus komunistų organizacijoms¹¹².

LKP(b) vietinių organizacijų ir centrinių valdymo įstaigų antagonizmui susiformuoti įtakos turėjo dar 1940 m. vasarą išryškėjęs provincijos ir Kauno komunistų varžymasis dėl vietinių įstaigų kadrų kontrolės, tradicinė tautinė trintis tarp daugiausia lietuviškų apskričių partinių organizacijų ir nelietuviškos Kauno miesto komunistų organizacijos. Provincijos komunistai siekė patys tvarkyti visus vietinių įstaigų kadrų reikalus, todėl nepalankiai žiūrėjo į liaudies komisariatų („kauniečių“) atsiųstus valdininkus, nenorėjo jų įsileisti. Ypač priešišškai jie sutikdavo tarnautojus nelietuvius, vertino tai kaip tautinių mažumų grupių protekcionizmą, jų pastangas išstumti lietuvius ir patiems įsigalėti LSSR administracijoje. Konfliktai dažnai kildavo dėl nacionalizuotų pramonės ir prekybos įmonių direktorių paskyrimo. Antai Marijampolėje nacionalizavus įmonę, apskrities LKP(b) komitetas jos direktoriumi paskyrė vietinį darbininką, bet vietinės pramonės liaudies komisaro pavaduotojas Ch. Alperavičius atsiuntė savo statytinį – kaunietį prekybininką. Marijampoliečiai grąžino atsiųstą į Kauną, tačiau jis po kurio laiko vėl grįžo su Ch. Alperavičiaus įgaliojimu ir atsivežė „pastiprinimą“ – dar vieną direktorių, buvusį prekybininką kaunietį. Šitaip nacionalizuo-

tai įmonei ėmė vadovauti net trys direktoriai: vienas vietinis darbininkas lietuvis ir du kauniečiai žydai¹¹³. Nors tokia Ch. Alperavičiaus veikla sukėlė vietinių komunistų nepasitenkinimą (matyt, išprovokavo ir antisemitines nuotaikas), Marijampolės komunistai nerado užtarimo LKP(b) CK ir neįveikė kauniečių protekcionizmo.

Sudėtinga padėtis buvo ir LSSR administracijos centre Kaune. Komunistų „kadru kalvė“ – Kauno miesto partinė organizacija 1940 m. rudenį prarado įtaką, kurią turėjo dar vasarą, ir jau nepajėgė kontroliuoti centrinių valdymo institucijų ir kitų Kauno įstaigų kadru reikalų. Kadru skyrių viršininkai buvo pavaldūs tik LKP(b) CK kadru skyriui, jie nepaisė Kauno organizacijos vadovybės, iš aukšto žiūrėjo į miesto komitetą, nesiskaitė su jo nariais, netgi su antruoju sekretoriumi N. Paraščenka¹¹⁴. Pastarasis skundėsi negalįs pasiekti netgi to, kad iš įmonių direktorių būtų pašalinti buvę savininkai, kurie užsitikrino užtarimą liaudies komisariatuose ir LKP(b) Centro komitete. Norėdamas kontroliuoti liaudies komisariatų kadru reikalus, N. Paraščenka ir aplink jį susibūrę sovietų tarnautojai, pirmiausia atvykę iš SSRS, stengėsi pakirsti LKP(b) CK kadru skyriaus bei jo iškeltų kadru skyrių viršininkų savarankiškumą. N. Paraščenkos aplinkoje brendo politinis nepasitenkinimas LKP(b) CK kadru skyriaus vedėjo Ch. Aizenio ir jo statytinių kadru skyrių viršininkų veikla.

LKP(b) nomenklatūros sistemos diegimas. Lietuvos valdininkijos pašalinimo iš LSSR administracijos procesas buvo svarbi VKP(b) kadru politikos dalis ir iš esmės atitiko stalininius komunistų partijos kadru politikos principus, darbuotojų politinės ir socialinės atrankos kriterijus. Remdamasi tokiomis nuostatomis 1940 m. rudenį LKP(b) pradėjo diegti komunistų partijos kadru nomenklatūros sistemą.

1940 m. rugsėjo mėnesį iš VKP(b) į LKP(b) perkėlus nomenklatūros – partinio

valdymo, aukščiausių sovietinio režimo pareigūnų skyrimo ir kontrolės – struktūrą, VKP(b) CK nomenklatūros pareigoms eiti reikėjo 137 žmonių, LKP(b) CK – 1670, 23 LKP(b) miestų ir apskričių komitetų – po 72 kiekviename komitete, iš viso maždaug 3672 patikimų žmonių¹¹⁵. Tuo metu Lietuvos komunistų partijoje buvo 5365 nariai¹¹⁶ ir jų turėjo pakakti visiems svarbesniems postams užimti. Tačiau SSRS vyriausybės įgaliotiniai nepasitikėjo valymo neparaėjusiais komunistais ir nerizikavo skirti juos į visus vadovaujančius postus. Antai SSRS upių laivininkystės liaudies komisariato įgaliotinis Lietuvoje Danilinas LKP(b) CK skundėsi, kad iš vietinių darbuotojų neįmanoma sukomplektuoti vadovaujančiosios grandies kontingento, nes tarp jų nėra politiškai patikimų specialistų ir visoje žinyboje tėra vienas komunistas, bet ir jis visiškai netinka atsakingam darbui¹¹⁷. Kita vertus, dauguma įstaigose įdarbintų komunistų neturėjo reikiamo išsilavinimo, kompetencijos, administracinio darbo patirties, todėl visai nesugebėjo dirbti ir diskreditavo sovietų režimą. Kai kurie nesusidorojo su darbu ir patys prašė LKP(b) vadovybę atleisti juos iš pareigų. Vienas netgi neišlaikė darbo krūvio bei įtampos ir nusižudė¹¹⁸. Nors ir buvo daug norinčių įsidarbinti įstaigose komunistų, LKP(b) vis dėlto labai trūko sugebančių vadovauti bei organizuoti darbą, išsilavinusių, kompetentingų žmonių. Norėdama parengti komunistus darbui institucijose, LKP(b) organizavo partijos, komjaunimo, profsąjungų ir ūkio šakų darbuotojų kursus, o nuo lapkričio mėnesio liepė organizuoti juos visuose liaudies komisariatuose ir jiems pavaldžiose įstaigose. Iki 1941 m. sausio įvairiuose kursuose mokėsi 3304 žmonės, tačiau administracijos kadrai buvo rengiami vangiai ir jų parengta labai mažai¹¹⁹. SSRS vyriausybė ir VKP(b) CK nuo rugsėjo mėnesio ėmė siųsti į Lietuvą sovietų valdininkus, daugiausia komunistus. LKP(b) CK nuo rudens nuolat prašė VKP(b) CK su-

teikti pagalbą ir atsiųsti specialistų¹²⁰. Iki 1941 m. pradžios iš SSRS atvyko ir Lietuvos įstaigose buvo įdarbinta ne mažiau kaip 497 asmenys¹²¹. Atvykusieji kartu su vietiniais komunistais sudarė pagrindinį VKP(b) ir LKP(b) CK nomenklatūros kadrų rezervą.

Iki 1941 m. sausio mėnesio LSSR valdžios ir valdymo institucijose aukštais pareigūnais buvo įdarbinta 1412 komunistų, o įskaitant žemesniuosius tarnautojus – 1622 komunistai, iš jų centrinėse valdžios ir valdymo institucijose – 661 (24 proc. visų 2732 šios kategorijos tarnautojų), liaudies komisariatų įstaigose – 796, vykdomuosiuose komitetuose – 165. Šie 1622 komunistai sudarė 10,3 proc. visų 15 656 LSSR valdžios ir valdymo įstaigų tarnautojų. Be to, dar 377 komunistai dirbo LKP(b), LLKJS, profsajungų organų etatiniais darbuotojais¹²². LSSR administracijos centre Kaune valdymo įstaigose dirbo 288 komunistai (76,6 proc. visų 376 Kauno komunistų), tarp jų 156 buvo įvairių įstaigų vadovai¹²³. Istorikas S. Atamukas suskaičiavo, kad iki 1941 m. pradžios įvairiose LSSR administracijos, LKP(b), LLKJS ir kitose įstaigose bei organizacijose buvo įdarbinti 2064 komunistai ir 574 komjaunuliai, iš viso 2638 žmonės¹²⁴. Jie sudarė 15,6 proc. visų 16 875 LSSR valdžios ir valdymo, partijos, komjaunimo ir profsajungų įstaigų bei organizacijų darbuotojų¹²⁵. Šitaip paskirsčius komunistus po įstaigas ir sutelkus juos valdymo institucijose komunistų partija užsitikrino valdymo institucijų kontrolę ir paėmė į savo rankas svarbiausius krašto administravimo svertus.

LIETUVOS VALDININKIJOS PRIEŠINIMASIS JOS PAŠALINIMUI IŠ LIETUVOS ADMINISTRACIJOS IR KOMUNISTŲ SKVERBIMUISI Į JĄ

Vadinamajam Liaudies seimui paskelbus Lietuvą sovietų respublika ir formaliai in-

korporavus ją į SSRS, Lietuvos visuomenė išgyveno šoką, žlugo jos iliuzijos dėl Lietuvos valstybingumo ir santvarkos išsaugojimo. Valstybės tarnautojai aiškiai suvokė jiems iškilusią dilemą: likti tarnyboje ar pasitraukti iš jos protestuojant prieš aneksiją. Praktiniai pragyvenimo ir išlikimo sovietų visuomenėje interesai, baimė nukentėti nuo sovietų teroro ir represijų, viltis, kad valdininkijai pavyks sušvelninti sovietų pertvarkymų padarinius, noras išsaugoti administracijoje kuo daugiau lietuviškos savimonės ir patriotinių pažiūrų tarnautojų, kurie rūpintųsi krašto poreikiais ir neleistų okupantams jo suniokoti, siekimas neįsileisti okupantų statytinių – komunistų ir kitų kolaborantų, atstovavusių SSRS interesams, buvo svarbiausi motyvai, dėl kurių tarnautojai apsisprendė likti LSSR administracijoje¹²⁶. Didesnė dalis tokių valdininkų 1940 m. rugpjūčio mėnesį ėmė trukdyti komunistams skverbti į valdymo institucijas ir per jas vykdyti partijos politiką. 1940 m. rudenį komunistams pradėjus socialinę ir politinę tarnautojų valymą, dalis valdininkų turėjo iliuzijų, kad iš darbo bus atleisti tik tautininkų orientacijos ir pramonininkų, prekybininkų bei stambiųjų ūkininkų sluoksnių tarnautojai. Tačiau valymo praktika ir kadrų skyrių veikla jiems parodė, kad LKP(b) siekė išstumti iš valdymo aparato daugelį buvusių Lietuvos Respublikos tarnautojų ir pakeisti juos komunistais bei kitais okupantų talkininkais. Atsiskleidus komunistų tikslams, valdininkija ėmė priešintis jos išstūmimui iš krašto valdymo įstaigų ir komunistų įsigalėjimui jose.

Komunistų vadovaujamuose liaudies komisariatuose pasipriešinimo galimybės buvo labai menkos, kadangi liaudies komisarai ir kadrų skyrių viršininkai vykdė tą pačią LKP(b) politinę liniją. Ten dirbantys Lietuvos valdininkai galėjo tik užsitikrinti komisarų paramą ir priešintis komunistų skverbimuisi, tokią poziciją motyvuodami tuo, kad komunistai nepasirengę darbui dėl

menko išsilavinimo ir kompetencijos. Tokie argumentai buvo iš esmės priimtini tiems liaudies komisarams komunistams, kurie norėjo, kad jų įstaigos sklandžiai dirbtų. Daugiausia dėl to M. Gedvilas, M. Šumauskas ir J. Vaišnoras neleido plėsti jiems pavaldžiose įstaigose kadrų valymo¹²⁷. Aukštą padėtį partinėje hierarchijoje turintys liaudies komisarai komunistai nesutiko dalytis su kadrų skyrių viršininkais savo kompetencija spręsti kadrų reikalus ir neleido šiems varžyti jų galių. Pavyzdžiui, J. Vaišnoras visiškai nesiskaitė su įstaigos kadrų skyriumi, ignoravo netgi LKP(b) CK kadrų skyriaus nurodymą pašalinti iš komisariato tautininkus ir kitus „priešiškus elementus“¹²⁸.

Nekomunistų vadovaujamuose liaudies komisariatuose ir jiems pavaldžiose įstaigose valdininkija turėjo daugiau galimybių priešintis jos pašalinimui ir komunistų skverbimuisi, nes patys liaudies komisarai nepritarė jiems primestai LKP(b) kadrų politikai ir nesutiko paklusti ją vykdydžiusiems kadrų skyrių viršininkams. Nenorėdami atsidurti tarp politiškai nepatikimų asmenų, tokių institucijų vadovai atvirai neignoravo komunistų direktyvų dėl kadrų valymo, bet veikė kitais būdais. Beveik visi jie mėgino įtikinti LKP(b) vadovybę rinktis ne masinį tarnautojų atleidimą, bet praktiškesnį būdą – juos panaudoti ir „perauklėti“. Antai V. Knyva aiškino, kad darbui liaudies komisariate reikalingas specialus pasirengimas ir stažas, todėl komisariatas negali pakeisti senų specialistų darbo neišmanančiais komunistais ir laikosi principo „leisti jiems sąžiningai dirbti“¹²⁹. Norėdamas apsaugoti tautininkus jis teigė, kad nebūtina atleisti iš darbo eilinių tautininkų sąjungos narių, kadangi jie „buvo įrašyti į tautininkų sąjungą prieš jų norą arba jų neatsiklausiant, nes jiems rūpėjo duonos kąsnis, o ne tautininkų režimo stiprinimas“. Panašiai būtinumą remtis specialistais ir išsaugoti juos liaudies komisariatuose argumentavo M. Gregoraus-

kas, V. Girdzijauskas, J. Laurinaitis, M. Mickis, P. Pakarklis, viešai ir J. Paleckis¹³⁰.

Norėdami apsaugoti komunistams politiniu ir socialiniu atžvilgiu priešiškus ar nepatikimus tarnautojus nuo pašalinimo iš darbo, dalis liaudies komisarų ir kitų valdymo institucijų vadovų perkeldavo juos iš vienos įstaigos į kitas. Antai Žemės ūkio liaudies komisariatas informavo, kad atleido iš darbo 74 tarnautojus, o iš tikrųjų jie buvo perkelti dirbti į Žemės ūkio akademiją dėstytojais, kurie buvo komisariato etatų sąraše; Švietimo liaudies komisariatas nurodė, kad pašalino iš komisariato 53 valdininkus, o iš tiesų perkėlė juos į kitus padalinius ir t. t.¹³¹ Nors komunistai piktinosi tokia praktika, tačiau jos nebuvo atsisakyta. Atsiradus ir paplitus komunistų protekcionizmui, įstaigų vadovai dar labiau įsidrąsino ir ėmė globoti vis daugiau buvusių Lietuvos valdininkų¹³².

Lietuviškos savimonės liaudies komisarai 1940 m. rudenį aiškiai suvokė, kad Lietuvos valdininkijos išlikimas krašto valdymo struktūrose daug priklauso nuo to, kas vykdo komunistų kadrų politiką ir tvarko kadrų reikalus. Siekdami išlaikyti savo kompetencijoje visus kadrų reikalus ir neleisti komunistų partijai kištis į juos, liaudies komisarai pirmiausia mėgino apriboti LKP(b) CK paskirtų ir jam pavaldžių kadrų ir spec. skyrių viršininkų galią, kontroliuoti juos, o kai kurie komisarai netgi šalindavo juos iš komisariatų ir pakeisdavo žmonėmis, kurie laikėsi nuosaikesnės pozicijos dėl kadrų valymo. Pavyzdžiui, liaudies komisaras J. Laurinaitis atleido iš darbo „Miesto“ kadrų skyriaus viršininką K. Aleksandravičių ir mėgino pašalinti Ch. Aizenos statytinę P. Bironaitę¹³³. Nepatenkinta jo veiksmais P. Bironatė 1941 m. vasario mėnesį apskundė jį LKP(b) CK sekretoriui N. Gridinui, tačiau liaudies komisaras ir toliau stengėsi pakirsti kadrų skyrių viršininkų galią.

Lietuvos valdininkija labiausiai priešinosi komunistų skverbimuisi į valdymo struktūras. Iki 1941 m. liaudies komisarai V. Girdzijaus-

kas, M. Gregorauskas, P. Pakarklis, J. Vaišnoras ir kiti įstaigų vadovai ignoravo daugelį LKP(b) CK kadrų skyriaus ir jo statytinių nurodymų dėl komunistų įdarbinimo¹³⁴. Dėl kadrų skyrių viršininkų nelietuvių savivalės, tarp komunistų paplitusio tautinio protekcionizmo, neigiamos visuomenės reakcijos ypač nenorėta priimti į darbą žydų tautybės komunistų¹³⁵. Antai SSRS Raudonosios armijos statybos valdybos skyriuje Telšių apskrityje įdarbinus žydų tautybės verslininkus, LKP(b) Telšių apskrities komitetas kreipėsi į LKP(b) CK kadrų skyrių prašydamas „imtis priemonių tokiai praktikai užkirsti“, nes tai „padarė darbininkams blogą įspūdį“¹³⁶. Didelę įtaką tam turėjo ir išankstinė nepakanti kai kurių valdininkų pažiūra į tai, kad komunistai stengėsi kuo daugiau žydų įtraukti į administraciją.

IŠVADOS

1. Lietuvos valdininkijos šalinimą iš valstybės valdymo aparato ir keitimą komunistais bei kitais okupantų talkininkais nulėmė Lietuvos okupacija ir aneksijos mechanizmas, politiniai krašto administravimą perėmusios Lietuvos komunistų partijos uždaviniai suformuoti okupantams paklusnią sovietų administraciją, kuri sovietizuotą Lietuvą.

2. SSRS atstovai Lietuvoje ir kraštą perėmusi administruoti LKP(b) praktiniais sumetimais norėjo panaudoti Lietuvos valdininkiją komunistų tikslams tol, kol jie parengs savo kadrus jai pakeisti, todėl 1940 m. LKP(b) laikėsi taktinės nuostatos kurį laiką apsiriboti vadovaujančiosios ir vidurinėsios grandies sovietų režimui politiniu ir socialiniu atžvilgiu labiausiai priešiškų ar nepatikimų sluoksnių atstovų pašalinimu iš LSSR administracijos.

3. Šalinti Lietuvos valdininkiją ir keisti ją komunistais buvo patikėta tik LKP(b) vadovybei pavaldiems kadrų skyriams, kuriuo-

se vyravo radikalaus išvalymo šalininkai ir nelietuviai komunistai. Tai sudarė prielaidas valymo kampanijos metu ne tik politiškai susidoroti su Lietuvos valstybės tarnautojais, bet ir panaudoti valymą komunistų grupių interesams įgyvendinti.

4. Lietuvą palikusio prezidento A. Smetonos ir agresoriui kapituliavusios A. Merkio vyriausybės dezorientuota, A. Merkio ir J. Paleckio bei V. Krėvės-Mickevičiaus vyriausybių viešų pareiškimų ir SSRS propagandos suklaidinta Lietuvos valdininkija iki pat Liaudies seimo rinkimų farso ir jo nutarimų neįžvelgė Lietuvos okupacijos fakto ir nesipriešino jai. Netgi liepos pradžioje vyriausybės nariams ir aukštiems valstybės pareigūnams suvokus tikruosius SSRS kėslus, išblėsus iliuzijoms dėl Lietuvos valstybingumo ir jos santvarkos išsaugojimo, krašto vadovybė ir valdininkijos viršūnės laikėsi Lietuvai politiškai pražūtingos pozicijos: neprotavo ir nesutrukdė okupantams realizuoti jų planų, vykdė SSRS atstovų ir vietinių komunistų nurodymus, toliau klaidino visuomenę ir palengvino okupantams įgyvendinti Lietuvos aneksiją.

5. Formaliai inkorporavus Lietuvą į SSRS, Lietuvos valdininkija patyrė šoką, žlugo iliuzijos dėl Lietuvos valstybingumo ir santvarkos išsaugojimo. LSSR administracijoje likusi valdininkija 1940 m. rugpjūčio mėnesį ėmė trukdyti komunistams skverbti į valdymo institucijas ir per jas vykdyti partijos politiką. 1940 m. rudenį komunistams pradėjus socialinį ir politinį tarnautojų valymą, ji ėmė priešintis jų išstūmimui iš krašto valdymo įstaigų ir komunistų įsigalėjimui jose. Lietuvos valdininkijos viršūnių pastangos apriboti LKP(b) kadrų politiką vykdžiusių kadrų skyrių galią, priešinimasis LKP(b) ketinimams masiškai pakeisti senuosius tarnautojus komunistais buvo jos politinio pasipriešinimo okupaciniam režimui ir sovietų sistemai išraiška.

Nuorodos

¹ Lietuvos TSR istorija, t. 4, Vilnius: Mokslas, 1975, p. 7–20; Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 3, Vilnius: Mintis, 1985, p. 25–96; Socialistinės visuomenės susiformavimas ir raida Tarybų Lietuvoje (1940–1980), Vilnius: Mokslas, 1980, p. 25–27.

² LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas LKP(b) V suvažiavime, Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 2, b. 6, l. 1–7; N. Pozdniakovo pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 8 d., ibid., b. 3, l. 335–351.

³ B. Rasinai, „Kovoje už Tarybų valdžią Lietuvoje“, *Sovetskaja Litva*, 1957, liepos 20; Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 3, p. 33–34; Socialistinės visuomenės susiformavimas ir raida Tarybų Lietuvoje (1940–1980), p. 27.

⁴ Lietuvos TSR istorija, t. 4, p. 7–20; Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 3, p. 25–96; Socialistinės visuomenės susiformavimas ir raida Tarybų Lietuvoje (1940–1980); M. Požarskas, *Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955; A. Butkutė-Rameličienė, *Lietuvos KP kovoje už Tarybų valdžios įtvirtinimą (1940–1941 m.)*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 29–163; K. Navickas, *Lenininės nacionalinės politikos istorinė reikšmė lietuvių tautai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 7–72; K. Navickas, *Lietuvių tauta broliškoje Tarybų Sąjungos tautų šeimoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 21–28; V. Kancevičius, *1940 metų birželis Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1973, p. 64–84; S. Atamukas, *Nauja Lietuva – nauji kadrai (LKP darbas ugdant respublikos kadrus)*, Vilnius: Mintis, 1974, p. 73–111; S. Atamukas, *Lietuvos KP veikla vykdant TSKP kadrų politiką (1940–1975 m.)*, disertacija istorijos mokslų daktaro laipsniui įgyti (rusų k.), Vilnius, 1977, LVOA, f. 3377, ap. 48, b. 1495.

⁵ S. Atamukas, *Nauja Lietuva – nauji kadrai (LKP darbas ugdant respublikos kadrus)*, p. 73–111; S. Atamukas, *Lietuvos KP veikla vykdant TSKP kadrų politiką (1940–1975 m.)*, LVOA, f. 3377, ap. 48, b. 1495, l. 43–107.

⁶ J. Palcckis, *Lietuvos KP veikla ugdant internacionalinį respublikos darbo žmonių sutelktumą 1940–1958 metais*, disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti (rusų k.), Vilnius, 1980, ibid., b. 1304, l. 56.

⁷ S. Atamukas, *Lietuvos KP veikla vykdant TSKP kadrų politiką (1940–1975 m.)*, ibid., b. 1495, l. 102.

⁸ Ibid., l. 102.

⁹ Ibid., l. 104, 107; S. Atamukas, *Nauja Lietuva – nauji kadrai*, p. 84.

¹⁰ *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, p. 356–370; N. E. Sūduvis

(J. Brazaitis-Ambrazavičius), *Vienų vieni. Dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*, Niujorkas: „Į laisvę“ fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1964, p. 34–38; K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938–1940): Atsiminimai, dokumentai*, Čikaga–Vilnius: „Lietuvos kronikos“ leidykla, 1996, p. 375–397, ir kt.

¹¹ K. Škirpa, op. cit., p. 380–395.

¹² V. Kancevičius, „LKP savarankiškumas. Tikrovė ar fikcija?“, *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 146–148; L. Truska, V. Kancevičius, *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose*, Vilnius: Mintis, 1990; L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995, p. 63–86; L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1996, Nr. 1, p. 3–25.

¹³ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, p. 63.

¹⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996, p. 23–42; A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, Vilnius: Mintis, 1993, p. 238–241.

¹⁵ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 28.

¹⁶ K. Antanaitis, „Lietuviškoji sovietinė nomenklatura“, *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7(16), p. 161–256.

¹⁷ V. Krėvė-Mickevičius, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 23–36; J. Glušauskas, *Negirdėtas smurtas socializmo vardu*, ibid., l. 37–62; L. Dovydenas, *Pranešimas, padarytas buvusių Liaudies seimo narių susirinkime 1942 m. rugpjūčio 30 d. Kaune*, ibid., l. 3–19; A. Garmus, *Lietuvos įjungimas į SSSR – Maskvos diktatas*, ibid., l. 89–104; K. Škirpa, op. cit.; A. Snieckus, „Broliškoje tarybinių tautų šeimoje“, *Už ateitį šviesą*, 2 d., Vilnius: Mintis, 1980, p. 1–16; J. Palcckis, „Saulės parvežti“, ibid., p. 17–29; V. Vitkauskas, „Tą neužmirštamą vasarą“, ibid., p. 37–41; A. Venclova, „Nepaprasta vasara“, ibid., p. 47–56; M. Šumauskas, *Kovų verpetuose*, Vilnius: Vaga, 1978, p. 269–305; M. Gedvilas, *Lemiamas posūkis. 1940–1945 metai*, Vilnius: Vaga, 1975, p. 17–179; V. Vitkausko atsiminimai, LVOA, f. 3377, ap. 51, b. 407; Ch. Aizeno atsiminimai, ibid., ap. 42, b. 3; ap. 46, b. 10; ap. 53, b. 96; ap. 59, b. 301; J. Grigalavičiaus atsiminimai, ibid., ap. 48, b. 1540.

¹⁸ V. Kancevičius, „LKP savarankiškumas. Tikrovė ar fikcija?“, *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, p. 146–148.

¹⁹ Ibid.; L. Truska, V. Kancevičius, op. cit., p. 130–131; L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, p. 59.

²⁰ K. Škirpa, op. cit., p. 379.

²¹ V. Kancevičius, „LKP savarankiškumas. Tikrovė ar fikcija?“, *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, p. 147–148; Ch. Aizeno atsiminimai, LVOA, f. 3377, ap. 59, b. 301, l. 93–95.

²² K. Škirpa, op. cit., p. 377.

²³ Kandidatų į vadovaujančius postus sąrašai, 1940 m. (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 324, l. 1–22.

²⁴ Ibid.; I. Š. Meskupo asmens byla, *ibid.*, f. 77, ap. 28, b. 720, l. 172; Buvusių Liaudies seimo narių susirinkime 1942 m. rugpjūčio 30 d. padaryti pranešimai ir atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 1–80; *Už ateitį šviesią*, 2 d., p. 17–56.

²⁵ J. Palcckis, *Ieškojome kelių tikrą. Publicistika. 1919–1945*, Vilnius: Vaga, 1987, p. 133–141; J. Glušauskas, *Negirdėtas smurtas socializmo vardu*, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 38; K. Škirpa, *op. cit.*, p. 377.

²⁶ Ibid., p. 395.

²⁷ MOPR'as (rus.) – Tarptautinė organizacija revoliucionieriams ir jų šeimoms remti.

²⁸ L. Truska, V. Kancevičius, *op. cit.*, p. 138.

²⁹ Buvusių Liaudies seimo narių susirinkime 1942 m. rugpjūčio 30 d. padaryti pranešimai ir atsiminimai, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 1–80; *Už ateitį šviesią*, 2 d., p. 17–56.

³⁰ *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 4, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 776.

³¹ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, p. 59.

³² M. Gedvilas, *op. cit.*, p. 30–32.

³³ Ch. Aizeno atsiminimai, LVOA, f. 3377, ap. 59, b. 301, l. 93.

³⁴ Ibid., l. 94.

³⁵ Ibid.; J. Grigalavičiaus atsiminimai, *ibid.*, ap. 48, b. 1540, l. 158–163; R. Šarmaitis, *Lietuvos revoliucionieriai*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 188–189, 203–204, 360–361.

³⁶ Ch. Aizeno, J. Grigalavičiaus atsiminimai, LVOA, f. 3377, ap. 59, b. 301, l. 93; ap. 48, b. 1540, l. 158–163; M. Gedvilas, *op. cit.*, p. 29–31; M. Gedvilas, „Taip kūrėsi Tarybų valdžia Lietuvoje“, *Vakarinės naujienos*, 1965, liepos 20. Formaliai Kauno komunistams netiko M. Gedvilo kilmė ir buvusi politinė veikla: jis gimė grafų Zubovų dvare Šiaulių apskrityje buvusio dvarininko šeimoje, 1926–1931 m. buvo aktyvus liaudininkas, į LKP įstojo 1934 m., bet jos veikloje nepasižymėjo. Kauniečiai M. Gedvilą laikė svetimu, ne jų aplinkos, per daug lietuviškos savimonės žmogumi. Faktiškai jo kandidatūra buvo nepriimtina todėl, kad vidaus reikalų ministro poste kauniečiai norėjo matyti labiau pasižymėjusį LKP veikėją, savo aplinkos žmogų. M. Gedvilas taip pat nesitikėjo paskyrimo į tokias pareigas. Geriausia atveju jis manė tapsias Telšių apskrities viršininku, todėl pasiūlymas tapti ministru jam buvo netikėtas. Neabejotina, kad SSRS vyriausybės įgaliotiniai pasirinko jo kandidatūrą atsižvelgę ne tik į jo politinę veiklą, bet ir į tai, kad jis, kaip išaiškino istorikas A. Anušauskas, buvo SSRS NKVD rezidentūros bendradarbis (žr.: A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 28).

³⁷ Kandidatų į vadovaujančius postus sąrašas, 1940 m. (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 324, l. 21.

³⁸ N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje–1940 m. rugsėjo mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 1(5), p. 89;

L. Truska, „Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais“, *Mokslų akademijos darbai, A serija*, 1965, t. 1(18), p. 125; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius: Alma littera, 1998, p. 134, 141; K. Surblys, *Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raida*, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 18–19.

³⁹ I. Š. Meskupo asmens byla, LVOA, f. 77, ap. 28, b. 720, l. 172; S. Šapiraitės-Meskupienės atsiminimai, *ibid.*, b. 10893, l. 56; Ch. Aizeno atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 59, b. 301, l. 93–95. Tam įtakos turėjo ne tik A. Sniečkaus nukreipimas į Saugumo departamentą ir I. Meskupo padėtis LKP vadovaujančių kadro hierarchijoje, bet ir jo ryšiai Komunistų Internacionalo vykdomajame komitete Maskvoje ir SSRS pasiuntinybėje Kaune. Jo dėdė iš motinos pusės buvo Kominternu vykdomojo komiteto sekretorius Josifas Piatnickis, o žmona kurį laiką bendradarbiavo su SSRS pasiuntinybe Kaune. 1939 m. pabaigoje I. Meskupas nuvyko į Maskvą ir atnaujino po Z. Angariečio arešto nutrūkusius LKP ryšius su Kominternu ir VKP(b) CK. Visa tai padėjo jam įgyti okupantų pasitikėjimą ir užsitikrinti pakankamai tvirtas pozicijas tarp SSRS atstovų Lietuvoje.

⁴⁰ G. Zimano pranešimas susirinkime 1977 m. kovo 21 d. I. Meskupui paminėti, LVOA, f. 77, ap. 28, b. 720, l. 172.

⁴¹ J. Glušauskas, *Negirdėtas smurtas socializmo vardu*, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 40.

⁴² Kandidatų į vadovaujančius postus sąrašai, 1940 m. (rusų k.), *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 324, l. 1–22.

⁴³ Ibid., l. 15–16.

⁴⁴ Ibid., l. 3.

⁴⁵ RKKA (rus.) – SSRS darbininkų ir valstiečių raudonoji armija.

⁴⁶ Kandidatų į vadovaujančius postus sąrašai, 1940 m. (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 324, l. 9.

⁴⁷ Ibid., l. 17.

⁴⁸ I. Š. Meskupo asmens byla, *ibid.*, f. 77, ap. 28, b. 720, l. 164–172; Komunistų paraiškimai ir LKP CK sekretoriato susirašinėjimas su partijos ir administracijos įstaigomis dėl jų įdarbinimo 1940 m., *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 334, l. 336–338.

⁴⁹ Lietuvos liaudies vyriausybės posėdžių 1940 m. birželio 17–rugsėjo 23 d. protokolai, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 591, l. 1–62; L. Truska, V. Kancevičius, *op. cit.*, p. 144–200.

⁵⁰ LSSR komunalinio ūkio liaudies komisaro 1940 m. gruodžio 12 d. raštas LKP(b) CK, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 318, l. 145; LSSR teisingumo liaudies komisariato pažymos apie kadrus, *ibid.*, ap. 2, b. 467, l. 5–7; b. 472, l. 1–80; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 26–34; A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, p. 241; L. Truska, *Lietuva 1939–1953 metais*, p. 183; V. Kancevičius, *1940 metų birželis Lietuvoje*, p. 82–84; M. Gedvilas, *op. cit.*, p. 32–35. Šie duome-

nys apie 1940 m. birželio–liepos mėn. pirmoje pusėje atleistus vadovaujančiosios grandies Prezidento kanceliarijos, Ministrų Tarybos, Vidaus ir Užsienio reikalų, Teisingumo, Švietimo ministerijų ir jų įstaigų, masinės informacijos priemonių ir kt. institucijų valstybės tarnautojus yra neišsamūs. Dėl apibendrintų ir patikimų pirminių šaltinių stokos tikslų iš darbo birželio–liepos mėn. atleistų valdininkų skaičių sunku nustatyti.

⁵¹ Buvusių Liaudies seimo narių susirinkime 1942 m. rugpjūčio 30 d. padaryti pranešimai ir atsiminimai, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 1–80.

⁵² *Lietuvos komunistų partijos atsišaukimai*, t. 4, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963, p. 461.

⁵³ M. Mcškauskienės kalba 1940 m. birželio 29 d. mitinge, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 155, l. 11.

⁵⁴ J. Paleckis, op. cit., p. 143.

⁵⁵ *Liaudies balsas*, 1940, birželio 25; *Tiesa*, 1940, liepos 1; *Darbo Lietuva*, 1940, liepos 15, 21; M. Gedvilas, op. cit., p. 43–45; S. Makauskas, *Lietuvos partinė ir tarybinė spauda kovoje už socializmo pagrindų pastatymą respublikoje 1940–1941 metais*, disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti, 1969, LVOA, f. 3377, ap. 48, b. 967, l. 40–113.

⁵⁶ N. Maslauskienė, op. cit., p. 86; Politinių kalinių paleidimas iš Lietuvos kalėjimų 1940 m. birželio–rugpjūčio mėn. Duomenys, R. Čepo surinkti Lietuvos centriname valstybės archyve. R. Šarmaičio ir V. Kancevičiaus surinkta šiuo klausimu medžiaga, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 764, l. 1–72.

⁵⁷ Komunistų parciškimai ir LKP CK sekretoriaus susirašinėjimas su partijos ir administracijos įstaigomis dėl jų įdarbinimo 1940 m., ibid., f. 1771, ap. 1, b. 334–338.

⁵⁸ LKP(b) CK darbuotojo Skardžio 1941 m. kovo 15 d. pažyma (rusų k.), ibid., ap. 2, b. 468, l. 70.

⁵⁹ N. Maslauskienė, op. cit., p. 91.

⁶⁰ LKP miestų ir apskričių organizacijų komunistų sąrašai, 1940 m., LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 172, 173.

⁶¹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 26.

⁶² M. Rėmėris, *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.*, Vilnius: Lituanus, 1989, p. 24–35.

⁶³ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, p. 43–45; Buvusių Liaudies seimo narių susirinkime Kaune 1942 m. rugpjūčio 30 d. padaryti pranešimai ir atsiminimai, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 1–123.

⁶⁴ Ibid., l. 10, 20, 68, 83, 86, 91–92.

⁶⁵ *Vyriausybės žinios*, 1940, liepos 17, Nr. 717, p. 500–501; *Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1940–1941 metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius: Mintis, 1965, p. 12–123.

⁶⁶ Liaudies vyriausybės posėdžio 1940 m. liepos 5 d. protokolai, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 591, l. 13.

⁶⁷ Buvusių Liaudies seimo narių pareiškimai, padaryti Kaune 1942 m. rugpjūčio 30 d., ibid., f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 74–81.

⁶⁸ O. Levitano 1941 m. balandžio 10 d. skundas LKP(b) CK, ibid., f. 1771, ap. 2, b. 469, l. 155–158.

⁶⁹ L. Truska, „1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai“, *Lituanica*, 1995, Nr. 1(21), p. 14–38.

⁷⁰ M. Rėmėris, op. cit., p. 61–65.

⁷¹ J. Glušauskas, op. cit., LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 40.

⁷² Ibid., l. 39; Kandidatų į vadovaujančias parciškas sąrašas, 1940 m. (rusų k.), ibid., f. 1771, ap. 1, b. 324, l. 1–22.

⁷³ LKP(b) CK II plenumo posėdžio 1941 m. kovo 8 d. stenograma (rusų k.), ibid., ap. 2, b. 28, l. 55.

⁷⁴ Ibid., l. 55–56.

⁷⁵ J. Paleckio pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 8 d. (rusų k.), ibid., b. 3, l. 234.

⁷⁶ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 8 d. stenograma (rusų k.), ibid., b. 3, l. 258, 350.

⁷⁷ Darbo ministerijos etatų 1940 m. liepos 1 d. sąrašas, LSSR darbo liaudies komisariato 1940 m. gruodžio 4 d. raštas LKP(b) CK, ibid., ap. 1, b. 254, l. 2–3; b. 308, l. 1–3.

⁷⁸ A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, p. 243–344; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 37–41.

⁷⁹ LSSR Teisingumo, Finansų, Darbo, Komunalinio ūkio, Žemės ūkio, Švietimo ir kt. liaudies komisariatų pažymos apie kadrus, darbuotojų sąrašai 1940–1941 m. (rusų k.), ibid., f. 1771, ap. 1, b. 254, 264, 308, 312, 318, 321–326, 340; ap. 2, b. 413, 467, 476, 480, 489, 491, 496; LKP(b) miestų, apskričių komunistų sąrašai, ibid., ap. 1, b. 172, 173; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 23–42; A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, p. 238–241.

⁸⁰ N. Maslauskienė, op. cit., p. 9.

⁸¹ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas LKP(b) V suvažiavimui 1941 m. vasario 5 d. (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 6, l. 81–83; LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–9 d. stenogramos (rusų k.), ibid., b. 3, l. 25–340; LSSR Teisingumo, Finansų, Komunalinio ūkio, Žemės ūkio, Švietimo ir kt. liaudies komisariatų pažymos apie kadrus, LKP(b) CK kadru skyriaus pažymos apie LSSR Teisingumo, Finansų, Prekybos, Žemės ūkio liaudies komisariatų kadrus, liaudies komisariatų kadru valdybų ir skyrių viršininkų skundai LKP(b) CK dėl liaudies komisarių veiklos 1940–1941 m. (lietuvių ir rusų k.), ibid., ap. 1, b. 340, l. 170; b. 218, l. 145; b. 468, l. 13–19; b. 480, l. 20; ap. 2, b. 468, l. 26–35; b. 477, l. 75–77; b. 482, l. 73–78; b. 492, l. 29.

⁸² LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. lapkričio 5 d. protokolai (rusų k.), ibid., ap. 1, b. 23, l. 2–3.

⁸³ LKP(b) CK kadru skyriaus 1940 m. lapkričio 28 d. direktyva, ibid., b. 320, l. 12.

⁸⁴ J. Paleckio kalba LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 7 d. (rusų k.), ibid., b. 3, l. 242.

⁸⁵ LKP(b) CK instruktoriaus 1940 m. lapkričio 4 d. pažyma (rusų k.), ibid., ap. 1, b. 311, l. 5–7; LSSR mais-

to pramonės liaudies komisariato 1940 m. spalio 6 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 312, l. 4; LSSR susivienijimo „Maistas“ 1940 m. rugsėjo 30 d. raštas Maisto pramonės liaudies komisariatui, *ibid.*, b. 312, l. 5; LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato ir trestų kadro skyrių viršininkų 1940 m. gruodžio mėn.–1941 m. raštai LKP(b) CK (lietuvių ir rusų k.), *ibid.*, b. 340, l. 190–197; ap. 2, b. 474, l. 9–12.

⁸⁶ LSSR Vietinės, Maisto pramonės, Prekybos, Finansų, Darbo, Komunalinio ūkio liaudies komisariatų 1940 m. lapkričio–gruodžio mėn. raštai LKP(b) CK (lietuvių ir rusų k.), *ibid.*, b. 308, l. 1–3; b. 311, l. 5–6; b. 312, l. 10–11; b. 318, l. 143–194; b. 321, l. 1; b. 326, l. 4–39; b. 340, l. 170–213.

⁸⁷ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato 1940 m. gruodžio 6–18 d. raštai LKP(b) CK, *ibid.*, b. 340, l. 190–203.

⁸⁸ LSSR prekybos liaudies komisariato 1940 m. gruodžio mėn. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, l. 212–213.

⁸⁹ LSSR prekybos liaudies komisariato kadro skyriaus viršininko 1940 m. lapkričio 20 d. raštas LKP(b) CK kadro skyriui, *ibid.*, l. 170; Ch. Aizeno pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d. (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 3, l. 37.

⁹⁰ O. Levitano 1941 m. balandžio 10 d. skundas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 469, l. 155–158.

⁹¹ LSSR vartotojų kooperacijos sąjungos (buvusio „Lietūkio“) kadro skyriaus viršininko A. Raguočio 1940 m. gruodžio mėn. parengtos tarnautojų charakteristikos, *ibid.*, ap. 1, b. 32, l. 4–39.

⁹² LSSR maisto pramonės liaudies komisaro 1940 m. spalio 6 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 312, l. 4.

⁹³ LKP(b) CK kadro skyriaus 1940 m. lapkričio 4 d. pažyma (rusų k.), *ibid.*, l. 5–7.

⁹⁴ Ch. Aizeno pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d. (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 3, l. 37–38.

⁹⁵ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–9 d. stenogramos (rusų k.), *ibid.*, l. 82, 246; LSSR Maisto, Vietinės pramonės liaudies komisariatų, jų kadro skyrių viršininkų raštai LKP(b) CK 1940–1941 m. (lietuvių ir rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 312, l. 4–7; b. 340, l. 190–203; ap. 2, b. 474, l. 9–24; b. 480, l. 12–23; Buvusių Liaudies seimo narių susirinkimo Kaune 1942 m. rugpjūčio 30 d. pranešimai ir atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 1–111.

⁹⁶ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato kadro ir spec. skyrių viršininkų raštai LKP(b) CK 1940–1941 m. (lietuvių ir rusų k.), *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 340, l. 190–203; ap. 2, b. 474, l. 9–24.

⁹⁷ J. Paleckis, *Lietuvos KP veikla ugdant internacionalinę respublikos darbo žmonių sutelktumą 1940–1958 metais* (rusų k.), *ibid.*, f. 3377, ap. 48, b. 1304, l. 55–56.

⁹⁸ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato kadro ir spec. skyrių viršininkų raštai LKP(b) CK 1940–1941 m. (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 474, l. 9–24; LSSR maisto pramonės liaudies komisariato 1940 m. spalio

6 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 1, b. 312, l. 4; O. Levitano 1941 m. balandžio 10 d. skundas LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 2, b. 469, l. 155–158.

⁹⁹ Buvusių Liaudies seimo narių susirinkimo Kaune 1941 m. rugpjūčio 30 d. pranešimai ir atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 5–7, 61–62.

¹⁰⁰ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato tresto spec. skyriaus vedėjos skundas LKP(b) CK, 1941 m. (rusų k.), *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 474, l. 24.

¹⁰¹ LSSR mėsos ir pieno pramonės liaudies komisariato 1941 m. vasario 20 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 480, l. 12–13; LSSR maisto pramonės liaudies komisariato kadro skyriaus 1941 m. raštas LKP(b) CK (rusų k.), *ibid.*, l. 20.

¹⁰² LSSR miškų ūkio liaudies komisariato 1941 m. gegužės 11 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 476, l. 24–25.

¹⁰³ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–8 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 317, 289–293.

¹⁰⁴ LSSR Prekybos, Miškų ūkio, Vietinės pramonės liaudies komisariatų ir jų trestų kadro patikrinimo pažymos ir kt., 1940–1941 m., *ibid.*, b. 476, l. 26–33; b. 477, l. 75; b. 482, l. 73; LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–8 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 289–317.

¹⁰⁵ N. Pozdniakovo pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 8 d. (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 340; LSSR žemės ūkio liaudies komisariato komunistų susirinkimo 1941 m. sausio 27 d. protokolai (rusų k.), *ibid.*, b. 477, l. 75.

¹⁰⁶ Buvusių Liaudies seimo narių susirinkimo Kaune 1941 m. rugpjūčio 30 d. pranešimai ir atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 5–62; J. Paleckio pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 8 d. (rusų k.), *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 3, l. 242–244.

¹⁰⁷ *Ibid.*, l. 244.

¹⁰⁸ Apskaičiuota pagal LKP(b) CK kadro skyriaus 1940–1941 m. pažymą apie LSSR liaudies komisariatų kadrus, LSSR Teisingumo, Finansų, Vietinės, Maisto pramonės, Prekybos, Žemės ūkio, Komunalinio ūkio, Darbo, Švietimo liaudies komisariatų 1940–1941 m. pažymas, informacijas LKP(b) CK (lietuvių ir rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 308, l. 1–3; b. 312, l. 3–11; b. 318, l. 144–194; b. 321, l. 133; b. 326, l. 1–39; b. 340, l. 176–197; b. 469, l. 134–135; ap. 2, b. 467, l. 7; b. 468, l. 26–27; b. 477, l. 74; b. 490, l. 22–23; b. 494, l. 20–24; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 23–42; A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, p. 238–241; S. Atamukas, *Lietuvos KP veikla vykdant TSKP kadro politiką (1940–1975 m.)* (rusų k.), LVOA, f. 3377, ap. 48, b. 1495, l. 102–110. nėra tikslų žinių apie LSSR Svičiatos apsaugos, Socialinio draudimo liaudies komisariatų, Valstybės kontrolės ir Valstybinio plano komisijos tarnautojų pašalinimą.

¹⁰⁹ LSSR komunalinio ūkio liaudies komisariato 1940 m. gruodžio 12 d. raštas LSSR LKT ir LKP(b)

CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 318, l. 145; LKP(b) CK sekretoriaus I. Meskupo 1941 m. vasario 22 d. raštas VKP(b) CK (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 467, l. 7.

¹¹⁰ LKP(b) CK kadrų skyriaus 1941 m. sausio 9 d. pažyma apie LSSR liaudies komisariatų kadrų sudėtį (rusų k.), *ibid.*, b. 232, l. 20.

¹¹¹ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–8 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 113–121.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Ibid.*, l. 317.

¹¹⁴ N. Paraščenkos pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 8 d. (rusų k.), *ibid.*, l. 289.

¹¹⁵ VKP(b) CK, LKP(b) CK, LKP(b) miestų, apskričių komitetų nomenklatūros pareigybių sąrašai 1941 m. birželio–liepos mėn., *ibid.*, ap. 2, b. 455, l. 10–81, 116–118; L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, Nr. 1, p. 4.

¹¹⁶ N. Maslauskienė, *op. cit.*, p. 9.

¹¹⁷ SSRS upių laivininkystės liaudies komisariato įgaliotinio Danilino 1941 m. raštas LKP(b) CK (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 489, l. 40.

¹¹⁸ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–8 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 40, 241.

¹¹⁹ A. Butkutė-Rameliene, *op. cit.*, p. 89, 162–163; LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. sausio 5–8 d. stenograma (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 3, l. 38, 124–125.

¹²⁰ L. Truska, *op. cit.*, p. 5.

¹²¹ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus 1941 m. sausio 3, 9 d. žinios apie komunistus, atvykusius į Lietuvos KP(b) iš kitų organizacijų (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 170, l. 4; ap. 2, b. 232, l. 9.

¹²² LKP(b) CK metinė statistinė ataskaita apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal komunistų socialinę padėtį, užsiėmimą ir pasiskirstymą pagal partinių organizacijų rūšį 1941 m. sausio 1 d. (rusų k.), *ibid.*, b. 250, l. 18; LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus 1941 m. sausio 16 d. pažyma apie komunistų, dirbančių LSSR liaudies komisariatuose ir respublikinėse įstaigose, skaičių (rusų k.), *ibid.*, b. 232, l. 7–8; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 219; S. Atamukas, *Lietuvos KP veikla vykdant TSKP kadrų politiką (1940–1975 m.)* (rusų k.), LVOA, f. 3377, ap. 48, b. 1495, l. 104; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 41. Šie istorikai pateikė duomenų, kad 1941 m. pradžioje LSSR centrinėse valdymo įstaigose dirbo 2732, NKVD sistemoje – 3924, vykdomuosiuose komitetuose – 9000, iš viso – 15 656 darbuotojai. Įskaitant LKP(b), LLKS ir profsąjungų organuose dirbusius 1219 žmonių, iš viso suskaičiuota 16 875 tarnautojai.

¹²³ LKP(b) Kauno miesto komiteto metinė statistinė ataskaita apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal įvairiose liaudies ūkio šakose dirbančių komunistų pasiskirstymą 1941 m. sausio 1 d. (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 164, l. 2.

¹²⁴ S. Atamukas, *Lietuvos KP veikla vykdant TSKP kadrų politiką (1940–1975 m.)* (rusų k.), LVOA, f. 3377, ap. 48, b. 1495, l. 104, 107; S. Atamukas, *Nauja Lietuva – nauji kadrai*, p. 84.

¹²⁵ *Ibid.*; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 219; S. Atamukas, *Lietuvos KP veikla vykdant TSKP kadrų politiką (1940–1975 m.)* (rusų k.), LVOA, f. 3377, ap. 48, b. 1495, l. 104; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 41.

¹²⁶ Buvusių Liaudies seimo narių susirinkimo Kaune 1942 m. rugpjūčio 30 d. pranešimai ir atsiminimai, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 1–111.

¹²⁷ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato 1940 m. gruodžio mėn. pranešimai LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 340, l. 190–203; LKP(b) CK skyrių 1941 m. pažymos apie LSSR finansų liaudies komisariato kadrus 1940–1941 m., *ibid.*, ap. 2, b. 468, l. 26–35; b. 492, l. 29.

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ LSSR komunalinio ūkio liaudies komisariato 1940 m. gruodžio 12 d. raštas LKT ir LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 1, b. 318, l. 45.

¹³⁰ LKP(b) CK skyrių 1940 m. lapkričio 4, 20 d., 1941 m. kovo 30 d., gegužės mėn. pažymos apie LSSR Teisingumo, Prekybos, Maisto pramonės liaudies komisariatų kadrus 1940–1941 m., LSSR Maisto, Sveikatos apsaugos liaudies komisariatų kadrų skyrių viršininkų 1941 m. vasario–kovo mėn. raštai LKP(b) CK apie liaudies komisarų veiklą 1940–1941 m. ir kt. (rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 311, l. 5–6; b. 340, l. 170; ap. 2, b. 468, l. 13–38; b. 477, l. 75–77; b. 480, l. 20; b. 482, l. 73–78; b. 495, l. 6; J. Paleckio pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 8 d. (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 244–246.

¹³¹ LSSR žemės ūkio liaudies komisariato komunistų susirinkimo 1941 m. sausio 27 d. protokolai (rusų k.), *ibid.*, b. 477, l. 74; LSSR švietimo liaudies komisariato iš darbo atleistų darbuotojų sąrašas, 1940 m., *ibid.*, ap. 1, b. 494, l. 20–24.

¹³² LSSR susivienijimo „Maistas“ 1940 m. rugsėjo 30 d. raštas LSSR maisto pramonės liaudies komisariatui, *ibid.*, ap. 1, b. 312, l. 5; LSSR maisto pramonės liaudies komisariato 1940 m. spalio 6 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, l. 4; LSSR maisto pramonės liaudies komisariato kadrų skyriaus viršininkės 1941 m. vasario mėn. raštas LKP(b) CK (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 480, l. 20; LKP(b) Kauno miesto komiteto sekretoriaus J. Grigalavičiaus 1941 m. kovo 5 d. raštas LKP(b) CK (rusų k.), *ibid.*, b. 480, l. 2; LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–9 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 26, 80, 113–114, 151, 328.

¹³³ LSSR maisto pramonės liaudies komisariato 1940 m. spalio 6 d., 1941 m. vasario 20 d. raštai LKP(b) CK (lietuvių ir rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 312, l. 4; ap. 2, b. 480, l. 22; LSSR maisto pramonės liaudies komisariato kadrų skyriaus viršininkės 1941 m. vasario mėn. raštas LKP(b) CK (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 480, l. 20.

¹³⁴ LKP(b) CK skyrių 1940 m. lapkričio 4, 20 d., 1941 m. kovo 30 d., gegužės mėn. pažymos apie LSSR Teisingumo, Prekybos, Maisto pramonės liaudies komisariatų kadrus 1940–1941 m., LSSR Maisto, Sveikatos apsaugos liaudies komisariatų kadrų skyrių viršininkų 1941 m. vasario–kovo mėn. raštai LKP(b) CK apie komisarių veiklą 1940–1941 m. ir kt. (rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 311, l. 5–6; b. 340, l. 170; ap. 2, b. 468, l. 13–38; b. 477, l. 75–77; b. 480, l. 20; b. 482, l. 73–78; b. 495, l. 6; LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–8 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 36, 38, 124; LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d. (rusų k.), *ibid.*, b. 6, l. 78–83.

¹³⁵ LSSR sveikatos apsaugos liaudies komisariato darbuotojo komunisto 1940 m. rugsėjo mėn. skundas LKP CK, *ibid.*, ap. 1, b. 323, l. 12; LSSR maisto pramonės liaudies komisariato 1940 m. spalio 6 d.

raštas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 312, l. 4; LSSR miškų ūkio liaudies komisariato Medžio apdirbimo tresto 1940 m. pažyma apie kadrus, *ibid.*, b. 476, l. 27–35; LSSR miškų ūkio liaudies komisariato 1941 m. pažyma apie kadrus, *ibid.*, ap. 2, b. 476, l. 26; LSSR miškų ūkio liaudies komisariato Medžio apdirbimo tresto 1941 m. gegužės 11 d. raštas LKP(b) CK (rusų k.), *ibid.*, l. 24–25; LKP(b) Kauno miesto komiteto 1941 m. balandžio 28 d. nutarimas (rusų k.), *ibid.*, b. 482, l. 77–78; Buvusių Liaudies seimo narių susirinkimo Kaune 1942 m. rugpjūčio 30 d. pranešimai ir atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 60–62.

¹³⁶ LKP(b) Telšių apskrities komiteto 1941 m. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 464, l. 112.

Gauta 2000 02 10

Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas,
Gedimino pr. 12, Vilnius

Nijolė Maslauskienė

THE PURGE OF CIVIL SERVANTS IN SOVIET OCCUPIED LITHUANIA BETWEEN JUNE–DECEMBER 1940

Summary

Soviet occupation succeeded by annexation and the accession of the Lithuanian communists to power, the task of whom was to form a puppet Government and carry out the plans of the country's sovietisation, brought about the purge of civil servants. The officers of independent Lithuania were to be replaced by communists or other pro-Communist segments. However, the new power had to put up with the services of some officers before the regime trained its own cadres. Thus in 1940, the purge first of all affected high and middle rank civil servants politically and socially most hostile or unreliable to the new regime. The replacement

of cadres was trusted exclusively to the personnel sections subordinate to the Communist Party's governing body, where the radical advocates of purge and non-Lithuanian communists prevailed. The scheme created conditions not only for the purge itself, but for the realisation of group interests of communists too.

The Lithuanian civil servants as early as August 1940, set out to different measures against the purge and the penetration of communists into administrative institutions, and thus demonstrated their political resistance to occupation regime and to the soviet system as such

Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) ir 252-asis batalionai (1941–1944)

IVADAS

Straipsnio tikslas yra išnagrinėti dviejų mažiau žinomų – 2-ojo (Vilniaus) ir 252-ojo policijos batalionų veiklą. Šių batalionų istorija nėra specialiai tyrinėta, tad autorius tikisi užpildyti tebesančią istoriografijos spragą ir prisidėti prie bendros batalionų istorijos atkūrimo.

Rašant straipsnį remtasi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) dokumentais bei kai kuriais istorikų darbais.

Lietuvių policijos batalionų (arba savisaugos dalių) veikla Antrojo pasaulinio karo metais pastaruoju metu vis labiau domisi karo istorikai. Tai įrodo neseniai išleistos monografijos ir straipsniai. Paminėtina Vokietijos istoriko K. Stango¹ monografija apie TDA 1-ąjį batalioną Kaune ir P. Stankero² monografija „Lietuvių policija 1941–1944 metais“. Išsamias ir kritiškas minėtų knygų recenzijas paskelbė hum. m. dr. A. Anušauskas ir hum. m. dr. V. Brandišauskas³. Atskirų batalionų istorijai svarbios buvusių jų karių J. Abraičio, J. Laucės knygos⁴. Vertingas hum. m. dr. R. Zizo⁵ straipsnis „Lietuvos archyvuose“. Darbų policijos batalionų tema taip pat yra parašęs šio straipsnio autorius⁶.

Žvelgiant paviršutiniškai atrodytų, jog nagrinėjamoji tema pakankamai gerai išgildenta. Lietuvos ir užsienio istorikams neblogai yra žinoma lietuvių policijos batalionų organizacinė sąranga, dislokacija,

pavaldumo ryšiai su okupacine nacių valdžia, konkrečiai kai kurių batalionų veikla. Vis dėlto daugumos lietuvių policijos batalionų istorija nėra nuodugniai ištyrinėta. 1942 m. viduryje veikė 20 lietuvių policijos batalionų. Didesnė jų dalis tuomet buvo išsiųsta už Lietuvos ribų (į Ukrainą, Baltarusiją, Lenkiją). Ką konkrečiai veikė kiekvienas batalionas, kaip susiklostė tolesnis jų likimas? Tebelieka aktualus kai kurių batalionų karių atsakomybės už padarytus karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai klausimas, jų dalyvavimo holokauste problema. Šiandien pakankamai nuodugniai yra išnagrinėta 1-ojo (13-ojo), 5-ojo, 253-iojo, 254-ojo ir 257-ojo batalionų istorija. Apie kitus batalionus žinios tebėra labai fragmentiškos. Tik žinodami visų batalionų istoriją galėsime daryti objektyvias išvadas ir vertinimus dėl lietuvių savisaugos dalinių veiklos ir atsakomybės.

Rašant straipsnį kilo opi originalių dokumentų stokos problema. LCVA nacių laikotarpio dokumentų apie 2-ąjį ir 252-ąjį batalionus išliko labai nedaug, pagal juos atkurti batalionų istoriją neįmanoma. Dėl to papildomos informacijos ieškota Lietuvos ypatingajame archyve. Autoriui pavyko rasti keliolika buvusių 2-ojo ir 252-ojo batalionų karių baudžiamųjų bylų. Nors sovietinio saugumo sudarytos bylos nėra itin patikimas informacijos šaltinis, vis dėlto jos padeda atkurti batalionų istoriją. Gretinant LYA dokumentus su kitų archyvų dokumentais

bei istorine literatūra galima susidaryti gana išsamų batalionų veiklos vaizdą. Tačiau dėl šaltinių stokos visuomet lieka mažiau ištirtų batalionų veiklos aspektų ir laikotarpių. Ypač tai pasakytina apie 2-ojo bataliono formavimo laikotarpį (1941 m. liepą–rugpjūtį) ir baigiamąjį bataliono veiklos etapą (1944 m. vasara). Tas pat pasakytina ir apie 252-ojo bataliono formavimą (1942 m. vasara–ruduo) bei baigiamąjį veiklos etapą (1944 m. ruduo).

Abu minėtus batalionus sieja vienas bendras bruožas – tarnyba Liubline (Maidanėke). Autoriaus žiniomis, jokie kiti lietuvių policijos batalionai nebuvo skiriami nacių koncentracijos stovyklų apsaugai už Lietuvos ribų. Todėl autorius nutarė viename straipsnyje susieti dviejų skirtingų batalionų istoriją.

2-OJO BATALIONO FORMAVIMAS IR VEIKLA IKI IŠVYKIMO Į LIUBLINĄ

Nacių–sovietų karo išvakarėse Raudonosios armijos (RA) 29-ojo teritorinio šaulių korpuso lietuvių karių kovingumas ir nuotaika buvo prasta. Į RA įjungti lietuvių kariai skaudžiai išgyveno Lietuvos kariuomenės sovietinimo, rusinimo ir NKVD represijų politiką. Nenuostabu, jog prasiėdę karui RA 179-ojoje ir 184-ojoje divizionuose tarnavę lietuviai kariai masiškai dezertyravo, nesipriešindami pasiduodavo vokiečiams, kartais netgi nukreipdavo ginklus į savo vadus – rusų karininkus. Kaip ir dauguma Lietuvos gyventojų, lietuvių kariai laukė karo ir vylėsi, jog Vokietija išvaduos Lietuvą iš bolševikų okupacijos ir leis atkurti Lietuvos valstybę. Dėl to lietuviai aktyviai parėmė *vermachto* žygį į Rytus, sudarė Laikinąją vyriausybę, ėmė atkurti valdžios įstaigas, policiją ir karinius dalinius. Karo pradžioje lietuviai masiškai stėjo tarnauti į atkuriamus Lietuvos kariuomenės dalinius. Savo prisiminimuose J. Abraitis rašė: „Vilniuje

kariuomenės atkūrimas vyko pilnu tempu, nes kadrų ir kareivių užteko – kiekvieną dieną sugrįždavo šimtai visokių laipsnių karių. Pabradės surinkimo stovykloje buvo apie 1500 vyrų, iš kurių vieni vyko į Vilnių, kiti – į Kauną, o treči – į savo apskričių miestus. Šių kelių savaitių laikotarpyje Vilniuje buvo suformuota kovos rinktinė, kelios atskiros kuopos ir buvo baigiama formuoti trys keturi batalionai. Tuo metu Vilniuje buvo ginkluota mažiausiai 3000 vyrų, o visoje Lietuvoje atkurtos Lietuvos kariuomenės eilėse galėjo būti 15–17 tūkstančių vyrų“⁷.

1941 m. birželio 28 d. Lietuvos kariuomenės Vilniaus įgulos viršininko gen. št. plk. lt. Antano Špokevičiaus įsakymu buvo sudarytas Vilniaus įgulos laikinasis štabas (viršininku paskirtas gen. št. plk. lt. Jonas Juknevičius)⁸.

Įdomu tai, kad pirmomis okupacijos dienomis vokiečių karinė valdžia leido minėti lietuvių kariuomenės vardą ir netrukdė lietuvių karinių dalinių steigimuisi. Tokia įvykių raida ir vokiečių karo valdžios pozicija aiškiai buvo nepatenkinta vokiečių saugumo policija ir SD. Gestapo spaudžiama Vilniaus vokiečių komendantūra ėmė griežtinti savo poziciją lietuvių karinių dalinių atžvilgiu. 1941 m. liepos 5 d. į karo komendantūrą Vilniuje atvykęs vokiečių armijos vadas nurodė, jog politiniai sambūriai, „lietuvių valstybės“ kūrimas ir lietuvių „armijos“ sudarymas yra neleistini. Leidžiama tik „vietinė savisauga“, kuriai turėtų vadovauti vokiečių karo lauko komendantūra ir lietuvių karininkai“.

Sustiprinę savo užnugarį, naciai užsimojo sunaikinti lietuvių kariuomenę ir ją reorganizuoti į policijos batalionus.

1941 m. liepos 7 d. A. Špokevičius išleido paskutinį įsakymą (Nr. 8) Lietuvos kariuomenės dalių Vilniaus įgulai. Nuo liepos 9 d. Lietuvos kariuomenės dalinius Vilniuje pradėta vadinti „Lietuvių savisaugos daliniais“¹⁰. Liepos 14 d. vokiečių karo lauko ko-

mendantas plk. ltn. Adolfas Zehnpfennigas įsakė A. Špokevičiui suformuoti „Vilniaus atstatymo tarnybą“ (VAT) ir pareiškė, kad „lietuvių kariuomenė nebeegzistuoja“. VAT turėjo būti suskirstyta į saugos, tvarkos ir darbo tarnybas¹¹. VAT viršininku buvo paskirtas plk. ltn. A. Špokevičius, štabo viršininku – gen. št. plk. ltn. Karolis Dabulevičius. Minėtosios VAT tarnybos ir buvo Vilniuje formuojamų trijų policijos batalionų užuomazgos. Dalis lietuvių kareivių iš tarnybos buvo atleisti ir privalėjo grįžti gyventi į savo tėviškes. Pagal karo lauko komendantą A. Zehnpfennigo nurodymus VAT saugos tarnyba privalėjo saugoti Vilniaus miestą ir apylinkes „nuo plėšikų ir raudonarmiečių likučių“, tvarkos tarnyba panaudojama kaip „pagelbinė policija vidaus tarnyboje Vilniaus mieste“, o darbo tarnyba – „statant ir taisant svarbius kelius ir tiltus ir taip pat skubiems ir valymo darbams Vilniaus mieste ir apylinkėse“¹². VAT viršininko plk. ltn. A. Špokevičiaus 1941 m. liepos 31 d. įsakyme Nr. 1 yra paskelbta VAT štabo ir atskirų tarnybų sudėtis. Tarp kitų pareigūnų čia paminėti tvarkos tarnybos referentas gen. št. plk. ltn. Petras Vertelis, tvarkos tarnybos 4-osios kuopos vadas kpt. Aleksandras Kazakevičius, 5-osios kuopos vadas ltn. Ignas Račkus¹³. Šie asmenys yra glaudžiai susiję su būsimojo Vilniaus 2-ojo policijos bataliono istorija.

1941 m. rugpjūčio 1 d. VAT buvo pavadinta „Savisaugos tarnyba“, o buvusios saugos, tvarkos ir darbo tarnybos pervadintos atitinkamai 1-uuju, 2-uuju ir 3-iuju batalionais. Tvarkos tarnybos referentas plk. ltn. P. Vertelis buvo paskirtas 2-ojo bataliono vadu¹⁴ ir šias pareigas ėjo iki 1941 m. spalio pradžios. Vėliau jis buvo paskirtas 14-ojo policijos bataliono vadu Šiauliuose ir savisaugos dalių Šiaulių apygardos vadu¹⁵. Naujuoju 2-ojo bataliono vadu tapo kpt. A. Kazakevičius. 2-asis batalionas galutinai buvo suformuotas 1941 m. spalio viduryje. Jau tuomet paaiškėjo, kad vokiečiai planuoja

išsiųsti batalioną į Liubliną. 2-ajame batalione spalio viduryje tarnavo 18 karininkų ir 450 kareivių¹⁶. Batalioną sudarė štabas (bataliono vadas kpt. A. Kazakevičius, adjutantas ltn. Antanas Bražiūnas) ir trys kuopos. Kuopų vadais buvo ltn. I. Račkus (1-osios kuopos), ltn. Pranas Sakalas (2-osios kuopos) ir kpt. Antanas Mėšlius (3-iosios kuopos). Kuopos buvo suskirstytos į būrius, būriai – į skyrius¹⁷. Iki išvykimo į Liubliną 2-asis batalionas daugiausia saugojo karinius sandėlius ir patruliavo Vilniaus mieste bei jo apylinkėse. Bataliono kariai taip pat buvo toliau mokomi kariškai¹⁸. Jie dėvėjo Lietuvos Respublikos laikų kariuomenės uniformas su baltais raiščiais ant kairės rankos, buvo ginkluoti pistoletais ir rusiškais šautuvais. 2-asis batalionas kartu su kitais dviem batalionais (1-uuju ir 3-iuju) buvo apgyvendinti kareivinėse Jėzuitų gatvėje¹⁹.

Yra žinių, jog 2-asis batalionas dalyvavo perkeldamas žydus iš butų į getą ir varant suimtuosius žydus į Lukiškių kalėjimą (1941 m. rugpjūčio pabaiga–rugsėjo pradžia). Kai kurių nuteistų bataliono karių liudijimu, 1941 m. rugpjūčio pabaigoje arba rugsėjo pradžioje bataliono 2-oji kuopa (vadas ltn. P. Sakalas) iš Lukiškių kalėjimo paėmė apie 500 suimtųjų žydų ir nuvarė juos į Panerius. Atvestus žydus sušaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys.

Iš vokiečių saugumo policijos raporto ir kitų šaltinių yra žinoma, jog masinės žydų žudynės Paneriuose vyko 1941 m. rugsėjo 2 d. Tą dieną suimtieji žydai iš Lukiškių kolonomis buvo vedami į Panerius ir šaudomi. Šaudė apie 80 policininkų, o žudynių vietą saugojo apie 100. Mieste buvo išklijuoti gebitskomisaro Hanso Hingsto skelbimai, jog žydai esą rugpjūčio 31 d. šaudė į vokiečių kareivius ir už tai yra nubausti. Žudynės truko visą dieną. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio raportą, 1941 m. rugsėjo 2 d. Vilniuje buvo sušaudyta 3700 žydų (864 vyrai, 2019 moterų ir 817 vaikų)²⁰.

Kai kurie nuteisti bataliono kariai liudijo, kad maždaug 1941 m. rugsėjo pabaigoje 2-ojo bataliono kariai lydėjo apie dviejų tūkstančių žydų koloną į Panerius ir žydų šaudymo metu saugojo žudynių vietą. Žydus šaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys²¹. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje K. Jägerio raportą, 1941 m. spalio 4 d. Vilniuje buvo sušaudyta 1983 žydai (432 vyrai, 1115 moterų ir 436 vaikai)²². Turimais duomenimis, kitose masinėse žydų naikinimo akcijose 2-asis batalionas nedalyvavo.

2-ASIS BATALIONAS LIUBLINE

Į Liubliną 2-asis policijos batalionas išvyko traukiniu 1941 m. lapkričio 11 d. Tuomet batalioną sudarė štabas ir trys kuopos (iš viso 370 žmonių). Prieš išvykstant į Liubliną iš bataliono dezertyravo 5 eiliniai kareiviai. Į Liubliną batalionas atvyko lapkričio 15 d.²³ Tuo metu Maidaneko stovykla dar tik kūrėsi. (Liublino koncentracijos stovyklą (2 km už miesto) vietos gyventojai ir joje kalėję kaliniai vadino Maidaneko koncentracijos stovykla; taip ji kartais buvo vadinama ir oficialiuose vokiečių valdžios raštuose.) Vokiečių okupacinė valdžia nutarė įsteigti Liubline koncentracijos stovyklą 1941 m. vasarą. Vokiečių SS ir policijos vadas Heinrichas Himmleris 1941 m. liepos mėnesį lankėsi Liubline ir įpareigojo Liublino apygardos (distrikto) SS ir policijos vadą Odilą Globocniką įrengti Liubline koncentracijos stovyklą 25–50 tūkst. kalinių. Stovyklos statybą turėjo organizuoti Liubline įsteigta SS ir policijos centrinė statybos valdyba. Stovyklos statyba pradėta 1941 m. rugsėjo pabaigoje.

Iš pradžių Maidaneko stovykla veikė kaip karo belaisvių stovykla. Pirmaisiais nacių-sovietų karo mėnesiais vokiečių kariuomenė paėmė į nelaisvę šimtus tūkstančių rusų karo belaisvių. Vokiečiams iškilo problema, kur

juos dėti. Didesnė sovietų karo belaisvių dalis iš pradžių buvo siunčiama į Osvencimo ir Liublino stovyklas. Pastaroji 1941 m. rudenį buvo pavadinta Liublino SS karo belaisvių stovykla²⁴. 1941 m. spalį į Maidaneko stovyklą buvo atvežta 2 tūkst. sovietų karo belaisvių. Dėl bado, išsekimo ir epidemijų dauguma jų išmirė iki 1941 m. pabaigos. Tuo metu, kai 2-asis batalionas atvyko į Liubliną, Maidaneke dar buvo likę apie 600 karo belaisvių. Nuo 1941 m. lapkričio mėn. į Maidaneką pradėta vežti civilius gyventojus – įvairių tautybių politinius kalinius, žydus, lenkus ir vokiečių kriminalinius nusikaltėlius²⁵. Nuo 1942 m. vasario į Maidaneką masiškai buvo vežami Vokietijos, Lenkijos, Slovakijos ir kitų Vokietijos okupuotų šalių žydai. Maidaneko karo belaisvių stovykla virto masinio civilių gyventojų (pirmiausia žydų ir lenkų) naikinimo stovykla. Stovykla sparčiai plėtėsi: buvo pastatyta apie 150 barakų, ūkiniai pastatai, dirbtuvės. 1942 m. joje įrengta dujų kamera ir krematoriumas. Stovykloje vienu metu nuolatos kalėjo apie 12 tūkst. kalinių. 1941–1944 m. Maidaneko koncentracijos stovykloje buvo nužudyta ir numarinta apie 300 tūkst. įvairių tautybių žmonių²⁶.

Kaip ir kitose koncentracijos stovyklose, Maidaneke daugiausia dėmesio buvo skiriama kalinių saugojimui. Stovyklos apsaugą organizavo SS oberšturmfiureris Walteris Langleistas. Maidaneko stovyklą saugojo specialiai parengtas SS dalinys (SS – *Totenkopf Sturmabteilung*) ir 2-asis lietuvių policijos batalionas. 1942 m. stovyklą saugojo keturios SS kuopos (470 žmonių). 2-ajame policijos batalione buvo 370 žmonių. Stovyklos apsaugos skyriaus viršininku iki 1943 m. rugpjūčio buvo W. Langleistas, vėliau – SS hauptšturmfiureris Martinas Melzeris. Apsaugos skyriaus viršininkas buvo pavaldus koncentracijos stovyklos komendantui²⁷.

Sargybų postai buvo įrengti prie visų trijų stovyklos vartų. Sargybiniai kontroliavo vi-

sus atvykstančius ir išvykstančius asmenis ir automobilius. Stovyklą supo dviejų eilių spygliuota viela su 18 sargybos bokštų, kuriuose nuolat budėjo po tris sargybinius, ginkluotus automatiniais ginklais ir granatomis. Naktimis tarp bokštų patruliuodavo ginkluoti policininkai, o po visą stovyklą vaikščiodavo esesininkai su specialiai išmokytais šunimis²⁸.

Atvykęs į Liubliną 2-asis batalionas iš pradžių buvo kariškai mokomas (rikiuotės, šaudymo ir t. t.), o nuo 1942 m. vasario paskirtas į išorinę Maidaneko stovyklos apsaugą²⁹.

1942 m. sausio pabaigoje 2-ojo bataliono kariai pasirašė raštiškus įsipareigojimus ištikimais tarnauti Trečiajam reichui³⁰. Įsipareigojimo tekstas skambėjo taip: „Aš įsipareigoju tarnauti savisaugos daliniuose. Aš įsipareigoju savo vokiečių viršininkų ir savo savisaugos dalinių viršininkų man duotus įsakymus įvykdyti besąlyginiai. Aš pasižadu būti paklusnus, ištikimas ir narsus“³¹.

Stovyklos viduje budėjo SS kuopa. Vokiečių ir lietuvių sargybiniai gyveno tose pačiose kareivinėse. Lietuviai patruliuodavo tarp bokštelių išorinėje spygliuotos tvoros pusėje. Be to, bataliono kareiviai lydėdavo iš geležinkelio stoties kalinių transportus į stovyklą, vedavo kalinius į darbus už stovyklos ribų ir saugodavo juos darbo metu³². Į stovyklos vidų lietuvių bataliono kariams be specialių leidimų įeiti buvo draudžiama. 1942 m. vasarą Maidaneko stovyklos komendantas SS štandenfiureris Karlas Otto Kochas bataliono karininkams surengė „ekskursiją“ po stovyklą. Komendantas papasakojo lietuvių karininkams apie kalinių kalinimo, saugojimo ir naikinimo būdus. Lietuvių karininkai ir kareiviai buvo įspėti griežtai laikytis konfidencialumo ir niekam nepasakoti apie savo tarnybą ir Maidaneko stovyklą. Visi bataliono kariai pasirašė pasižadėjimus stovyklos komendantui K. O. Kochui saugoti tarnybines paslaptis³³.

Tarnybinius nurodymus ir instrukcijas bataliono vadovybė gaudavo iš stovyklos sargybos viršininko W. Langleisto. Jis ne tik instruktavo, kaip saugoti kalinius, bet ir ragino bataliono vadovybę informuoti jį apie karių nuotaikas, drausmę ir ketinimus dezertyruoti³⁴.

Lietuvių bataliono kariai nebuvo patenkinti savo tarnyba Maidaneko stovykloje ir pasitaikius progai mėgindavo pabėgti (dažniausiai negrįždavo po atostogų iš namų). Iš 3-iosios kuopos šitaip dezertyravo 3–4 kareiviai. Už pabėgimą iš tarnybos du šios kuopos kareivius vokiečių teismas nuteisė 6 mėnesius kalėti³⁵.

Lietuvių sargybiniai nebuvo itin griežti saugomiems kaliniams. Buvusio 2-ojo bataliono kareivio J. Acaus liudijimu, kartą jam saugant dirbančius kalinius pabėgo 4 kaliniai. Lietuviai į bėgančius kalinius net nešaudė. Jei vokiečiai būtų išgirdę šaudymą, jie būtų pradėję aiškintis, kodėl pabėgo kaliniai ir kas už tai atsakingas. Norėdami išvengti vokiečių tardymų lietuviai nutarė nešaudyti ir nusišėpti kalinių pabėgimą³⁶.

H. Himmlerio 1942 m. spalio 20 d. įsakymu ir Ostlando tvarkos policijos vado tą pačią metų spalio 26 d. įsakymu 2-asis batalionas turėjo būti pakeistas lietuvių 252-uoju batalionu. Taigi 2-asis batalionas privalėjo išvykti į Kauną ir perimti 252-ojo bataliono funkcijas. Tuo metu 2-ajame batalione buvo 14 karininkų, 59 puskarininkiai ir 286 eiliniai (iš viso 359 žmonės). Bataliono ryšių karininkas policijos kpt. Voigtas turėjo likti Liubline ir perimti ryšių karininko pareigas 252-ajame batalione iš policijos kpt. Heinricho Kruse's. Pastarasis turėjo tapti naujuoju ryšių karininku 2-ajame batalione³⁷. 1942 m. lapkričio 10 d. 2-ojo bataliono kariai buvo nuginkluoti ir išsiųsti į Zamoscę (Lenkija) pailsėti. Paskui batalionas grįžo į Liubliną ir gruodžio 2 d. išvyko į Kauną. Kauną batalionas pasiekė gruodžio 7 d.³⁸

2-OJO BATALIONO VEIKLA LIETUVOJE, RUSIJOJE IR BALTARUSIJOJE

Atvykęs į Kauną 2-asis batalionas jokių užduočių neturėjo ir vykdė įprastines kariškas pratybas (rikiuotės, šaudymo). Dalis kareivių buvo paleista trumpalaikių atostogų. Bataliono kariai buvo aprenkti vokiečių policijos uniforma. 1943 m. sausio 27 d. 2-asis batalionas buvo išsiųstas į Vilnių SS ir policijos vado štandartenfiurerio Paulo Kriego žinion. Vilniuje batalionas buvo ruošiamas išvykimui į Rytų frontą. Sužinoję, kad bus išsiųsti į Rytus, bataliono kariai ėmė masiškai dezertyruoti. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėnesio ataskaitoje rašoma, jog vasario 3 d. vienas lietuvių policijos batalionas iš Vilniaus turėjo išvykti į frontą. Vasario 1-osios naktį į 2-ąją iš šio bataliono pabėgo 171 karys. 56 bėglius vokiečių policija suėmė. Šį įvykį nagrinėjo SS ir policijos teismas. Buvo paskirtos įvairios laisvės atėmimo bausmės ir paskelbtas vienas mirties nuosprendis. Ataskaitoje pažymėta, jog šis įvykis susijęs su lietuvių nacionalinių sluoksnių įsitikinimu, kad lietuvių kraujas fronte turi būti liejamas tik tuo atveju, jei Lietuva gaus visišką nepriklausomybę³⁹.

Yra žinoma, jog SS ir policijos teismas Kaune 1943 m. vasario 8 d. už dezertyravimą ir nepaklusnumą nuteisė mirties bausme 2-ojo bataliono kareivį Zenoną Kuzmicką. Mirties bausmė įvykdyta vasario 11 d. Šis nuosprendis praneštas visiems bataliono kariams⁴⁰.

Už masišką dezertyravimą taip pat buvo suimti 2-ojo bataliono kuopų vadai A. Mėšlius, P. Sakalas, I. Račkus ir du būrių vadai. 3-iosios kuopos vadas kpt. A. Mėšlius buvo nuteistas kalėti 8 mėnesius ir kalintas Lukiškių ir Kauno kalėjimuose nuo 1943 m. vasario 7 d. iki spalio 7 d. Atlikęs bausmę jis buvo iš savisaugos dalinių demobilizuotas⁴¹.

Dėl masiško dezertyravimo 2-asis batalionas buvo papildytas išformuoto 251-ojo bataliono karininkais ir kareiviais⁴².

1943 m. vasario pradžioje 2-asis batalionas buvo išsiųstas į Daugpilį (Latvija). Čia bataliono kareiviai trumpą laiką buvo kariškai mokomi, vėliau išsiųsti į Sebežo rajoną (Pskovo sritis, Rusija) kovoti su sovietų partizanais⁴³. Sebežo rajone batalionas veikė kelias savaites. 1943 m. kovo viduryje bataliono kariai miške susidūrė su sovietų partizanais. Per susišaudymą žuvo keli sovietų partizanai ir vienas lietuvių karys, du kariai buvo sužeisti. Sovietų partizanai, pamatę, kad lietuvių pajėgos yra gausesnės, iš mūšio pasitraukė. Gera nežinodami vietovės lietuvių kariai partizanų nepersekiojo. Nors batalionas dažnai šukuodavo Sebežo apylinkių miškus, tačiau daugiau su partizanais nesusidūrė⁴⁴.

Yra žinoma, jog 1943 m. balandžio mėnesį Sebežo ir Opočkos rajonuose buvo surengtos didelės operacijos prieš sovietų partizanus. Operacijose dalyvavo keli policijos batalionai ir kiti daliniai. Baudėjai degino kaimus, masiškai suiminėjo civilius gyventojus ir juos siųsdavo prievartos darbams į Vokietiją. Sovietų duomenimis, per antipartizanines operacijas Sebežo rajone buvo sušaudytas 261 civilis gyventojas, suimtas 581 žmogus, sudegintas 41 namas⁴⁵. Ar 2-asis lietuvių policijos batalionas prisidėjo prie kaimų naikinimo, sunku pasakyti. Bataliono karių parodymai šiuo klausimu labai prieštaringi. Vieni pripažįsta, kad tik dalyvavo kautynėse su partizanais, kiti teigia, jog ir degino kaimus, suiminėjo civilius gyventojus⁴⁶.

Iš Pskovo srities į Vilnių batalionas grįžo 1943 m. balandžio mėnesį (per Velykas). Kariai apie mėnesį ilsėjosi, paskui vėl buvo išsiųsti kovoti su partizanais į Švenčionių apskritį. Čia batalionas išbuvo beveik metus – iki 1944 m. gegužės mėnesio⁴⁷. Bataliono štabas kartu su 2-ąja kuopa (vadas kpt. Bronius Balčiūnas, vėliau vyr. ltnt. Valentinas Irlikis) apsistojo Adutiškio miestelyje. Bataliono vadu ir toliau buvo kpt. A. Kazakevičius, vado adjutantu – vyr. ltnt.

Mykolas Repečka. Štabe dirbo trys raštininkai ir vienas vertėjas. Ūkio dalies viršininku buvo kpt. Vincas Valteris, gydytoju – Juozas Urbaitis⁴⁸.

Bataliono 1-oji kuopa (vadas kpt. Ignas Jonikas) dislokavosi Vidžiuose, 3-ioji kuopa (vadas kpt. Jonas Jackūnas) – Vosiūnų kaime, 4-oji kuopa (vadas ltn. Jurgis? Skaržinskas) – Kamajuose (Svyrių apskritis). Iš viso batalione 1943 m. tarnavo apie 300 žmonių⁴⁹.

2-ajam batalionui buvo priskirtas vokiečių ryšių karininkas policijos kpt. Gerhardas Beyeris. Jis turėjo savo štabą, kuriame dirbo trys vokiečiai – leitenantas ir du seržantai. Kpt. G. Beyerio štabas taip pat buvo įsikūręs Adutiškyje. Ryšių karininko štabas daugiausia rinko žinias apie sovietų partizanų buvimo vietas ir planavo kovines operacijas. Pas kpt. G. Beyerį dažnai lankydavosi aplinkinių kaimų gyventojai, kurie perduodavo žinias apie sovietų partizanus⁵⁰.

1943 m. birželio 16–18 d. vokiečiai Dubičių rajone (į vakarus nuo Rodūnės) surengė didelę operaciją prieš sovietų partizanus. Operacijai vadovavo tvarkos policijos vadas Lietuvoje plk. Hansas Hachtelis. Operacijoje dalyvavo 2-asis ir 7-asis lietuvių policijos batalionai, dvi atskiros policijos kuopos ir dvi vokiečių policijos kuopos iš Kauno. Pėstininkus rėmė trys šarvuočiai ir dvi vokiečių bombonešių eskadrilės⁵¹. Policijos batalionai šukavo miškus ir ieškojo besislapstančių raudonųjų partizanų. Operacijos rezultatai (abiejų pusių nuostoliai) nėra žinomi.

1944 m. pradžioje 2-ojo bataliono 1-oji kuopa Vidžių apylinkėse susikovė su sovietų partizanais. Per kautynes buvo nušauti du partizanai. Dažniausiai susidūrimai su partizanais įvykdavo batalionui surengus pasalas ir šukuojant miškus⁵².

1943 m. vasarą padaugėjus norinčių stoti į batalioną vietos jaunuolių, j. ltn. Vladas Daraškevičius gavo įsakymą suformuoti

atskirą būrį. Būrys buvo suformuotas ir apgyvendintas Adutiškio pradžios mokyklos pastate. V. Daraškevičiaus būryje buvo apie 40 kareivių⁵³.

Švenčionių apskrityje 2-ajam batalionui dažnai tekdavo susidurti su sovietų partizanais. Vosiūnų kaime stovėjo vyr. ltn. Broniaus Deveikio vadovaujamas 3-iosios kuopos 1-asis būrys. 1944 m. gegužės pabaigoje–birželio pradžioje minėto būrio kariai žvalgybos metu miške susidūrė su sovietų partizanais. Per susišaudymą buvo sužeistas vienas būrio kareivis. Partizanų nuostoliai nežinomi⁵⁴.

Vokiečių SS ir policijos vado Ostlande Friedricho Jeckelno įsakymu 1944 m. gegužės 18 d. buvo suformuota policijos plk. ltn. Walterio Titelio vadovaujama kovos su partizanais Lietuvoje grupė. Grupę sudarė vokiečių SS ir policijos 16-asis pulkas, 2-asis, 253-iasis ir 257-asis lietuvių policijos batalionai bei Eišiškių apskrities žandarmerijos postai. Titelio grupės štabas įsikūrė Trakuose. 2-asis batalionas turėjo įsikurti Varėnoje ir įrengti žiedinės gynybos įtvirtinimus⁵⁵.

Plk. ltn. W. Titelio 1944 m. birželio 9 d. įsakymu 2-ojo bataliono štabas su viena kuopa iš Varėnos turėjo persikelti į Paversekį? (Powerzecze)*, kitos trys kuopos – į Krūminius (Krumince), Giniūnus (Geniunce) ir Matuizas. 2-asis batalionas gavo užduotį trukdyti partizanų būrių judėjimą Versekos rajone ir kovoti su „plėšikaujančiomis lenkų gaujomis“⁵⁶.

Sovietų kariuomenei įsiveržus į Lietuvą, batalionui buvo įsakyta vykti į Kauną. Prie Jonavos batalionas sustojo ir pradėjo kasti apkasus bei statyti gynybinius įtvirtinimus, tačiau susikauti su sovietų daliniais batalionui neteko. Liepos viduryje 2-asis batalionas atvyko į Kauną. Čia jis buvo įtrauktas į 1-ąją Lietuvos policijos pulką (kartu su 9-u-

* Dokumento tekste kaimų pavadinimai parašyti lenkiškai.

ju, 253-uoju ir 257-uoju batalionais)⁵⁷. Liepos pabaigoje 2-asis batalionas gavo įsakymą trauktis Vilkaviškio kryptimi.

1944 m. liepos 30 d. Vokietijos sienos link besitraukiantį 2-ąjį batalioną Sasnavos apylinkėse (Marijampolės apskritis) smarkiai apšaudė sovietų artilerija ir tankai. Daug bataliono karių žuvo, kiti išsibėgiojo, treči pasiekė Vokietiją ir buvo paskirstyti po įvairius vokiečių karinius dalinius⁵⁸.

252-ASIS LIETUVIŲ POLICIJOS BATALIONAS

Pirmos patikimos žinios apie 252-ąjį lietuvių policijos batalioną užfiksuotos 1942 m. gegužės mėnesį. Vokiečių tvarkos policijos vadas Lietuvoje policijos plk. Wolfgangas Denicke gegužės 25 d. išleido ypatingą įsakymą dėl lietuvių policijos batalionų reorganizavimo. Įsakyme rašoma, jog formuojamas naujas 252-asis E* batalionas bus sudarytas iš ligtolinio E 1 lietuvių policijos bataliono. 252-asis batalionas suskirstomas į keturias kuopas, bataliono dislokacijos vieta – Kaunas⁵⁹. Batalionas buvo apgyvendintas Šančių kareivinėse. Bataliono ryšių karininku tapo policijos kpt. H. Kruse⁶⁰.

1942 m. vasarą buvo suformuotos trys kuopos. 1-ajai kuopai vadovavo kpt. Alfonsas Petrulis, 2-ajai – kpt. Juozas Seliokas, 3-iajai – lttn. Juozas Mikšys (vėliau lttn. Antanas Baltūsis). Pastarieji du karininkai bataliono kuopų vadais buvo paskirti nuo 1942 m. lapkričio 20 d.⁶¹ Kiek vėliau buvo suformuota ir 4-oji kuopa (vadas j. lttn. Vladas Šulskis)⁶². 252-ojo bataliono vadu iš pat pradžių buvo mjr. Bronius Bajerčius (adjutantas – j. lttn. Leonas Jeleniauskas).

Bataliono sudėtis formavimo laikotarpiu nuolat kito: vieni karininkai buvo atkeliami tarnauti, kiti perkeliama į kitus batalionus.

Nuo 1942 m. rugsėjo 1 d. iš 252-ojo bataliono į 255-ąjį buvo perkelti lttn. Algirdas Gasiūnas ir j. lttn. Petras Šidagis, o į 252-ąjį batalioną būrių vadais iš 255-ojo atkelti lttn. Aleksandras Jakubauskas ir j. lttn. Juozas Katalius, iš 6-ojo – j. lttn. Vladas Šulskis ir iš 254-ojo – j. lttn. Juozas Jaudegis⁶³. Liepos 28 d. 252-ojo bataliono lttn. Vladas Baltrušaitis, lttn. Aleksas Jakubauskas, j. lttn. Juozas Jurevičius ir 121 kareivis buvo perkelti į 255-ąjį lietuvių policijos batalioną⁶⁴. Rugsėjo 1 d. kpt. M. Liormanas (Lormann) iš 252-ojo bataliono buvo perkeltas į 255-ąjį batalioną ir turėjo eiti vado pareigas⁶⁵.

Dauguma jaunuolių į batalioną stojo savo noru, vengdami išvežimo darbams į Vokietiją. Savanoriai bataliono štabe Kaune užpildydavo anketą ir pasirašydavo pasižadėjimą dėl savanoriškos tarnybos 252-ajame batalione. Bataliono kariai Kaune ir jo apylinkėse saugojo svarbius pramonės objektus, karinius sandėlius ir tiltus. Kai kurie bataliono padaliniai taip pat saugojo IV ir IX fortų kalinius, tačiau egzekucijoms vykdyti nebuvo naudojami⁶⁶. Bataliono kareiviai kasdien atlikdavo rikiuotės ir šaudymo pratybas, jie buvo ginkluoti šautuvais, o karininkai – pistoletais⁶⁷. Kai kurie bataliono padaliniai buvo siunčiami į provinciją vykdyti „specialius uždavinius“ – saugoti durpynuose dirbančius sovietų karo belaisvius. 1942 m. birželio 1–26 d. bataliono 2-oji kuopa atliko „specialų uždavinį“ Alytaus apskrityje ir Jonavoje. Grupė 2-osios ir 3-iosios kuopos karių (iš viso 14 žmonių) birželio 1–liepos 3 d. atliko užduotis Valkininkuose. Už 8 sovietų karo belaisvių sugavimą grupei 252-ojo bataliono kareivių laikinai einantis LSD ryšių karininko pareigas pulkininkas Vincas Šaudzis pareiškė padėką⁶⁸.

Bataliono kariai taip pat buvo siunčiami į Panevėžį ir Marijampolės apskritį saugoti dirbančių sovietų karo belaisvių⁶⁹. Į Valki-

* E (Ersatz) – rezervinis, atsarginis batalionas.

ninkų rajoną nusiūsta 252-ojo bataliono 4-oji kuopa košė miškus ir sulaikydavo įtartinus asmenis. Sulaikytuosius tardydavo vokiečių karininkas, paskui juos paleisdavo arba siųsdavo į kalėjimą. Vienos operacijos metu buvo sulaikyti iš Vilniaus geto pabėgę trys žydai (du vyrai ir moteris). Juos bataliono kareiviai sušaudė⁷⁰.

Batalioną formuoti ir mokyti baigta tik 1942 m. rudenį. Tada bataliono kariai davė priesaiką ir buvo išsiųsti į Liubliną Maidaneko koncentracijos stovyklos apsaugai. 1942 m. rugpjūčio 26 d. žiniomis, 252-ajame batalione tarnavo 21 karininkas, 88 puskarininkiai ir 402 eiliniai (iš viso 511 žmonių)⁷¹.

SS reichsfiurerio ir vokiečių policijos vado H. Himmlerio 1942 m. rugpjūčio 31 d. įsakymu visi policijos batalionuose keturias savaites ištarnavę kariškiai privalėjo duoti priesaiką. Priesaikos tekstas buvo toks: „Kai po savisaugos dalinių narys, prisiekiu būti ištikimas, narsus ir paklusnus. Taip pat visas savo tarnybines pareigas, ypatingai kovoje prieš tautas žudantį bolševizmą, atlikti sąžiningai. Už šitą priesaiką esu pasirengęs aukoti savo gyvybę. Tepadedu man Dievas“⁷².

Priesaiką duodančių asmenų parašai turėjo būti pridedami prie asmens bylų. Lietuvoje esantys batalionai privalėjo prisiekti Lietuvos savisaugos dalių ryšių karininkui gen. št. plk. A. Špokevičiui. Visų Lietuvoje buvusių batalionų vadai turėjo duoti priesaiką Kaune 1942 m. spalio 26 d. 252-asis E batalionas prisiekė Šančių kareivinėse spalio 28 d.⁷³

SS reichsfiurerio H. Himmlerio 1942 m. spalio 20 d. įsakymu ir Ostlando tvarkos policijos vado spalio 26 d. įsakymu 252-asis batalionas turėjo vykti į Liubliną ir pakeisti ten esantį 2-ąjį lietuvių policijos batalioną. Į Liubliną turėjo išvykti trys 252-ojo bataliono kuopos (iš viso 13 karininkų, 59 puskarininkiai ir 286 eiliniai). Jonavoje dislokuotas bataliono būrys ir kpt. A. Petrulio vadovaujama naujokų kuopa turėjo likti Lietuvoje. Į Liubliną 252-asis batalionas privalėjo išvykti

tik po to, kai į Kauną atvyks 2-asis batalionas. Naujuoju bataliono ryšių karininku buvo paskirtas buvęs 2-ojo bataliono ryšių karininkas policijos kapitonas Voigtas⁷⁴.

Turimais duomenimis, į Liubliną 252-asis batalionas atvyko 1942 m. gruodžio 19 d. Atvykę į Liubliną bataliono kariai buvo apgyvendinti mokyklos pastate Bernardinų gatvėje. Iš pradžių batalionas porą mėnesių buvo kariškai mokomas, o nuo 1943 m. vasario pabaigos paskirtas eiti tarnybą Maidaneko koncentracijos stovyklos išorinėje apsaugoje. Bataliono kareiviai buvo apgyvendinti dviejuose barakuose (apie 100 metrų nuo spygliuotos vielos)⁷⁵. Stovyklos sargyboms kasdien buvo skiriama apie 30 bataliono kareivių, dar apie 10 saugojo batų fabriką, likusieji saugojo bataliono kareivines arba ilsėdavosi. Tarnybinius nurodymus batalionas gaudavo per ryšių karininką kpt. Rutšinskį⁷⁶. Naktimis bataliono kareiviai budėdavo bokšteliuose ir vaikščiodavo palei spygliuotą vielą tarp bokštelių. Bokšteliuose paprastai budėdavo skirtingų tautybių sargybiniai (1–2 lietuviai ir 2–3 vokiečiai). Tie patys sargybiniai per parą budėdavo po 12–16 valandų⁷⁷. Bataliono kariai konvojuodavo Maidaneko kalinius į žemės ūkio darbus už stovyklos ribų, taip pat į Liubliną atvežtus kalinių transportus į Maidaneko stovyklą. Yra žinoma, jog 1943 m. 1-osios bataliono kuopos būrys (vadas viršila Antanas Pikūnas) iš Liublino į Maidaneką atvarė apie 5–6 tūkst. žydų koloną⁷⁸. Dėl nepakeliamų gyvenimo sąlygų (alkio, ligų ir sunkaus fizinio darbo) stovykloje kasdien mirdavo šimtai kalinių. Iš kiekvieno barako rytais išnešdavo ne mažiau kaip 10 mirusių žmonių. Kartais būdavo vykdomos masinės kalinių šaudymo akcijos. 1941 m. lapkričio 3 d. vokiečių esesininkai netoli Maidaneko koncentracijos stovyklos sušaudė apie 18 tūkst. Maidaneko ir aplinkinių stovyklų kalinių (daugiausia žydų).

Kai 1943 m. rugsėjį Maidaneke buvo vykdoma mažesnio masto žudymo akcija,

lietuvių ir ukrainiečių batalionų kareiviai buvo uždaryti kareivinėse ir jiems buvo uždrausta iš kareivinių išeiti⁷⁹.

Pačių vokiečių liudijimu, 252-ajam batalionui teko pernelyg didelis tarnybos krūvis. Kartais bataliono kareiviai net po 18 valandų per parą eidavo sargybą savo postuose. Tai neigiamai veikė jų drausmingumą ir moralę. Vokiečių tvarkos policijos vado Liublino distrikte sprendimu nuo 1943 m. rugsėjo 20 d. batalionui turėjo būti sumažintas tarnybos krūvis. Vienu metu ne daugiau kaip trečdalis bataliono kareivių turėjo eiti sargybas, antras trečdalis – atlikti karines pratybas, o trečias – ilsėtis⁸⁰. 1943 m. liepos 28 d. žiniomis, 252-ajame batalione Liubline tarnavo 14 karininkų, 29 puskarininkiai ir 200 eilinių⁸¹.

Bataliono vadas mjr. B. Bajerčius skundėsi bataliono ryšių karininkui kpt. Rutschinskiui, jog 1943 m. birželį už įvairius tarnybinius nusižengimus 22 bataliono kareiviai buvo atiduoti SS ir policijos teismui, o 2 kareiviai nusižudė. Dėl to batalionas sargyboms galėjo skirti tik 1 karininką ir 90 kareivių⁸².

Maidaneko koncentracijos stovyklos vadovybė 1943 m. rugsėjo pabaigoje nutarė atsisakyti 252-ojo bataliono paslaugų. Stovyklos sargyboms nutarta palikti 100 bataliono kareivių, likusius išsiųsti į kitas tarnybos vietas. 1944 m. birželio pabaigoje iš Maidaneke likusių 100 kareivių dėl areštų, ligų ir dezertyravimo beliko tik 36 252-ojo bataliono kareiviai⁸³.

1943 m. rudenį bataliono štabas ir didesnė dalis kareivių buvo perkelta į Volka Profecką (Wolka Profecka) netoli Pulavų miesto (Liublino distrikas) saugoti geležinkelio. Dalis bataliono kareivių palikta saugoti Maidaneko koncentracijos stovyklą⁸⁴.

Volka Profecke bataliono kareiviai buvo apgyvendinti mediniuose barakuose, kuriuos saugojo ukrainiečių policininkai. Vokiečiai lietuvių kariškiais nepasitikėjo. Tik praėjus keliolikai dienų bataliono kareiviai buvo apginkluoti ir pradėjo saugoti geležinkelį bei kitus

karinės reikšmės objektus. Apie 60 kareivių (jiems vadovavo vyr. ltn. J. Mikšys) buvo nusiųsti į Zaklikovo (Zaklikow) geležinkelio stotį saugoti lentpjūvės⁸⁵. Nors komunistiniai lenkų partizanai (Tado Kosciuškos brigados) dažnai sprogdindavo geležinkelį ir užpuldavo įvairius karinius objektus, tačiau 252-ojo bataliono kariams su jais susikauti neteko.

Bataliono kareivių santykiai su vietos gyventojais buvo normalūs. Tai rodo toks atsitikimas. 1944 m. birželį netoli Stavkų (Stawki) kaimo lenkų partizanai susprogdino geležinkelį ir nuvertė vokiečių kareivius vežantį traukinį. Vokiečių kareiviai įsiveržė į Stavkų kaimą, suėmė penkis jo gyventojus ir norėjo juos sušaudyti. Tuo metu pro šalį važiovo vyr. ltn. J. Mikšio kuopos vyrai. Vokiečių kareiviai lietuvius sustabdė ir J. Mikšį nuvedė pas plk. Jedelį. Šis liepė J. Mikšio kuopos kariams sušaudyti suimtus kaimo gyventojus. J. Mikšys iš pradžių atsikalbinėjo, vėliau sutiko tai padaryti vildamasis, jog netrukus pasirodys kitas traukinys ir vokiečiai išvažiuos. Plk. Jedelis dar įsakė apsupti kaimą, jo gyventojus sušaudyti, o namus sudeginti. Vyr. ltn. J. Mikšys plk. Jedelio įsakymo neįvykdė. Kai jis atvyko į Zaklikovą, čia jau buvo du vokiečių žandarai, kurie turėjo patikrinti, ar J. Mikšys įvykdė jam duotą įsakymą. J. Mikšys žandarams paaiškino, jog sulaikytieji buvo ne partizanai, bet atsitiktinai pakliuvę kaimo gyventojai. Kitą dieną vokiečių policininkai J. Mikšį suėmė, pasodino į traukinį ir vežė Vakarų kryptimi. Pakeliui vyr. ltn. J. Mikšiui pavyko pabėgti, ir jis grįžo į Lietuvą⁸⁶. 1975 m. šį didvyrišką J. Mikšio poelgį patvirtino šeši Stavkų kaimo gyventojai⁸⁷.

Sovietų kariuomenei veržiantis į Lenkijos gilumą, 1944 m. liepos mėnesį 252-asis batalionas iš Volka Profecko per Pulavus buvo perkeltas į kairįjį Vyslos krantą ir užėmė gynybines pozicijas. Priešakinėje fronto linijoje batalionas išbuvo porą mėnesių, paskui buvo perkeltas į Radomo miestą. Gindami savo po-

zicijas prie Vyslos bataliono kariai beveik kasdien susišaudydavo su kitoje Vyslos pusėje stovinčiais Raudonosios armijos daliniais. Tokių susišaudymų metu batalionas turėjo nedidelių nuostolių⁸⁸. Priartėjus sovietų kariuomenei, dalis Liubline likusių bataliono kareivių, vadovaujami kuopos vado lt. Antano Ragauskio, išvyko į Lietuvą ir pasiekę Vilkaviškį išsivaikščiojo po namus. Kai kuriuos Maidaneke likusius 252-ojo bataliono kareivius sovietai suėmė 1944 m. liepos 24–25 d.⁸⁹

Bataliono branduolys Radome išbuvo iki 1944 m. lapkričio mėnesio. Čia 252-ojo bataliono kareiviai buvo įtraukti į vokiečių policijos 19-ąją pulką ir pasiūsti kovoti su partizanais šiaurės Jugoslavijoje. Nuo šio momento 252-asis lietuvių policijos batalionas kaip savarankiškas vienetas nustojo egzistuoti⁹⁰. 19-ojo policijos pulko padaliniai buvo dislokuoti netoli buvusios Jugoslavijos ir Austrijos sienos (Prevalio, Kučevjės ir kt. miesteliuose). 1945 m. gegužės pradžioje 19-asis policijos pulkas traukėsi į Austriją ir netoli Klagenfurto pasidavė anglų kariuomenei⁹¹. Buvusiems 252-ojo bataliono kareiviams tarnybos pabaiga sutapo su Antrojo pasaulinio karo pabaiga. Dalis buvusių bataliono karių pateko į sovietų nelaisvę ir turėjo pereiti sovietinių konclagerių pragarą, kiti pasitraukė į Vakarus ir liko gyventi laisvajame pasaulyje.

IŠVADOS

2-asis lietuvių policijos batalionas veikė beveik visą vokiečių okupacijos laikotarpį. Bataliono istoriją sąlygiškai galima suskirstyti į tris laikotarpius: 1) 1941 m. liepa–lapkričio vidurys; 2) 1941 m. lapkričio vidurys–1942 m. lapkritis; 3) 1943–1944 m. liepa. Per savo veiklos istoriją 2-asis batalionas daugiausia buvo naudojamas kariniams-policiniams tikslams – karinių objektų apsaugai ir kovai su sovietų partizanais. Tačiau per pirmąjį veiklos laikotarpį batalionas buvo įtrauktas į nacių

vykdomą holokausto politiką. Nors bataliono kareiviai žydų žudynėse tiesiogiai nedalyvavo, tačiau du kartus (1941 m. rudenį) varė žydų kolonas į Panerius ir saugojo žudynių vietą.

1941–1942 m. 2-asis batalionas tarnavo Maidaneko koncentracijos stovykloje. Batalionas buvo paskirtas į išorinę stovyklos apsaugą ir kalinių žudynėse nedalyvavo.

Per trečiąjį veiklos laikotarpį (1943–1944 m.) batalionas buvo naudojamas karinės reikšmės objektų saugojimui ir kovai su sovietų partizanais Rytų Lietuvoje, Baltarusijoje (Svyrių apskrityje) ir Rusijoje (Pskovo srityje). Didesnių kautynių su partizanais batalionas neturėjo ir nuostolių beveik nepatyrė. Civilių gyventojų atžvilgiu bataliono kariai elgėsi lojaliai ir karo nusikaltimų nepadarė.

2-ojo bataliono istorija tragiškai baigėsi 1944 m. liepos paskutinėmis dienomis. Patekęs į smarkią sovietų šarvuočių ir artilerijos ugnį, batalionas buvo sumuštas. Vieni bataliono kariai žuvo, kitiems pavyko pasitraukti į Vokietiją arba pasislėpti Lietuvoje.

252-asis batalionas buvo vienas iš nedaugelio lietuvių policijos batalionų, kuris kaip savarankiškas vienetas išsilaikė iki vėlyvo 1944 m. rudens, o dalis bataliono kariškių tarnavo net iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Batalionas buvo suformuotas 1942 m. rudenį ir dėl to nebuvo tiesiogiai įtrauktas į žydų naikinimo politiką (apie 80 proc. Lietuvos žydų buvo sušaudyta iki 1941 m. gruodžio mėnesio, likusieji uždaryti į getus ir ten kalinami iki 1942–1944 m.). Atlikdamas tarnybą Maidaneke 252-asis batalionas vykdė išorinę koncentracijos stovyklos apsaugą ir konvojavo kalinius į darbus. Tiesioginėse kalinių žudymo akcijose bataliono kariai nedalyvavo. Kaip ir 2-asis batalionas, 252-asis daugiausia buvo naudojamas karinių objektų apsaugai ir kovai su partizanais.

2-ojo ir 252-ojo batalionų istorija originali tuo, kad abu batalionai buvo „ilgaamžiai“ (veikė beveik trejus metus tuo pačiu numeriu) ir atliko tarnybą Liubline (Maidaneke).

Nuorodos

- ¹ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996.
- ² P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998.
- ³ A. Anušausko recenzija K. Stango knygai „Kollaboration und Massenmord...“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 121–128; V. Brandišauskas, „Policijos struktūrų ir teorinių pinklių nelaisvėje“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1999, t. XIXXX, p. 75–79.
- ⁴ J. Abraitis, *Gedimino pulko likimas: Atsiminimai*, Vilnius, 1994; J. Laucė, *Penktasis savisaugos batalionas*, Vilnius, 1998.
- ⁵ R. Zizas, „Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos archyvai*, 1998, Nr. 11, p. 38–59.
- ⁶ A. Bubnys, „Lietuvių viešoji policija ir policijos batalionai (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 81–104; „253-iasis lietuvių policijos batalionas (1943–1944)“, *ibid.*, Nr. 2(4), p. 104–120.
- ⁷ J. Abraitis, „Atkuriami ginkluoti Lietuvos kariuomenės daliniai Vilniuje“, *Karys*, 1987, Nr. 1(1628), p. 14.
- ⁸ Gen. št. plk. lt. A. Špokevičiaus 1941 m. birželio 28 d. įsakymas Nr. 3 Vilniaus lietuvių įgulai, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-660, ap. 2, b. 264, l. 18.
- ⁹ R. Zizas, *op. cit.*, p. 40.
- ¹⁰ Gen. št. plk. lt. A. Špokevičiaus 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 8 Lietuvos kariuomenės dalių Vilniaus įgulai, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 264, l. 9.
- ¹¹ Vokiečių karo lauko komendantūros Nr. 814 komendanto A. Zehnpfennigo 1941 m. liepos 14 d. įsakymas, *ibid.*, b. 223, l. 2–3.
- ¹² Karo lauko komendanto A. Zehnpfennigo 1941 m. liepos 23 d. tarnybiniai nurodymai Vilniaus atstatymo tarnybai, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 223, l. 4–4 a. p.
- ¹³ Gen. št. plk. lt. A. Špokevičiaus 1941 m. liepos 31 d. įsakymas Nr. 1 VAT, *ibid.*, l. 12–13.
- ¹⁴ Gen. št. plk. lt. A. Špokevičiaus 1941 m. rugpjūčio 11 d. įsakymas Nr. 3 savisaugos dalims, *ibid.*, l. 19.
- ¹⁵ P. Vertelio 1945 m. kovo 23 d. tardymo protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P-19894-LI, l. 41; 1941 m. lapkričio 3 d. įsakymas Nr. 1 LSD Vilniaus apygardai, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 52.
- ¹⁶ Vilniaus policijos vado 1941 m. spalio 24 d. raštas SS ir policijos vadui Vilniuje, *ibid.*, f. R-658, ap. 1, b. 1, l. 17.
- ¹⁷ 1941 m. lapkričio 18 d. įsakymas Nr. 9 Vilniaus apygardos savisaugos dalims, *ibid.*, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 37–38.
- ¹⁸ A. Mėšliaus 1945 m. kovo 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45641/3, t. 1, l. 19.
- ¹⁹ A. Sinkevičiaus 1944 m. spalio 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45399/3, l. 16 a. p.
- ²⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 137, 170; K. Sakowicz, *Dziennik pisany w Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r.*, Bydgoszcz, 1999, s. 51–52; I. Koskaus 1951 m. lapkričio 27 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 137, l. 171.
- ²¹ K. Kizio 1951 m. gruodžio 31 d. tardymo protokolo ištrauka, *ibid.*, b. 152, l. 43.
- ²² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.
- ²³ LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 37–38; A. Mėšliaus 1945 m. kovo 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45641/3, t. 1, l. 20.
- ²⁴ T. Mencel, *Konzentrationslager Lublin (1941–1944), Majdanek 1941–1944*, Praca zbiorowa pod redakcją T. Mencela, Lublin, 1991, s. 486–487.
- ²⁵ *Ibid.*, s. 487; A. Mėšliaus 1945 m. kovo 31 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45641/3, t. 1, l. 21.
- ²⁶ T. Mencel, *op. cit.*, s. 489, 497.
- ²⁷ *Ibid.*, s. 77.
- ²⁸ *Ibid.*, s. 80.
- ²⁹ J. Biclico 1945 m. sausio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19320-LI, l. 12.
- ³⁰ A. Juozapavičiaus 1951 m. spalio 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 24976/3, t. 2, l. 14.
- ³¹ J. Jackevičiaus įsipareigojimas. 1942 m. sausis, *ibid.*, b. 2000/3, t. 3, l. 225.
- ³² A. Sinkevičiaus 1944 m. spalio 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45641/3, t. 1, l. 11.
- ³³ A. Mėšliaus 1945 m. kovo 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 22–22 a. p.
- ³⁴ *Ibid.*, l. 23.
- ³⁵ *Ibid.*, l. 23–24.
- ³⁶ J. Acaus 1951 m. spalio 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-17621, l. 41–43.
- ³⁷ Tvarkos policijos vado Lietuvoje plk. H. Hachtelio 1942 m. lapkričio 17 d. įsakymas, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 93, l. 74–75.
- ³⁸ A. Mėšliaus 1945 m. kovo 31 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45641/3, t. 1, l. 24–24 a. p.; Maidaneko koncentracijos stovyklos SS apsaugos būrio vado 1943 m. vasario 20 d. raštas, Archiwum panstwowego muzeum na Majdanku, I f. 5, k. 191.
- ³⁹ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėnesio ataskaita RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 15.
- ⁴⁰ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. vasario 19 d. įsakymas, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 96, l. 33 a. p.
- ⁴¹ A. Mėšliaus 1945 m. kovo 6 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45641/3, t. 1, l. 11–12.
- ⁴² *Ibid.*, l. 11 a. p.; 251-ojo bataliono vado kpt. P. Nazaro 1943 m. sausio 31 d. įsakymas Nr. 22, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 236, l. 1.
- ⁴³ A. Stasiukyno 1951 m. gruodžio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24976/3, t. 1, l. 56–57.
- ⁴⁴ A. Stasiukyno 1952 m. kovo 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 24993/3, t. 1, l. 120.
- ⁴⁵ LSSR KGB 1952 m. rugpjūčio 4 d. pažyma apie 2-ojo policijos bataliono veiklą, *ibid.*, t. 2, l. 340.

⁴⁶ Ibid., t. 1, l. 121; V. Demenčiaus 1953 m. balandžio 6 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 8, b. 137, l. 193.

⁴⁷ A. Stasiukyno 1952 m. kovo 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 24993/3, t. 1, l. 121–122.

⁴⁸ Ibid., l. 130–131, 133.

⁴⁹ Ibid., l. 122.

⁵⁰ Ibid., l. 124.

⁵¹ L. B., „Lietuvių apsaugos dalių 257 Bn“, *Karys*, 1979, Nr. 3(1550), p. 97.

⁵² A. Stasiukyno 1952 m. kovo 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24993/3, t. 1, l. 128.

⁵³ Ibid., l. 125.

⁵⁴ Ibid., l. 127.

⁵⁵ Titelio grupės vado 1944 m. gegužės 31 d. įsakymas Nr. 1, LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 4, l. 74 a. p.

⁵⁶ Plk. ltn. W. Titelio 1944 m. birželio 9 d. įsakymas Nr. 6, *ibid.*, l. 81–82.

⁵⁷ V. Demenčiaus 1953 m. balandžio 2 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 137, l. 194–195; P. Stankeras, *op. cit.*, p. 178.

⁵⁸ A. Stasiukyno 1951 m. lapkričio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24976/3, t. 1, l. 19; P. Stankeras, *op. cit.*, p. 178–179.

⁵⁹ Tvarkos policijos vado Lietuvoje W. Denick'ės 1942 m. gegužės 25 d. ypatingasis įsakymas, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 17, l. 320–322.

⁶⁰ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gegužės 28 d. įsakymas, *ibid.*, b. 19, l. 66.

⁶¹ Gen. št. plk. ltn. A. Špokevičiaus 1942 m. lapkričio 17 d. įsakymas LSD Nr. 67, *ibid.*, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 8; J. Mikšio 1944 m. lapkričio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22380/3, l. 10.

⁶² J. Raškevičiaus 1950 m. sausio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 17581/3, l. 40.

⁶³ Ibid., l. 51; Gen. št. plk. ltn. A. Špokevičiaus 1942 m. lapkričio 29 d. įsakymas LSD Nr. 71, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 5.

⁶⁴ Kauno apygardos savisaugos dalių vado 1942 m. rugpjūčio 12 d. įsakymas Nr. 49, *ibid.*, l. 64–65.

⁶⁵ Tvarkos policijos vado Lietuvoje pavaduotojo policijos majoro F. Dungso 1942 m. rugsėjo 1 d. raštas, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 93, l. 93.

⁶⁶ J. Malinausko 1945 m. vasario 5 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18089-LI, l. 128–129.

⁶⁷ J. Raškevičiaus 1950 m. sausio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 17581/3, l. 39–40.

⁶⁸ Plk. V. Šaudžio 1942 m. rugpjūčio 18 d. įsakymas Nr. 51 Kauno apygardos savisaugos dalims, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 57–58.

⁶⁹ K. Gečionio 1949 m. liepos 28 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 89, l. 140; S. Martinkaus 1945 m. birželio 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 112, l. 233–234.

⁷⁰ V. Kižio 1948 m. birželio 25 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47003/3, l. 22–23.

⁷¹ SS ir policijos vado Lietuvoje sudaryta lietuvių policijos batalionų dislokacijos schema, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 102, l. 28.

⁷² Tvarkos policijos vado Lietuvoje plk. H. Hachtelio 1942 m. spalio 15 d. įsakymas, *ibid.*, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 23.

⁷³ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. spalio 15 d. įsakymas, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 93, l. 51–53.

⁷⁴ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. lapkričio 17 d. ypatingasis įsakymas, *ibid.*, l. 74–75.

⁷⁵ J. Mikšio 1975 m. spalio 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22380/3, l. 123–124; V. Striūpo 1953 m. vasario 11 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 159.

⁷⁶ J. Mikšio 1944 m. lapkričio 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 11–11 a. p.

⁷⁷ J. Janavičiaus 1953 m. vasario 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-17460-LI, t. 1, l. 39–40.

⁷⁸ A. Pikūno 1945 m. birželio 11 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-19850-LI, l. 39 a. p.–40.

⁷⁹ *Majdanek 1941–1944*, s. 261; J. Malinausko 1945 m. vasario 5 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 112, l. 70, 71.

⁸⁰ Tvarkos policijos vado Liubline 1943 m. rugsėjo 13 d. raštas, LCVA, f. 1173, ap. 4, b. 6, l. 142.

⁸¹ 252-ojo bataliono sudėtis 1943 m. liepos 28 d., *ibid.*, l. 144.

⁸² 252-ojo bataliono vado mjr. B. Bajerciaus 1943 m. liepos 6 d. raštas bataliono ryšių karininkui kpt. Rutschinskiui, *ibid.*, l. 164.

⁸³ Liublino koncentracijos stovyklos apsaugos skyriaus 1944 m. birželio 26 d. raštas 252-ajam batalionui, *ibid.*, l. 50.

⁸⁴ J. Mikšio 1944 m. birželio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22380/3, l. 10 a. p.; V. Baranausko 1949 m. birželio 30 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 171.

⁸⁵ J. Mikšio 1975 m. spalio 23 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 22380/3, l. 124.

⁸⁶ J. Mikšio 1974 m. kovo 15 d. parciškimas, *ibid.*, l. 71–73; Liudininko Adamo Bureko 1975 m. balandžio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 104–105.

⁸⁷ Lenkijos LR generalinės prokuratūros 1975 m. liepos 10 d. raštas LSSR generalinei prokuratūrai, *ibid.*, l. 88.

⁸⁸ J. Povilonio 1949 m. liepos 21 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 15377/3, l. 32; J. Janavičiaus 1953 m. vasario 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-17460-LI, t. 1, l. 40–41.

⁸⁹ A. Ragausko 1947 m. spalio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 22380/3, l. 190; J. Raškevičiaus 1950 m. sausio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 17581/3, l. 43.

⁹⁰ J. Povilonio 1949 m. liepos 21 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 15377/3, l. 33.

⁹¹ V. Baranausko 1949 m. liepos 6 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 64, 65.

Arūnas Bubnys

THE ACTIVITIES OF THE 2ND AND THE 252ND POLICE BATTALIONS BETWEEN 1941–1944

Summary

The article analyses the activities of the 2nd and 252nd Lithuanian police battalions during the Nazi occupation. The history of the 2nd is roughly divided into three periods. The first period covers July–November 1941; the second – November 1941, to November 1942; and the third one the period of 1943 to 1944. During its existence, the battalion for the most part was engaged in watching different military objectives (in 1941–1942 it guarded the Majdanek concentration camp), and in fights with Soviet partisans in East Lithuania, in Belarus (Svyriai county) and in Russia (Pskov region). However, during the first period of its existence, the unit was indirectly involved in some accomplishments of the Nazi holocaust plans. In 1941, it had twice convoyed Jews to the site of execution in Paneriai. Since the unit was not involved in big operations against partisans, its casualties in general were inconsiderable. The servicemen of the unit were loyal to civilians, and did not commit any war crimes against them.

The fate of the unit was decided in a crucial encounter with the soviet armoured troops during the last days of July 1944. The survivors of the battle either retreated to Germany, or hid in Lithuania.

The 252nd police battalion was formed in the autumn of 1942. The battalion could not have direct reference to the Nazi annihilation policy, since 80% of Lithuanian Jews had been liquidated late in 1941, and the rest in the period 1943–1944, were imprisoned in ghettos. During the service in Majdanek the unit watched the approaches to the camp and convoyed prisoners to work, and thus, did not participate in massacres. Like the 2nd police battalion, the formation for the most part was engaged in watching different military objectives and fights with soviet partisans.

The battalion was one of a few Lithuanian police battalions which, as an independent unit, existed as long as the autumn of 1944, and some of its officers continued their service until the end of the war.

Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje 1940–1960 m.

Šio darbo tikslas – atskleisti, kaip veikė vienas iš nedaugelio po Lietuvos okupacijos likusių Lietuvos diplomatinės tarnybos postų – diplomatinė atstovybė Prancūzijoje, kurios veiklos pobūdis ir ribos atspindėjo tuometinę Lietuvos diplomatų veiklos egzode būklę.

Kalbant ar rašant apie Lietuvos diplomatinę tarnybą (LDT) po 1940 m. Lietuvos okupacijos, pirmiausia reikėtų išryškinti žmogiškojo veiksnio svarbą. Kiekviena tuo metu veikusi Lietuvos pasiuntinybė faktiškai nebebuvo susaistyta su buvusia Lietuvos valstybe, todėl pasiuntinybių funkcionavimas priklausė ne tik nuo valstybių, kuriose dirbo Lietuvos diplomatai, geros politinės valios, bet ir nuo pačių Lietuvos diplomatų atsakomybės ir valstybingumo jausmo. Geras pavyzdys yra Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje 1940–1960 m., kur sunkiomis materialinio nepritekliaus sąlygomis aktyviai veikė Lietuvos atstovas dr. Stasys Antanas Bačkis.

Rašant straipsnį remtasi įvairiais oficialiais¹ ir asmeniniais² archyvais, memuarais, straipsniais ar net radijo laidų medžiaga³ ir šitaip mėginta užpildyti Lietuvos diplomatinės istorijos spragas. Be dr. S. A. Bačchio archyvo duomenų, Lietuvos pasiuntinybės Paryžiuje perdavimas sovietų ambasadai gana išsamiai aprašytas tuometinių LDT narių Petro Klimo⁴ ir dr. Alberto Geručio⁵ kny-

gose. Dauguma straipsnyje minimų dokumentų Lietuvos diplomatinės istoriografijoje naudojami pirmą kartą.

Užsienio reikalų ministerijos 1939 m. liepos 15 d. žinyno duomenimis, tuo metu Lietuvos pasiuntinybėje Paryžiuje dirbo šeši pareigūnai: nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras P. Klimas, pirmasis sekretorius (nuo 1939 m. birželio 1 d. – patarėjas) S. A. Bačkis, vicekonsulas Algirdas Vanagas, atašė Antanas Liutkus, raštvedės Vanda Vabalienė ir Birutė Vokietaitytė⁶ (sąrašė nepaminėtas Lietuvos karinis atstovas plk. Juozas Lanskoronskis bei darbuotoja, atliekanti nediplomatines pareigas J. T. Desfaux. Vėliau į diplomatinį sąrašą buvo įtrauktas prof. Jurgis Baltrušaitis).

1940 m. birželio 15 d. Lietuvai netekus nepriklausomybės, Lietuvos diplomatinė tarnyba įgavo egzodinės veiklos pobūdį. Ne išimtis ir Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje. Vos ne atsitiktinis sutapimas – dieną prieš Lietuvos valstybės okupaciją vokiečių kariuomenė įžengė į Paryžių. Diplomatinė veikla po dviejų okupacijų tapo neapibrėžta. Kiek anksčiau Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys nusiuntė Lietuvos pasiuntinybei Paryžiuje telegramą, kurioje nurodė daliai pasiuntinybės tarnautojų su pasiuntiniu P. Klimu priešakyje pasitraukti kartu su Prancūzijos vyriausybe. Paryžiuje turėjo lik-

ti kita pareigūnų dalis⁷, iš kurių pareigomis vyriausias buvo pasiuntinybės patarėjas S. A. Bačkis.

Birželio 14 d. vokiečiai JAV ambasadoje surengė instruktažą Paryžiuje likusiems diplomatinio korpuso atstovams. Visos pasiuntinybės ir konsulatai galėjo tęsti darbą, bet susisiekti su savo vyriausybėmis buvo galima tik per kolegas Berlyne⁸, telegramas siųsti per vokiečių ambasadą Paryžiuje ir savo pasiuntinybes Berlyne. Taip koreguojama Lietuvos pasiuntinybė galėjo dirbti, kol prasidėjo spaudimas iš vadinamosios Liaudies vyriausybės Lietuvoje.

Po 1940 m. vasaros įvykių Lietuvos diplomatinis atstovavimas (kaip ir kitų šalių) Prancūzijoje buvo labai suvaržytas ir atitiko tos šalies tuometinę būseną. Lietuvos pasiuntinys P. Klimas, kartu su Prancūzijos vyriausybe pasitraukęs į Pietus, kartkartėmis, kaip ir visas diplomatinis korpusas, keisdavo apsistojimo vietą (Tours, Bordeaux, La Bourboule, Vichy). Pasiuntinys La Bourboule vietovėje sužinojo, kad Lietuvoje rengiami „liaudies rinkimai“, ir liepos 12 d. Lietuvos užsienio reikalų ministerijai išsiuntė šifruotą telegramą: „Ar tiesa, kad Maskva nustatė mums rinkimų metodus ir kitaip kišasi į mūsų vidaus reikalus stop jei taip, tai via reiktų notifikuoti (pareikšti) protestą prieš Maskvos sutarties laužymą“. Tą patį nuogąstavimą išdėstė ir laiške tuometiniam užsienio reikalų ministrui Vincui Krėvei-Mickevičiui⁹. Tuometinė, jau prosovietinė, Lietuvos užsienio reikalų ministerija į pasiuntinio telegramą neatsakė.

Vadinamajam Liaudies seimui liepos 21 d. nubalsavus už Lietuvos prijungimą prie Sovietų Sąjungos, Lietuvos diplomatai pareiškė protestą notų forma ne tik vyriausybėms, prie kurių jie buvo akredituoti, bet ir Lietuvos vyriausybei. P. Klimas apie Lietuvos pasiuntinių ketinimus įteikti protesto notas užsienio šalių vyriausybėms sužinojo, kai jam iš Vichy pavyko užmezgti ryšį su Ber-

nu. Iš pradžių P. Klimas Prancūzijos užsienio reikalų ministerijoje (Vichy) informavo žodžiu apie susiklosčiusią padėtį Lietuvoje, o rugpjūčio 4 d. įteikė ir notą¹⁰:

*Viešbutis
de Lilas, Vichy*

1940 m. rugpjūčio 4 d.

*Jo Ekscelencijai
Ponui Boudoin
Užsienio Reikalų
Ministrui*

Pone Ministre,

Oficialinėmis Maskvos agentūros žiniomis, Socialistinių Sovietų Respublikų Sąjungos Aukščiausioji Taryba, įvykdydama tariamųjų lietuvių tautos atstovų valią, kuri buvo pareikšta liepos 14–15 d. išrinktų ir liepos 21 d. susirinkusių Kaune į Atstovų seimą, nutarė įkorporuoti nepriklausomą Lietuvos valstybę į SSSR.

Papildydamas savo žodžiu padarytus paaiškinimus turiu galimybės pranešti Jūsų Ekscelencijos žiniai, kad tie tautos atstovai buvo paskirti tuo metu, kada Lietuvos Respublikos teritorija buvo okupuota svetimos SSSR kariuomenės, kuri, pažeisdama visas teises, 1940 m. skaitlingai atvyko į Lietuvą; rinkimams buvo primestas tik vienas specialiai parinktų kandidatų sąrašas. Kitų kandidatų laisvai išstatyti buvo neįmanoma. Susirinkimų ir diskusijų laisvė buvo panaikinta. Nebuvo nė kokios kontrolės, galėjusios laiduoti balsavimo taisyklingumą ir balsavimo kortelių skaičiavimą. Pageidaujami rezultatai buvo paskelbti iš anksto, net balsavimui dar nepasibaigus.

Savaime suprantama, kad atstovų kolektyvas, kilęs iš rinkimų tokiomis sąlygomis ir paminėtu būdu, jokių būdu negali būti laikomas organu, galinčiu išreikšti tikrąją lietuvių tautos valią. Taip pat šio kolektyvo, tariamųjų liaudies atstovų nutarimas prijungti Lietuvos valstybę prie SSSR jokių būdu neatitinka lietuvių tautos valios, tautos, kuri visuomet kovojo už laisvę ir nepriklausomybę. Šiuo atveju SSSR Vyriausybė pasielgė kaip agresorius, nes iš anksto pavartojo karinę jėgą ir pažeidusi tarptautinės teisės nuostatus, lygiai kaip ir savo įsipareigojimus, kuriuos ji pareiškė 1920 m.

liepos 12 d. Taikos Sutartimi, 1926 m. Nepuolimo Paktu, vėliau keletą kartų atnaujintu, 1928 m. Briando–Kellogo paktu, 1933 m. Konvencija apie agresijos definiciją ir pagaliau visai ne per senu 1939 m. spalio 10 d. Savitarpės pagalbos ir nesikišimo į vidaus reikalus paktu. Laikau savo pareiga pranešti apie šį SSSR Vyriausybės padarytą flagrantiską tarptautinės teisės pažeidimą ir, kaip laisvos ir Nepriklausomos Lietuvos atstovas Prancūzijoje, prašau Prancūzijos vyriausybę, kuri Lietuvos valstybę pripažino de jure ir su Lietuva visuomet palaikė nuoširdžius ir draugiškus santykius, nepripažinti šio SSSR akto, kuriuo užvaldomas mano kraštas.

Reikšdamas savo tvirtą viltį, kad Prancūzijos vyriausybė pripažins ir toliau teisę gyventi laisvai ir nepriklausomai, prašau Jus, *Pone Ministeri*, malonėti priimti mano labai aukštos pagarbos ir nuoširdumo pareiškimus.

pasir. P. Klimas
Lietuvos Nepaprastas Pasiuntinys ir
Įgaliotas Ministras¹¹

Panašaus turinio notą P. Klimas nusiuntė ir Portugalijos vyriausybei, tačiau nėra žinių, ar pasiuntinys pareiškė protestą Ispanijoje¹². Manoma, kad protesto notos nebuvo perduotos nei Belgijos, nei Liuksemburgo vyriausybėms, prie kurių pasiuntinys buvo akredituotas, nes minėtų valstybių vyriausybės per karą buvo pasitraukusios į užsienį. Tuo metu buvo sunku tikėtis atgalinės reakcijos į pasiuntinio pateiktas notas, nes ir dalis Prancūzijos su sostine Paryžiumi buvo vokiečių okupuota.

Sovietų ambasada Prancūzijoje, remdamasi tuo, kad Lietuva „įsijungė“ į Sovietų Sąjungą ir užsienio reikalus „perdavė“ Maskvai, visai spaudė perduoti jai Lietuvos pasiuntinybę¹³. 1940 m. liepos mėnesį pasiuntinys P. Klimas, gavęs Prancūzijos užsienio reikalų generalinio sekretoriaus Charles Roux įspėjimą apleisti pasiuntinybę,

apie tai informavo patarėją S. A. Bačkį¹⁴. P. Klimo liepos 29 d. laiške S. A. Bačkiui nurodoma pasiuntinybės veikimą sustabdyti nuo rugpjūčio 1 d. ir „perimti globon visą nepriklausomos Lietuvos valstybės turtą. Jei okupacijos valdžia reikalautų pasiuntinybę atiduoti Lietuvos agresoriui, t. y. Rusijai, prašau intervenuoti pas okupacijos valdžios šefą, kad mano įsakymu Tamsta gali namus perduoti tik prancūzų vyriausybės dispozicijon“¹⁵. Tuo pačiu raštu P. Klimas pasiuntinybės darbuotojus išleido nemokamų atostogų, o patarėjui S. A. Bačkiui liepė persikelti gyventi į pasiuntinybę¹⁶.

1940 m. rugpjūčio 23 d. Paryžiaus policijos prefektūra Lietuvos pasiuntinybei nurodė jau kitą dieną atiduoti pastato raktus (taip pat Latvijos ir Estijos diplomatinėms atstovybėms). Diplomatinė padėtis labai komplikavosi, nors iš pradžių tikėtasi, kad pastatai nepereis sovietų pareigūnams. Nurodytą dieną trys Baltijos šalių diplomatiniai pareigūnai atėjo į prefektūrą kaip gedulo simbolius užsirišę juodus kaklaraiščius. Jiems buvo pasakyta, kad pasiuntinybės nuo vidurnakčio pereina sovietų dispozicijon¹⁷. Kaip dr. S. A. Bačkis 1970 m. liepos 25 d. rašė ministrui Stasiui Lozoraičiui, Lietuvos diplomatijos šefui, „tada tik paaiškėjo Prancūzijos nusistatymas mūsų atžvilgiu“¹⁸.

Vykdydama Maskvos instrukcijas sovietų ambasada nepasitenkino Baltijos šalių pasiuntinybių atėmimu ir reikalavo išbraukti Lietuvos, Latvijos ir Estijos diplomatus iš diplomatinio korpuso sąrašų. Prancūzijos užsienio reikalų ministerija nepasidavė sovietų spaudimui ir kurį laiką visai nespausdino diplomatinio korpuso sąrašų, tačiau vėliau ant mašinraščio lapo surašė tik veikiančius diplomatinio korpuso narius. Tai reiškė, kad Lietuvos¹⁹ diplomatai į šį sąrašą nepateko, tačiau diplomatinės privilegijos *a titre personnel* diplomatams, kurie dirbo iki pasiuntinybės atėmimo, buvo paliktos²⁰.

Tiek Lietuvos diplomatinio atstovavimo Paryžiuje, tiek paties S. A. Bačbio, kaip Lietuvos pasiuntinybės reikalų *de facto* tvarkytojo²¹, padėtis tapo labai sunki. Lietuvoje likusius jo gimines sovietai represavo ir ištremė į Sibirą²². Norėdama visiškai nutraukti diplomatinę veiklą sovietų ambasada S. A. Bačkui darė psichologinį spaudimą: gąsdino, kad prancūzai išduos jį sovietams už vagoną cukraus. Tačiau S. A. Bačkis nepalūžo ir toliau dirbo savo diplomatiniam poste. Guodė tai, jog nors ir netekus įstaigos diplomatinis statusas Lietuvos pasiuntinybės pareigūnams buvo paliktas, todėl galėjo „rūpintis Lietuvos ir jos piliečių reikalais“²³. Visus diplomatinis formalumus S. A. Bačkis atlikinėjo savo bute (5 rue de Messine, Paris 8). 1940 m. atėmus Lietuvos pasiuntinybės pastatą, dr. S. A. Bačbio nuomojamas butas Paryžiuje faktiškai tapo neoficialia Lietuvos pasiuntinybe. Be visų tuo metu atliekamų diplomatinų procedūrų, jame buvo priminėjami oficialūs asmenys, minima Vasario 16-osios šventė.

1940 m. rugsėjo mėnesį sovietų ambasadų pareigūnai iš nuomojamų garažų pavogė asmeninius pasiuntinio P. Klimo daiktus, kurie buvo pervežti prieš apleidžiant Lietuvos pasiuntinybę. P. Klimo manymu, sovietams garažus nurodė perėjusi į sovietų tarnybą buvusi Lietuvos pasiuntinybės tarnautoja V. Vabalienė, tačiau S. A. Bačkis įtarė, jog tai galėjo padaryti papirkta garažo sargas²⁴. P. Klimas ir S. A. Bačkis kreipėsi į valdžios institucijas, kad būtų grąžinti neteisėtai sovietų ambasadoms paimiti pasiuntinio daiktai. Tačiau vokiečių okupacijos slegiami prancūzų valdžios organai nedrįso imtis griežtesnių priemonių prieš sovietus, todėl pasiūlė išsiaiškinti geruoju²⁵. Tik 1942 m., jau vykstant karui tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos, didžiulėmis pastangomis P. Klimas atgavo savo daiktus, o buvęs Lietuvos pasiuntinybės pastatas Paryžiuje taip ir nebuvo grąžintas tikriesiems jo šeimininkams.

Kol P. Klimo veiksmų laisvė okupacijos sąlygomis nebuvo suvaržyta, jis kiek galėdamas stengėsi palaikyti ryšius ir su kitomis tebeveikiančiomis Lietuvos pasiuntinybėmis. Lengviausia buvo susisiekti su neutralia Šveicarija. Per ją pasiuntinys nuvyko į Romą ir 1940 m. rugsėjo 19–25 d. dalyvavo pirmajame po Lietuvos nepriklausomybės netekimo pasiuntinių pasitarime²⁶. Nuo 1943 m. vasaros P. Klimui tuometinės okupacinės italų karinės struktūros skyrė namų areštą²⁷, o vokiečių kariniams daliniams užėmus Grasą, tų pačių metų rugsėjo 18 d.²⁸ (P. Klimo atsiminimuose rašoma, kad rugpjūčio 18 d.²⁹) vokiečiai jį suėmė ir įkalino iki 1944 m.³⁰ Vėliau jį suėmė NKVD ir nuteisė dešimčiai metų į Sibirą. Po tremties P. Klimas grįžo į Lietuvą, mirė 1969 m.

1943 m. vokiečiams suėmus P. Klimą, dr. S. A. Bačkis (tais pačiais metais apsigynęs teisės daktaro laipsnį) ėmė rūpintis Lietuvos ir lietuvių reikalais Prancūzijoje. Nors oficialiai jo diplomatinės pareigos ir nebuvo pripažintos, tačiau diplomatinį statusą rodė 1940 m. išduota diplomatinė kortelė, kurią reikėdavo kasmet pratęsti. Nepriklausomos Lietuvos atstovavimas Prancūzijoje iki 1960 m. labai glaudžiai buvo susijęs su dr. S. A. Bačbio vardu ir asmenybe. Jis ne tik aktyviai ieškojo būdų, kaip atkurti Lietuvos valstybę, bet ir rūpinosi Prancūzijoje atsidūrusiais lietuviais pabėgėliais bei studijuojančiu jaunimu. 1943 m. pabaigoje vokiečių policija leido jam registruoti Prancūzijoje gyvenančius lietuvius, tačiau su sąlyga, kad neužsiiminės jokia politine veikla³¹.

1944 m. lapkričio 21 d. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) prezidiumo vardu buvo nusiųstas raštas Lietuvos atstovui Paryžiuje dr. S. A. Bačkui, kuriuo pranešama, kad jis skiriamas Lietuvos *charge d'affaires* prie Prancūzijos Respublikos vyriausybės ir siūloma jam Lietuvos atkūrimo reikalais bendradarbiauti su Bro-

niumi Tomu Dirmeikiu, Algirdu Juliumi Greimu ir B. Kazlausku. Raštas slapyvardžiais pasirašytas trijų asmenų ir patvirtintas Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje antspaudu bei Berlyne buvusio Kazio Škirpos sekretoriaus A. Valiukėno parašu³². Tikėtina, kad slapyvardžiais pasirašę asmenys – tai Mykolas Krupavičius, Rapolas Skipitis ir Vaclovas Sidzikauskas, turėję VLIK'o įgaliojimus užsienyje ir neviešai veikę delegatūros vardu Vokietijoje. Tokia Vokietijoje atsiradusio VLIK'o veikla Lietuvos atstovo Prancūzijoje atžvilgiu rodė, kad Komitetas siekia kontroliuoti Lietuvos diplomatinės tarnybos darbą. Šis paskyrimas neturėjo jokios teisinės galios, todėl dr. S. A. Bačkis neįteikė minėto VLIK'o rašto Prancūzijos užsienio reikalų ministerijai.

Vokiečių okupacijos metais gyvenimas Paryžiuje buvo gana sudėtingas. Dr. S. A. Bačkę gelbėjo tik stipri valia ir susidariusios padėties suvokimas. Kiek galėdami padėdavo patys prancūzai. Dr. S. A. Bačchio butas Paryžiuje tapo lietuvių politiniu ir kultūriniu centru. Karo metais informaciją apie padėtį Lietuvoje dr. S. A. Bačkis gaudavo nereguliariai. Daugiausia žinių atsiųsdavo Lietuvos pasiuntinybės Berlyne sekretorius A. Valiukėnas. Nuo 1945 m. iš Lietuvos gaunamų žinių dar labiau sumažėjo. Padėtis šiuo atžvilgiu pasikeitė tik po J. Stalino mirties 1953 m.

Nuo 1945 m. sausio 1 d. dr. S. A. Bačkis be jokio atlyginimo atstovavo Bendro Amerikos lietuvių fondo (BALF'o) organizacijai Paryžiuje, kuri šelpė lietuvius Prancūzijoje, sprendė pabėgėlių klausimus.

Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvos atstovas Prancūzijoje dr. S. A. Bačkis kartu su Latvijos ir Estijos kolegomis, norėdami padėti pabėgėliams iš savo kraštų, kreipėsi į Vakarų sąjungininkų karinį štabą, kad negražintų jų prievartą į savo kraštus. Prancūzai konfidencialiai informavo diplomatinis atstovus, jog pabėgėliai nebus prie-

varta grąžinami³³. Trijų Baltijos šalių atstovai Prancūzijoje taip pat oficialiai kreipėsi į Prancūzijos vyriausybę, kad leistų atnaujinti diplomatinę bei konsulinę veiklą. Oficialiai į Baltijos šalių atstovų prašymą nebuvo reaguota³⁴, o neoficialiai Baltijos šalių diplomatus prancūzų valdžia informavo, jog jiems leidžiama užsiiminėti diplomatine veikla, tačiau prašoma nesiimti jokių aktyvių politinių veiksmų, kad neatkreiptų į save dėmesio³⁵. Kita vertus, nuo 1945 m. liepos 23 d. Prancūzijos valdžia įsakė savo prefektūroms nebežymėti dokumentuose Lietuvos, Latvijos ir Estijos pilietybių, „o pabaltijiečius laikyti žmonėmis, negalinčiais įrodyti savo pilietybės“³⁶. Toks dvigubas Prancūzijos politinis „žaidimas“ (*de facto* Lietuvos okupacijos pripažinimas, tačiau leidžiant neoficialiai veikti egziliniams subjektams) leido jai laviruoti tuometinėje politinėje erdvėje.

Dr. S. A. Bačkis ne tik rūpinosi lietuvių reikalais, bet ir aktyviai dalyvavo įvairių organizacijų veikloje. 1949 m. prie Europos Sąjūdžio buvo įsteigta Centro ir Rytų Europos komisija, kurios tikslas – kelti į viešumą bei mėginti spręsti pavergtų tautų problemas. Šioje Komisijoje dalyvavo ne tik egzilinių komitetų, pavergtų tautų atstovai, bet ir tuo metu žinomi politikai, parlamentų nariai. Nuo 1950 m. dr. S. A. Bačkis buvo šios Komisijos vicepirmininkas³⁷. Tačiau nuo 1953 m. Europos Sąjūdis bei Centro ir Rytų Europos komisija iš dalies pakeitė politinį kursą – rūpinosi tik nepriklausomomis valstybėmis, o ne tomis, kurios siekė savo valstybingumo³⁸. Nuo 1951 m. dr. S. A. Bačkis buvo Lietuvių federalistų sąjungos vadovybės generalinis delegatas Europos Federalistų Sąjungos (prie Europos Sąjūdžio) susiejimuose³⁹. Federalistų organizacijos tikslas – „bendradarbiauti Federalinės Europos įkūrimui, laikantis žmogaus teisių, socialinio teisingumo, politinės laisvės ir tautų lygybės principų“⁴⁰.

Šeštajame dešimtmetyje dr. S. A. Bačkis dalyvavo „Nouvelles Eguipes Internationales“ (NEI) – krikščioniškų demokratinių partijų unijoje. Ją sudarė didžiosios Vakarų Europos valstybės bei tautos, neturinčios savo valstybingumo (baskai, bulgarai, lietuviai, lenkai, rumunai, vengrai)⁴¹. Šio sambūrio esmė buvo neleisti Europai nugrimzti į dvasinės stagnacijos liūną, todėl ir pavergtųjų Europos tautų svarstymo klausimas sambūryje buvo vertinamas teigiamai⁴².

Dr. S. A. Bačkis kartu su Latvijos ir Estijos diplomatais atkūrė prieš Antrąjį pasaulinį karą veikusią „France–Baltique“ draugiją. 1954 m. tos draugijos vardu Strasbūre, vykstant Europos Sąjūdžio Patariamojo Seimo posėdžiams, buvo suorganizuotas Baltijos santarvės ir bendradarbiavimo sutarties 20 metų sukakties minėjimas⁴³.

Dr. S. A. Bačkis aktyviai rinko informaciją apie Lietuvą ir ją platino. 1943 m. jis parengė devynis straipsnius „La Lithuanie sous le joug des Soviets“ savaitraštyje „Vox Francaise“⁴⁴. Dėl laisvos politinės bei diplomatinės veiklos suvaržymų dr. S. A. Bačkis 1947–1949 m. Paryžiuje pradėjo 2000 egzempliorių tiražu leisti rotatoriumi spausdintą biuletinį su informacija apie Lietuvą; biuletenio leidėju buvo nurodytas Amerikos lietuvių tarnybos informacinis biuras. Ši informacija buvo siunčiama politikams, diplomatinėms atstovybėms, žurnalistams bei įvairioms įstaigoms. Dr. S. A. Bačkis tik nuo 1948 m. gavo leidimą leisti „Lietuvių biuletinį“ prancūzų kalba ir nurodant tikrąjį adresą⁴⁵.

1947 m. sausio 30 d. trijų Baltijos šalių diplomatiniai atstovai Prancūzijoje sudarė bendrą egzilų veiklos programą, kurioje numatyta peticijos, susirinkimai, mitingai, manifestacijos, taip pat bado streikai, kad „Baltijos tautų klausimais viešoji tarptautinė opinija būtų sukrėsta ir išjudinta, kad ji Baltijos tautų klausimais pradėtų šaukti, pažadintų apsnūdusią pasaulio sąžinę“⁴⁶.

Kaip ir kiti Lietuvos atstovai Londone ir Vašingtone, dr. S. A. Bačkis nuo 1947 m. (iki išvykimo 1960 m. į JAV) siųsdavo reziduojančios šalies užsienio reikalų ministrams notas⁴⁷, kuriose Vakarų valstybių buvo prašoma nepripažinti Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą ir paremti lietuvių tautos siekį susigrąžinti nepriklausomybę⁴⁸.

1948 m. sausio 9 d. kaip nepriklausomos Lietuvos atstovas dr. S. A. Bačkis kartu su Latvijos diplomatu O. Grosvaldu buvo priimtas pas Prancūzijos prezidentą V. Auriol, kuriam įteikė Baltijos šalių organizacijų memorandumą dėl Baltijos valstybių. Kitais metais Prancūzijos ministrui pirmininkui Robertui Schumanui jis nusiuntė VLIK'o memorandumą⁴⁹. Prancūzijos politikai toleravo Baltijos šalių atstovų pastangas atgauti nepriklausomybę, tačiau niekada nekeldavo Baltijos valstybių klausimo didžiojoje tarptautinėje politikoje, jei tai jiems būdavo neparanku.

Diplomatinę ir politinę dr. S. A. Bačchio veiklą sunkino finansiniai nepritekliai. Apie nelengvą Lietuvos atstovo ir jo šeimos padėtį galima daryti išvadas iš jo laiško Lietuvos diplomatijos šefui S. Lozoraičiui, kuriame dr. S. A. Bačkis abejoja, ar ilgai begalės „eiti neva Lietuvių ar Lietuvos Atstovo pareigas, nes rūpesčių daug, jėgų ne per daugiausia, intrigų dar daugiau, o apie rytojų irgi reikia galvoti. Gaila, kad nėra turtingo žmogaus, kuris tas pareigas, nesirūpindamas apie rytojų, galėtų eiti“⁵⁰. K. Škirpai, kurio materialinė padėtis tuo metu taip pat buvo sunki, dr. S. A. Bačkis rašė: „[...] kalbate savo laiške apie gyvenimo vargus – šiuo klausimu ir aš esu lygiai toks pats našlaitis, kaip ir Tamsta. Jau pavasarį buvau užaliarmavęs tiek BALF'ą, tiek kitas institucijas. Buvo pažadėta, bet dabar paaiškėja, kad tie pažadai nėra tikras daiktas. Nedaleidžiu, kad šlaviku tektų Tamstai būti, bet turbūt atsitiks taip, kad ir čia būdamas būsiu priverstas viską mesti į šalį ir rūpintis vien tuo, kad

už ką valgyti nusipirkti turėtumėm. Gaila, kad ligi šiol per daug optimistas buvau tuo klausimu“⁵¹. Negaudamas finansinės paramos (tik BALF’as apmokėdavo buto nuomą), dr. S. A. Bačkis informavo S. Lozoraitį, kad dėl sunkios finansinės padėties nuo 1946 m. spalio 1 d. pasitraukia iš BALF’o įgaliotinio Prancūzijoje pareigų, ir paprašė nuo tų pačių metų lapkričio 1 d. atleisti jį iš Diplomatinės tarnybos⁵².

S. Lozoraitis dėl dr. S. A. Baččio kreipėsi į Amerikos Lietuvių Tarybos (ALT) pirmininką Leonardą Šimutį, kad Taryba finansiškai paremtų Lietuvos atstovą Paryžiuje ir jo šeimą. Lietuvos diplomatijos šefas apibūdino dr. S. A. Bačkę kaip vieną svarbiausių Užsienio reikalų ministerijos valdininkų, vieną „šulų“, kuriais ministerija laikėsi: „Pastaraisiais laikais dėl jo veiklumo ir iniciatyvos Paryžiaus Pasiuntinybė tapo vienu Lietuvos politinio bei tautinio darbo centrų. Tokiu būdu dr. Baččio likimas išeina iš atskiro asmens gyvybinių interesų srities, įgydamas bendrosios reikšmės...“⁵³. Kol kas nėra jokių duomenų, ar ALT parėmė Lietuvos diplomatinį atstovą Prancūzijoje, tačiau yra žinoma, kad nuo 1946 m. dr. S. A. Bačkę finansiškai pradėjo remti VLIK’as, kas mėnesį skirdamas po 150 JAV dol. (nuo 1951 m. balandžio 1 d. atlyginimą gavo ir iš Lietuvos fondo lėšų, buvusių JAV, – 150 JAV dol. Po metų tiek VLIK’as, tiek Lietuvos pasiuntinys JAV Povilas Žadeikis, su Valstybės departamento žinia ir pritariamu kontroliavęs fondo lėšų skirstymą, padidino sumas iki 175 JAV dol.)⁵⁴. Gaudamas finansinę paramą dr. S. A. Bačkis liko ir toliau dirbti Lietuvos diplomatinėje tarnyboje.

Po Antrojo pasaulinio karo lietuvių išeivijos politinėje erdvėje Europoje susidarė du centrai – Diplomatinė tarnyba (su įvairiose šalyse reziduojančiais Lietuvos diplomatais) ir VLIK’as Vokietijoje, kurie dėl tam tikrų principinių nuostatų ne visada sutardavo. Jų veiklai koordinuoti nuo

1946 m. buvo rengiami Lietuvos diplomatų ir VLIK’o pasitarimai⁵⁵. Lietuvos diplomatinis atstovas Prancūzijoje dr. S. A. Bačkis savo profesionalumu, nekonfliktiškumu bei politinėmis pažiūromis buvo priimtinas tiek Lietuvos pasiuntiniams, tiek VLIK’ui, kuriame vyravo krikščionys demokratai. 1952 m. pavasarį sudarant VLIK’o Vykdomąją tarybą pirmininko pareigas turėjęs eiti Juozas Kaminskas užsienio reikalų valdytojo pareigas pasiūlė dr. S. A. Bačkui⁵⁶, tačiau dėl diplomatų dalyvavimo Vykdomosios tarybos veikloje Lietuvos diplomatai pareiškė, kad „Diplomatinė Tarnyba negali kištis į bet kokius VLIK’o institucijų sudarymo klausimus“⁵⁷. Pasiuntiniai pasiūlė VLIK’ui alternatyvą, t. y. dr. S. A. Baččio kandidatūrą kaip ryšininko tarp pasiuntinių ir VLIK’o, tačiau tam Komitetas nepritarė⁵⁸.

Lietuvos atstovas Prancūzijoje dr. S. A. Bačkis atidžiai sekė partizaninį judėjimą Lietuvoje. Jis globojo 1948 m. į Paryžių atvykusį Juozą Lukšą-Daumantą, su kurio atvežtais dokumentais apie įvykius Lietuvoje supažindino Vakarų visuomenę. Okupuotoje Lietuvoje rezistencija buvo susijungusi į Lietuvos Laisvės Kovų Sąjūdį, kurio įgaliotiniu Vakaruose buvo J. Lukša-Daumantas⁵⁹. 1950 m. jam grįžus į Lietuvą, Laisvės Kovų Sąjūdžio pavedimu įgaliotinais Vakaruose patvirtinti Juozas Brazaitis ir A. Aušra (dr. S. A. Bačkis)⁶⁰. Dr. S. A. Baččio žodžiais, nors jis ir neturėjo jokių ryšių su rezistencija Lietuvoje, tačiau formaliai tas pareigas ėjo iki J. Lukšos-Daumanto žūties 1951 m. rugsėjo 4 d.⁶¹

Įvertindamas dr. S. A. Baččio veiklą Lietuvos laisvinimo byloje S. Lozoraitis 1953 m. spalio 23 d. pakėlė Lietuvos pasiuntinybės patarėją (turėjusį šį rangą nuo 1939 m.) į įgalioto ministro rangą ir paliko toliau eiti *charge d'affaires* pareigas Paryžiuje⁶². Prancūzijos politiniai sluoksniai taip pat vertino dr. S. A. Baččio veiklą politinėje egzilų erdvėje ir titulavo jį ministro vardu⁶³.

Prancūzijoje brangstant pragyvenimo lygiui dr. S. A. Bačkiui darėsi vis sunkiau materialiai išlaikyti šeimą, todėl 1951 m. jis JAV konsulate įsiregistravo emigracijai. 1958 m. atėjęs jo emigracijos eilei, paprašė JAV konsulato neskubinti jo emigruoti, tačiau jau kitų metų birželį gavo raginimą pristatyti reikiamus emigracijos dokumentus. Dėl galimo greito apsisprendimo emigruoti iš Prancūzijos į JAV arba Kanadą Lietuvos atstovas informavo S. Lozoraitį⁶⁴. Nors vėliau JAV konsulatas ir nutraukė dr. S. A. Bačkio emigracijos bylą⁶⁵, tačiau 1957 m. mirus Lietuvos pasiuntiniui JAV P. Žadeikiui, reikėjo sustiprinti diplomatinį atstovavimą Vašingtone. JAV valstybės departamentas sutiko svarstyti papildomo diplomato pasiuntinybėje klausimą. Tuometinis *charge d'affaires* Juozas Kajeckas 1959 m. vasarą Lietuvos diplomatijos šefui pasiūlė dr. S. A. Bačkio kandidatūrą⁶⁶. 1960 m. kovo 10 d. S. Lozoraitis susitiko su dr. S. A. Bačkiu ir kalbėjosi apie naujo Lietuvos atstovo Prancūzijoje paskyrimą⁶⁷. Kaip tinkamiausias kandidatas į Lietuvos atstovo vietą buvo minimas tuometinis pasiuntinybės patarėjas prof. J. Baltrušaitis⁶⁸, tačiau jis, anot dr. S. A. Bačkio, dėl intensyvios mokslinės veiklos ir nepakankamo lietuvių kalbos mokėjimo sutiko būti tik „antruoju“ asmeniu, jei Lietuvos atstovu būtų S. Lozoraitis⁶⁹. Taip pat buvo svarstomos dar dvi kandidatūros: Prancūzijoje diplomatinės kortelės turinčio buvusio Lietuvos atstovybės Paryžiuje karinio atstovo plk. J. Lanskoronskio ir atašė A. Liutkaus, tačiau S. Lozoraitis suabejojo jų tinkamumu eiti šias pareigas⁷⁰. Lietuvos diplomatijos šefas, neturėdamas diplomatinės kortelės, pažinčių prancūzų valdžios sluoksniuose ir galimybės nuolat gyventi Paryžiuje, nematė kitos išeities, kaip, siekiant apsaugoti Lietuvos diplomatinės tarnybos veiklą Prancūzijoje, oficialiai kreiptis į prof. J. Baltrušaitį, kad imtųsi diplo-

matinio atstovo pareigų⁷¹. Šis atsakomajame laiške S. Lozoraičiui nesutiko priimti pasiūlymo⁷². Netrukus prof. J. Baltrušaitis lankėsi pas S. Lozoraitį Romoje, ir abu sutarė, kad jis laikinai eis iki metų pabaigos Lietuvos atstovo Prancūzijoje pareigas (jo paties prašymu negaudamas jokio atlyginimo). Sutarta, jog nuo kitų metų šias pareigas (retsykais iš Romos atvykdamas į Paryžių) perims S. Lozoraitis, o prof. J. Baltrušaitis vėl eis pasiuntinybės patarėjo pareigas. Kanceliarijos reikalų tvarkytoju buvo pakviestas A. Liutkus⁷³. Šiek tiek vėliau S. Lozoraitis dar kartą aptarė atstovavimo Paryžiuje klausimą su dr. S. A. Bačkiu ir prof. J. Baltrušaičiu. Buvo padaryta išvada, kad kai tik dr. S. A. Bačkis išvyks, S. Lozoraitis iškart perims Lietuvos atstovo Prancūzijoje pareigas. S. Lozoraičiui nesant Paryžiuje, jį turėjo pavaduoti prof. J. Baltrušaitis⁷⁴. Dėl S. Lozoraičio atstovavimo Prancūzijos užsienio reikalų ministerija sutiko išduoti jam diplomatinę kortelę⁷⁵, tuo pripažindama naująjį Lietuvos atstovą.

Nuo pat 1940 m. Lietuvos diplomatinę veiklą, ypač finansinę, kontroliavo JAV valstybės departamentas. Dr. S. A. Bačkiui persikeliant į Vašingtoną, kur jam būtų ir toliau mokamas tas pats atlyginimas, iškilo klausimas, ar Valstybės departamentas sutiks finansuoti naująjį Lietuvos atstovą Prancūzijoje⁷⁶. Pasidomėjęs šiais klausimais Valstybės departamente, tuometinis Lietuvos laikinasis reikalų patikėtinis Vašingtone J. Kajeckas sužinojo, kad nė viena iš anksčiau minėtų trijų kandidatūrų (prof. J. Baltrušaičio, plk. J. Lanskoronskio ir A. Liutkaus) į Lietuvos diplomatinio atstovo Prancūzijoje vietą nėra priimtinos, nes, anot J. Kajecko, „vieno [prof. J. Baltrušaičio. – L. J.] pagrindinis interesas buvęs menas, antro [plk. J. Lanskoronskio. – L. J.] – kariška sritis, trečio [A. Liutkaus. – L. J.] – buhalterinė bei konsuliarinė sritis ir iš jos seniai

išėjęs⁷⁷. Valstybės departamentui S. Lozoraičio kandidatūra tiek politiniu požiūriu, tiek finansiniu atžvilgiu buvo priimtinausia, nes jo diplomatinis patyrimas nusvėrė ankstesnes kandidatūras, be to, manyta, kad už tą patį Romoje gaunamą atlyginimą jis galėtų dirbti ir Paryžiuje⁷⁸. Valstybės departamentas po ilgų derybų sutiko skirti 1200 JAV dol. per metus S. Lozoraičio kelionėms (bilietams ir pragyvenimui) į Paryžių.

Prieš dr. S. A. Bačkiui 1960 m. birželio mėnesį išvykstant į JAV, Lietuvos diplomatams buvo labai svarbus ir patalpų klausimas. 1940 m. sovietams perėmus Lietuvos pasiuntinybės pastatą, diplomatinės funkcijos nuo 1940 m. liepos 1 d., kaip minėta, buvo atliekamos dr. S. A. Bačkio nuomojamame bute⁷⁹, kuriame, beje, jis su šeima ir gyveno. Iš pradžių tikėtasi buvusią neoficialią Lietuvos pasiuntinybę Paryžiuje – dr. S. A. Bačkio butą ir toliau nuomoti. Bute būtų likęs gyventi jo vyresnysis sūnus ir atvykęs į Paryžių pasiuntinybės sekretorius A. Liutkus. Vienas kambarys būtų buvęs paskirtas kanceliarinėms procedūroms atlikti. Tačiau buto savininkas tam pasipriešino ir padavė buto nuomininką į teismą, reikalaudamas nutraukti nuomos sutartį⁸⁰, todėl kanceliarijos reikalai vėliau buvo tvarkomi A. Liutkaus nuomojamame bute⁸¹.

Dr. S. A. Bačkis, apie dvidešimt metų ėjęs Lietuvos diplomatinio atstovo pareigas Prancūzijoje, 1960 m. birželio 15 d. išvyko iš Paryžiaus dirbti į Lietuvos pasiuntinybę Vašingtone.

IŠVADOS

Lietuvos pasiuntinybės Paryžiuje netekimas 1940 m. buvo viena iš eilinių okupacinių Sovietų Sąjungos procedūrų, kuriomis sovietai siekė sunaikinti teisinę, su nepriklausoma valstybe susijusią Lietuvos diplomatinę tarnybą. Lietuvos pasiuntinys Prancūzijoje P. Klimas, kaip ir kiti Lietuvos pasiuntiniai,

protestavo prieš Sovietų Sąjungos politiką Lietuvos atžvilgiu. Tuo metu, vokiečiams okupavus dalį Prancūzijos su jos sostine Paryžiumi, Prancūzijos valdžią buvo apėmusios pesimistinės nuotaikos, todėl Lietuvos atstovo P. Klimo pateikta protesto nota nesulaukė Prancūzijos valdžios atsako. Kita vertus, nepriklausomos valstybės atstovo protesto nota buvo parodytas Lietuvos okupacijos faktas, pažeidžiantis visas anksčiau pasirašytas tarptautinės teisės sutartis ir normas.

Perduodama Lietuvos pasiuntinybės pastatą sovietams, Prancūzija nepanaikino joje dirbusiems Lietuvos diplomatams diplomatinio imuniteto teisės; diplomatinės kortelės jiems kaskart buvo pratęsiamos. Neoficiali Prancūzijos valdžios pozicija leisti vykdyti diplomatinės procedūras per daug nesiviešinant ir neužsiimant politika nustatė Lietuvos atstovo dr. S. A. Bačkio veiklos ribas. Perėmęs pareigas iš pasiuntinio P. Klimo, jis sugebėjo ne tik rūpintis lietuvių pabėgėlių ir studentų reikalais Prancūzijoje, bet ir aktyviai dalyvavo bendruose Baltijos valstybių diplomatų projektuose, įvairiose tarptautinėse organizacijose, lietuvių išeivijos politinėje veikloje, daug nuveikė rinkdamas ir skleisdamas Vakaruose informaciją apie Lietuvą. Aktyvia ir įvairiapuse politine veikla dr. S. A. Bačkis pelnė pagarbą ne tik tarp Lietuvos diplomatų, tačiau ir Prancūzijos valdžios sluoksniuose.

Lietuvos diplomatinės tarnybos gyvybingumas ir veikla daug priklausė nuo išorinių aplinkybių. LDT veiklą kontroliavo ne tik Prancūzijos valdžia, bet ir JAV valstybės departamentas. Tai rodo naujo atstovo Prancūzijoje skyrimo ir finansavimo klausimas, iškilęs prieš dr. S. A. Bačkiui išvykstant į JAV. Galima daryti prielaidą, kad JAV valstybės departamentas faktiškai kontroliavo likusius Lietuvos finansinius išteklius ir neleido Lietuvos diplomatams patiems jais disponuoti. Kiekvienas Lietuvos diplomatų papildomas

žingsnis (ne pagal Valstybės departamento patvirtintą metų biudžeto planą) turėjo būti derinamas JAV valdžios sluoksniuose.

Tačiau nepaisant išorinių veiksnių Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancū-

zijoje, kad ir pusiau oficialus, buvo gana reikšmingas. Lietuvos atstovams buvo palikta terpė veikti ir būti išgirstiems. Tuometinis Lietuvos atstovas dr. S. A. Bačkis tai ir darė.

Nuorodos

¹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA); dr. A. Geručio archyvas, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius.

² Dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas; S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

³ A. Šimkūno pokalbis su S. A. Bačkiu (transliuota per Lietuvos radiją 1993 m. gruodžio 24 d.), dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas.

⁴ P. Klimas, *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*, Vilnius, 1991.

⁵ A. Gerutis, *Petras Klimas*, Cleveland, 1978.

⁶ A. Gaigalaitė, „Lietuvos diplomatinė tarnyba sovietinės okupacijos išvakarėse“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1997, t. 36, p. 183.

⁷ J. Urbšio telegrama pasiuntinybei Paryžiuje (nedatuota), LCVA, f. 383, ap. 18, b. 79, l. 146.

⁸ S. A. Bačchio 1940 m. birželio 25 d. laiškas Lietuvos URM, *ibid.*, ap. 7, b. 2210, l. 27.

⁹ A. Gerutis, *op. cit.*, p. 193–194.

¹⁰ *Ibid.*, p. 194–195.

¹¹ Dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas.

¹² A. Gerutis, *op. cit.*, p. 196–197.

¹³ P. Klimas, *op. cit.*, p. 163.

¹⁴ A. Gerutis, *op. cit.*, p. 200–201.

¹⁵ P. Klimo 1940 m. liepos 29 d. laiškas S. A. Bačkiui, dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Žurnalisto A. Šimkūno pokalbis su Lietuvos diplomatinės tarnybos patriarchu S. A. Bačkiu (transliuota per Lietuvos radiją 1993 m. gruodžio 24 d., spausdintas tekstas), dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas; P. Klimas, *op. cit.*, p. 163.

¹⁸ A. Gerutis, *op. cit.*, p. 200–201.

¹⁹ Taip pat Latvijos ir Estijos diplomatai.

²⁰ P. Klimas, *op. cit.*, p. 163.

²¹ *De jure* pasiuntinybės vadovu tebebuvo su Prancūzijos vyriausybe pasitraukęs P. Klimas.

²² Diplomatas dr. S. A. Bačkis, „Lietuvai reikia solidarumo, vienybės ir valstybės interesų puoselėjimo“, *Europos lietuvis*, 1993, Nr. 35, p. 4.

²³ „Kas galima ir kas reikia. Pasikalbėjimas su dr. S. Bačkiu Paryžiuje jo 25 metų diplomatinės tarnybos ir 50 metų amžiaus proga“, *Lietuvių dienos*, 1956, Nr. 4, p. 4.

²⁴ A. Gerutis, *op. cit.*, p. 203.

²⁵ *Ibid.*, p. 204.

²⁶ Plačiau apie tai žr.: *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 7–19.

²⁷ A. Gerutis, *op. cit.*, p. 254.

²⁸ *Ibid.*, p. 260.

²⁹ P. Klimas, *op. cit.*, p. 171.

³⁰ Plačiau apie P. Klimą žr. jo atsiminimų knygoje: *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*, Vilnius, 1991; *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990; A. Gerutis, *op. cit.*

³¹ Dr. S. A. Bačkis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 36, p. 13.

³² Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto 1944 m. lapkričio 21 d. laiškas dr. S. A. Bačkiui, dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas.

³³ S. A. Bačkis, „Didelis ir mažas yra lygūs...“, *Švyturys*, 1995, Nr. 6, p. 9; A. V. Rinkūnas, *Lietuva ir VLIK'as*, Čikaga, 1984, p. 128.

³⁴ D. Krivickas, „Lietuvos tarptautinis status“, *Varpas*, 1958, Nr. 3–4, p. 79.

³⁵ A. Šimkūno pokalbis su S. A. Bačkiu (transliuota per Lietuvos radiją 1993 m. gruodžio 24 d.), dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas.

³⁶ 1946 m. liepos 23 d. plenumo posėdžio protokolai, dr. A. Geručio archyvas, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 155–307.

³⁷ J. Prunskis, „Diplomatas, mokslininkas, visuomenininkas“, *Draugas*, 1976, kovo 4.

³⁸ Dr. S. A. Bačchio 1953 m. balandžio 4 d. laiškas Europos lietuvių sąjūdžio tarybai, *ibid.*

³⁹ A. Simutis, *Pasaulio lietuvių žinynas*, Niujorkas, 1958, p. 30.

⁴⁰ Lietuvių federalistų sąjungos įstatai, dr. A. Geručio archyvas, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 155–307.

⁴¹ „Naujų tarptautinių sambūrių (ckipų) kelias“, *[laisvė]*, 1955, Nr. 8, p. 48.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas.

⁴⁴ A. Šimkūno pokalbis su S. A. Bačkiu (transliuota per Lietuvos radiją 1993 m. gruodžio 24 d.), *ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Dr. S. A. Bačkis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)“, p. 16.

⁴⁸ Dr. S. A. Bačio 1947 m. lapkričio 29 d. nota Prancūzijos užsienio reikalų ministrui G. Bidault, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁴⁹ J. Vitėnas, „Lietuvos diplomatijos patriarchas“, *Draugas*, 1996, vasario 8, p. 4.

⁵⁰ Dr. S. A. Bačio 1946 m. vasario 10 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁵¹ Dr. S. A. Bačio 1946 m. rugsėjo 26 d. laiško K. Škirpai nuorašas, *ibid.*

⁵² Dr. S. A. Bačio 1946 m. spalio 2 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵³ S. Lozoraičio 1946 m. spalio 25 d. laiško L. Šimučiui nuorašas, *ibid.*

⁵⁴ Dr. S. A. Bačio 1952 m. atmintinė, *ibid.*

⁵⁵ Žr. ankstesnius leidinio *Genocidas ir rezistencija* numerius.

⁵⁶ Dr. S. A. Bačio 1952 m. balandžio 1 d. telegrama S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁵⁷ Lietuvos diplomatinės tarnybos užsienyje ir VLIK'o delegacijos pasitarimų Paryžiuje penktojo posėdžio, įvykusio 1952 m. liepos 23 d. 17 val., protokolai, *ibid.*

⁵⁸ S. Lozoraičio 1952 m. liepos 26 d. laiškas P. Žadeikiui, *ibid.*

⁵⁹ „Lietuvos atstovo dr. St. Bačio žodis, pasakytas 1977 m. birželio 12 d. Chicagoje, minint tragiškuosius birželio mėn. išvežimus ir J. Daumantą-Lukšą“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1992, t. 5, p. 68.

⁶⁰ *Ibid.*; P. Šilas, „Stasys Antanas Bačis“, *Apžvalga*, 1992, Nr. 25, p. 4.

⁶¹ Iš asmeninių susirašinėjimų su dr. S. A. Bačiu.

⁶² Lietuvos diplomatijos šefo 1953 m. spalio 23 d. įsakymas, dr. S. A. Bačio asmeninis archyvas.

⁶³ „Vardai įvykiuose“, *[laisvė]*, 1954, Nr. 4, p. 60.

⁶⁴ Dr. S. A. Bačio 1959 m. birželio 27 d. laiškas

S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁶⁵ Dr. S. A. Bačio 1960 m. gegužės 16 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁶⁶ J. Kajecko 1959 m. birželio 22 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁶⁷ Dr. S. A. Bačio 1960 m. kovo 26 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁶⁸ S. Lozoraičio 1960 m. sausio 29 d. laiškas B. K. Balučiui, *ibid.*

⁶⁹ Dr. S. A. Bačio 1960 m. kovo 31 d. atmintinė, *ibid.*

⁷⁰ S. Lozoraičio 1960 m. gegužės 2 d. laiškas dr. S. A. Bačiu, *ibid.*

⁷¹ S. Lozoraičio 1960 m. balandžio 12 d. laiškas prof. J. Baltrušaičiui, *ibid.*

⁷² J. Baltrušaičio 1960 m. kovo 19 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁷³ S. Lozoraičio 1960 m. balandžio 11 d. atmintinė, *ibid.*

⁷⁴ S. Lozoraičio 1960 m. birželio 3 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid.*

⁷⁵ Dr. S. A. Bačis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba...“, p. 13.

⁷⁶ JAV valstybės departamentas skirstė Lietuvos finansinio fondo lėšas.

⁷⁷ J. Kajecko 1960 m. gegužės 20 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ Dr. S. A. Bačio 1960 m. gegužės 5 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁸⁰ S. Lozoraičio 1960 m. birželio 16 d. atmintinė, *ibid.*

⁸¹ Prof. J. Baltrušaičio 1965 m. spalio 16 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

Gauta 2000 08 03

Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija,
e-mail: Laurynas.Jonusauskas@lt-mission-cu.be

Laurynas Jonušauskas

DIPLOMATIC REPRESENTATION OF LITHUANIA IN FRANCE DURING THE 1940–1960

Summary

In 1940, the Soviets by illegal means subordinated the embassy of Lithuania in Paris, and thus, Lithuanian diplomats were placed in an ambiguous situation. After the Soviets had arrested the Lithuanian envoy Petras Klimas, French authorities agreed for semi-official and subtle representation of Lithuania by Dr. Stasys Antanas Bačis. Despite the unfavourable conditions the new envoy did much handling the problems of Lithuanian refugees and students. In ad-

dition to his activities in France, Bačis very actively participated in joint projects of the diplomats of Baltic States, in different international and Lithuanian political organisations, and contributed much disseminating information about Lithuania to the West. Dr. Bačis continued his representation of Lithuania in France till he, in 1960, was appointed to the embassy of Lithuania in Washington.

Tarptautinė konferencija „Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. slaptieji susitarimai ir jų padariniai Vidurio bei Rytų Europos valstybėms“

Prieš 60 metų, 1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašytas Molotovo–Ribbentropo paktas ir jo slaptasis protokolas ne tik sukūrė Antrojo pasaulinio karo prielaidas, bet ir nulėmė tragišką Lietuvos, Lenkijos, Latvijos ir Estijos valstybių likimą. Slaptieji susitarimai, 50 metų lėmę Rytų bei Vidurio Europos valstybių ir tautų gyvenimą, buvo ir tebėra svarbus tyrimo objektas. 1999 m. rugpjūčio 30 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Lietuvos istorijos institutas ir Vilniaus universitetas suorganizavo tarptautinę konferenciją „Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. slaptieji susitarimai ir jų padariniai Vidurio bei Rytų Europos valstybėms“. Konferencijoje buvo nagrinėjamos šios problemos:

- Vidurio ir Rytų Europos šalių saugumo Antrojo pasaulinio karo išvakarėse istoriografija ir naujų tyrimų perspektyvos;

- Molotovo–Ribbentropo pakto ištakos ir prielaidos; Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karinis, politinis-diplomatinis bendradarbiavimas tarpukario metais;

- pakto padariniai Vidurio ir Rytų Europos šalių saugumui ir valstybingumui, okupuotų teritorijų gyventojų genocidas, demografiniai ir teritoriniai pokyčiai ir t. t.;

- Sovietų Sąjungos ir Vokietijos nepuolimo pakto bei jo slaptųjų susitarimų analizė ir vertinimas tarptautinės teisės požiūriu;

- slaptieji susitarimai ir „šaltasis karas“ (aneksuotų šalių valstybingumo atkūrimo koncepcijos);

- pakto slaptųjų protokolų padarinių panaikinimas 1989–1994 m.

Konferencijoje dalyvavo Vokietijos, Rusijos, Estijos, Švedijos, Latvijos ir Lietuvos mokslininkai; doc. Z. Butkus (Vilniaus universitetas) skaitė pranešimą „Vokietijos ir SSRS diplomatinis bendradarbiavimas Baltijos šalyse 1920–1940 m.“, doc. A. Kasparavičius (Vilniaus pedagoginis universitetas) – „Molotovo–Ribbentropo slaptųjų protokolų prielaidos ir ištakos (1922–1932)“, dr. J. Tauberis (Šiaurės rytų Vokietijos kultūros institutas) – „Hitlerio–Stalino pakto priežastys ir padariniai“, dr. M. Ilmjäru (Estijos mokslų akademijos Istorijos institutas) – „Estijos užsienio politika 1939–1940 m.“, dr. N. Lebedeva (Rusijos mokslų akademijos Visuotinės istorijos institutas) – „VKP(b) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas“, dr. K. Kangeris (Stokholmo universiteto Baltijos studijų centras) – „Baltijos vokiečių „repatriacija“ po pakto pasirašymo: nauja nacių demografinė politika ar iš anksto sukurtų planų įgyvendinimas?“ (N. Lebedevos ir K. Kangerio pranešimai išspausdinti žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ Nr. 1(7)), prof. V. Kašauskienė (Lietuvos istorijos institutas) – „Lietuvos visuomenės pastangos 1987–1990 m. pripažinti niekiniu Molotovo–Ribbentropo paktą“, prof. D. A. Loeberis (Kylis universitetas) – „Molotovo–Ribbentropo pakto padariniai nepriklausomybę atkūrusiai Lietuvai tarptautinės teisės požiūriu“.

Vokietijos ir SSRS diplomatinis bendradarbiavimas Baltijos šalyse 1920–1940 m.

Apie Vokietijos ir SSRS slaptuosius susitarimus, sukėlusius Antrąjį pasaulinį karą, nemažai rašoma, jie įvesti į visuomenės istorinę savimonę. Tačiau apie tai, kad tie susitarimai pražudė Baltijos valstybes, Europos istorinėje literatūroje rašoma kur kas mažiau ir ne visada aiškiai, tarpais tik užsimenama. Kaip pavyzdį galima paminėti ką tik Vokietijoje išėjusią knygą „1939 m. rugpjūtis: 11 paskutinių dienų prieš Antrąjį pasaulinį karą“ (autorius Manfredas Vasoldas). Iš beveik 300 knygos puslapių tik pusė puslapio skirta Baltijos šalims. Vos pora sakinių pažymimi ne svarbiausi, tipiški dalykai, o iškreipti, atsitiktiniai. Net aiškinama, neva slaptieji susitarimai Baltijos šalims nesukėlė jokios grėsmės.

Įsigali nuomonė, kad Molotovo–Ribbentropo paktas, jo slaptieji protokolai buvo tarptautinių santykių anomalija, negirdėtas įvykis žmonijos istorijoje, neregėtas baisių diktatorių nusikaltimas, dėl kurio kiti politikai, diplomatai ir apskritai diplomatija niekuo dėta. Tarptautiniuose santykiuose tai buvusi cezūra, katastrofa, neturėjusi jokio tęstinumo.

Kyla klausimas, ar tikrai Vokietijos ir SSRS slaptieji susitarimai neturi nieko bendro su ankstesne dvišalių tarpusavio santykių raida, o gal jie tiesiogiai iš tos raidos išplaukia, yra logiška tolesnė jos tąsa.

Tad pažvelkime, kaip veikė Vokietijos ir SSRS diplomatija Baltijos šalyse tarpukario laikotarpiu. Kaip pagrindiniu šaltiniu daugiausia remsimės Lietuvos, Latvijos, Estijos,

Rusijos ir Vokietijos archyvų medžiaga bei dviem dokumentų rinkiniais: „Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945“ ir „Dokumenty vnešnej politiki SSSR“.

Vokietijos ir SSRS diplomatai Baltijos šalyse tarpukario laikotarpiu glaudžiai bendradarbiavo, vieni su kitais palaikė gerokai artimesnius ryšius negu su kitų šalių pasiuntiniais. Tai nebuvo vien įprasti diplomatiniai kontaktai, per kuriuos pasikeičiama nuomonėmis, svarstomos tarptautinio gyvenimo aktualijos. SSRS ir Vokietijos diplomatinis bendradarbiavimas buvo specifinė politika, sankcionuota ir organizuota abiejų šalių aukščiausios valdžios. Šia politika siekta, kad Baltijos šalys, kaip ir kitos valstybės, esančios tarp Vokietijos ir SSRS, nesudarytų jokios sąjungos, kad išliktų paskiros, viena nuo kitos izoliuotos, net neturėtų suderintos užsienio politikos, žodžiu, kad Rytų ir Vidurio Europoje neatsirastų jokio karinio-politinio bloko, kuris ateityje galėtų sulaikyti Vokietijos ekspansiją į Rytus, o SSRS – į Vakarų. Jų nuomone, Baltijos šalys turėjo tapti jas jungiančiu tiltu, o ne jas skiriančiu ir Anglijos ar Prancūzijos įtakos veikiamu barjeru. Tiek SSRS, tiek Vokietija Baltijos šalis tarpukariu norėjo laikyti tarsi užkonservuotas, nepasirengusias gynybai, nepasirūpinusias savo saugumu, kad prireikus būtų galima iš jų ką nori pasiimti ir pasidalyti.

Vokietiją ir SSRS bendradarbiauti labiausiai skatino geopolitiniai motyvai, tarpukariu vykusi kova tarp jūrinių ir kontinentinių valstybių. Nors W. Conze¹ ir kai ku-

rie kiti vokiečių istorikai tvirtina, jog Vokietija priklausiusi abiem šioms grupuotėms, vis dėlto Vokietija, kaip ir Rusija, pirmiausia buvo kontinentinė valstybė. Bent jau šitaip ją traktavo sovietinė vadovybė. Tai rodo faktiškai aukščiausio sovietinio valdžios organo – Politbiuro – protokolai ir kiti dokumentai. Iš jų matyti, kad Josifas Stalinas ir jo bendražygiai pagrindiniu priešu beveik visada laikė Angliją, o svarbiausiu sąjungininku – Vokietiją.

Būtent Baltijos šalyse sovietai ir Vokietija turėjo bendrą tikslą – neleisti čia įsigalėti Anglijai, kaip jūrinei valstybei. Todėl SSRS ir Vokietija stengėsi susilpninti Pabaltijyje Anglijos įtaką, kad galėtų pačios čia įsitvirtinti. Tai, be kita ko, rodo Estijos valstybiniame archyve išlikę tarpukario laikotarpio sovietinės žvalgybos dokumentai². Jie liudija, kad sovietinė žvalgyba Baltijos šalyse daugiausia kovojo su Anglijos žvalgyba, stengėsi demaskuoti jos agentus, juos perverbuoti ir pan. Kovos su vokiečių žvalgyba tuose dokumentuose visai nematyti.

Ta pati tendencija ryški ir diplomatinėje veikloje. Sovietų ir vokiečių diplomatai ne tik pavieniui, bet ir bendromis jėgomis stengėsi sumažinti Anglijos įtaką Baltijos šalių užsienio ir vidaus politikai. Vokietijos ir SSRS pasiuntiniai Latvijoje A. Kösteris ir A. Černychas 1926 m. kovo 5 d. pokalbio metu padarė išvadą, jog tarp Anglijos ir jūdvių atstovaujamų valstybių yra „didžiausi prieštaravimai“, todėl kovoje prieš Anglijos įtaką jiedu būsią sąjungininkai³. Tai ne atsitiktinė, o tipiška ir ilgalaikė sovietų ir Vokietijos diplomatų nuostata Baltijos šalyse. Jie taip pat sutartinai kovojo čia ir prieš Prancūzijos bei jos sąjungininkės Lenkijos įtaką.

Vokietiją ir SSRS susiejo ir bendras nepasitenkinimas Versalio taikos sistema, tuo, kad po karo politinis žemėlapis buvo sukarpytas. Ir viena, ir kita šalis ketino jį perkarpyti. Palankias sąlygas bendradarbiavimui

sudarė Rapalo sutartis bei kiti Vokietijos ir SSRS susitarimai.

Šių šalių diplomatai Baltijos šalyse susitikdavo vos ne kasdien ir derindavo savo veiksmus. Jie susitardavo, kaip paveikti Baltijos šalių politiką, net vyriausybę ar parlamentą. Štai pirmasis sovietų pasiuntinys Lietuvoje Aleksandras Akselrodas, tik atvykęs į Kauną ir dar neįteikęs kredencialų, 1920 m. rugsėjo 6 d. jau susitiko su Vokietijos atstovu Fritzu Schönbergu ir per dvi valandas trukusį pokalbį sutarė, kad abu turi „bendrus priešus ir bendrus interesus“. Pokalbio užrašas išlikęs tiek Rusijos, tiek Vokietijos archyvuose, todėl jo autentiškumu nėra pagrindo abejoti⁴. Šių diplomatų bendra veikla buvo tokia intensyvi, kad jau 1921 m. Kauno mieste viešai pradėta kalbėti, jog sovietų ir Vokietijos pasiuntiniai tiesiog vadovauja Lietuvos politikai⁵. Jų bendradarbiavimas kėlė nerimą Antantės šalių diplomatams. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Purickis 1921 m. sausio 10 d. A. Akselrodui prasitarė, jog per Tautų Sąjungos posėdį Lietuvos atstovui buvo į akis pasakyta, kad Maskvos pasiuntinys, padedamas Vokietijos atstovo F. Schönbergo, „vairuoja visą Lietuvos užsienio politiką“⁶.

SSRS ir Vokietijos diplomatai taip pat kartu veikė Latvijoje, Estijoje ir netgi Suomijoje. SSRS užsienio reikalų liaudies komisariato (URLK) tarptautinės politikos apžvalgoje, parengtoje 1925 m. sausio mėnesį, buvo pagrįstai pabrėžta: „Vokietijos diplomatai Baltijos šalyse, ypač Rygoje ir Helsinkyje, dirba kartu su mumis“⁷.

SSRS ir Vokietijos diplomatai labiausiai stengėsi neleisti Baltijos šalims suartėti, kurti sąjungos, ypač karinės. Tokią sąjungą kurti trukdyta abiejų šalių suderintais veiksmais. Jau minėtas F. Schönbergas 1921 m. liepos 22 d. sovietų pasiuntiniui Lietuvoje Semionui Aralovui pasiūlė sušaukti specialią Vokietijos ir SSRS diplomatų bei politikų konferenciją, kurioje abi šalys susitartų dėl

bendros veiklos prieš Baltijos sąjungos kūrimą⁸. Matyt, vengiant nepageidaujamo viešumo konferencija nebuvo surengta. Bendri veiksmai derinti įprastais diplomatiniais kanalais, abipusiais susitarimais, kurie, aišku, buvo sankcionuoti ir daugeliu atvejų inicijuoti aukščiausios valdžios. Antai 1925 m. kovo 9 d. Politbiuras priėmė specialų konkrečių veiksmų planą, kaip sužlugdyti Baltijos sąjungos kūrimą. Plane, be kita ko, buvo numatyta į tą žlugdymą aktyviau įtraukti ir Vokietiją. Jai turėjo būti nurodyta, kad Baltijos sąjungą kuria Prancūzija ir Lenkija, todėl ji pirmiausia bus nukreipta prieš Vokietiją⁹.

Baltijos šalių konsolidacija stabdyta įvairiais būdais. Sovietų ir Vokietijos diplomatai rengdavo suderintus diplomatinis demaršus. Kai tik kildavo koks nors sąjungos kūrimo sumanymas, jie tuoj įspėdavo Baltijos šalių politikus, kad sąjungos sudarymas bus nedraugiškas, net priešiškas tiek SSRS, tiek Vokietijai žingsnis. Lietuvos politikams dar būdavo nurodoma, kad įstojusi į sąjungą Lietuva negalės tikėtis paramos kovoje su Lenkija dėl Vilniaus. Sovietų ir Vokietijos diplomatai sutartinai, kartais net pasidaliję veiklos barus, stengėsi prieš sąjungą nuteikti įvairias Baltijos šalių partijas ar atskirus politikus. Aktyviausi sąjungos šalininkai neretai būdavo kompromituojami, net priverčiami atsistatydinti. Antai 1925 m. sovietų ir Vokietijos pasiuntiniai Taline, veikdami per prorusiškos orientacijos šalininką, įtakingą politiką Konstantiną Patsą bei per kitas jėgas, pasiekė, kad atsistatydintų labai aktyvus Baltijos sąjungos šalininkas Estijos užsienio reikalų ministras K. Pusta¹⁰.

Kartu veikdami SSRS ir Vokietijos diplomatai neretai kišdavosi į Baltijos šalių vidaus reikalus, reguliavo čia politinį procesą. Jie rėmė tas jėgas, kurios nepritarė Baltijos sąjungai ir siekė orientuoti savo šalis į Vokietiją ir SSRS. Lietuvoje tokia jėga buvo tautininkai. 1927 m. kovo mėnesį URLK įpareigojo SSRS pasiuntinį Lietuvoje Sergejų

Aleksandroviškį paprašyti Vokietijos atstovo Ch. Morahto, kad šis padėtų susilpninti liaudininkų opoziciją tautininkams¹¹. Ch. Morahtas mielai sutiko. Jis pažadėjo S. Aleksandroviškiui surengti specialius pietus liaudininkų lyderiams ir juos įtikinti, kad neverta priešintis tautininkų valdžiai¹².

Bendradarbiauta net tose srityse, kuriose Vokietijos ir sovietų interesai, atrodytų, neturėjo sutapti. Antai Ch. Morahtas mėgino padėti S. Aleksandroviškiui išgelbėti nuo sušaudymo per 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą suimtus Lietuvos komunistų vadus. Sužinojęs, kad greit gali būti įvykdytas mirties nuosprendis, S. Aleksandroviškis gruodžio 25 d. naktį, gerokai po vidurnakčio, pakėlė iš miego Ch. Morahtą, kuris tučtuojau sutiko vykti pas prezidentą Antaną Smetoną. Tiek jam, tiek pas jį buvusiam premjerui Augustinui Voldemarui tąakt Ch. Morahtas aiškino, kad komunistų sušaudymas pablogins Lietuvos santykius ne tik su SSRS, bet ir su Vokietija, ir iš jų nebebus galima tikėtis paramos. A. Smetona ir A. Voldemaras atsakė, kad nieko negali padaryti: mirties nuosprendį tenka įvykdyti dėl vidaus politikos sumetimų¹³.

Nors šis žygis ir nepasisekė, vis dėlto jis dar labiau suartino sovietų ir Vokietijos diplomatus. Už šią pagalbą SSRS specialiai padėkojo Vokietijai, o Vokietijos vadovybė palankiai įvertino Ch. Morahto veiksmus.

SSRS ir Vokietija taip pat intensyviai bendradarbiavo reguliuodamos Lietuvos ir Lenkijos konfliktą. Palaikydamos ir pakurstydamos šį konfliktą, abi didžiosios kaimynės kartu prižiūrėjo, kad jis nevirstų karu, kol jam jos nepasirengusios. Norėta palaikyti tam tikrą konflikto temperatūrą, laikytasi barometro ar termometro principo. Iki 1926 m. pabaigos konfliktas kurstytas, o 1927 m. ir 1928 m. – gesintas.

Iš daugybės SSRS ir Vokietijos bendradarbiavimo pavyzdžių paminėtinas kad ir toks. 1928 m. liepos pradžioje Prancūzijos, Anglijos ir Italijos atstovai Lietuvoje Ebe-

ras, Perišas ir Amadori gavo savo vyriausybių užduotį bendru demaršu pareikalausti, kad Lietuvos premjeras A. Voldemaras būtų nuolaidesnis Lenkijai. Norėta į bendrą demaršą įtraukti ir Vokietijos pasiuntinį Ch. Morahtą, bet jis atsisakė ir apie tai pranešė SSRS atstovui S. Rabinovičiui. Liepos 14 d. įvyko jų dviejų pasitarimas. S. Rabinovičius paragino Ch. Morahtą „jokiu būdu neprisidėti prie bendro demaršo“¹⁴, o veikti kartu su juo. Šis sutiko, tik pasakė, jog turės liepos 16 d. nueiti į bendrą susitikimą su Eberu, Perišu ir Amadori. S. Rabinovičius neprieštaravo, bet detalai išaiškino Ch. Morahtui, kaip jis per tą susitikimą turi elgtis. Patarta laikytis pasyviai, pirmam nepradėti pokalbio – tegu kiti išdėsto savo nuomones, tegu pasisako, kokias turi instrukcijas. Pirmasis pradėsiąs kalbėti Eberas, nes, kaip prancūzas, jis nekantrus. Ch. Morahtas pažadėjo, kad būtinai paklausys patarimo: pats neatskleis savo ketinimų, tik sužinos Vakarų diplomatų sumanymus¹⁵.

Kaip S. Rabinovičius numatė, taip ir vyko liepos 16 d. pasitarimas. Pirmasis prašneko Eberas ir smarkiais kaltinimais užsipuolė Lietuvą. Anglijos atstovas Perišas pasiūlė įteikti A. Voldemarui „bendrą memorandumą“. Ch. Morahtas pasiūlymą griežtai atmetė. Jis pareiškė, kad jo niekad nepasirašysiąs ir iš viso neprisidėsiąs prie bendro demaršo. Apie savo veiksmus jis nieko nepasakė, tik sužinojo, kada ir kaip kiti kalbės su A. Voldemaru.

Visa tai Ch. Morahtas detalai papasakojo S. Rabinovičiui liepos 19 d.¹⁶ Tiek tą dieną, tiek minėtame liepos 14 d. pasitarime jie dvi susitarė, kada, kaip ir ką sakys A. Voldemarui bei kitiems Lietuvos politikams. Jiems Ch. Morahtas ir S. Rabinovičius susitarė aiškinti, jog nereikia manyti, kad kilus Lietuvos ir Lenkijos kariniam konfliktui SSRS ir Vokietija tuoj pat, neatsižvelgdamos į aplinkybes, gins Lietuvą. Niekuo nepagrįstos esą viltys, jog Lietuvos ginti iš Vokietijos atskubės

40–50 tūkst. savanorių. Geriausiu atveju atvyksią tik 20–30 pavienių asmenų.

Tų pokalbių metu Ch. Morahtas buvo nepaprastai atviras. S. Rabinovičiui jis parodė slapčiausius diplomatinis dokumentus. Liepos 14 d. perskaitė jam Vokietijos užsienio reikalų ministerijos raštą apie slapčius Prancūzijos ketinimus leisti Lenkijai staugiu smūgiu užimti Lietuvą. Liepos 19 d. Ch. Morahtas perskaitė S. Rabinovičiui savo telegramą, ką tik parengtą siųsti į Berlyną, ir net klausė jo, ką dar į ją įrašyti¹⁷.

Dar intensyviau Ch. Morahtas bendradarbiavo su kitu ilgamečiu SSRS pasiuntiniu Michailu Karskiu. Pastarasis sykį net perspėjo Maskvą: „Būtų nepageidautina, jei Berlynas sužinotų, kiek išsamiai Morahtas mus informuoja. Mes skaitome šifruočių originalus“¹⁸.

Tačiau nei Berlynas, nei Maskva savo diplomatų Baltijos šalyse dėl bendradarbiavimo nebarė. Pačios SSRS ir Vokietijos užsienio reikalų žinybos, jų vadovai tardavosi, susitardavo ir laikydavosi bendros politikos Baltijos šalių atžvilgiu.

Vokietija ir SSRS vykdė bendrą politiką Klaipėdos klausimu, derino ūkinius ryšius su Baltijos šalimis ir pan. Bendradarbiavimo iniciatoriai dažniausiai būdavo sovietai. Fašistams paėmus valdžią Vokietijoje bendradarbiavimas tik laikinai susilpnėjo, bet nenutrūko. Rapalo sutartis nebuvo panaikinta. 1939 m. SSRS ir Vokietija gana nesunkiai susitarė dėl Baltijos šalių pasidalijimo. Per visą tarpukarį Vokietija pripažindavo, kad bent Latvijoje ir Estijoje įtakos prioritetą priklauso sovietams.

Molotovo–Ribbentropo paktas tarptautinių santykių istorijoje iš tiesų buvo neregėto masto nusikaltimas. Bet archyviniai dokumentai rodo, kad jis turėjo savo ištakas – jo pasirašymą nulėmė ankstesnis SSRS ir Vokietijos bendradarbiavimas, daugybė mažesnių sąmokslų, kuriais buvo naikinama Baltijos valstybių nepriklausomybė.

Nuorodos

¹ W. Conze, *Das Deutsch-russische Verhältnis im Wandel der modernen Welt*, Göttingen, 1967, S. 8–10, 19.

² Esti Riigiarhiivi Filial (Parteiarchiv), f. 138. Dokumentide Kasutamislekt.

³ Žr. SSRS pasiuntinio Rygoje 1926 m. kovo 6 d. pranešimą Užsienio reikalų liaudies komisariatui (URLK), Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas (toliau – RFUPA), f. 0150, ap. 18, segtuvas 25, b. 10, l. 8.

⁴ F. Schönbergo 1920 m. rugsėjo 7 d. pranešimas Vokietijos URM, Vokietijos užsienio reikalų ministerijos politinis archyvas (toliau – VURM PA), R 31384 k, R 31383 k. K 086164; A. Akselrodo 1920 m. rugsėjo 7 d. pranešimas V. Leninui, Rusijos Federacijos naujosios istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimo centras (toliau – RFNIC), f. 5, ap. 1, b. 2151, l. 5.

⁵ Z. Butkus, „Pirmasis sovietų pasiuntinys Lietuvoje A. Akselrodas: diplomatinės veiklos pusmetis (1920 m. rugsėjis–1921 m. kovas)“, *Lietuvos istorijos metraštis*. 1996, 1997, p. 136.

⁶ Ibid., p. 129.

⁷ RFUPA, f. 0151, ap. 12, sg. 18, b. 15, l. 322.

⁸ S. Aralovo 1921 m. liepos 22 d. pranešimas V. Leninui, RFNIC, f. 5, ap. m1, b. 2196, l. 61.

⁹ Politbiuro 1925 m. balandžio 9 d. nutarimas, ibid., f. 17, ap. 162, b. 2, l. 108–109.

¹⁰ Žr. SSRS pasiuntinybės 1925 m. ataskaitas URLK, RFUPA, f. 0154, ap. 14, sg. 12, b. 5, l. 33, 101, 131–137 ir kt.

¹¹ Z. Butkus, „SSRS intrigos Baltijos šalyse 1920–1940“, *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7(16), p. 146.

¹² Žr. S. Aleksandrovsio 1927 m. kovo mėn. ataskaitas URLK, RFUPA, f. 04, ap. 27, sg. 187, b. 130, l. 180–184.

¹³ Žr. S. Aleksandrovsio 1926 m. gruodžio 28 d. ataskaitą URLK, ibid., f. 0151, ap. 13, sg. 20, b. 4, l. 2–4; 1926 m. gruodžio 27 d. Ch. Morahto ataskaita URM, VURM PA, R 31385 k. K 086532–K 086538.

¹⁴ Ch. Morahto ir S. Rabinovičiaus 1928 m. liepos 14 d. pokalbio užrašas, ibid., f. 0151, ap. 16, sg. 32, b. 3, l. 295.

¹⁵ Ibid., l. 297.

¹⁶ Ibid., l. 308–313.

¹⁷ Ibid., l. 311.

¹⁸ M. Karskio 1932 m. pranešimai URLK, ibid., ap. 21, sg. 45, b. 8, l. 7.

Molotovo–Ribbentropo slaptųjų protokolų prielaidos ir ištakos (1922–1932)

Šio pranešimo uždavinys iš esmės yra trilypis: 1) atsakyti į klausimą, kada, kur, kodėl kilo sumanymas ir svarstymai rytinį Baltijos regioną tarpukariu padaryti tarptautinės politikos sandėrio objektu, bei pasekti šių svarstymų raidą; 2) išsiaiškinti, ar pačios Baltijos valstybės ir Lenkija savo užsienio politika neskatino minėtų tendencijų ir neprišidėjo prie tos padėties, į kurią jos pateko Antrojo pasaulinio karo išvakarėse; 3) nustatyti, kokiomis priemonėmis Sovietų Sąjunga (Rusija) plėtė savo politinę įtaką Baltijos šalyse ir rengėsi jų aneksijai.

RAPALO PRELIUDIJA

Pirmasis pasaulinis karas, kurį vainikavo Versalio taikos sutartis, iš esmės baigėsi ne pergale, bet globaliu ir netvirtu kompromisu. Taikos sutarties rezultatais nugalėtojai buvo patenkinti nedaug labiau negu pralaimėjusioji pusė. Nusivylę Versalio taikos konferencijos tendencijomis amerikiečiai iš Europos politinės arenos pasišalino taip ir nebaigę savo taikdariškos misijos. Tuo tarpu Didžioji Britanija, pasak britų istoriko A. J. P. Tayloro, pasirašydama Versalio taikos sutartį turėjo miglotą viltį, kad sutartis bus peržiūreta, o Prancūzija – dar miglotesnę viltį, kad ji bus vykdoma¹.

Kita vertus, bolševikų įsitvirtinimas Rusijoje lėmė, kad baigiamajame karo etape ne tik Antantė neteko svarbaus sąjungininko Rytuose, bet kartu tapo pažeista ir nusi-

tovėjusi jėgų pusiausvyra Europoje. Bolševikinei Rusijai tapus neprognozuojama militarine jėga, Europa prarado itin reikšmingą savo geopolitinio stabilumo veiksnį. Dėl minėtų politinių deformacijų trečiojo dešimtmečio pradžioje Europoje susiklostė paradoksali padėtis: valstybės, siekiančios išsaugoti taiką ir stabilumą, savo pajėgumu nedaug tepranoko jėgas, kurios buvo suinteresuotos griauti pokarinę Versalio tvarką.

Tokia situacija ilgai trukti negalėjo. Versalio tvarkos architektės suskato ieškoti būdų, kaip sustiprinti taikos ir stabilumo garantijas Europoje. Tuo tikslu 1922 m. pavasarį Genujoje buvo sušaukta tarptautinė konferencija. Jos iniciatorės Anglija ir Prancūzija vylėsi, kad konferencija pagerins santykius su parklupdyta Vokietija ir padės civilizuotai atkurti ryšius su bolševikine Rusija. Deja, šios viltys nepasiteisino. Priešingai, didžiųjų Europos autsaiderių vaidmenį atliekančios Rusija ir Vokietija šį tarptautinį forumą sugebėjo išnaudoti savo destruktiviems tikslams. 1922 m. balandžio 16 d. abi šalys sudarė vadinamąją Rapalo sutartį, pagal kurią viena kitos atžvilgiu atsisakė visų ankstesnių skolų ir reparacijų, pripažino viena kitą *de jure* ir padėjo pamatus glaudžiam tarpusavio ekonominiam, politiniam ir kariniam bendradarbiavimui². Vokietija tapo pirma didžiąja Europos valstybe, oficialiai pripažinusia bolševikinę Rusiją ir užmezgusia su ja normalius diplomatinius santykius.

Šis įvykis iš pagrindų sujudino poversalinės Europos politiką ir sudavė stiprų smūgį Seno-

jo žemyno pacifikacijai. Ne veltui amerikiečių istorikas Haraldas von Riekhoffas Rapalo susitarimus laiko „vienu svarbiausių ir dramatiškiausių tarpukario diplomatijos įvykių“³. Mūsų manymu, pagrįstai galima teigti, jog būtent Rapalo sutartis tapo viena pirmųjų preliudijų į Rusijos ir Vokietijos susitarimus dėl įtakos sferų pasidalijimo Lenkijoje ir Baltijos šalyse. Greta akivaizdžių ekonominių šios sutarties sudarymo priežasčių (Rusijos atgavimui buvo būtinos vokiečių technologijos ir specialistai, o Vokietijai – Rusijos žaliavos ir rinka)⁴ ne mažiau svarbi ir politinė potekstė – abiejų šalių noras performuoti Rytų Europos politinį žemėlapi.

Vienas Rapalo sutarties autorių, vokiečių diplomatas grafas Ulrichas von Brockdorff-Rantzau buvo tvirtai įsitikinęs, jog pasibaičius Didžiajam karui Rusiją ir Vokietiją ištiko „bendra lemtis“, todėl ir veikti jos privalo kartu⁵. Rapalo susitarimų pasirašymo išvakarėse reichsvero vyriausiajam vadui generolui Hansui von Seecktui diplomatas savo Pro memoria, be kita ko, rašė: „Lenkija yra Rytų [Europos. – A. K.] problemų mazgas. Lenkijos egzistavimas yra nepakenčiamas ir nesuderinamas su Vokietijos gyvybiniais interesais. Dėl savo vidinio silpnumo bei mūsų su Rusija pagalbos ji turės pranykti ir pranyks. [...] Lenkija Vokietijai niekada negalės pasiūlyti nieko naudingo: nei ekonomiškai – nes ji nesugeba vystytis, nei politiškai – nes yra Prancūzijos vasalas“⁶.

Beje, tais pačiais metais U. von Brockdorff-Rantzau kaip pirmasis Veimaro Respublikos pasiuntinys atvyko į Maskvą ir su sovietų užsienio reikalų liaudies komisaru Georgijumi Čičerinu užmezgė ne tik artimus dalykinius ryšius, bet ir itin šiltus asmeninius santykius⁷. Šioje šalyje vokiečių diplomatas rezidavo praktiškai iki pat mirties trečiojo dešimtmečio pabaigoje. Per visą šį laiką nenutrūko ir artima dviejų diplomatų draugystė.

Berlyno požiūris ir pozicija Lenkijos ir Rusijos atžvilgiu pastarajai buvo tikra dova-

na. Veimaro Vokietijos revizionistiniai ketinimai Rytų Europoje, bent jau iš pradžių, gana vaisingai galėjo būti derinami su bolševikų pretenzijomis susigrąžinti carinės Rusijos valdytas Pabaltijo teritorijas, taip pat Vakarų Ukrainą, Vakarų Baltarusiją ir Besarabiją. Šiuo aspektu teisingi britų istorikas A. J. P. Tayloras tvirtindamas, jog bolševikų užsienio politika tarpukario laikotarpiu nedaug kuo skyrėsi nuo carinės Rusijos imperinių užmačių⁸. Maskvos požiūris į Lenkiją, sovietų diplomatų vartota retorika šios šalies atžvilgiu nedaug kuo skyrėsi nuo kolegų vokiečių. Netrukus po Rapalo sutarties sudarymo, 1922 m. birželio pradžioje Rusijos užsienio reikalų liaudies komisariato (URLK) kolegijos narys Stanislas Ganeckis taip atsiliepė apie Lenkiją: „Padėtis su lenkais neaiški. Šie Prancūzijos liokajai nežino, kokios linijos laikytis. Jau, atrodo, norisi Varšuvai nutolti nuo Paryžiaus ir suartėti su mumis, bet atvirai kol kas nesiryžta. Rapalo sutartis juos baugina“⁹.

Kiek vėliau kitas sovietų diplomatas Ivanas Lorencas taip apibūdino Rusijos politiką Lenkijos atžvilgiu: „Jei energingai veiksime prieš Lenkiją, ji nesiryš bloginti santykių su mumis. Mūsų konflikto su Lenkija klausimas itin svarbus mūsų Baltijos politikai; mums iškyla problema išlaikyti savo įtaką šiose šalyse. Nors kiek, nors tariamai nusiileisti Lenkijai reiškia smūgį mūsų įtakos plėtimui Baltijos šalyse. Prieš mūsų jėgos grėsmę Lenkija turės nusileisti. Tai ją privers padaryti vidaus ir tarptautinė padėtis“¹⁰. Taip samprotaudamas rusų diplomatas, be kita ko, turėjo galvoje ir įtemptus Lenkijos santykius su Lietuva bei nesėkmingas pirmosios pastangas kurti Baltijos Antantę, kuri ateityje galėjo tapti tvirtu barjeru agresyviems Maskvos ir Berlyno tikslams.

Deja, Rusijos ir Vokietijos revizionistinei politikai bei planuojamam įtakos sferų pasidalijimui savotiškai, nenoromis talkino ir pačios Baltijos valstybės bei Lenkija. Itin

dėkingas veiksnys minimai politikai buvo Lietuvos ir Lenkijos teritorinis konfliktas bei nesuderinta Baltijos valstybių užsienio politika. 1920 m. rudenį tariamai maištaujančios kariuomenės pajėgomis užėmusi Vilnių¹¹ Lenkija, savo ir viso regiono nelaimėi, prarado ne tik didelę dalį tarptautinio autoriteto¹², bet ir potencialias Rytų Europos stabilizatoriaus funkcijas bei galimybę. Kilusi smarki lietuvių ir lenkų priešprieša pirmuosius fatališkai pastūmėjo į apgailėtiną Rusijos glėbį, o antrieji savo žygiu pateko į tos pačios valstybės paspęstus agresyvios politikos pelėkautus. Uoliai ir išradingai spekuliuodama Vilniaus problema Maskva kiršino lietuvių ir lenkus: vienu atveju Vilnių buvo žadama pripažinti Lenkijai, kitu – skelbiamos tuščios ir neįpareigojančios deklaracijos neva Lietuvos aspiracijoms į istorinę sostinę paremti.

Charakteringai šią politiką atspindi Kaune, Maskvoje ir Varšuvoje rezidavusių rusų diplomatų susirašinėjimas. Pranešimuose retsykiais pažymima, kad rusų diplomatų uždavinys yra ne Vilnių sugrąžinti lietuviams, bet rūpintis, kad Vilniaus problema nebūtų išspręsta, nes ji sudaro palankias sąlygas plėsti Rusijos politinę įtaką regione bei komplikuoja Lenkijos rytinių sienų stabilumą. Kai 1922 m. pradžioje rusų pasiuntinys Lietuvoje Jakovas Davtianas pasiūlė tarptautiniu mastu paremti lietuvių aspiracijas į Vilnių, URLK kolegija savo nenuvokiam pavaldiniui atšovė, kad toks žingsnis vargu ar atitiktų Rusijos interesus Lietuvoje¹³. Kitu atveju I. Lorencas pabrėžė, kad Rusijos santykių su Lietuva raktas yra „Vilniaus klausimas“¹⁴, todėl pagrindinis sovietų uždavinys Lietuvoje yra kovoti su Lenkijos įtaka, palaikyti antilenkišką opoziciją, „sekti polonofilus ir nacionalistus“, kad jie nesusitartų su Lenkija, ir apskritai „panaudoti Lietuvą prieš Lenkiją“¹⁵. Anot diplomato, šią politiką Rusijai veiksmingai padeda vykdyti „mūsų nieko neįpa-

reigojantys“, „geranoriški“ pareiškimai Lietuvai Vilniaus klausimu¹⁶.

Trečiajame dešimtmetyje I. Lorencas daugiau nei visi kiti rusų diplomatai rūpinosi, kad Vilniaus klausimas nepajudėtų iš mirties taško. 1924 m. spalį Lietuvos užsienio reikalų ministrui Valdemarui Čarneckiui pasiūlius sušaukti tarptautinę konferenciją Vilniaus klausimui spręsti ir paprašius Rusiją paremti šią idėją, I. Lorencas URLK kolegijai rašė: „[...] lietuvių nota praktiškai neturi jokių šansų laimėti [...], ypač jeigu mes spaudoje duosime suprasti, kad Vilniaus klausimo išsprendimas pusiausvyros Rytų Europoje neatstatys, kad reikia žiūrėti giliau ir plačiau, neužmirštant daugelio kitų problemų, pirmiausia susijusių su Lenkijos rytinių sienų pripažinimu“¹⁷. Diplomatas nesusilaikė čia pat nepasišaipęs iš tokios Rusijos pagalbos Lietuvai. „Vargu ar iš tokios mūsų „pagalbos“ lietuviai daug išloš“¹⁸, – mėgavosi savo išmintingumu I. Lorencas.

1924–1925 m. po daugybės konsultacijų su vokiečių diplomatais I. Lorencas ne kartą aiškino Maskvai, kad bendras Rusijos ir Vokietijos tikslas Pabaltijyje yra laikytis antilenkiškos linijos ir neleisti čia įsigalėti Anglijai ar Prancūzijai¹⁹. 1925 m. vasaros pradžioje „išstudijavęs priemones“, kuriomis Rusija gali skaldyti Pabaltiją, jis padarė išvadą, jog „Vilniaus klausimas yra didžiausia kliūtis Baltijos sąjungos sudarymui [...]. Vilniaus klausimas graužia Baltijos bloką“²⁰. Pasak diplomato, lietuvių ir lenkų santykiai „labai subtilūs, skausmingi ir gresia dideliais politiniais padariniais“ regionui, todėl „mums kaip ir anksčiau svarbu ne palaikyti Lietuvą, bet neleisti Lenkijos pozicijoms sustiprėti Lietuvoje. Veikti prieš Lietuvos valdančiųjų sluoksnių tendencijas ieškoti kompromiso su Lenkija“²¹.

Siekdami Pabaltiją atskirti nuo Lenkijos sovietai panašiai veikė ir kitose Baltijos šalyse: Latvijoje, Estijoje, iš dalies ir Suomijoje. Trečiojo dešimtmečio viduryje vykstant SSRS deryboms su vakariniais kaimynais dėl

dvišalių nepuolimo sutarčių sudarymo, URLK kolegija konstatavo: „Derybose su Baltijos šalimis tikslinga imtis visų priemonių, kurios padėtų sunaikinti jų ryšius su Lenkija [...]“²². Kartu nutarta reikalauti, kad Baltijos valstybės nutrauktų bendras politines konferencijas su Lenkija²³. Beje, nuo 1925 m. vidurio iki pat 1934 m., kai buvo sudaryta Baltijos Santarvė, Baltijos šalių politinės konferencijos iš tikrųjų nevyko. Norėdami sukelti Baltijos šalių nepasitikėjimą Lenkija, sovietai organizuodavo įvairias propagandines akcijas. Antai 1925 m. italų žurnale „Politika“ pasirodė straipsnis, kuriame buvo analizuojami tariami Lenkijos pasiūlymai Rusijai Baltijos valstybes pasidalyti įtakos sferomis²⁴. Apie šiuos tariamus Varšuvos siūlymus Maskvai rusų diplomatai puse lūpų užsiminė Kaune, Rygoje ir Taline²⁵.

Plėtodama įtaką regione SSRS ne tik stengėsi Baltijos valstybes laikyti izoliuotas nuo Lenkijos, bet ir rūpinosi, kad jos nesutartų tarpusavyje. Kiekvieną kartą, kai tik Latvija ir Estija nesutikdavo paremti Lietuvos politikos Vilniaus atžvilgiu, sovietų diplomatai šį įvykį iškart skubėdavo panaudoti antilatviškai ir antiesiškai propagandai Lietuvoje²⁶. Kartais sovietai patys sąmoningai organizuodavo tokius nesutarimus. Maskvos spekuliacijų schema buvo gana nesudėtinga: rusų pasiuntiniai Rygoje, Taline ar Kaune svarstydami tą pačią problemą laikosi šiek tiek skirtingų pozicijų ir prašo derybų partnerio pokalbio detales kol kas laikyti paslapyje. Vėliau organizuojamas informacijos „nutekėjimas“ (dažniausiai per neutralų ir nieko neįtariantį trečiosios šalies diplomata), po kurio paaiškėja, kad... latviai

ar estai „intriguoja“ prieš Lietuvą (sic!). Po vienos tokios operacijos 1924 m. sausio pirmomis dienomis I. Lorencas patenkintas URLK kolegijai raportavo: „[...] Galvanauskas gana įsižeidęs ant Meirovico ir Akelio už tai, kad jie visiškai ignoruoja Lietuvą ir kad nepranešė derybų su mumis visų paskutinių peripetijų. Per trečiuosius asmenis aš nuspaudžiau keletą mygtukų, kad jų santykiai sugestų dar labiau“²⁷.

Kita vertus, netrūko disharmonijos tarp Baltijos šalių ir be rusų diplomatų pagalbos. Bendraudami su užsienio šalių pasiuntiniais, taip pat ir SSRS, latvių diplomatai ne kartą prasitarė, jog nors Lietuvos ir Lenkijos konfliktas Latvijai politiškai labai žalingas, tačiau objektyviai Latvija ekonomiškai iš jo laimi, nes per Daugpilį, Liepoją ir Rygą tranzitu keliauja daugiau užsienio prekių negu per Lietuvą, dėl to Latvijos vyriausybė surenka daugiau muitų*²⁸. Nieko blogo nenorėdama, tik atsižvelgdama į tokius Latvijos ekonominius interesus Rusija ir toliau stengėsi, kad jos prekių srautas per šią šalį būtų didesnis nei per Lietuvą³⁰.

Nepraslydo pro SSRS diplomatų akis ir dalies Lietuvos politikų skeptiškas požiūris į šiaurinių kaimynių – Latvijos ir Estijos – „neistoriško valstybingumo“ perspektyvas. Ne paslaptis, kad tarpukariu kai kurie Lietuvos politiniai veikėjai abejojo, ar praeityje neturėjusios valstybės Latvija ir Estija sugebės ilgam įsitvirtinti Europos politiniame žemėlapyje. Toks skepticizmas neigiamai veikė Baltijos šalių konsolidaciją, skatino Lietuvą atokiau laikytis ir „pernelyg artimai nesusirišti“ su šiaurinėmis kaimynėmis**. Šiuo aspektu būdingas yra sovietų pasiunti-

* Subtiliai painius Baltijos šalių tarpusavio santykius Prancūzijos atstovas Kaune Gabrielis Padovani prancūzų savo premjerui Edouardui Herriot apibūdino itin žaismingai: „Baltijos šalių jautrus gėdingumas trukdo joms pakelti skraistę virš lietuvių–lenkų santykių, tuo tarsi parodant, kad skraistės truktelėjimas galėtų atidengti kažką nepadoraus“²⁹.

** Bene pirmas viešai abejoti Latvijos ir Estijos valstybingumo perspektyvomis dar Paryžiaus taikos konferencijoje pradėjo tuometinis Lietuvos užsienio reikalų ministras prof. Augustinas Voldemaras. Galimas daiktas, tokį jo požiūrį iš dalies skatino ir istoriko profesija. Be to, šį A. Voldemaro požiūrį galėjo lemti jo gana plačios pažintys 1917–1918 m. su rusų buržuazinės ir menševikinės pakraipos politikais, kurie neįsivaizdavo Rusijos be neužšalusių uostų Baltijos jūroje.

nio Kaune pranešimas URLK kolegijai apie Lietuvos reakciją į bolševikų mėginimą surengti pučą 1924 m. gruodį Taline. Diplomatas rašo: „Lietuva visada buvo įsitikinusi, kad mes niekuomet nesitaikstysime su Talino ir Liepojos uostų netekimu, todėl Estijos ir Latvijos nepriklausomybės klausimas problemiškas. Už tai mes neva kur kas ramiau žiūrime į Lietuvos nepriklausomybę, nes neva neturime stimulo prieš ją. Dėl to daug Lietuvos politikų, pirmiausia Smetona ir Voldemaras, mano, kad Lietuvai nereikia susisaistyti su Latvija ir Estija, nes jai neverta už jas traukti kaštonus iš laužo. Talino įvykiai tik sustiprino šį požiūrį [...]“³¹. Kartu pasiuntinys pabrėžė, kad iš kelių rimtų šaltinių jam teko girdėti, jog trijų Baltijos valstybių sąjungos idėja pradeda abejoti ir valdančioji krikščionių demokratų partija. Jos veikėjai Antanas Šmulskštys ir susisiekimą ministras Balys Sližys esą teigia, jog „neverta mums prasidėti su Latvija ir Estija, ką jos mums gali duoti?“³²

Apibendrinę Rusijos veiklą Baltijos šalyse trečiojo dešimtmečio viduryje jos diplomatai konstatavo: „Mūsų diplomatinis puolimas Pabaltijyje su greitais manevrais, nepaleidžiant iniciatyvos iš savo rankų, jau davė rezultatų: mes visiškai išsiaiškinome situaciją, o tai labai palengvina mūsų tolesnius žingsnius“³³.

Puoselėdama savo tikslus Rusija kartu atidžiai sekė ir bendras politines tendencijas Europoje, didžiųjų valstybių veiksmus ir požiūrį į Baltijos valstybes bei Lenkiją. Dėmesys į tai atkreiptas jau Genujos konferencijoje. Rusijos delegacija padėtį Genujoje įvertino taip: „Mažų valstybių, ir Lietuvos, vaidmuo čia lygus paprasčiausių statistų, kurie savo buvimu papuošė tik vieną

plenarinį posėdį, o paskui – tik pietų stalą bankete. [...] Lietuva pareiškė protestą prieš Lenkiją, bet niekas čia ja nesidomi. Visą laiką eina paprasčiausia prekyba tarp Lloyd George ir Barthou* iš vienos pusės ir Lloyd George ir Čičerino iš kitos pusės. Kuo tai baigsis, sunku pasakyti, vargu ar susikalbės“³⁴. Kita rusų informacija iš Genujos irgi panaši: „Prancūzai laikosi karingai, pirmai progai pasitaikius pasirengę derybas nutraukti. Lloyd George daro viską, kad būtų pasiektas koks nors konkretus rezultatas. Jam padeda Italija. Ar kas išeis – sunku pasakyti. Lloyd George dėl savo padėties Anglijoje negali labai pyktis su prancūzais. Balandžio 15 d. visą dieną vyko derybos tarp Čičerino, Litvinovo, Lloyd George, Kanclerio** ir Barthou, bet iš mirties taško nepajudėjo“³⁵.

Dar įdomesnę ir labiau intriguojančią žinią iš savo delegacijos Genujoje Maskva gavo konferencijai jau baigiantis. Vienaime laiške rašoma: „[...] Lloyd George siūlo mums vėl iškelti sienų klausimą. Anglija siūlo ir palaiko Curzono liniją. Ko siekia Lloyd George, sunku spėti. Jeigu jis tai daro nuoširdžiai, tai, matyt, nori pagrasinti Prancūzijai“³⁶. Ne mažiau įdomu ir tai, jog Genujos konferencijos metu Lloyd George ir Lietuvos delegacijai užsiminė, kad Lenkijos rytinė siena dar nėra galutinai nustatyta³⁷.

Toks Didžiosios Britanijos premjero pareiškimas Lietuvai teikė vilčių, bet kartu kyla klausimas, ką iš tikrųjų galėjo reikšti minėti Lloyd George'o pareiškimai? Klausimas tampa dar subtilesnis žinant, kad Genujos konferencijos išvakarėse Latvija, Estija, Lenkija ir Sovietų Rusija Rygoje pasirašė bendrą protokolą, kuriame sutarė Genujos konferencijoje laikytis tarpusavio

* Davidas Lloydas George – Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas, Louis Barthou – Prancūzijos ministras pirmininkas.

** Turimas galvoje Vokietijos kancleris dr. Josephas Wirthas, ėjęs šias pareigas 1921 m. gegužės–1922 m. lapkričio mėn.

taikos sutartimis nustatytų principų³⁸. Neįtikėtina, jog Didžiosios Britanijos premjeras būtų visiškai nieko negirdėjęs apie šį Rygos protokolą. Ar tik nebus Lloyd George tokiu būdu bandęs dar kartą priartinti Rusiją prie Antantės ir Vakarų Europos? Ne mažiau neaiškumą kelia ir Lloyd George'o paguoda lietuviams. Mūsų supratimu, jos prasmė visiškai skirtinga nuo siūlymo Rusijai ir ne visai tokia, kaip tuomet įsivaizdavo lietuvių politikai ir diplomatai. Iš dokumentų Lloyd George'o žodžių potekstė nėra visai aiški. Didžiosios Britanijos premjero žodžiai, kad Lenkijos rytinė siena dar nėra galutinai nustatyta, nebūtinai turėjo reikšti, kad ji bus pakeista (kaip buvo linkę manyti lietuviai), bet galėjo reikšti ir tai, jog ne rusų–lenkų taikos sutartis padės išspręsti šią problemą, bet Antantės valstybės, tiksliau – Ambasadorių konferencija, taigi Lietuvai, kuri siekia patenkinti savo troškimus, nederą pernelyg daug tikėtis iš Lenkijos–Rusijos santykių ir pasikliauti Rusija, bet verta problemos sprendimo būdų ieškoti Vakaruose.

Netrukus po minėtų Lloyd George'o pareiškimų URLK kolegija padarė išvadą, kad jei Genujoje Rusija ir nieko nelaimėtų, tačiau Genuja vis tiek „padės mums ardyti kapitalistinę stovyklą, nes jie mėgina su mumis pavieniu susitarti“³⁹. Tai rodė, kad Anglijos premjero poziciją Maskva suprato klaidingai. Po Genujos konferencijos ir Rapalo sutarties sudarymo sovietų diplomatija Baltijos valstybėse ir Lenkijoje atkreipė dėmesį į tai, jog šios šalys ėmė labiau bijoti Rusijos, jos baiminasi, kad Rusija su didžiosiomis valstybėmis gali susitarti už jų nugarų ir jų nenaudai⁴⁰.

Atrodo, kad Lloyd George'o geri ketinimai Genujoje rusų diplomatiją, deja, pastūmėjo priešinga linkme. 1922 m. vidurvasarį sovietų pasiuntinys Lietuvoje J. Davtianas URLK kolegijai iškėlė konkre-

tų pasiūlymą: sušaukti Rusijos pasiuntinių konferenciją ir apsvarstyti klausimą, ar verta Rusijai ilgiau laikytis taikos sutarties su Lenkija ir Baltijos šalimis ir ją vykdyti⁴¹. Pasak J. Davtiano, atėjo metas peržiūrėti Rusijos vakarines sienas ir „palaidoti visas mūsų tarpusavio svajones“ su vakariniais kaimynais⁴². Kolegija tokiame sumanymui nepritarė, nes manė, kad jis per ankstyvas. Sovietų užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojas Maksimas Litvinovas modifikavo šią idėją – jis pasiūlė daugiau dėmesio skirti Lenkijai, ją prijaukinti ir tik tada galvoti, kaip spręsti Pabaltijo klausimą⁴³.

Maskva suvokė, kad neseniai atsikūrusi, tačiau ambicingai ir energingai pretenduojanti į „didžiosios valstybės“ statusą Europoje Lenkija yra didžiausia rakštis jos aneksiniams planams Pabaltijyje. Lenkų (Józefo Pilsudskio ir jo politinių šalininkų) federalistinės idėjos Maskvą baugino ne todėl, kad tiesiogiai būtų grėsusios Rusijos valstybės egzistencijai, bet todėl, kad galėjo veiksmingai blokuoti Rusiją nuo Vakarų Europos ir užkirsti kelią rusų (sovietų) tradiciniam skverbimuisi į rytinį Baltijos pakraštį⁴⁴. Būtent todėl Ambasadorių konferencijos 1923 m. kovo 15 d. sprendimą dėl Lenkijos rytinių sienų Maskva sutiko gana viltingai. Su lietuvių diplomatų pagalba išanalizavę konferencijos sprendimo formuluotę dėl Lenkijos rytinių sienų, sovietai padarė išvadą, jog tos sienos pripažįstamos tik remiantis geranorišku Lenkijos ir Rusijos susitarimu, o tai reiškia, jog Antantė tų sienų ginti neįsipareigoja ir jų stabilumą palieka „Lenkijos atsakomybei“⁴⁵. Žinant, jog patys sovietai 1921 m. kovo 19 d. Rygos taikos sutartimi nustatytą sieną laikė neteisinga, jiems primesta tik dėl nepalankaus karinių jėgų balanso, neverta abejoti, ką tokia rusų diplomatų išvada reiškė.

Ketindama reviduoti savo vakarines sienas Sovietų Sąjunga analizavo ir kitų šalių

* Tokios nuomonės laikėsi ir tuometinis Lietuvos krašto apsaugos ministras Balys Sližys.

politiką. Rusų diplomatai Kaune gerus ryšius palaikė su Čekoslovakijos konsulu Lietuvoje Janu Galia. Sovietų diplomatinuose pranešimuose ne kartą pažymėta, kad J. Galia labai palankus Rusijai, dažnai suteikia „vertingos informacijos“⁴⁶. Čekoslovakijos konsulas keletą kartų tikino kolegas iš Maskvos, kad jo šalis nei su Prancūzija, nei juo labiau su Lenkija niekada nekariaus prieš Rusiją, nes čekai – rusofilai*⁴⁷. Tačiau, pasak J. Galios, jei Rusija prisimena savo istoriją, tai ji jokių būdu negali pasitikėti Lenkija. Kartu konsulas pripažino, kad Lietuvos ir Lenkijos politinis suartėjimas – unija ar federacija – jo šaliai tikrai nepriimtina, nes tuomet Čekoslovakija pajustų dar didesnę Lenkijos grėsmę ir spaudimą⁴⁸, be to, netektų savo rinkos Lietuvoje⁴⁹. Vienaime I. Lorenzo pranešime rašoma: „Galia Kaune vykdo antilenkišką politiką. Čekams tai svarbu ne tiek politiškai, kiek ekonomiškai. Jie visai nepageidauja, kad po lietuvių ir lenkų susitarimo Lietuvos rinka atitektų Lenkijai. Jie Lietuvai parduoda žemės ūkio mašinas, manufaktūrą, stiklą, avalynę ir t. t.“⁵⁰ Kitame pranešime dar papildoma: „Pastarosiomis dienomis Galia pabrėžia savo antilenkiškumą, domisi lietuvių–lenkų santykiais ir dirba prieš tą susitarimą. Jis keletą kartų pabrėžė, kad Praha niekada nesusisies su Varšuva dėl jos rytinių sienų. Lenkų sienas tiek pietuose, tiek šiaurėje Praha laiko ginčytinomis“⁵¹. Kartu rusų pasiuntinys su pastebimu aplombu – neatmestina, kad gerokai perdėtu, galbūt norėdamas pabrėžti savo diplomatinį talentą ar nuopelnus – konstatavo, jog „Galia į Baltijos šalis žiūri taip pat skeptiškai“⁵².

Baltijos valstybėms nepalankiai buvo susiklostęs ir Skandinavijos šalių požiūris. Tarpukariu Švedija, Norvegija ir Danija gana ilgai abejojo Baltijos valstybių gyvybin-

gumu, laikė jas Rusijos bei Vokietijos politinės įtakos zona ir parengiamojo⁵³ šuolio vieta prekybinei invazijai į Rusiją. Visai tikėtina, jog toks skandinavų požiūris nebuvo sovietų diplomatijai didelė paslaptis. Be to, užbėgant už akių galima pasakyti, kad kai 1940 m. vasarą remiantis Molotovo–Ribbentropo slaptaisiais protokolais buvo okupuotos Baltijos valstybės, Danijos atstovas Lietuvoje C. G. Worsaae pranešime į Kopenhagą šį liūdną įvykį pakomentavo kaip pakankamai dėsningą⁵⁴. Prisimenant, kad Danijoje vokiečiai šeimininkavo jau nuo 1940 m. balandžio, danų diplomato komentarą galima suprasti ir kaip subjektyvios nuoskaudos ar priekaišto išraišką, kad jo šalis buvo priešų okupuota anksčiau.

Nors XX a. trečiajame dešimtmetyje Jungtinių Amerikos Valstijų politika nei Europoje, nei juo labiau Pabaltijyje nebuvo labai aktyvi, tačiau Maskva akylai stebėjo ir šios šalies veiksmus Baltijos šalių atžvilgiu. Sau įprasta maniera Rusija išsiaiškino ir JAV 1922 m. liepos 28 d. suteiktą tarptautinį pripažinimą *de jure* Lietuvos, Latvijos ir Estijos vyriausybėms. Buvo atkreiptas dėmesys ne tik į tai, kad JAV pripažino ne Baltijos valstybes, o tik jų vyriausybes, bet ir į tai, kad pripažinimas laikinas – kol Rusijoje vyrauja „netvarka“, todėl iš esmės jis neprieštarauja vieningos ir nedalomos Rusijos (t. y. apimančios carinės imperijos ribas) principui⁵⁵. Pasak tuometinio sovietų pasiuntinio Lietuvoje J. Davtianio, pripažindama Baltijos šalių vyriausybes JAV Rusijai vis dėlto „neiškrėtė didelės kiaulystės“. Vienaime pranešime URLK kolegijai pasiuntinys pažymėjo: „Įdėmiai perskaitęs anglišką tekstą padariau išvadą, kad, griežtai kalbant, ypatingų išpuolių Amerika prieš mus nepadare, išskyrus pasakymą „disturbed“. Priešingai, man atrodo, kad pripažindama

* Šiuo atveju galima prisiminti J. Pilsudskio skepticizmą Čekoslovakijos užsienio politikos atžvilgiu ir priekaištus jai dėl prorusiškos orientacijos.

Baltijos valstybes Amerika daro joms žinomą išlygą, [...] pripažįstame jus tol, kol Rusijoje valdžią turi bolševikai. Tai būdingas bruožas⁵⁶. URLK kolegija savo atstovams nerekomendavo sveikinti Baltijos šalių vyriausybių JAV pripažinimo proga, patarė pabrėžti, kad „sąjungininkai eina tik seniai mūsų pramintu taku“⁵⁷.

Kita vertus, reikia pažymėti, jog tarptautinį pripažinimą *de jure* Baltijos šalių vyriausybėms Vašingtonas suteikė būtent po Genujos konferencijos ir Rapalo sutarties. Istorikas J. Skirius mano, kad tokį JAV administracijos žingsnį lėmė noras prekiauti su Rusija, Baltijos šalis laikant geriausia baze tokiai prekybai⁵⁸. Tačiau galima teigti, jog pripažinimą paskatino ir po Rapalo prasi-dėjusi pavojinga Rusijos–Vokietijos santykių preliudija, kuri gana aiškiai rodė Rusijos bolševikų tikslus. Kitaip tariant, pripažinimu norėta Rusiją orientuoti į demokratiją, priminti neteisinių bolševikų valdžios pobūdį ir pabrėžti, kad jos revizionistiniai siekiai nesuderinami su tarptautinės teisės principais.

LOKARNO VARPAI

Kitas reikšmingas tarptautinis įvykis, vėl iš esmės iškėlęs Lenkijos ir Baltijos valstybių tarptautinio saugumo garantijų problemą bei atgaivinęs svarstymus apie įtakos sferų pasidalijimą šiame regione, buvo Lokarno konferencija, įvykusi 1925 m. spalį. Antantės šalys, pasikvietusios į pagalbą Belgiją, Čekoslovakiją ir Lenkiją, ryžosi dar kartą spręsti įsisenėjusias Vakarų Europos saugumo problemas ir įstrigusį Vokietijos politinio reintegravimo į Europą klausimą. Konferencijos organizatoriai šį kartą ankstesnės klaidos nekartojo: Sovietų Sąjunga į Lokarną pakviesta nebuvo. Tokią poziciją nulėmė dvi priežastys: pirma, matyt, baimintis, kad gali pasikartoti Rapalo akibrokštas, ištikęs Genujos konferenciją; antra, bene svarbiau-

sias Lokarno konferencijos tikslas buvo susilpninti jau gana pavojingą Europai Rusijos ir Vokietijos bičiuliavimąsi. Beje, į šią tarptautinę konferenciją nebuvo pakviestos ir Baltijos valstybės. Latvijos ir Estijos nepakvietimą nesunku paaiškinti – jos neturėjo bendros sienos su Vokietija. Tuo tarpu Lietuvai formaliai žiūrint ne mažiau negu Lenkijai rūpėjo sienos su Vokietija stabilumas, todėl jos nepakvietimas diplomatinė kalba reiškė ir tai, jog Lietuva Vakaruose traktuojama kaip neabejotina Sovietų Sąjungos ir Vokietijos politinio farvaterio dalis.

Lokarno konferencija Vakarams baigėsi sėkmingiau negu Genujos. Ją vainikavo Reino garantinio pakto pasirašymas, įtvirtinęs vakarinių Vokietijos sienų su Prancūzija ir Belgija neliečiamumą. Šį susitarimą įsipareigojo saugoti Didžioji Britanija ir Italija⁵⁹. Už sienų su Prancūzija ir Belgija neliečiamumo pripažinimą Vokietijai buvo pažadėta nuolatinė vieta Tautų Sąjungos Taryboje. Po metų šis pažadas buvo įgyvendintas ir, kaip rašė tuometinė spauda, „prie garbingo Tautų Sąjungos Tarybos stalo Vokietija atsisėdo į tarpą tarp Anglijos ir Prancūzijos“. Nors tebebuvo išlikusi Reino demilitarizuota zona, o Vokietiją saistė įvairūs kariniai suvaržymai, Veimaro Respublika trečiojo dešimtmečio viduryje vėl tapo didžiąja Europos jėga. Ko gero, teisus A. J. P. Tayloras teigdamas, kad Lokarno konferencija pagaliau užbaigė Pirmąjį pasaulinį karą Europoje, o jos susitarimų išsižadėjimas po vienuolikos metų tapo Antrojo pasaulinio karo preliudija⁶⁰.

Europos intelektualinis elitas už Lokarno rezultatus itin dosniai pagerbė Vokietijos užsienio reikalų ministrą Gustavą Stresemanną – 1927 m. Osle jam buvo įteikta Nobelio taikos premija. Slaptasis ir, ko gero, tikrasis Lokarno dvasios įkvėpėjas, Didžiosios Britanijos ambasadorius Vokietijoje lordas Edgaras Vincentas D'Abernonas beveik tuo pat metu Europos diplomatinėse sferose

pelnę dar vieną titulą: ji imta vadinti „vokiečių lordu protektoriumi“⁶¹. Labai dažnai šiuo titulu E. V. D'Abernoną už akių mėgo tituluoti tuometinė lenkų diplomatija. Tokį lenkų diplomatų pomėgį paaiškinti nesunku. Lokarno konferencijoje Lenkija ir Čekoslovakija, nors ir remiamos Prancūzijos, nesugebėjo gauti garantijų savo sienų su Vokietija neliečiamumui. Varšuva ir Praha turėjo pasitenkinti arbitražinėmis sutartimis su Vokietija. Ką tai reiškė pacifikacinio Reino garantinio pakto kontekste, tepasako ne pralaimėjusioji ir galbūt pernelyg nepagrįstai išsigandusi pusė, bet vienas pagrindinių Lokarno konferencijos herojų, Nobelio premijos laureatas G. Stresemannas, dar vadinamas ir „doruoju vokiečiu“.

Savo požiūrį į Reino garantinio pakto padarinius Vokietijos užsienio reikalų ministras gana atvirai ir aiškiai išdėstė dar pakto sudarymo išvakarėse. Jis pažymėjo, kad pripažinus Vakaruose *status quo*, Vokietijos rytinių sienų laikinumo klausimas tampa akiivaizdus. Nuo to momento esą Lenkija susiduria akis į akį su Vokietija ir Rusija, ir padėtis Rytų Europoje tampa tik santykinai rami. G. Stresemannas rašė: „Nuo to momento Rusijos *de facto* taip pat nebesaisto jos sienos su Lenkija [...]. Nuo to momento, kai Rusija panorės veikti ir pastoviai valdyti“ teritorijas už savo vakarinių sienų arba kitaip „įsiūbuos Baltijos šalių ir Lenkijos klausimą, nuo to momento prasidės naujas Europos istorijos skyrius“⁶². Tiesa, ministras čia pat pabrėžė, jog nereikia manyti, kad minėti pokyčiai bus įvykdyti karu ar ginklais. Šių klausimų sprendimas esą bus „objektas didelės tarptautinės konferencijos, kurioje bus sukurta nauja tautų apsisprendimo teisė“⁶³. Prisimenant Miuncheno 1938 m. konferenciją ironizuojant būtų galima pasakyti, jog kai kurios G. Stresemanno viltys nebuvo visiškai tuščios.

Po Lokarno konferencijos ir Reino garantinio pakto sudarymo 1926 m. pradžioje

laiške U. Brockdorff-Rantzau į Maskvą G. Stresemannas vėl pabrėžė: „Politiškai kalbant, Lokarno paktas Lenkijai apskritai neduoda jokio saugumo ir jos nesustiprina, veikiau priešingai“⁶⁴. Negalima pamiršti ir dar vieno dalyko: Lokarno konferencijoje Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministrui Austenui Chamberlainui iš G. Stresemanno pavyko išpešti tik tai, jog Vokietijos rytinių sienų revizija, jei reikalas kada nors pribręstų iki jos, jokių būdu nebus vykdoma jėga – karu ar ginkluotu šantažu⁶⁵. Tai gi šiuo aspektu Vokietijos užsienio reikalų ministro mintys ir prognozės gali būti vertinamos ir be ironijos, kaip pakankamai garsūs pavojaus varpai Lenkijai ir Baltijos valstybėms. Juoba kad nepaisant Didžiosios Britanijos pastangų rusų ir vokiečių politinė bičiulystė buvo tik susilpninta – Lokarno susitarimais neįstengta jos sugriauti.

Trečiojo dešimtmečio antroje pusėje Rapalo preliudija sėkmingai buvo tęsiama toliau: 1925 m. spalį Maskvoje Veimaro Respublika ir SSRS sudarė sutartį, patvirtinančią Rapalo susitarimus, 1926 m. balandį šalys pasirašė nepuolimo ir neutraliteto paktą⁶⁶. Šiuo paktu A. Chamberlainas buvo labai nepatenkintas, nors, bijodamas situaciją dar labiau pabloginti, oficialiai, viešai Berlynui ir nepriekaištavo⁶⁷. Nepalaikė Berlynas Londono ir tuo metu, kai Londono diplomatiniai santykiai su Maskva taip įsitempė, jog 1927 m. pavasarį buvo nutraukti. Priešingai, SSRS–Vokietijos bendradarbiavimas, taip pat ir slaptas karinis, 1926–1928 m. buvo bene intensyviausias per visą tarpukarį⁶⁸. Todėl sunku nepritarti tiems istorikams, kurie mano, kad artimus ryšius su Rusija G. Stresemannas sėkmingai panaudojo šantažui prieš Vakarų šalis siekdamas jų nuolaidų ir patogesnės strateginės pozicijos Veimaro Respublikos revanšizmui⁶⁹.

Tarsi atsiliepdamas į minėtus G. Stresemanno samprotavimus SSRS pasiuntinys Lietuvoje Sergejus Aleksandrovskis 1925 m.

rudenį bent du kartus kėlė klausimą, ar neverta Rusijai atsisakyti Rygos taikos sutarties su Lenkija⁷⁰. Tačiau G. Čičerinas nebuvo linkęs skubėti. Jis svarstė įtakos zonų su Vokietija pasidalijimo perspektyvą, tačiau neatmetė galimybės ir su Lenkija pasidalyti įtakos zonomis. Apeliuodamas į savo slap-tus pokalbius su Prancūzijos politiniu veikėju, radikalsocialistų lyderiu Anatoliu Monzie, kuris labai neigiamai vertino Lietuvos valstybingumą ir siūlė Rusijai neprieštarauti, kad Lenkija prisijungtų Lietuvą, G. Čičerinas iškėlė tokią alternatyvą: Rusija Lenkijai perleidžia Lietuvą, o Prancūzija ir Lenkija Rusijai atiduoda Galiciją ir ne-trukdo prisijungti Besarabiją⁷¹.

Kiek tokios G. Čičerino vizijos atitiko politines realijas, sunku spręsti, tačiau, kad ir kaip atrodytų keista, dar 1925 m. vasarį Prancūzijos atstovas Lietuvoje G. Padovani pranešime į Paryžių rašė: „Lietuvoje bijoma, kad Lenkija nebūtų susitarusi su sovietais: pastarieji gauna laisvas rankas Latvijoje ir Estijoje, o Lenkija – Lietuvoje“⁷². Kartu diplomatas prisipažino, kad Lenkiją įtarinėja „pačiomis juodžiausiomis mintimis, nes ji turi gudrių ir suktų diplomatų“⁷³. Net jei G. Padovani įtarinėjimai ir buvo be pagrindo, šis faktas įdomus kitu aspektu. Jis rodo, kad stereotipiniai lietuvių priekaištai prancūzams dėl neva antilietuviškos jų orientacijos ir pa-taikavimo Lenkijai ne visuomet buvo pagrįsti.

Diskutuodamas su G. Čičerinu S. Aleksandroviskis 1926 m. viduryje „patobulino“ pastarąjį planą. Jo nuomone, už Lietuvos atidavimą Lenkijai Rusija turėtų gauti ne tik Galiciją ir Besarabiją, bet kartu Latviją ir Estiją⁷⁴. Tačiau čia pat pasiuntinys pripažino, kad tokios prancūzų ir lenkų nuolaidos Rusijai beveik neįmanomos, todėl realiau yra ne galvoti apie taiką su Lenkija ir įtakos sferų pasidalijimą, bet laukti, kol ši valstybė nusils ir bus galima su ja nesiskaityti⁷⁵. Kartu diplomatas kolegiją perspėjo, kad būtų pa-

vojinga visiškai pasikliauti ir Vokietijos „draugyste“, nes ji „vykdo savo užsienio politiką“. Anot S. Aleksandroviskio, Berlynas gali brandinti tokį planą: iš pradžių mainais už Dancigo ir Dancigo koridoriaus atgavimą Lenkijai leidžia okupuoti Memelį (Klaipėdą) ir Lietuvą, o Sovietų Sąjungai – Latviją ir Estiją. Pasiuntinio nuomone, jei taip atsitiktų, Rusija vargu ar galėtų tokį siūlymą atmesti. Paskui, pasak pasiuntinio, su Rusijos pagalba ir „Rusijos rankomis“ Vokietija nesunkiai sutriuškina Lenkiją ir atsi-ima Klaipėdą, o dar vėliau kartu su Anglija staiga smogia ir Rusijai⁷⁶. Pranešime diplo-matas prisipažino, jog tokią mintį jam pakišo ilgalaikis Vokietijos stebėjimas ir įsitikini-mas, kad Brest Litovsko idėjos tarp vokiečių gyvos iki šiol, o „prezidento Hindenburgo Vokietija labai nedaug kuo skiriasi nuo kai-zerio Vilhelmo Vokietijos“.

Vis dėlto, nepaisant S. Aleksandroviskio perspėjimų, trečiojo dešimtmečio antroje pusėje ir ketvirtąjo dešimtmečio pradžioje rusų ir vokiečių diplomatai gana reguliariai svarstė įtakos sferų Lenkijoje ir Pabaltijyje pasidalijimo klausimą. Ši tema buvo viena populiariausių, kuriami įvairūs scenarijai. Klausimą gvildeno ne tik diplomatai ir poli-tikai, bet ir įtakingi žurnalistai. Tiesa, draugiškos rusų ir vokiečių diskusijos kar-tais baigdavosi ne visai maloniai. Pavyzdžiui, 1927 m. pradžioje Maskvoje po URLK ko-legijos nario Boriso Stomoniakovo ir Vokie-tijos užsienio reikalų ministerijos darbuotojo Paulio Schefferio pokalbio stojo itin nejau-ki tylą. Kalbėdamas apie Veimaro Respub-likos revanšistinius planus P. Schefferis pareiškė, kad pagrindinė problema Rytų Eu-ropoje neabejotinai yra lenkų–vokiečių, lenkų–rusų bei Pabaltijo klausimas ir kad ją būtų galima išspręsti šitaip: Lenkija Vokie-tijai grąžina Dancigą ir Dancigo koridorių, o už tai kaip kompensaciją gauna Klaipėdą ir Lietuvą. Tokie planai, anot P. Schefferio, „populiarūs plačiuose Vokietijos visuome-

nės sluoksniuose“, nors vyriausybė jiems ir neskuba pritarti⁷⁷. Kartu P. Schefferis pareiškė, kad tokio scenarijaus įgyvendinimas būtų naudingas ir SSRS, nes „gavusi koridorių Vokietija labai sustiprintų savo karinę galią, o tai tinkamu momentu leistų Lenkiją patyliukais užspeisti iš abiejų pusių“⁷⁸. B. Stomoniakovą tokia perspektyva suerzino ne juokais. Projektą atmetęs iš principo, pašnekovui jis atšovė: „[...] kam tada Vokietijai užspeisti Lenkiją, jeigu ji jau sureguliuo savo rytinių sienų klausimą“⁷⁹. Vokiečių veikėjas į tai atsakė tik šypsena.

Sovietų diplomato nepasitenkinimas tokiu scenarijumi numanomas: Berlynui įgyvendinus savo revizionistinius tikslus, Maskva galėjo netekti partnerio Rytų Europos dalyboms ir likti viena su savo teritorinėmis pretenzijomis kaimynams. Be to, nors abi šalys gana darniai bendradarbiavo, sovietus nuolat persekiojo baimės šešėlis dėl pernelyg staigaus Vokietijos sustiprėjimo. Rusų pasiuntiniai nuolat primindavo URLK, kad pasitikėti vokiečiais galima tik iš dalies⁸⁰.

P. Schefferio pateiktas teritorinių mainų planas buvo populiarus ne tik vokiečių visuomenėje. 1925–1929 m. jį gana gyvai svarstė ir Europos diplomatinės sferos⁸¹. Pagrįstai galima įtarti, kad šios idėjos autorius buvo jau minėtas lordas E. V. D'Abernonas⁸². Toks planas didžiųjų Europos valstybių (Anglijos ir Prancūzijos) ramybei galėjo atrodyti patraukliai, nes greičiausiai būtų panaikinęs pavojingą Lenkijos–Vokietijos trintį ir sugriovęs Maskvos–Berlyno partnerystę. Britų ir prancūzų diplomatija analizavo įvairias šio plano versijas: jei Lenkijai pasirodytų per maža Klaipėdos uosto, perleisti jai ir Liepoją⁸³; lietuvių apetitui sužadinti galvota ir apie Vilniaus grąžinimą Lietuvai⁸⁴. Deja, britų diplomatai Kaune ir

Varšuvoje su kartėliu turėjo konstatuoti, kad tokią prekybą Lietuvos ir Lenkijos vyriausybės kategoriškai atmeta⁸⁵. Ne geriau sekėsi ir Prancūzijos atstovui Kaune G. Padovani, kuris šiuo projektu mėgino pagąsdinti (o gal sugundyti?) Lietuvos užsienio reikalų ministrą Valdemarą Čarneckį⁸⁶. Po pokalbio su V. Čarneckiu pranešime į Paryžių diplomatas nusistebėjo: „Ministras galbūt blogai informuotas, bet jis jokių būdu nepripažįsta Vokietijos ketinimų vilioti lenkus perspektyva Memelį iškeisti į Dancigą“⁸⁷. Gaila, bet iš pranešimo nėra visiškai aišku, kuo ministras netiki: ar kad tokie planai iš viso egzistuoja, ar kad juos inicijuoja vokiečiai? Dėl tos priežasties ir tampa neaišku, ko siekė G. Padovani: sugundyti ar pagąsdinti.

Pasak amerikiečių istoriko H. von Riekhoffo, šis planas Vokietijos vyriausybės iš tikrųjų nedomino, tačiau diplomatiniais kanalais Berlynas nevengė jo kelti į viešumą, nes taip G. Stresemannas Veimaro Respublikos revizionistinius planus tikrino tarptautiniu mastu⁸⁸. Šią istoriko išvadą patvirtina ir vokiečių diplomatų kalbos Kaune ir Maskvoje. Vokietijos diplomatai ne kartą pažymėjo, kad į tokius mainus jų šalis nesileis įtraukiama, nes Dancigas ir Memelis Vokietijai vienodai brangūs ir reikalingi⁸⁹. Minėti planai populiariausi buvo būtent Lokarno susitarimų laikotarpiu.

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje, mirus G. Stresemannui ir G. Čičeriną išstūmus iš URLK, Rusijos ir Vokietijos santykių idilė pamažu pradėjo blėsti. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje šį procesą dar labiau paspartino Vokietijoje išplitęs nacių judėjimas. Tačiau ryškėjanti Rusijos ir Vokietijos ideologinė takoskyra šalių strateginių tikslų nepakeitė. Revizionizmas ir toliau išliko patvariausia Maskvos ir Berlyno partnerystės jungtimi. Buvęs Veimaro Respublikos užsie-

* Beje, tokius pat revizionizmo politikos propagandos metodus naudojo ir Sovietų Sąjungos diplomatija, kuri kartais pati skatino gandus (ar bent jau netrukdyti jiems sklisti), kad Rusija anksčiau ar vėliau susigrąžins Pabaltijį. Pasak rusų diplomatų, „nėra žalinga“, kai apie tai retkarčiais pamąsto „Baltijos limitrofai“ ir Europa⁸⁹.

nio reikalų ministerijos Rytų reikalų skyriaus direktorius Herbertas von Dirksenas, tapęs ambasadoriumi Rusijoje 1930 m. pavasarį laiške užsienio reikalų ministrui Ernstui Curti'ui rašė: „Negalime leisti pajudinti Rapalo ir Berlyno sutartimis padėto mūsų santykių su SSRS pagrindo dėl tos paprastos priežasties, kad prielaidos, kurios lėmė tą politiką, išlieka ir dabar. Mūsų požiūris į Europą iš esmės nepakito: Lokarno politika galbūt pasiekėme savo taktinį tikslą, leidžiantį mums veiksmų laisvę ir visišką sutarimą su Anglija ir Prancūzija, bet tik ne strateginį“⁹¹.

Rusų ir vokiečių strateginę partnerystę kiek aptemdė 1932 m. birželį pasirašyta Lenkijos–SSRS nepuolimo sutartis*⁹². Dar sutarties pasirašymo išvakarėse Vokietijos URM Rytų reikalų skyriaus direktorius Richardas Meyeris laiške ambasadoriaus Maskvoje pavaduotojui Fritzui von Twardowski'ui apgailestavo, jog sutartis apsunkins „mūsų rytinės sienos reviziją taikiomis priemonėmis“⁹⁴. Tačiau atrodo, kad vokiečių diplomato rūpestis buvo per ankstyvas. Netrukus pats Josifas Stalinas atvirai pripažino, kad Rusija niekada nebuvo ir nebus Lenkijos sienų garantu⁹⁵. Kaip rodo konkreti Maskvos politika, Maskva ne tik nesirengė būti rytinių Lenkijos sienų garantu, bet nemažai prisidėjo ir prie vakarinių šios šalies sienų destabilizavimo. Talkindama Vokietijai, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Europoje siaučiant ekonominei krizei SSRS Lenkijos vokiečiams ir Dancigui teikė „[...] planinę, sistemišką pagalbą [...] prieš Lenkijos agresiją“⁹⁶. Palaikant vokiečių bendro-

ves Dancige per šį uostą buvo nukreipiami didesni SSRS ir Vokietijos prekių srautai. Tuo pat metu remdama vokiečių įmones Rusija padidino savo importą iš Dancigo. Kai Maskvai pritrūko pinigų papildomiems užsakymams, juos sutiko kredituoti pati Vokietija⁹⁷. Taigi Rusijos ir Veimaro Respublikos bendradarbiavimas buvo grindžiamas abipuse nauda.

Pažymėtinas dar vienas dalykas. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, kai Veimaro Respublika gyveno savo saulėlydį ir nesulaukiamai artėjo prie žlugimo, Rusija jautėsi jau pakankamai tvirtai. Ankstesniais metais rusų diplomatija gerai pasidarbavo, kad Rusija galėtų tikėtis, jog Vokietija artimiausiu metu prieš ją neatsisuks. Maskvos ir Berlyno bendrų interesų mazgas jau buvo taip užveržtas, jog sovietus nelabai baugino net ta aplinkybė, kad į valdžią Vokietijoje atėjo radikalūs dešinieji. 1932 m. vasaros pradžioje komentuodamas įtemptą vidaus politinę padėtį Vokietijoje ir naujos kanclerio Franzo von Papeno suformuotos vyriausybės užsienio politiką, URLK kolegijos narys B. Stomoniakovas taip apibūdino Rusijos ir Vokietijos santykių dilemą: „Von Papeno vyriausybė [...] remiasi prūsų dvarininkais ir reichsveru, bet ir tarp šitų sluoksnių, itin reichsvere, yra SSRS šalininkų. Tačiau Vokietijos politika pirmiausia priklausys nuo tarptautinės konjunktūros. Jei Prancūzija atsisakytų visų reparacijų, leistų Vokietijai ginkluotis ir, svarbiausia, peržiūrėtų jos rytinės sienas, tai Vokietija tikriausiai nedelsdama pereitų į antisovietinę stovyklą. Bet to-

* Lenkijos ir SSRS derybos dėl nepuolimo sutarties sudarymo buvo pradėtos dar 1925 m. pabaigoje. Tačiau tuomet Varšuva entuziastingai siekė sudaryti kolektyvinį regiono saugumo paktą – Rytų Lokarną, todėl dvišalė nepuolimo sutartis su SSRS nebuvo pasirašyta. Įsiklausydamos į Varšuvos siūlymą nepuolimo sutarčių su SSRS nesudarė ir Latvija, Estija, Suomija. Sovietų diplomatija 1926 m. rudenį triumfavo tik Lictuvoje, skelbiančioje „karo padėtį“ Lenkijai.

1926–1930 m. Rusijos ir Vokietijos bendromis pastangomis Rytų Lokarno idėja buvo galutinai palaidota. Lenkija ir Baltijos šalys liko visiškame saugumo vakuume. 1931 m. pasinaudoję augančia nacizmo grėsme Vokietijoje sovietai sėkmingai atnaujino nepuolimo sutarčių pasirašinėjimo vają. 1932 m. sausį pirmoji „krito“ Suomija. Ta proga URLK narys Raividas rašė: „Nepuolimo sutarties pasirašymas su Suomija yra didelis pasiekimas, nes pralaužia vieningą Lenkijos limitrofų frontą. Be to, mes gavome neutralitetą ir kitas sėkmingas formuluotes“⁹³.

kios įvykių eigos sunku tikėtis, labiausiai – Vokietijos rytinių sienų pakeitimo, be to, von Papenas negali radikaliai pakeisti savo pozicijos SSRS atžvilgiu. Sunku patikėti ir tuo, jog spaudžiamas dešinėsios opozicijos Pilsudskis galėtų atsisakyti Dancigo, net jeigu jam už tai siūlytų Lietuvą. Taigi pasitraukti nuo Rapalo Vokietija negali“⁹⁸.

Kaip parodė vėlesni įvykiai, vieno seniausių ir įtakingiausių URLK kolegijos narių prognozė buvo pakankamai tiksli ir apskaičiuota. Rapalo politikos Veimaro Respublika neatsisakė. Negana to, net po triumfo Miunchene 1938 m. rudenį į Rapalo politikos vėžes 1939 m. vasaros pabaigoje sugrįžo ir Hitlerio Vokietija. Rapalo politikos renesansas Europai tapo lemtingas – jis nulėmė Antrąjį pasaulinį karą ir liūdnus jo padarinius.

Vietoj išvadų:

1. Rusijos ir Vokietijos nusikalstami politiniai planai, kurie Molotovo–Ribbentropo slaptaisiais protokolais buvo įgyvendinti Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, Europoje brendo keliolika metų ir patyrė keletą metamorfozių. Beveik per visą tarpukarį Senajame žemyne gyvavo vieša paslaptis, jog Vokietija ir Rusija yra nepatenkintos, nesitaiksto ir nesitaikstys su egzistuojančiomis savo sienomis. Taip pamažu Europa buvo pripratinta prie vokiečių ir sovietų revizionizmo ar netgi patikėjo, kad jis yra neišvengiamas. Tokia politinės minties slinktis liudytų, jog tarpukario Europoje tarptautinė teisė gyveno ne geriausius laikus. Valstybės, kurios domina-

vo Versalio sukurtoje sistemoje ir potencialiai buvo pajėgios organizuoti tarptautinės teisės gynimą Europoje, deja, atrodo, labiau buvo susirūpinusios ne tuo, kaip ją ginti, bet kaip pigiausiai ir neskausmingai patenkinti revizionistus, bent jau Vokietijos. Taigi šiuo atžvilgiu netikslu būtų teigti, jog Rusijos ir Vokietijos 1939 m. sutartys bei jų slaptieji protokolai Europą užklupo visai netikėtai. Taip pat nėra pagrindo tvirtinti, jog už Rusijos ir Vokietijos 1939 m. susitarimus bei jų padarinius politinė atsakomybė tenka tik tuometinėms tų šalių vyriausybėms.

2. Po Pirmojo pasaulinio karo atsikūrusios ar susikūrusios naujos Baltijos valstybės ir Lenkija akivaizdžiai stokojo tarptautinės politikos patirties ir diplomatinio brandumo, nepakankamai derino savo interesus. Todėl nieko nuostabaus, kad jos savarankiškai neįstengė tapti Rytų Europos saugumo, stabilumo ir pacifikacijos įrankiu bei garantu, bet nuolat reikalavo Vakarų demokratijų globos ir protekcijų. Baltijos valstybės ir Lenkija savo politika tarpukariu, deja, labai nedaug prisidėjo, kad būtų pakirstos Vokietijos ir Rusijos revizionizmo šaknys. Iki ketvirtojo dešimtmečio pradžios Lietuva netgi dėjo tam tikrų vilčių į minėtų šalių revizionizmą, kiek jis buvo nukreiptas prieš Lenkiją, taip tikėdamasi išspręsti ir savo istorinės sostinės problemą. Taigi kad ir kaip būtų paradoksalu, tačiau dalis politinės atsakomybės tenka ir toms valstybėms, kurios tapo Molotovo–Ribbentropo slapųjų protokolų aukomis.

Nuorodos

¹ A. J. P. Taylor, *Nuo Sarajevo iki Potsdamo. Europa 1914–1945*, Vilnius, 1994, p. 69.

² K. Rosenbaum, *Community of fate. German–Soviet Diplomatic Relations 1922–1928*, Syracuse university Press, New York, 1965, p. 29.

³ H. von Riekhoff, *German–Polish Relations 1918–1933*, The Johns Hopkins Press, Baltimore and London, 1971, p. 53.

⁴ K. Rosenbaum, op. cit., p. 27–28, 101.

⁵ Ibid., p. 52.

⁶ H. von Riekhoff, op. cit., p. 31.

⁷ K. Rosenbaum, op. cit., p. 31.

⁸ A. J. P. Taylor, op. cit., p. 72.

⁹ URLK kolegijos nario S. Ganeckio 1922 m. birželio 1 d. laiškas Rusijos atstovui Lietuvoje J. Davtianui, Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas (toliau – RFUPA), f. 0151, ap. 7, apl. 6, b. 2, l. 216.

¹⁰ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorencio 1923 m. rugsėjo 23 d. pranešimas URLK kolegijos nariui V. Koppui, ibid., ap. 9, apl. 9, b. 2, l. 369.

¹¹ P. Lossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa, 1996, s. 175–185.

¹² Ibid., s. 194–195.

¹³ URLK kolegijos nario S. Ganceckio 1922 m. kovo 2 d. laiškas Nr. 103 Rusijos atstovui Lietuvoje J. Davtianui, RFUPA, f. 0151, ap. 7, apl. 6, b. 2, l. 492–493.

¹⁴ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorencio 1923 m. spalio 13 d. pranešimas URLK kolegijos nariui V. Koppui, ibid., ap. 9, apl. 9, b. 2, l. 266; I. Lorencio 1924 m. vasario 4 d. pranešimas V. Koppui, ibid., f. 4, ap. 27, apl. 183, b. 64, l. 24.

¹⁵ I. Lorencio 1923 m. rugsėjo 15 d. pranešimas V. Koppui, ibid., f. 0151, ap. 9, apl. 9, b. 2, l. 369.

¹⁶ I. Lorencio 1924 m. lapkričio 21 d. pranešimas Nr. 103 V. Koppui, ibid., f. 04, ap. 27, apl. 183, b. 67, l. 148.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ I. Lorencio 1925 m. kovo 7 d. pranešimas Nr. 139 V. Koppui, ibid., apl. 184, b. 81, l. 92.

²⁰ I. Lorencio 1924 m. rugpjūčio 8 d. pranešimas Nr. 64 V. Koppui, ibid., apl. 183, b. 65, l. 94.

²¹ I. Lorencio 1925 m. birželio 16 d. pranešimas Nr. 185 URLK kolegijos nariui S. Aralovui, ibid., apl. 184, b. 80, l. 192.

²² Išrašas iš URLK kolegijos posėdžio 1926 m. birželio 2 d. protokolo Nr. 62, ibid., f. 04, ap. 27, apl. 187, b. 124, l. 17.

²³ Ibid.

²⁴ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorencio 1925 m. gegužės 2 d. pranešimas Nr. 164 URLK kolegijos nariui S. Aralovui, ibid., apl. 184, b. 80, l. 86.

²⁵ A. Kasparavičius, *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos Nepuolimo sutarties sudarymo analizė*, Vilnius, 1996, p. 87.

²⁶ URLK kolegijos nario S. Aralovo 1925 m. birželio 17 d. laiškas SSRS pasiuntiniui Lietuvoje I. Lorenciui, RFUPA, f. 04, ap. 27, apl. 185, b. 86, l. 32.

²⁷ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorencio 1924 m. sausio 1 d. pranešimas Nr. 24 URLK kolegijos nariui V. Koppui, ibid., apl. 183, b. 64, l. 2.

²⁸ Prancūzijos atstovo Lietuvoje G. Padovani pranešimo į Paryžių premjerui E. Herriot kopija, 1925 m. balandis, RFUPA, f. 04, ap. 27, apl. 184, b. 80, l. 66–67. Apie 1924–1925 m. SSRS pasiuntinybę Lietuvoje per savo agentus gaudavo kai kurių G. Padovani pranešimų į Paryžių kopijas. Atrodo, jog prancūzų diplomato pranešimai buvo fotografuojami, paskui išverčiami į rusų kalbą ir siunčiami URLK kolegijai. Tokiu būdu Maskvoje URLK atsidadė keliolika G. Padovani pranešimų į Paryžių kopijų. Beje, tai nebuvo

vienintelė sovietų diplomatijos nuodėmė. Apie 1922–1923 m. SSRS atstovybė Lietuvoje turėjo infiltravusi savo agentą į Lietuvos vyriausybės aparatą. Agentas pranešinėjo apie slaptus vyriausybės posėdžius ir nutarimus. Trečiojo dešimtmečio viduryje rusų agentai Maskvoje keletą kartų įsigudrino nufotografuoti Lietuvos pasiuntinio J. Baltrušaičio diplomatinį susirašinėjimą.

²⁹ Prancūzijos atstovo Lietuvoje G. Padovani pranešimo į Paryžių premjerui E. Herriot kopija, 1925 m. balandis, ibid., l. 58.

³⁰ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorencio 1924 m. gegužės 14 d. pranešimas Nr. 43 URLK kolegijos nariui S. Aralovui, ibid., apl. 183, b. 66, l. 1; I. Lorencio 1924 m. gegužės 17 d. pranešimas Nr. 44 S. Aralovui, ibid., l. 11; I. Lorencio 1924 m. lapkričio 12 d. pranešimas Nr. 100 URLK kolegijos nariui V. Koppui, ibid., b. 67, l. 126.

³¹ I. Lorencio 1925 m. vasario 27 d. pranešimas Nr. 137 V. Koppui, ibid., f. 04, ap. 27, apl. 184, b. 81, l. 83–84.

³² Ibid., l. 84.

³³ I. Lorencio 1924 m. sausio 1 d. pranešimas Nr. 24 V. Koppui, ibid., apl. 183, b. 64, l. 2.

³⁴ Rusijos delegacijos Genujos konferencijoje 1922 m. balandžio 28 d. laiškas Rusijos atstovui Lietuvoje J. Davtianui, ibid., f. 0151, ap. 7, apl. 6, b. 2, l. 310.

³⁵ URLK kolegijos nario S. Ganceckio 1922 m. balandžio 23 d. laiškas J. Davtianui, ibid., l. 354.

³⁶ S. Ganceckio 1922 m. gegužės 4 d. laiškas J. Davtianui, ibid., l. 297.

³⁷ J. Davtiano 1922 m. gegužės 9 d. pranešimas Nr. 135 S. Ganceckiui apie pokalbį su Lietuvos užsienio reikalų ministru V. Jurgučiu, ibid., l. 304.

³⁸ Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomacija*, Vilnius, 1997, p. 150.

³⁹ URLK kolegijos nario S. Ganceckio 1922 m. balandžio 12 d. laiškas Rusijos atstovui Lietuvoje J. Davtianui, RFUPA, f. 0151, ap. 7, apl. 6, b. 2, l. 359.

⁴⁰ J. Davtiano 1922 m. balandžio 26 d. pranešimas Nr. 102 S. Ganceckiui, ibid., l. 349; S. Ganceckio 1922 m. gegužės 4 d. laiškas J. Davtianui, ibid., l. 297; J. Davtiano 1922 m. gegužės 28 d. pranešimas Nr. 163 S. Ganceckiui, ibid., l. 230; S. Ganceckio 1922 m. birželio 1 d. laiškas J. Davtianui, ibid., l. 216–217.

⁴¹ J. Davtiano 1922 m. liepos 11 d. pranešimas Nr. 220/4 S. Ganceckiui, ibid., l. 141.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorencio 1923 m.

rugsėjo 23 d. pranešimas URLK kolegijos nariui V. Koppui, *ibid.*, f. 0151, ap. 9, apl. 9, b. 2, l. 369; I. Lorenzo 1924 m. rugsėjo 24 d. pranešimas Nr. 84 V. Koppui, *ibid.*, f. 04, ap. 27, apl. 183, b. 67, l. 59–62.

⁴⁵ SSRS atstovo Lietuvoje I. Koževnikovo 1923 m. kovo 22 d. diplomatinis dienoraštis Nr. 7, *ibid.*, f. 0151, ap. 9, apl. 9a, b. 6, l. 73; SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorenzo 1924 m. rugsėjo 1 d. pranešimas Nr. 74 URLK kolegijos nariui V. Koppui, *ibid.*, f. 04, ap. 27, apl. 183, b. 67, l. 10–11.

⁴⁶ I. Lorenzo 1925 m. vasario 27 d. pranešimas Nr. 137 V. Koppui, *ibid.*, apl. 184, b. 81, l. 84.

⁴⁷ SSRS atstovo Lietuvoje I. Koževnikovo 1923 m. birželio 22 d. diplomatinis dienoraštis Nr. 22, *ibid.*, f. 0151, ap. 9, apl. 9a, b. 6, l. 11.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorenzo 1925 m. vasario 27 d. pranešimas Nr. 137 URLK kolegijos nariui V. Koppui, *ibid.*, f. 04, ap. 27, apl. 184, b. 81, l. 84.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ I. Lorenzo 1925 m. kovo 10 d. pranešimas Nr. 140 V. Koppui, *ibid.*, l. 99.

⁵² *Ibid.*

⁵³ V. Mažcika, *Danijos santykiai su Lietuva 1918–1940 m.: požiūriai, interesai, politika* (daktaro disertacijos mašinraštis), Vilnius, 1999, Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius, p. 75–134.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 219–224.

⁵⁵ Rusijos atstovo Lietuvoje J. Davtianio 1922 m. rugpjūčio 4 d. pranešimas Nr. 243 URLK kolegijos nariui S. Ganeckiui, RFUPA, f. 0151, ap. 7, apl. 6, b. 2, l. 74.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ S. Ganeckio 1922 m. liepos 31 d. laiškas J. Davtianui, *ibid.*, l. 91.

⁵⁸ J. Skirius, *Lietuvos užatlantės diplomatija 1918–1929 metais*, Vilnius, 1995, p. 65.

⁵⁹ H. von Rickhoff, *op. cit.*, p. 110.

⁶⁰ A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, London, 1964, p. 82.

⁶¹ M. Baumgart, „Niemcy w polityce Brytyjskiej (1923–1926)“, *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939, Era Stresemanna*, t. 1, Poznań, 1990, s. 212.

⁶² H. von Rickhoff, *op. cit.*, p. 88.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ J. Korbcl, *Poland between East and West. Soviet and German Diplomacy toward Poland 1919–1933*, New Jersey, 1963, p. 194.

⁶⁵ A. Kasparavičius, *op. cit.*, p. 315.

⁶⁶ Vokietijos ir SSRS 1925 m. spalio 12 d. sutartis, *Документы внешней политики СССР*, Москва,

1963, t. 8, c. 583; Z. Wroniak, *Polska–Francja 1926–1932*, Poznań, 1971, s. 78.

⁶⁷ M. Baumgart, *op. cit.*, s. 217–218.

⁶⁸ A. Skrzypek, „Niemcy w polityce Związku Radzieckiego w latach dwudziestych XX wieku“, *Niemcy w polityce międzynarodowej...*, s. 268–269; K. Rosenbaum, *op. cit.*, p. 220–241.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ SSRS pasiuntinio Lietuvoje S. Aleksandrovsio 1925 m. lapkričio 10 d. pranešimas Nr. 64 URLK kolegijos nariui S. Aralovui, RFUPA, f. 04, ap. 27, apl. 185, b. 85, l. 16; S. Aleksandrovsio 1925 m. lapkričio 20 d. pranešimas Nr. 68 S. Aralovui, *ibid.*, l. 45.

⁷¹ SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro G. Čičerino laiškas S. Aleksandrovskiui, *ibid.*, f. 0151, ap. 13, apl. 25, b. 2661, l. 38–39.

⁷² Prancūzijos atstovo Lietuvoje G. Padovani pranešimo E. Herriot kopija, 1925 m. vasaris, *ibid.*, f. 04, ap. 27, apl. 184, b. 81, l. 69–70.

⁷³ *Ibid.*, l. 70.

⁷⁴ SSRS pasiuntinio Lietuvoje S. Aleksandrovsio 1926 m. liepos 13 d. pranešimas Nr. 121 URLK kolegijos nariui S. Aralovui, *ibid.*, apl. 186, b. 102, l. 1–7; S. Aleksandrovsio 1926 m. liepos 20 d. pranešimas (pranešimo Nr. 121 tęsinys) S. Aralovui, *ibid.*, l. 20–22.

⁷⁵ S. Aleksandrovsio 1926 m. liepos 13 d. pranešimas Nr. 121 S. Aralovui, *ibid.*, l. 2.

⁷⁶ *Ibid.*, l. 4.

⁷⁷ URLK kolegijos nario B. Stomoniakovo 1927 m. sausio 7 d. trumpas pokalbio su P. Schefferiu užrašas, *ibid.*, f. 0151, ap. 15, apl. 29, b. 9, l. 89–90.

⁷⁸ *Ibid.*, l. 90.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorenzo 1924 m. rugsėjo 22 d. pranešimas Nr. 83 URLK kolegijos nariui V. Koppui, *ibid.*, f. 04, ap. 27, apl. 183, b. 67, l. 56; išrašas iš SSRS reikalų laikinojo patikėtinio Suomijoje I. Kartašovo 1931 m. sausio 20 d. laiško URLK kolegijos nariui B. Stomoniakovui, *ibid.*, f. 082, ap. 14, apl. 67, b. 39, l. 30.

⁸¹ H. von Rickhoff, *op. cit.*, p. 250–255; Z. J. Gąsiorowski, „Stresemann and Poland after Locarno“, *Journal of Central European Affairs*, 1958, october, vol. XVIII, No. 3; R. Grathwol, „Gustav Stresemann: Reflections on His Foreign Policy“, *Journal of Modern History*, 1973, vol. 45, No. 1; J. Slavėnas, *Stresemann and Lithuania in the Nineteen Twenties*, Lithuania, 1969; A. Kasparavičius, „The Political Projections of the Great Powers with Respect to Eastern

Europe, 1925–1926“, *Lithuanian Historical Studies*, Vilnius, 1996.

⁸² A. Kasparavičius, „The Political Projections of the Great Powers...“, p. 171.

⁸³ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorencio 1925 m. balandžio 8 d. pranešimas Nr. 150 URLK kolegijos nariui S. Aralovui, RFUPA, f. 04, ap. 27, apl. 184, b. 80, l. 22; SSRS pasiuntinio Lietuvoje S. Aleksandrovsio diplomatinis dienoraštis Nr. 27, 1925 m. spalio 23 d.; „Pasikalbėjimas su Latvijos pasiuntiniu Lietuvoje Antonu Balodžiu“, *ibid.*, apl. 185, b. 90, l. 87.

⁸⁴ H. von Rickhoff, *op. cit.*, p. 250.

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Prancūzijos atstovo Lietuvoje G. Padovani pranešimo į Paryžių E. Herriot kopija, 1925 m. balandis, RFUPA, f. 04, ap. 27, apl. 184, b. 80, l. 66–67.

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ H. von Rickhoff, *op. cit.*, p. 254.

⁸⁹ URLK kolegijos nario B. Stomoniakovo 1926 m. spalio 26 d. laiškas į Kauną S. Aleksandrovskiui, RFUPA, f. 0151, ap. 13, apl. 26, b. 2662, l. 19.

⁹⁰ SSRS pasiuntinio Lietuvoje I. Lorencio 1925 m. kovo 17 d. pranešimas Nr. 142 URLK kolegijos nariui

V. Koppui apie pokalbį su Vokietijos pasiuntiniu Lietuvoje E. Schrotteriu, *ibid.*, f. 04, ap. 27, apl. 184, b. 81, l. 111.

⁹¹ G. Rosenfeld, „Wpływ linii politycznych z Rapallo i Locarno na stosunki niemiecko–polskie“, *Niemcy w polityce międzynarodowej...*, s. 81–82.

⁹² Plačiau apie Lietuvos ir SSRS nepuolimo sutartį žr.: A. Kasparavičius, *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje*, Vilnius, 1996.

⁹³ URLK kolegijos nario Raivido 1932 m. sausio 25 d. laiškas SSRS pasiuntiniui Lietuvoje M. Karskiui, RFUPA, f. 0150, ap. 21, apl. 46, b. 18, l. 12.

⁹⁴ G. Rosenfeld, *op. cit.*, s. 82.

⁹⁵ *Ibid.*, s. 83.

⁹⁶ SSRS atstovo Dancige I. Kalinos 1931 m. balandžio 15 d. laiškas Nr. 210/288 SSRS pasiuntiniui Lenkijoje V. Antonovui-Ovsejenkai ir URLK kolegijai, RFUPA, f. 082, ap. 14, apl. 67, b. 39, l. 88–89.

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ URLK kolegijos nario B. Stomoniakovo 1932 m. birželio 11 d. pokalbio su Lietuvos pasiuntiniu J. Baltrušaičiu užrašas, *ibid.*, f. 0151, ap. 21, apl. 45, b. 6, l. 63.

Estijos užsienio politika 1939–1940 m.

Dar ir šiandien, praslinkus pusei amžiaus, Baltijos šalys žino, jog 1939 m. rudenį prasidėjo tragiška joms era, kai kažkas toli daugiau kaip 50-čiai metų nulėmė jų likimus. Dažnas mūsų, šiandien tiriantys 1939–1940 m. įvykius ir apie juos rašantys, esame protingi atgaline data, kitaip tariant, svarstome, „kas būtų buvę, jei būtų buvę“. Iki šiol vyrauja nuomonė, jog Estijos ir kitų Baltijos valstybių vadovai tada negalėjo nieko pakeisti ir tuometinėmis aplinkybėmis priėmė vieną geriausių sprendimų, o jeigu jie būtų pasielgę kitaip, tai visi padariniai būtų buvę dar blogesni. Šis požiūris grindžiamas Estijos ir kitų Baltijos valstybių geografinė padėtimi ir tuo, kad jos priklauso mažosioms, o ne didžiosioms valstybėms. Negalima neigti to fakto, jog nepriklausomų Baltijos valstybių susikūrimas sukėlė daugybę politinių pokyčių. Šie pokyčiai atsirado dėl Baltijos valstybių noro ir siekių – vėliau išsipildžiusių – tapti nepriklausomomis ir priskiriami prie subjektyvių veiksmų. Antra vertus, nepriklausomybės praradimas taip pat lėmė daugybę politinių pokyčių, bet jie nepriklauso prie subjektyvių veiksmų, turėjusių įtakos nepriklausomų Baltijos valstybių susikūrimui. Savaimė aišku, negalima ignoruoti sudėtingos to meto situacijos. Kad ir kaip būtų, veikimo kryptys buvo pasirinktos Taline, Rygoje ir Kaune, ir sprendimai pasiduoti nesipriešinant buvo priimti ne rugpjūčio 23 d. ir ne Maskvoje. Be abejo, visuotinis šokas, ištikęs mus 1939 m. rudenį, dar ilgai darys įtaką mūsų pasaulio suvokimui. Aišku ir tai, jog diskusijos apie 1939–1940 m. įvykius tęsis iki pat šio šimtmečio pabaigos, o gal ir didesnę kito šimtmečio

pusę. Atmeskime vadinamąjį mūsų „gudrumą po laiko“ ir pasvarstykime, kas gi iš tikrųjų atsitiko, panagrinėkime tų įvykių priežastis bei padarinius.

Šį pranešimą sudaro trys dalys. Pirmiausia kalbėsiu apie tai, kas buvo žinoma Talinui apie Molotovo–Ribbentropo pakto slaptuosius protokolus. Vėliau pereisiu prie Estijos užsienio politikos 1939 m. rugsėjo mėnesį ir Žiemos karo metu. Pranešimą baigsiu trečiojo dešimtmečio antros pusės užsienio politikos apžvalga ir palyginsiu susidariusią situaciją Estijoje su įvykiais Suomijoje.

Taigi ką Talinas ir Ryga žinojo apie 1939 m. rugpjūčio 23 d. įvykius Maskvoje? Pirmieji pranašavimai, jog Vokietija ir Sovietų Sąjunga pradės derybas dėl kaimyninių valstybių, pasaulio spaudoje pasirodė jau 1920 m. Baltijos valstybės ir Suomija klausė savęs, kokia kaina ir kieno sąskaita buvo pasirašyta nepuolimo sutartis tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos. Archyvinė medžiaga ir memuarai patvirtina, jog informuoti Rygos, Talino ir Helsinkio sluoksniai žinojo, kad pagal Molotovo–Ribbentropo paktą Latvija, Estija ir Suomija buvo paliktos Sovietų Sąjungos įtakos sferai.

Reikia turėti galvoje, jog Sovietų Sąjunga ir Vokietija sutarė neskelbti protokolų, susijusių su kaimyninių valstybių pasidalijimu. Oficialioji Vokietijos užsienio politika šio susitarimo laikėsi, o neoficialioji visiškai neslėpė, ką Molotovo–Ribbentropo paktas lėmė Baltijos šalims. Kyla savaimė suprantami klausimai: koku tikslu Berlynas atskleidė protokolų turinį, ir jeigu Baltijos valstybės žinojo, kokią grėsmę jų saugumui

kėlė pasirašyta sutartis, kodėl jos nesiėmė jokių prevencijos veiksmų ir nederino savo užsienio politikos bei karinių veiksmų? Ar galima tai pateisinti? Kodėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos vyriausybės melavo savo žmonėms teigdamos, jog didžiosios valstybės pripažino Baltijos valstybių neutralitetą?

Nors Molotovo–Ribbentropo paktas aiškiai kėsinosi į kaimyninių valstybių saugumą, Baltijos valstybės ir Suomija pasyviai laukė tolesnių Rusijos veiksmų ir taip pat nederino nei savo užsienio politikos, nei karinių veiksmų. Kuo galima ir tai paaiškinti?

Pirmosiomis Antrojo pasaulinio karo savaitėmis Lietuva ir Latvija mobilizavo atitinkamą skaičių rezervistų. 1939 m. rugsėjo 17 d. Lietuva paskelbė visuotinę mobilizaciją. Kai kurie Lietuvos sluoksniai norėjo jėga išspręsti Vilniaus klausimą, ir Vokietija skatino Lietuvą tai įgyvendinti. O štai Estija nedarė nieko, kad išsaugotų savo saugumą. Buvo paskelbtas naivus pareiškimas, esą Sovietų Sąjunga mobilizaciją supras kaip nukreiptą prieš ją ir todėl užpuls Estiją. Toks Estijos karinių pajėgų vadų neveiklumas perša mintį, kad jau rugsėjo pradžioje jie buvo nutarę pasiduoti Sovietų Sąjungai. Visi paskesni Estijos veiksmai buvo tik mėginimas išvengti susidūrimo su Sovietų Sąjunga, kitaip tariant, taikiai susitarti ir taip sulaukti karo tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos.

Internuoto Lenkijos povandeninio laivo „Orzel“ pabėgimas iš Talino uosto 1939 m. rugsėjo 18 d. tapo pretekstu sovietams pradėti ekspansiją į Baltijos valstybes. Jau kitą dieną sovietų kariniai laivai įplaukė į Estijos teritorinius vandenis. Estijos vyriausybė nepateikė jokių protesto. Jai buvo pareikšta, jog sovietų karinis laivynas atstovauja neutraliai valstybei ir ėmėsi visų priemonių, kad būtų sulaikytas lenkų piratinis laivas. Dar prieš lenkų laivo „Orzel“ pabėgimą užsienio spauda rašė, jog sovietai rengiasi užkariauti Rygą ir inkorporuoti Estiją bei Latviją. Laivui pabėgus, užsienio laikraščiai pranešė,

kad sovietų laivynas pradėjo Talino jūrų uosto blokadą. Kaipgi reagavo Estijos vyriausybė į tokius spaudos pareiškimus? Estijos karinių pajėgų štabo ir propagandos biuro įsakymu Estijos spauda apkaltino savo užsienio kolegas, kad šie skleidžia tendencingą informaciją. Užsienio laikraščiai buvo konfiskuoti ir juos įvežti į Estiją buvo uždrausta. Estijos spauda ir toliau teikė klaidingą informaciją. Rugsėjo 24 d. ministras pirmininkas Eenpalu kreipėsi į Estijos gyventojus kviesdamas juos ramiai laikytis, nes Estijai esą niekas negresia. Ministras pirmininkas pareiškė, jog bus imtasi atitinkamų priemonių prieš tuos, kurie skleis gandus. Jis turėjo galvoje asmenis, kurie kalbėjo, kad greit pasirodys Raudonoji armija ir Estija praras nepriklausomybę. Estijos gyventojai buvo raginami šnipinėti ir pranešinėti politinei policijai apie asmenis, kurie skleidė kalbas apie Raudonosios armijos atėjimą. Politinė policija gavo nurodymą gaudyti tokius piliečius ir juos bausti. Krizei pasiekus aukščiausią laipsnį, Estijos diplomatinės tarnybos užsienyje buvo informuotos, jog sovietinės armijos daliniai atsitraukė nuo Estijos valstybinės sienos ir sovietinis laivynas paliko Estijos teritorinius vandenis. Sužinoję apie vadinamojo abipusės pagalbos pakto rengimą, daugelis Estijos ambasadorių užsienyje negalėjo patikėti, jog esant tokiai situacijai jų vyriausybė galėjo leisti į derybas.

1939 m. rugsėjo 20 d. vyriausybės posėdyje buvo nutarta nusiųsti užsienio reikalų ministrą Karlą Selterį į Maskvą, kad šis išsiaiškintų Sovietų Sąjungos pageidavimus. Iki tol Estijos vadovai laukė, kad Sovietų Sąjunga pateiks savo reikalavimus. Netgi po „Orzel“ dingimo nebuvo pareikšta jokių reikalavimų. Iš pasitarimo, kuriame buvo priimti sprendimai, nulėmę ne tik Estijos, bet ir kitų Baltijos valstybių likimus, išliko tik vyriausybės sprendimas, pasirašytas kai kurių vyriausybės narių. Vyriausybė nutarė kreiptis į prezidentą, kad jis pritartų Estijos

ir Sovietų Sąjungos prekybos sutarčiai ir įpareigotų užsienio reikalų ministrą ją pasirašyti. Kitą dieną K. Selteris kreipėsi į Rusijos ambasadorių Taline dėl pakvietimo į Maskvą.

Taigi iniciatyvos spręsti reikalus ėmėsi Estijos vyriausybė. Ji gerai žinojo, kokia bus derybų Maskvoje tema. Oficialiai buvo pranešta, jog K. Selteris išvyko į Maskvą pasirašyti prekybos sutarties. Kai kurių memuarų autorių ir ambasadorių tvirtinimai, jog Estija siekė Vokietijos, Suomijos ir Latvijos pagalbos, pasirodė esą klaidingi. Vyriausiojo kariuomenės vado generolo Johano Laidonerio kvietimą, išsiųstą rugsėjo antroje pusėje Latvijos karo ministrui Janiui Balodžiui, reikėtų traktuoti kaip politinį manevrą. Šiuo manevru buvo siekiama suklaidinti tuos Estijos karinius vadovus, kurie rėmė aktyvaus nepriklausomybės gynimo idėją. Be to, Estija atmetė Lietuvos pasiūlymą organizuoti nepaprastąją Baltijos valstybių užsienio reikalų ministrų konferenciją Baltijos valstybių užsienio politikos derinimo klausimais, nors jau rugpjūčio mėnesį Estijai buvo visiškai aišku, kad iš Vokietijos nesulauks jokios pagalbos.

1939 m. rugsėjo 24 d. vakare Estijos užsienio reikalų ministrui buvo įteiktas reikalavimas sudaryti abipusės pagalbos sutartį ir leisti įkurti karines bazines. Užsienio reikalų ministras pasiūlė karines bazines dislokuoti Saremos, Hyjumos ir Paldinskio salose, o ne Taline ir Piarnu, kaip reikalavo Viačeslavas Molotovas. Šis faktas rodo, jog bazių klausimą estai buvo aptarę prieš tai. Estijos užsienio reikalų ministras į Maskvą išvyko rugsėjo 24 d. ir rugsėjo 28 d. pasirašė abipusės pagalbos sutartį. Ši sutartis tapo pavyzdžiu Latvijai ir Lietuvai. Užsienyje gyvenantis Estijos istorikas Evaldas Uustalu pavadino Estijos užsienio reikalų ministrą Maskvos Kremliaus Hacha (turimas galvoje Čekoslovakijos prezidentas Emilis Hacha, kuris 1939 m. kovo mėnesį Berlyne pasirašė

aktą ir Čekoslovakija prarado nepriklausomybę). Galima su tuo sutikti ar nesutikti. Tarp kitko, panašiai galvojo vienas Estijos delegacijos į Maskvą narių, profesorius Antsas Piipas. Štai ką jis rašė apie delegacijos narių diskusiją, kuri vyko Maskvoje rugsėjo 27 d. vakarą: „Ką daryti? [...] Gal priimti sovietų okupaciją savanoriškai [...], būtų neišmintinga priešintis tokiai jėgai. Kas žino, galbūt istorija išteisins Hachą. Bazių ir įgulų įvedimas reiškia ne ką kita, kaip atiduoti savo likimą į svetimų rankas. Bet ar yra kokia nors kita išeitis? Gal pasirinkti betiksles žudynes ir šalies sugriovimą? Pirmuoju atveju bent jau išsaugotume savo tautą, o kas bus vėliau – laikas parodys“. Estijos delegacija Sovietų Sąjungos reikalavimus traktavo kaip gamtos primestą katastrofą, o nesipriešinimą jai – kaip istorinę neišvengiamybę.

Ketvirtajame dešimtmetyje Estijos vadovai savo kalbose ne kartą yra viešai pareiškę, kad Estija pasirengusi ginklu pasipriešinti bet kokiam priešui. Likus trims dienoms iki Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo, prezidentas Konstantinas Pätsas savo kalboje pareiškė: „Šiandien neatsiras nė vieno esto vyro, nė vienos estės moters, kuri suabejotų, ar stoti ginti savo gimtosios šalies iškilus pavojui...“ Bet kai agresorius ištiesė savo leteną, per ją niekas taip ir nesudavė. Štai pasirašius vadinamąją abipusės pagalbos paktą, kitoje savo kalboje prezidentas pareiškė, kad Sovietų Sąjungos reikalavimai nėra neįprasti, kadangi visa Estijos istorija, jos geografinė padėtis ir politinė situacija verčia Estiją bendradarbiauti su Sovietų Sąjunga. O ką gi estų tauta galvojo tuo lemtingu šaliai momentu? Reikia pripažinti, kad kai politinės partijos buvo uždraustos, o armijos vadovybė bei politinė policija veikė ranka rankon prieš pasipriešinimą sovietams, tautai neliko jokių galimybių protestuoti. Nedemokratiniais pagrindais išrinktas parlamentas buvo klusnus ir neprotestavo.

Atsirado organizacijų ir atskirų asmenų, kurie siuntė pritarimo telegramas prezidentui. Tačiau buvo ir tokių, kurie nepritarė tai idėjai. Štai vieno moksleivio laiškas prezidentui, rašytas 1939 m. spalio mėnesį: „Nematau jokio pagrindo pritarti Jūsų politikams ir juos sveikinti [...]. Labai gaila, kad Jūs neinformavote savo tautos, kokią prekybos sutartį su Maskva buvo ketinama pasirašyti [...]. Dar tik vakar už kavinėje arba turguje išgirstą pokalbį buvo galima gauti 3000 kronų, o šiandien tie pokalbiai tapo realybe... Jūs iš tikrųjų apgynėte mus nuo nepriklausomybės mažiausiai ketvirčiui amžiaus...“

Pasidavimas be ginkluoto pasipriešinimo atitiko Vokietijos užsienio politikos ir militaristinius interesus. 1939 m. ir vėliau Berlynas žodžiu žadėjo, jog Vokietija ekonominiiais sumetimais kontroliuos Sovietų Sąjungą, kad jos bazių buvimas Baltijos valstybėse nepaveiktų tų valstybių politinės sistemos. Baltijos valstybių vyriausybėms buvo leista suprasti, jog taika Rytuose yra suinteresuoti visi, išskyrus rusus, ir Sovietų Sąjungos bazės tėra laikinas reiškinys. Karinis konfliktas tarp Sovietų Sąjungos ir Baltijos valstybių būtų sutrikdęs vakarinę Sovietų Sąjungos transporto sistemą. Konfliktui užsitęsęs, būtų nutrūkusi Vokietijos prekyba tiek su Sovietų Sąjunga, tiek su Baltijos valstybėmis. O tai reikštų, kad Vokietija būtų atkirsta nuo savo tiekėjų. Reikia atminti, jog Vokietija buvo pasirengusi trumpalaikiam karui, kurio pagrindą sudarė „blitz“ atakos.

Tuo tarpu Estijos, Latvijos ir Lietuvos kariniai sluoksniai sovietų dalinių dislokavimą šiose Baltijos valstybėse kariniu požiūriu traktavo kaip uždelstą mūšį. Vienintelė nepriklausomybės gynimo viltimi liko savanorių formuotės. Kai Vokietija užėmė Lenkiją ir nei Anglija, nei Prancūzija, nei Vokietija nepasirašė taikos sutarčių, o spėjama Vokietijos ekspansija į Vakarus neįvyko, uždelstas mūšis Baltijos valstybėse tęsėsi to-

liau. Baltijos valstybių galimybės savo pačių jėgomis apginti nepriklausomybę priartėjo prie nulio 1940 m. birželio mėnesį, kai šiose šalyse įsikūrusios sovietų bazės išplėtė savo karinių dalinių kontingentą.

Didžioji Britanija siūlė Suomijai koope-ruotis su Baltijos valstybėmis, tačiau Suomija, kaip Estija ir Latvija, neketino sudaryti fronto prieš Sovietų Sąjungą. Ji ramiai stebėjo įvykius Baltijos valstybėse. Suomijos vadovų optimizmą skatino Berlyno pažadai paremti juos derybose su Sovietų Sąjunga, o jei kiltų karas, suteikti jiems karinę pagalbą. 1939 m. lapkričio 29 d. prasidėjo karas tarp Sovietų Sąjungos ir Suomijos (Žiemos karas).

Šis karas nepakeitė Estijos požiūrio į Sovietų Sąjungą. Baltijos šalys balsuojant dėl Sovietų Sąjungos veiksmų pasmerkimo Tautų Sąjungoje susilaikė. Tačiau Baltijos vyriausybių požiūris į įvykius Suomijoje neatspindėjo Baltijos tautų požiūrio. Viešojo nuomonė palaikė suomių pusę.

Žiemos karas iš visų Baltijos valstybių labiausiai palietė Estiją, Suomijos kaimynę. Sovietų bazės Estijoje buvo naudojamos karui prieš Suomiją. Pagal abipusės pagalbos sutartį tarp Sovietų Sąjungos ir Estijos sovietai galėjo naudoti bazes tuo atveju, jeigu ją užpultų kokia nors didžioji Europos valstybė, o ne mažos valstybės, tokios kaip Suomija, naikinimui. Vykstant karui sovietų lėktuvai dažnai priverstinai nutūpdavo Estijos teritorijoje esančiose bazėse. Taigi Estija neišvengė bombardavimų. Vis dėlto Estija nesiėmė jokių veiksmų prieš Sovietų Sąjungą dėl karo su Suomija. Vyriausybė bijojo, kad ir mažiausias protestas dėl sutarties sąlygų pažeidimo gali išprovokuoti naujus sovietų reikalavimus Estijai ir dar labiau apkarpyti Estijos nepriklausomybę. Vis dar buvo tikima, jog rami laikysena lyg užuovėja leis sulaukti karo tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos. Oficialiai buvo neigiama, kad bazės panaudojamos prieš Suomiją.

Dėl Estijos teritorijoje esančių bazių buvo pasikeista notomis tarp Suomijos ir Estijos. Suomiai reikalavo, kad Estija laikytųsi neutraliteto principų. Kadangi kariaujančios šalys oficialiai nebuvo paskelbusios viena kitai karo, tai Estija Žiemos karą traktavo kaip vienos šalies agresiją prieš kitą šalį ir pareiškė, kad tokiu atveju neutraliteto principai netaikomi. Tarptautinės teisės požiūriu toks traktavimas buvo teisingas. Be to, kariu atžvilgiu Suomijos padėtis buvo daug geresnė negu jos pietinių kaimynių. Baltijos valstybės, išsidėsčiusios tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos, po Lenkijos užėmimo liko atkirstos nuo likusio pasaulio. Tačiau ir Suomijos viltys sulaukti pagalbos iš užsienio žlugo. Savaime aišku, kad tokia nedidelė šalis kaip Suomija būtų nepajėgusi ilgai priešintis Sovietų Sąjungai. Netrukus po to, kai prasidėjo Žiemos karas, kai kurie sluoksniai Suomijoje ėmė žiūrėti į Estiją, Latviją ir Lietuvą kaip į galimas sąjungininkes. Tuo tikslu buvo pradėtos transliuoti radijo laidos iš Suomijos į Estiją. Radijas ragino pradėti pasipriešinimą Sovietų Sąjungai. 1940 m. sausio mėnesį į Estiją atvyko lingvistikos profesorius Lauris Kettunen. Jis turėjo ištirti Estijos įsitraukimo į Žiemos karą galimybes ir išsiaiškinti, ar Estija negalėtų atlikti taikdario misijos.

Kitaip negu Estijos vyriausybė, Latvijos ir Lietuvos vyriausybių atstovai neabejodami parodė sovietų atstovams, jog jie palaiko Suomijos pusę, ir išreiškė pasipiktinimą dėl sovietų agresijos. Šiuo atžvilgiu paminėtini Latvijos užsienio reikalų ministras Vilhelmas Munteris ir karo ministras Janis Balodis bei Lietuvos ambasadorius Rygoje Pranas Dailidė.

Baltijos valstybių reakcija į Žiemos karo pamokas karščiausia buvo 1940 m. vasario pradžioje. Tuo metu Sovietų Sąjunga baigė telkti dideles karines pajėgas prieš Suomiją, įskaitant ir divizijas, dislokuotas prie Baltijos valstybių sienų. Karinių bazių veiksmus

stabdė blogi orai. Trijų Baltijos šalių kariniai sluoksniai reišė didžiulį nepasitenkinimą savo vyriausybėms dėl jų ir toliau vykdomos prosovietinės politikos, nors sovietų veiksmai prieš Suomiją visam pasauliui atvėrė akis. Sklido gandai, kad Baltijos valstybės rengiasi atakuoti sovietines bazines. Estijos karo vadai atmetė šią idėją, net jei ir Latvija būtų sutikusi imtis tokių veiksmų. Strateginė padėtis turėjo lemiamą reikšmę Europos valstybėms – jei būtų prasidėję karo veiksmai Rytų Baltijos šalyse, Vokietija būtų buvusi atkirsta nuo žaliavų šaltinių. Estijai reikėjo tęsti uždelstą mūšį ir kantriai kęsti sovietinių bazių buvimą, iki prasidės karas tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Žiemos karui pasibaigus, Baltijos šalių vyriausybės laikėsi nuomonės, kad Suomijai reikėjo nusileisti sovietų 1939 m. lapkričio mėnesį iškeltiems reikalavimams. Ir toliau buvo peršama mintis, jog jeigu Suomija būtų pasekusi Baltijos šalių pavyzdžiu, tai ji, kaip ir Baltijos valstybės, būtų laimėjusi laiko pasirengti lemiamam mūšiui.

1939 m. rugsėjo įvykiai Estijoje labai dažnai lyginami su įvykiais Suomijoje. Po Žiemos karo prasidėjusios represijos ir Baltijos valstybių pasidavimas kelia klausimą: ar išmintingai buvo pasielgta pasirašius vadinamąjį abipusės pagalbos paktą? Per Antrąjį pasaulinį karą apie 25 tūkst. Estijos kareivių žuvo vilkėdami svetimą uniformą. Per penkerius metus – 1940–1945 m. – Estija neteko 21 proc. savo gyventojų. Teoriškai paskaičiavus trijų Baltijos šalių karinės pajėgos būtų sudariusios gana didelę karinę jėgą, kurios potencialas būtų buvęs kur kas didesnis nei Suomijos. (Suomija turėjo perpus mažiau gyventojų nei Baltijos valstybės. Nors Suomijos valstybinė siena su Sovietų Sąjunga buvo dvigubai ilgesnė už Baltijos valstybių sienas kartu paėmus, bet ji dėl gamtinių sąlygų buvo daug geriau apsaugota.) Visuotinės mobilizacijos atveju Estija būtų surinkusi 100 tūkst. vyrų, o Latvija ir

Lietuva kartu paėmus – 500 tūkst., taigi iš viso 600 tūkst. kareivių. Tuometinėmis aplinkybėmis ginkluotas pasipriešinimas galėjo būti viena iš alternatyvų. Jis nebūtų ilgai trukęs. Kadangi ginkluoto pasipriešinimo nebuvo, tai jis negali būti mokslinės analizės objektu.

Reikia atminti, jog Baltijos valstybės per visą tarpukario laikotarpį niekada nesutarė užsienio politikos ir gynybos klausimais. Trečiajame dešimtmetyje tarp Estijos, Latvijos ir Lietuvos vykusios diskusijos Rytų Europos saugumo klausimais aiškiai parodė, kad šių trijų Baltijos valstybių pozicijos tuo klausimu buvo nesuderinamos. Jų požiūriai ir interesai labai skyrėsi. Lietuvos santykiai su Lenkija ir Vokietija buvo įtempti dėl Vilniaus ir Memelio (Klaipėdos). Sovietų Sąjunga buvo laikoma Lietuvos sąjungininke. Latvija į Vokietiją ir Sovietų Sąjungą žiūrėjo labai įtariai. Ji svajojo apie glaudesnius ryšius su Skandinavijos šalimis. Estija labiausiai niekino Sovietų Sąjungą ir kartu labiausiai jos bijojo, o jos santykiai su Lenkija ir Vokietija buvo geri.

1934 m. rugsėjo 12 d. Estija, Latvija ir Lietuva Ženevoje pasirašė tarpusavio santarvės ir bendradarbiavimo sutartį. Pirmasis sutarties punktas įpareigojo trijų valstybių vyriausybes derinti veiksmus trišalio suinteresuotumo užsienio politikos klausimais. Tačiau ši sutartis buvo negyva. Trečiajame jos punkte buvo išvardytos ypatingos situacijos, kurioms esant pirmasis sutarties straipsnis nustoja galios. Nė viename sutarties punkte nebuvo kalbama apie karinį bendradarbiavimą.

1923 m. pasirašytas karinio bendradarbiavimo paktas tarp Estijos ir Latvijos liko galioti. Kai tik susikūrė Tautų Sąjunga, Lietuva ėmėsi žygių sudaryti trijų Baltijos respublikų karinę sąjungą. Estija atmetė Lietuvos iniciatyvą manydama, jog tokia karinė sąjunga pakenktų jos santykiams su Vokietija ir Lenkija. Suomijos politika trijų Balti-

jos valstybių atžvilgiu, Tautų Sąjungos veiklos neefektyvumas ir didėjanti Vokietijos įtaka Europoje vertė estus gynybos klausimais orientuotis į Vokietiją. 1936 m. birželį buvęs Estijos ambasadorius Berlyne Friedrichas Akelis buvo paskirtas šalies užsienio reikalų ministru. Tai reiškė, kad Estijos užsienio politika savo orientaciją nukreipė į Vokietiją. Po F. Akelio paskyrimo Estijos karinių pajėgų vadai pradėjo lankytis Vokietijoje ir dalyvauti Vokietijos karinių pajėgų manevruose. 1936 m. Estijos karinė vadovybė buvo įsitikinusi, kad tik Vokietija galėtų padėti Baltijos valstybėms, jeigu jas užpultų Sovietų Sąjunga. Vokietijos užsienio politikos ir kariniai lyderiai savo ruožtu žadėjo padėti vakariniams Sovietų Sąjungos kaimynams, jei Rusija panaudotų prieš juos karinę jėgą. Estija buvo įsitikinusi, jog Europoje yra tik viena valstybė, kuri galėtų garantuoti jos saugumą.

Lietuva ir Latvija nepasitikėjo Vokietija. Miuncheno paktas ir po jo pasirašymo nuolat didėjanti Vokietijos įtaka pasaulinėje politikoje vertė Latviją ir Lietuvą iš naujo apsvarstyti savo užsienio politiką. Iki tol Lietuvos ir Latvijos užsienio politika beveik niekuo nesiskyrė nuo Čekoslovakijos užsienio politikos. Lietuvos užsienio politikos kertiniais akmenimis buvo Tautų Sąjungos ir kolektyvinio saugumo principai. Kaunas užsienio politiką grindė pasitikėjimu Sovietų Sąjunga bei draugiškais santykiais su Anglija ir Prancūzija. Lietuva tikėjo, kad prireikus jai bus suteikta pagalba. 1939 m. Baltijos valstybės, spaudžiamos Vokietijos, pareiškė, jog pasilieka sau teisę dėl Tautų Sąjungos Statuto 16 straipsnio taikymo, o tai reiškė, kad jos atsisako ankstesnės politikos. 1938 m. Baltijos valstybės susitarė dėl neutralumo principų. Visiško neutralumo principas atitiko Vokietijos interesus. Neutralumo politika – tai taikos meto politika. Savo piliečių ir pasaulio akimis žiūrint tokia politika šaliai buvo

nekenksminga. Kilus karui ji turėjo būti pakeista karo meto politika. Nei Maskva, nei Berlynas neslėpė to fakto, jog Baltijos šalims nepavyks išvengti karo, nes gili užfrontė užtikrina karinių operacijų bazę. Vokietijai tokia karinių operacijų baze kilus karui su Sovietų Sąjunga buvo Suomijos ir Baltijos valstybių teritorijos.

1939 m. pradžioje Estija, nepaisydama Baltijos valstybių susitarimo Miunchene derinti savo užsienio politiką, nutraukė bendradarbiavimą. Faktiškai tai reiškė, jog Estija suspenduoja Tautų Sąjungą. Ji nuogastavo, kad Vokietija ir Lenkija tranzito klausimus spręs Lietuvos ir Latvijos naudai. Be to, Estijos karo vadai baiminosi, kad latviai ir lietuviai ginklu priešinsis Vokietijai, o Sovietų Sąjunga juos remtų.

Priešingai negu Baltijos valstybės, Suomija turėjo šaltinį karinėms žaliavoms įsigyti, t. y. Švediją. Vokietijai bendradarbiaujant su Sovietų Sąjunga, Baltijos valstybės tokio užnugario neturėjo. Vokietijos užsienio politika skatino Baltijos valstybes nesipriešinti Sovietų Sąjungai. Suomijos atžvilgiu Vokietija vykdė dvejopą politiką – oficialiąją ir neoficialiąją. Oficialioji užsienio politika nuolat pabrėždavo, kad Vokietija neturi jokių interesų Suomijoje, o neoficialioji visai skatino Suomiją nenusileisti Rusijos reikalavimams. Berlynas nuogastavo, kad Suomijai patenkinus Sovietų Sąjungos reikalavimus iškils pavojus geležies rūdos eksportui iš Švedijos, nuo kurio priklausė Vokietijos karinė pramonė. Be to, egzistavo dar kitas rizikos veiksnys, būtent: kai tik Sovietų Sąjunga susidoros su Suomija, ji savo užsienio politiką nukreips į Balkanus. Taigi Vokietija patarė Suomijai derėtis su rusais

tik dėl jai priklausančių salų Baltijos jūroje ir dėl rytinių Suomijos teritorijų. Suomija visai vilkino derybas su Sovietų Sąjunga tikėdamasi, kad tai padės užvilkinti karo pradžią iki 1940 m. pavasario. Ji vylėsi, jog iki to laiko pasikeis karinė ir politinė situacija Europoje. Deja, situacija Europoje tapo nekontroliuojama.

Būtų neteisinga teigti, jog svarbiausia Estijos ir kitų Baltijos valstybių savanoriško pasidavimo priežastis buvo susiklosčiusi tarptautinė situacija. 1939 m. Estijos ir Lietuvos vyriausybės neatstovavo savo piliečių interesams. Nepriklausomybės praradimą lėmė vidaus situacija, susidariusi šalyse tuo metu, kai vyriausybės pakeitė užsienio politikos kursą ir įteisino nepriklausomybės panaikinimą. To meto autoritariniai režimai neleido Baltijos valstybių tautoms išreikšti savo apsisprendimą dėl jų ateities. Pavyzdžiui, Latvijoje tuo metu nebuvo parlamento. Mažųjų valstybių užsienio politikos sėkmę lemia sėkminga vidaus politika.

Šiandien, praslinkus daugiau nei 50-čiai metų, mums vis dar iškyla problema, kaip vertinti tylų Estijos pasidavimą ir jos vadovų veiksmus 1939–1940 m. Viena aišku, nėra vienareikšmio atsakymo į šį klausimą. Dauguma pasitraukusių į Vakarus politikų 1939–1940 m. vyriausybės veiksmus įvardija kaip išdavystę, nes okupacija buvo įvykdyta pasirašius dvišales sutartis. Antra vertus, niekas negali pasakyti, kas būtų atsitikę, jei 1939 m. rugsėjį Talinas būtų pasirinkęs kitą kelią. Taigi galima sutikti ir su tais, kurie teigia, jog nesipriešinimo politika neišsaugojo Estijos valstybės, bet išsaugojo dalį Estijos žmonių, kurie praslinkus 50-čiai metų sugebėjo ją atkurti.

Hitlerio–Stalino pakto priežastys ir padariniai¹

IVADAS

1999 m. rugpjūčio 23 d. sukako 60 metų, kai buvo pasirašyta nacionalsocialistinės Vokietijos ir Stalino valdomos Sovietų Sąjungos sutartis. Ši sutartis labai svarbi aptariant Antrojo pasaulinio karo sukurstymą. Jai iš šešiasdešimties metų perspektyvos ir norime skirti dėmesį. Neaptarinėsimė, kaip vyko sutarties pasirašymas, t. y. nekalbėsime apie Vokietijos užsienio reikalų ministro Joachimo von Ribbentropo vizitą į Maskvą, tačiau stengsimės atskleisti tuos „didžiuosius“ politinius sprendimus, kurie lėmė „mirtinų priešų“ pozicijų suartėjimą; kartu apsvarstysime abiejų vyriausybių, arba jų vadovų, Hitlerio ir Stalino, motyvus.

Pirmiausia reikėtų aptarti tuos užsienio politikos veiksnius, kurie lėmė abiejų šalių užsienio politiką ir galiausiai leido pasiekti tą nesuvokiamą, kartu ir sukrečiantį susitarimą. Aptarus šiuos geopolitinius planus, ypač išryškėjusius po itin svarbaus Miuncheno sandorio (pirmiausia tai pasakytina apie Sovietų Sąjungos poziciją), trumpai bus aptartas sutarties tekstas ir slaptieji protokolai. Žinoma, mūsų temos aptarimui svarbiausias klausimas yra tas, kiek dviejų diktatorių susitarimas prisidėjo prie Antrojo pasaulinio karo. Šiame pranešime atkreiptinas dėmesys tiek į tiesioginius karinius bei politinius pakto padarinius, tiek į Rytų Europos valstybių, susikūrusių po 1919 m., likimus. 1939 m. sutarčių aptarimas rodo, kad Hitlerio–Stalino pakto padariniai ir šiandien nėra vien praeitis, tačiau aktuali dabarties problema.

VOKIETIJOS IR SSRS UŽSIENIO POLITIKA IKI 1938–1939 M.

HITLERIO PROGRAMA IR SOVIETŲ SAJUNGOS VAIDMUO

Nacionalsocialistinės Vokietijos užsienio politika laikoma geriausiai ištirta naujausios istorijos tema. Tai nenuostabu, nes be šios politikos nebūtų kilęs karas, nusinešęs apie 55 milijonus žmonių gyvybių; dar ir šiandien tai sunku paaiškinti ir suprasti. Apie Adolfo Hitlerio asmenį ir jo tikslus užsienio politikos srityje kalbėsime tik dėl to, kad būtent šis žmogus daugiausia nulėmė Vokietijos užsienio politiką. Svarbiausius sprendimus priėmė būtent jis, fiureris. Ši kai kurių istorikų „hitleriocentrizmu“ pavadinta ir kritikuojama tezė ypač akivaizdi užsienio politikos srityje. Alternatyvios koncepcijos, pavyzdžiui, užsienio reikalų ministro J. von Ribbentropo ar generolo pulkininko A. Jodlio, nebuvo įgyvendintos vien todėl, kad joms nepritarė Hitleris.

Kokia gi buvo Hitlerio koncepcija? Trečiajame dešimtmetyje Hitleris, sėdėdamas Landsbergo miestelio kalėjime, sukūrė ir modifikavo poziciją, kurią išdėstė knygoje „Mein Kampf“. Ją apibūdinti galima taip: susitaikymas su Anglija Vokietijos reichui turėtų suteikti galimybę laimėti daugiau teritorijų Rytų Europoje, pirmiausia Sovietų Sąjungoje. „Didžiulis kolosas Rytuose yra subrendęs žlugti. Žydų valdžios galas Rusijoje reikš ir Rusijos kaip valstybės pabaigą“, – taip skamba pagrindiniai ciniški

ekspansionistiniai kliedesiai². Tai, kad Hitlerio siekiai toli peržengė tuometines nuotaikas, kai norėta persvarstyti Versalio sutartį, įrodo jo pastaba: 1914 m. sienos jam nieko nesako. Gėdingai žlugusio pučo dalyviams nerūpėjo atgauti Wilhelmo laikų imperijos teritorijų; anot populiaraus tuo metu posakio, jis siekė „apgyvendintos erdvės Rytuose“ („*Lebensraum im Osten*“): „Mes sustabdysime nuolatinį germanų veržimąsi į Europos pietus ir vakarus ir nukreipsime jų dėmesį į teritoriją Rytuose“³. Šių pažiūrų esmę geriau paaiškina „Bormanno diktuoti tekstai“, parašyti 1945 m. vasario–balandžio mėnesiais, kai „Didžioji Vokietija“ buvo suspausta tarp Oderio ir Reino. Hitleris, būdamas subombarduotoje reicho sostinėje Berlyne, nacionalsocializmo ir savo gyvenimo misija laikė „bolševizmo sunaikinimą, kartu ir mūsų tautos ateities užtikrinimą neapbrėpiamuose Rytuose“⁴.

Šiuose pareiškimuose išdėstyta dvi pagrindinės mintis, tai yra antikomunizmo ir apgyvendintos erdvės (*Lebensraum*), reikia trumpai paaiškinti. Mano nuomone, šie antisocialistiniai komponentai turėjo dar labiau pabrėžti Hitlerio antisemitizmą. Išžudžius milijonus žydų, čigonų, rasistinė beprotybė, suprantama kaip „ariškoji ponų rasė“ ir „viso pasaulio žydų bendruomenė“, tapo baisia realybe vokiečiams įgyvendinant okupacinę politiką Rytuose. Visa tai padeda perprasti Hitlerio politiką. Todėl, mano manymu, Hitlerio politika yra persmelkta rasistinėmis emocijomis, kuriose motyvacija antikomunizmu atlieka labai nežymų vaidmenį. Šią tezę dar labiau paryškina Hitlerio pateiktas socializmo apibūdinimas: socializmą jis vadina žydų išradimu. Žydų bendruomenė ir bolševizmas jam yra sinonimai, pastarasis tėra politinė rasinės degeneracijos forma.

Turint omenyje šias pažiūras akivaizdus ir Sovietų Sąjungai skirtas vaidmuo. Ji buvo laikoma Hitlerio grobikiškos politikos objektu. Pasak jo, Sovietų Sąjungos teritorijoje turėjo

įsikurti vokiečių kilmingieji, kadangi parazitai žydai bolševikai jau buvo sunaikinę bet kokius niekingų slavų, kaip menkesnės rasės, kultūros požymius. Vien tai įrodo, kad apgyvendintos erdvės (*Lebensraum*) įgijimas buvo suprantamas ne tik kaip paprasti teritorijų laimėjimai Sovietų Sąjungoje; nuo pat pradžių buvo numatyta išnaikinti gyventojus.

Tiek apie programinius Hitlerio teiginius, kurie buvo suformuluoti iki 1933 m. sausio 30 d., t. y. dar prieš jam „ateinant į valdžią“ (R. Löwenthal). Atėjęs į valdžią jis netrukdomas galėjo imtis savų idėjų įgyvendinimo.

HITLERIO IDĖJŲ ĮGYVENDINIMAS KETVIRTAJAME DEŠIMTMETyje

Kaip žinoma, Vokietijos reicho užsienio politika nesiklostė taip, kaip norėjo Hitleris. Nors Anglija vykdė prisitaikymo politiką (*to appease*), tačiau vengė sudaryti sąjungą su nacionalsocialistine Vokietija. Politinės laisvės Rytuose, kurios 1933–1939 m. taip atkakliai Hitleris siekė iš Anglijos, jis negavo, nes tai neatitiko britų politikos tikslų. Žinoma, britai vengė karinio konflikto; darydami nuolaidas jie tikėjosi sušvelninti agresyvią Hitlerio taktiką. Dėl to Hitlerio planai – jeigu mažų mažiausiai ne su Anglija, tai bent jau ne prieš Angliją – pasirodė esą chimeriški⁵, nes dėl visai suprantamų savo pačios interesų Anglija negalėjo likti neutrali kilus ginkluotam konfliktui Rytų Europoje.

Čia bendrais bruožais aptarti Vokietijos ir Anglijos tarpusavio santykiai Hitleriui turėjo leisti suprasti, kad tai yra jo galimybių riba. Jis nebuvo patenkintas britų nuolaidomis, kurios taip pat buvo pasiekusios savąją ribą (Miuncheno sutartis). Tokia padėtis susiklostė netrukus po to, kai buvo užpulta Praha ir aneksuotos kai kurios Čekoslovakijos, iš esmės subyrėjusios po Miuncheno sutarties, sritys. Tuo metu, iki pat Lenkijos užpuolimo, britų

vyriausybė dar nebuvo galutinai praradusi vilties rasti taiką politinį Europoje susiklosčiusios padėties sprendimą. Vėliau Londonas jau nematė kitos išeities, kaip tik karą.

SOVIETŲ SAJUNGOS UŽSIENIO POLITIKA IKI MIUNCHENO SUTARTIES SUDARYMO

Vienintelės valstybės, laikiusios save socialistine, užsienio politikai turėjo įtakos, viena vertus, patyrimas, kurį Sovietų Sąjungos vadovybė įgijo po spalio revoliucijos, kita vertus, vidiniai trečiojo–ketvirtąjo dešimtmečių pertvarkymai, jei tokiu žodžiu galima apibūdinti politikos brutalumą. Prie pirmosios patirties priskirtinas pilietinis karas, kilęs iškart po spalio revoliucijos, kurio padarinyse buvo ne tik Lenkijos–Rusijos karas, bet ir Vakarų valstybių nugalėtojų intervencija bei politinis ir ideologinis Sovietų Sąjungos atsiribojimas. Dėl ideologinės konfrontacijos ši Rytų valstybė buvo tapusi dar didesniu parijumi tarp pasaulio politikų nei revizionistinis Vokietijos reichas. Toks atsiribojimas, formavęs grėsmės suvokimą vienai stoti prieš vieningą kapitalistinių šalių frontą, iš esmės nulėmė Sovietų Sąjungos užsienio politiką; šia situacija buvo naudojamas ir vykdant pertvarkymus šalies viduje.

Kita vertus, kaip jau minėjome, izoliacija iš išorės buvo panaudota vidinei valdžios konsolidacijai. Po Lenino mirties vykstant kovai dėl valdžios, kurią laimėjo Stalinas, buvo iškeltas tikslas sukurti socializmą vienoje šalyje. Tai reiškė ne tik atsisakymą nuo pasaulinės revoliucijos idėjos; kartu tai buvo pirmas, tačiau ne paskutinis Stalino bandymas sukurti specifinį sovietnacionalizmą. Trečiajame dešimtmetyje pradėjusios skliti kalbos, kad karo tarp kapitalistų ir Sovietų Sąjungos reikia laukti bet kurią akimirką, leido pradėti kurti Stalino politikos paženklinatą socialistinę visuomenę. Kūrimo

laikotarpis pasižymėjo žiaurumu, prievartine kolektyvizacija, kainavusia milijonų žmonių gyvybes. Pirmojo penkmečio tikslas buvo beatodairiškai forsuoti sunkiosios pramonės plėtrą, atsilikusią Rusiją paversti Vakarams lygiaverte valstybe. Žudikiški partinio aparato ir armijos veiksmai, pasireiškę gėdingais procesais, Sovietų Sąjungoje nenurimo net ketvirtajame dešimtmetyje.

Šie išoriniai ir vidiniai veiksniai lėmė, kad reikėjo užtikrinti vienintelės socialistinės valstybės tolesnį egzistavimą; tai taip pat reiškia, jog siekiant šio tikslo daugiau įmanomos buvo defenzyvinės nei ofenzyvinės formos. Iš tiesų Sovietų Sąjungos užsienio politiką iki 1938–1939 m. ir reikėtų interpretuoti būtent tokiu aspektu. Dėl vokiečių reakcijos į Versalio sutartį prasidėjusi konfrontacija tarp kapitalistinių valstybių suteikė Sovietų Sąjungai pirmąją galimybę užkirsti kelią vieningo fronto susidarymui. Geri Vėimaro Respublikos santykiai su Rusija buvo ypač grindžiami ir antilenkiškomis nuostatomis, t. y. Lenkijos egzistavimas abiem valstybėms buvo didžiulė kliūtis. Nepaisant slapto karinio bendradarbiavimo ir radikalių pareiškimų, tarp Vokietijos ir Rusijos nebuvo detalesnių bendradarbiavimo planų ir kooperavimosi. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjunga nustojo išskirtinai domėtis Vokietija ir naujo kelio seniems tikslams ieškojo kolektyvinio saugumo politikoje. Priežastimi, dėl kurios išsiplėtė veiksmų laukas, be abejonės, reikėtų laikyti tą faktą, kad šiuo laikotarpiu susilpnėjo Versalio frontas (kaip pavyzdį galima nurodyti Gustavo Stresemanno politiką ir Lokarno sutartį). Kolektyvinis saugumas visų pirma reiškė, kad Sovietų Sąjunga sudarė nepuolimo sutartis su savo vakarų kaimynais ir vadinamosios mažosios Antantės globėja Prancūzija. 1935 m. gegužės mėnesį Maskva su Paryžiumi sudarė savitarpio pagalbos paktą, kuris tačiau dėl abiejų pusių neigiamo nusistatymo niekada netapo realybe. Tokia politika nereikė

visiško atsitraukimo nuo Vokietijos, todėl visai tikėtina, kad dabar Sovietų Sąjunga siekė tik iš visų pusių apsisaugoti. Nieko nekeitė ir tai, kad 1933 m. sausio 30 d. Hitleris atėjo į valdžią. Tik po to, kai 1934 m. sausį Hitleris pasirašė nepuolimo sutartį su Lenkija ir tais pačiais metais nutrūko vokiečių–sovietų karinis bendradarbiavimas, Maskvos nuomone, vokiečiai kaip partneriai neteko reikšmės.

Tačiau Sovietų Sąjungą domino ne vien situacija prie jos sienų su kitomis Europos valstybėmis. Dar grėsmingesnė padėtis susiklostė Rytų Azijoje. Japonija, 1931 m. užimdama Mandžiūriją, davė pradžią aneksijoms. Nuo 1937 m. imperija kariavo su Kinija, o prieš metus buvo sudarytas antikominerno paktas tarp diktatoriaus Europoje Hitlerio ir agresoriaus Azijoje. Nors šio pakto esmę sudarė bendri pareiškimai, jis buvo vienareikšmiškai nukreiptas prieš Sovietų Sąjungą. Tik prasidėjus Antrajam pasauliniam karui Japonijos vadovybė prioritetą suteikė ekspansijai į pietus; prieš tai ją domino Sibiras. Kad grėsmė Sovietų Sąjungos sritims Azijoje buvo reali, rodo ir dažni ginkluoti susirėmimai tarp rusų ir japonų dalinių ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. 1939 m. vasarą (gana svarbus aspektas mūsų temai) kilo vadinamasis Nomohano konfliktas. Už šio nekalto apibūdinimo slypi karinė konfrontacija, kurioje dalyvavo dešimtys tūkstančių karių, sunkioji artilerija ir tankai. Šios kovos, kurias, beje, Raudonoji armija laimėjo, dar labiau paveikė Stalino išskaičiavimus. Nors panašaus realaus pavojaus Europoje Sovietų Sąjungai, atrodo, nekilo, dėl Sudetų krizės ir ypač dėl jos sprendimo būdų situacija komplikavosi ir čia.

NUO MIUNCHENO IKI BRITŲ GARANTIJŲ LENKIJAI

Miuncheno sutartis tapo ypač svarbi būsimiems įvykiams. Nors Sovietų Sąjunga

kilus Sudetų krizei pati pasiūlė sušaukti didžiųjų valstybių konferenciją, ji nebuvo pakviesta į demokratinių valstybių vadovų susitikimą su diktatoriais Hitleriu ir Mussolini'u. Labai galimas daiktas, kad šiuos faktus ir Vakarų valstybių susilaikymą nuo konfrontacijos Rusija įvertino kaip ypač pavojingus įvykius. Net jei iki šiol neturime šaltinių, kurie patvirtintų tokią nuostatą, Stalino samprotavimus galima pakankamai gerai atskleisti. Kolektyvinio saugumo politika, kurią vykdė sovietų užsienio reikalų ministras Maksimas Litvinovas, patyrė mirtiną smūgį. Į kooperavimąsi su Vakarais besiorientuojanti politika, siekiant sulaukyti Hitlerį, neteko pagrindo. Negana to, Sovietų Sąjungos nepakvietimas į Miuncheną reiškė, kad ši komunistinė šalis tapo izoliuota. Tokiomis aplinkybėmis galimybė vienai susidurti su Hitlerio Vokietija, atrodo, nebuvo grynas prasimanymas. Ar Vakarai, atidavę Prahą vokiečių diktatoriui, įsipareigos dėl valstybės, kuri propagavo pasaulinę revoliuciją, visą laiką skelbė deklaracijas apie ideologinį antagonizmą ir kuri savo kruvinais susidorojimais diskreditavo save užsienyje? Mano tvirtu įsitikinimu, Sovietų Sąjungos užsienio politikos padėtis dabar buvo ypač sunki. Svarbiausia problema buvo ta, kad jos nesaugumas atrodė galįs tapti realybe. Stalinas neturėjo jokių galimybių pakeisti įvykių eigos: nei jis galėjo daryti spaudimo Vakarams, nei susitarti su Hitleriu. Jis pats neturėjo ką pasiūlyti. Tokia neapibrėžta padėtis išliko iki 1939 m. kovo 31 d., kai britų premjeras Neville'as Chamberlainas paskelbė vienašales Britanijos garantijas Lenkijos suverenitetui. Kartu Londonas ne tik vėl įtraukė Staliną į žaidimą, tačiau suteikė jam ir galimybę tuo pat metu siekti daugelio kelių. Vienas iš jų 1939 m. rugpjūčio 23 d. tapo realybe.

Kad geriau suprastume, kokią įtaką britų garantijos turėjo Hitlerio–Stalino pakto atsiradimui, turime vėl prisiminti reichą. Hit-

leris po Miuncheno konferencijos slėpė savo tolesnius planus. Po Prahos antpuolio, t. y. likusių Čekoslovakijos dalių užgrobi-mo, buvo pradėti intensyvūs diplomatiniai kontaktai su Varšuva. Vokiečių pusės inten-cijos patvirtina, kad Rusijos būgštavimai ne-buvo be pagrindo: Lenkijai mažiau ar dau-giau atvirai buvo siūloma imtis bendrų žygių prieš Sovietų Sąjungą. Tik kai ši šalis nesu-tiko tapti jaunesniu vokiečių agresijos partneriu, Hitleris, siekdamas išprovokuoti konfliktą, kaip įrankiu pasinaudojo Danci-go koridoriaus klausimu. 1939 m. balandžio pradžioje fiureris pasirašė nurodymą ver-machtui kodiniu pavadinimu *Fall Weiss* reng-tis Lenkijos puolimui. Pasirengimas turėjo būti baigtas rugsėjo 1 d. Kadangi Lenkija atsisakė partnerystės, Hitlerio nuomone, ne-liko kito kelio, tik šią šalį sunaikinti. Anot vokiečių diktatoriaus, kalbėjusio vadovų su-sirinkime 1939 m. gegužės mėnesį, „Danci-gas nėra tas objektas, kuris mums rūpėtų; mūsų tikslas – apgyvendinta erdvė (*Lebens-raum*) Rytuose“⁶. Tačiau tam pirmiausia reikėjo bendros sienos su savo auka, tai yra su Sovietų Sąjunga, o tam trukdė Lenkijos egzistavimas.

Taigi karas su Lenkija 1939 m. rudenį bu-vo tarsi užprogramuotas, tačiau Hitlerio apskaičiavimuose būta įvairių neaiškumų, kurie nepriklausė nuo jo paties. Pirmiausia tai buvo susiję su Didžiąja Britanija. Iš naujausių tyrimų šiandien žinome, kad pri-sitaikymo politika nesibaigė Čekoslovakijos užgrobimu 1939 m. kovo 15 d. Garsioji premjero N. Chamberlaino kalba Birmingame, kai jis paskelbė ryžtingai reaguosiantį į ki-tus Vokietijos agresijos aktus, buvo skirta vi-daus opozicijai, bet ne Vokietijos vyriausy-bei. Susiklosčius sunkiai prognozuojamai si-tuacijai tiek šalies viduje, tiek užsienio poli-tikoje, 1939 m. kovo 15 d. Anglija neišlaikė.

Kai tik Anglijoje pasklido gandai, jog ki-ta Hitlerio agresijos auka būsianti Rumuni-ja, britų Užsienio reikalų ministerija ketino

suteikti garantijas ir šiai Rytų Europos vals-tybei. Nors greitai išaiškėjo, kad tokie gan-dai yra nepagrįsti, tačiau tai buvo pirmas kartas, kai britų vyriausybė savo žvilgsnį nukreipė į Rytų Europą. Netrukus po to pa-sklidus žinioms apie grėsmę Lenkijai, 1939 m. kovo 31 d. N. Chamberlainas Žemuosiuose rūmuose paskelbė garsiąją britų garantiją Lenkijos suverenitetui. Šiame vienašališkame pareiškime slėpėjo katas-trofiškų dalykų: kaip buvo galima užtikrinti nepriklausomos Lenkijos egzistavimą, jei su ja nebuvo sudaręs savitarpio pagalbos sutar-ties bent vienas iš Lenkijos galingųjų kaimynų? Trumpai tariant: be Maskvos pa-ramos N. Chamberlaino veiksmai buvo ri-zikingas manevras, įpareigojantis Angliją, neturint kuo įbauginti Hitlerį. Dėl ką tik ap-tartos pavojingos Sovietų Sąjungai izoliaci-jos, susiklosčiusios po Miuncheno sutarties sudarymo, Stalinui nebūtų likę nieko kito, kaip tik prisidėti prie garantijų, jei toks britų klausimas būtų pasiekęs Maskvą. Tačiau kar-tu Stalinas įgijo kitą veiksmų laisvę, t. y. galėjo tapti „Europos likimo teisėju“⁷. Jis suvokė tokią galimybę ir netgi aktyviai siekė, kad Anglija suteiktų vienašališkas garanti-jas; tai įrodo vienas iš esminių įvykių išvakarėse prieš 1939 m. kovo 31 d. posėdį Žemuosiuose rūmuose.

Tos dienos popietę britų užsienio reikalų ministras lordas E. Halifaxas priėmė sovietų pasiuntinį Ivaną Maiskį ir supažindino jį su N. Chamberlaino ketinimais. Jis taip pat paklausė, ką Sovietų Sąjunga mananti apie garantijas ir ar premjeras (N. Chamberlainas) popietiniame parlamento posėdyje galėtų pareikšti, kad Rusija palaiko tokią britų politiką. Nors diplomatai ir anglų spau-da jau keletą dienų laukė tokio žingsnio, I. Maiskis teisinosi pirma turįs gauti nurody-mą iš Maskvos. Kadangi taiki sovietų politi-ka lyg niekam ir nekėlė abejonių, N. Cham-berlainas pareiškė, kad rusai žada paramą. Kitą dieną TASS'as paneigė šį pareiškimą

ir pabrėžė, jog sovietų politikai neturi jokių įsipareigojimų.

Šiuos įvykius pirmą kartą aptaręs ir interpretavęs mano mokytojas Karlas Heinzas Ruffmannas⁸ neabejodamas teigia: 1) Stalinas puikiai suvokė tas galimybes, kurias jam suteikė vienašališkos britų garantijos; 2) I. Maiskio elgesys rodo, kad Rusijai niekas taip nerūpėjo, kaip britų įsipareigojimai Lenkijai, prie kurių ji pati neturėtų prisidėti; 3) taigi Stalinas įgijo nenuginčijamą argumentą, galiausiai jam leidusį tapti derybų su Hitleriu partneriu; 4) nepaisant to, ir toliau išliko galimybė prisidėti prie Vakarų valstybių; 5) Sovietų Sąjungos saugumui bet kuriuo atveju nebuvo skirtumo, su koku partneriu sudaryti sąjungą.

Kitais žodžiais tariant, sovietų politika dabar turėjo dvi alternatyvas. Prie ko dėsis SSRS, priklausė nuo kitų, ypač nuo Hitlerio.

PAKTAS

Nesunku suprasti, kokio partnerio Stalinas pageidavo deryboms – Hitlerio. Nesigilinant į diplomatinis veiksmus galima konstatuoti, kad Stalinas nuo 1938 m. rudens (t. y. nuo Miuncheno sutarties) kalbėdamas apie ekonominius klausimus siekė platesnių derybų su reichu. Garsiąją kalbą, pasakytą 1939 m. kovo 10 d., jis baigė tokiais žodžiais: „Reikia toliau valdyti atsargiai ir nesuteikti galimybės karo provokatoriams, kurie yra įpratę kaštonus iš ugnies traukti kitų rankomis, įvelti mūsų šalį į konfliktą...“⁹ Nors vėliau Stalinas ir Viačeslavas Molotovas šią kalbą (dėl cituoto sakinio pavadintą „kaštonine kalba“) apibūdino kaip pasiūlymą Vokietijai derėtis (neabejotinai taip ir buvo), mes turime suprasti, kad kovo 10 d. Stalinas dar nebuvo Hitlerio derybų partneris. Po britų garantijų kilo įvairių įtarimų, paaiškinančių Rusijos intencijas. Svarbiausia jų tik-

riausiai buvo užsienio reikalų ministro M. Litvinovo, kovotojo dėl kolektyvinio saugumo, atleidimas (norėdama apjuodinti nacių propaganda jį vadino „žydu Finkelšteinu“) ir V. Molotovo atėjimas į šį postą. Jo pasiūlymas dėl ekonominių derybų, kurį jis pateikė vos užėmęs postą, turėjo abiem valstybėms pirmiausia sukurti politinę bazę. Tai formavo naujas išeities galimybes.

Kartu Maskva, nenutraukdama ryšių su Vakaraais, dar labiau apsaugojo savo pozicijas. Tuo tarpu Anglijoje opozicija atkakliai reikalavo į Lenkijai suteiktas garantijas įtraukti ir Sovietų Sąjungą, todėl N. Chamberlainas norom nenorom pradėjo derybas su Stalinu. Pokalbių metu išryškėjo nauja rusų savimonė: buvo reikalaujama teisės į intervenciją tarp Rytų Europos valstybių, netgi „netiesioginės agresijos“ atveju, bei veiksmingos karinės konvencijos sudarymo. Visa tai dar kartą rodo, kad dėl anglų suteiktų garantijų Sovietų Sąjungos padėtis iš esmės pasikeitė. Net jei Vakarų valstybės būtų nusiuntusios į Maskvą ne tokio žemo lygio delegaciją (dėl to joms dažnai priekaištaujama), vargu joms būtų pavykę sudaryti sutartį su Stalinu, kadangi derybos su Anglija ir Prancūzija Sovietų Sąjungai buvo tik priedanga: laukta Hitlerio, ir jo nereikėjo per ilgai prašyti.

Britų suteiktos garantijos vokiečių diktatoriui buvo skaudus smūgis; dabar jis turėjo atsižvelgti į tai, kad jo žygis į Rytus, tai yra įsiveržimas į Lenkiją, galėtų įtraukti Vokietiją į karą su Vakarų valstybėmis. Kartu ir minimalistinis planas – bent jau ne prieš Angliją – pakibo ore. Atsisakymas nuo Lenkijos užpuolimo jam, įpykusiam jau vien dėl to, kad Sudetų krizė Miunchene buvo sureguliuota taikiu būdu, nesuteikė jokios alternatyvos. Likus kelioms dienoms iki 1939 m. rugsėjo 1-osios Hitleris būgštavo, kad „kokia nors kiaulė pasiūlys tarpininkauti“, o tai galėjo sukliudyti sunaikinti Lenkiją. Nors Vokietijos vyriausybė būtinai norėjo karo, vis

dėlto ji nedaug iš ko turėjo rinktis. Kadangi buvo aišku, kaip Vakarų valstybės elgsis Lenkijos užpuolimo atveju, Hitleris vien dėl gresiančios sovietų paramos Lenkijai ir Vakarams kreipėsi į Maskvą. Jakobas Burckhardtas, Tautų Sąjungos komisaras Dancige, perpasakojo tą vėlyvos 1939 m. vasaros dieną Hitlerio paskelbtą, gerai jo ketinimus atspindintį pareiškimą: „Viskas, ko aš imuosi, yra nukreipta prieš Rusiją, bet jei Vakariai yra per kvaili ir akli, kad tai suprastų, aš būsiu priverstas susitarti su rusais, sumušti Vakarus ir tuomet po jų pralaimėjimo surinkęs visas jėgas vėl atsigręžti prieš Sovietų Sąjungą“¹⁰. Hitleris, jo paties žodžiais tariant, sudarė paktą „su šėtonu, norėdamas išvaryti velnią“¹¹.

Iš tikrųjų jis buvo patekęs į tokią padėtį, kuri nesuteikė kitų galimybių. Griežtu nusištatymu Lenkijos atžvilgiu 1939 m. jis pats įvarė save į kampą. Hitlerį erzino nuolat pasiekiantys pranešimai, kad Anglija ir Prancūzija Lenkijos užpuolimą traktuos kaip priežastį karui. Taigi nebeliko nieko kito, kaip imtis jam pačiam nemalonaus sprendimo: užkirsti kelią Sovietų Sąjungai įstoti į Vokietijai gresiančią galimą koaliciją. Tai padaryti reikėjo vien strateginiais sumetimais. Jei tai padėtų sulaukyti Vakarų valstybes nuo įsikišimo, tai, Hitlerio nuomone, būtų pasiekta geriausia.

Matyti, kad taip dažnai diskutuotas klausimas, ar Hitleris manė šiuo paktu su Stalinu atsiskaitysiąs dėl Lenkijos, ar fiureris klydo galvodamas, kad dėl sovietinio užnugario Vokietijai Vakarų valstybės nereaguos ar reaguos tik diplomatiškai, tėra tariama problema. Hitleriui Stalino pagalbos reikėjo pirmiausia dėl karinių aplinkybių. Antrąjį pasaulinį karą jis pradėjo ne dėl klaidingų apskaičiavimų, o dėl to, kad jis pats siekė ir norėjo konflikto net su demokratiškomis Vakarų šalimis, jeigu jos išdrįstų pastoti kelią jam pradėjus žygį į Rytus. Hitleris apskaičiavo, jog labiausiai tikėtinas operacijos *Fall*

Weiss padarinys yra rizika sulaukti, kad Anglija ir Prancūzija paskelbs karą.

Vokiečiai gana vėlai atkreipė dėmesį į tai, į ką sovietai rodė pirštu (o tai tik patvirtina, kaip sunku buvo Hitleriui žengti šį žingsnį!). Tačiau paskui vokiečių diplomatija veikė labai greitai, o tai neišvengiamai buvo susiję su planuojamu Lenkijos užpuolimu. Šią aplinkybę Hitleris nurodė ir savo telegramoje Stalinui, pageidaudamas, kad jo užsienio reikalų ministras J. von Ribbentropas būtų priimtas vėliausiai rugpjūčio 23 d., o ne rugpjūčio 26 ar 27 d., kaip buvo siūlyta. Pasak jo, „įtampa tarp Lenkijos ir Vokietijos [...] pasidarė nepakenčiama“ ir „dėl reicho interesų dabar reikia imtis visų priemonių“¹². Jei Stalinas ir galėjo turėti abejonių dėl Hitlerio ketinimų, tai šie pareiškimai ir skuba visiškai atskleidė Vokietijos planus: taika Europoje dabar buvo skaičiuojama tik valandomis. Vokiečių–sovietų nepuolimo paktu Stalinas uždegė žalią šviesą ir Europa antrąkart per šį šimtmetį įžengė į tamsą.

Paskelbtą Hitlerio–Stalino pakto dalį sudaro septyni punktai¹³. Abi valstybės susitarė nesiimti priešiškų veiksmų viena prieš kitą, konsultuotis abiem šalims aktualiais klausimais, neprisidėti prie pakto, kuris būtų nukreiptas prieš kurią nors iš jų, kilusius konfliktus spręsti derybomis. Esminė pastraipa, tapusi mirties nuosprendžiu Lenkijai, skambėjo taip: „Tuo atveju, kai viena iš susitariančiųjų šalių taptų trečios valstybės karo veiksmų objektu, kita susitariančioji šalis nesuteiks tai trečiajai šaliai jokios paramos“. Nesunku pastebėti lemiamą šios formuluotės skirtumą nuo kitų neutraliteto paktų, sudarytų trečiajame–ketvirtajame dešimtmečiais: Sovietų Sąjunga garantuoja savo neutralumą ne tik tuo atveju, jei būtų užpulta Vokietija, tačiau ir Vokietijos agresijos atveju. Priešingai negu tuo metu galiojusi Tautų teisė, susitarimas įsigaliojo iškart po jo pasirašymo, o ne po ratifikavimo; tai dar kartą rodo, kad Hitleris skubėjo.

Slaptojo protokolo ciniška kalba nuo šių dienų skaitytojo neturi būti nuslėpta; viena jo formuluotė „dėl teritorinės-politinės tvarkos pakeitimo“, kaip ir suverenios Lenkijos atveju, kurios „likimas spręsis artimiausių politinių įvykių metu“, iš esmės reiškė brutalų kaimyninių valstybių nukariavimą. Šiuo protokolu buvo susitarta dėl įtakos zonų atskyrimo. Baltijos valstybės¹⁴ ir Suomija buvo pripažintos sovietų įtakos sfera. Lenkiją Stalinas ir Hitleris pasidalijo tarpusavyje, sieną nubrėždami palei Narvos, Vyslos ir Sano upes. Dėl Pietų Europos nebuvo numatyta jokių potvarkių, jei nekreipsime dėmesio į tai, kad Rusija domėjosi Besarabija, o Vokietija pareiškė esanti nesuinteresuota šia Europos dalimi.

Nesunku suprasti Stalino motyvus. Jam buvo aišku, kad Vokietijai užpuolus Lenkiją kils karas su Vakarais. Dėl to jam pavyko šis nepaprastas manevras. Hitlerio gigantomaniškas karinis Europos žemėlapiu pertvarkymas prasidėjo priešinga kryptimi: vokiečių daliniai stojo į kovą su Anglija, bet ne su Sovietų Sąjunga. Tai, kad Stalinas tokiu būdu grynai pagal Lenino ideologiją supjudė kapitalistines valstybes, kaip ideologinis komponentas vaidino tik antraeilį vaidmenį. Svarbiau buvo kita, kas ir sudarė nepuolimo pakto esmę: Sovietų Sąjunga nebuvo įpainiota į karinį konfliktą, neutralumas jai ne tik leido įveikti jos pačios izoliaciją, atsiradusią po Miuncheno sutarties, bei garantavo saugumą, bet ir įgalino Staliną tarsi Hitlerio ir jo pradėtos konfrontacijos su Vakarais šešėlyje susirinkti turtingą teritorinį grobį. Be to, tokia politika sumažino įtampą prie Azijos sienos ir labai nuvylė Japoniją. Po 1939 m. rugpjūčio pakto sovietų užsienio politikos kryptis gerokai pasikeitė. Vietoj gynybinės pusiausvyros politikos buvo laikomasi permainingos politikos, kurios tikslas – ekspansija ir puolimas¹⁵. Sovietų saugumo siekis dabar pavirto agresija; naujasis *motto* skelbė: saugumas per ekspansiją.

PADARINIAI

Hitleris pradėjo Antrąjį pasaulinį karą, jo bendrininkas buvo Stalinas. Toks buvo greitas pakto padarinys. Tačiau vienu aspektu šią mintį reikėtų išplėsti. Stalino bendradarbiavimas jokių būdu neatleidžia Vokietijos diktatoriaus nuo kaltės. Jis ir jo politika, nuo pat pradžių orientuota į užkariavimą, esant konkrečiai istorinei situacijai leido Stalinui perimti teisėjo vaidmenį. Dėl to Stalino elgesys neatperka vokiečių vyriausybės kaltės; jo politika pašalino tik paskutinę galimą kliūtį Antrojo pasaulinio karo pradžiai. Prie to nemažai prisidėjo ir britų garantijų sudaryta veikimo laisvė Sovietų Sąjungai.

Rytų Europos valstybėms, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kaimynėms, paktas reiškė katastrofą. Stalinas laikėsi slaptojo protokolo papildymuose išsiderėtų interesų. Rugsėjo 17 d. Raudonoji armija įžengė į Rytų Lenkiją. Nors vokiečiai ir spaudė, Stalinas neskubėjo: prieš pradėdamas puolimą jis palaukė, kol Vakarai paskelbs karą ir lenkai patirs karinį pralaimėjimą. Suomijoje 1939–1940 m. žiemą sovietai įsivėlė į ginkluotą konfliktą, kuris dėl jo eigos (Raudonoji armija pasiekė tik nežymių teritorinių laimėjimų) šiai šaliai leido išsaugoti savarankiškumą. Tuo tarpu negalinčios apsiginti Baltijos valstybės neturėjo jokių šansų: spaudžiamos Sovietų Sąjungos jos iš pradžių turėjo sutikti su karinių bazių įsikūrimu, kad vėliau „savo pačių noru“ įsijungtų į SSRS. Rumunija buvo priversta atiduoti Besarabiją ir Šiaurės Bukoviną. Maskvos neutralumas apsimokėjo tikrąja to žodžio prasme.

Neturinčiai jokių moralinių skrupulų politikai ši ką tik aptarta sovietų ekspansija galėtų būti pavadinta „sėkme“. Tačiau mes neturime leisti suklaudinami. Paktas Stalinui davė vien neigiamus rezultatus, nes 1939 m. rugpjūtis tiesiogiai susijęs su kita istorine data: 1941 m. birželio 22 d. Hitlerio Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą. Po

vokiečių užpuolimo Stalinas dėl 1939 m. pakto teisinosi, kad tai buvusi vienintelė galimybė užkirsti kelią vokiečių agresijai ir duoti laiko Sovietų Sąjungai pasirengti neišvengiamam susidūrimui. Tačiau faktai liudija prieš šį tariamą norą atsikvėpti, kurio Stalinas esą siekė. Nors Hitleris 1939 m. vasarą kariniu atžvilgiu nebuvo pasirengęs pulti Sovietų Sąjungos, 1941 m. Raudonoji armija susidūrė su priešu, turinčiu visos Europos išteklius ir po vadinamosios pergalės Vakaruose pasiekusiu savo karinės galios zenitą. Tuo tarpu Sovietų Sąjunga po Prancūzijos pralaimėjimo ir Didžiosios Britanijos išstūmimo iš kontinento neturėjo sąjungininkų, t. y. ji turėjo priešintis vokiečių antpuoliui viena ir iš pradžių būdama izoliuota. Žinoma, Stalinas manė, kad jei Hitleris užpuls, Vakarai iškart taps jo sąjungininkais, tačiau Anglijos, o vėliau ir Amerikos pagalba tapo pastebima tik vokiečiams pralaimėjus prie Stalingrado. Dėl to pradinės pozicijos buvo gerokai blogesnės nei 1939 m. „Atokvėpis“ privertė rusų ir kitas tautas įsivelti į žiauriausią karą, kovą dėl egzistencijos tikrąja to žodžio prasme.

Taigi Stalino apskaičiavimai įvairiais aspektais pasirodė esą klaidingi. Greitas Vakarų nuslopinimas neleido išpliekti ilgalaikiam kapitalistinių valstybių konfliktui, kurį Maskva, be abejonės, pranašavo. Nors Anglija ir neatsisakė tolesnės kovos, tačiau buvo galima nuspėti, kad britai nepajėgs greitai grįžti į kontinentą. Stalino pareiškimas 1940 m. britų ypatingajam pasiuntiniui serui Staffordui Crippsui, kad jis nemano, jog Vokietija galinti laimėti karą dėl britų pranašumo jūroje bei ekonomikos srityje ir numatomo JAV įsitraukimo į karą, atitiko realybę. Šis pareiškimas padeda mums geriau suprasti galbūt lemtingiausią klaidingą Stalino išvadą: Hitleriui jis priskyrė savo racionalumą.

Tačiau Hitleris – to neturėtume pamiršti – nuo pat pradžių paktą suprato kaip laikiną

ir aplinkybių padiktuotą būtinybę. Paskutinis įkaltis, patvirtinantis tokią laikyseną, buvo jo pasirengimas už sovietų neutralumą rusams pripažinti visą Pietų Europą, įskaitant ir Stambulą. Tam J. von Ribbentropui buvo duoti įgaliojimai. Bet kadangi iš sovietų pusės nebuvo jokių puolimų, apie šias sritis sutartyje nebuvo užsiminta; veikiausiai dėl to, kad nei Stalinas, nei V. Molotovas neįsivaizdavo, ką jie dar gali laimėti iš Hitlerio. Niekas geriau neatskleidžia slaptų Hitlerio minčių, kaip čia aptartos aplinkybės. Tokios nuolaidos siūlomos tik tada, kai manoma, jog sandėris yra laikinas.

Stalinas pats padėjo Hitleriui siekti tolesnių planų, išdėstytų veikale „Mein Kampf“. „Jei Barbarosa [kodinis antpuolio prieš SSRS pavadinimas. – J. T.] pakils, pasaulis sulaukys kvėpavimo“, – pareiškė Hitleris 1941 m. vasaros pradžioje¹⁶. Tikrąjį karą Hitleris pradėjo 1941 m. birželio 22 d.; tai buvo „baisiausias užkariavimų, pavergimų ir naikinimų karas, kokį tik žino naujųjų laikų istorija“¹⁷.

Antrojo pasaulinio karo istorijoje Sovietų Sąjungai dukart teko svarbiausias vaidmuo: pirmąkart, kai ji, sudarydama paktą, leido vokiečių diktatoriui pradėti karą, antrąkart, kai tapo tiesioginiu Hitlerio agresijos tikslu. Hitleriui apsisprendus pradėti Barbarosos operaciją ir žlugus žaibiškam karui, karo eiga priartėjo prie lemiamos ribos. Beje, 1941 m. birželio 22 d. antpuolis prieš SSRS rimtoje mokslinėje diskusijoje niekad nebuvo suprantamas kaip reakcija į artėjantį Raudonosios armijos puolimą. Šis teiginys, ilgai gyvavusi Goebbelso melaginga propaganda neturi jokio pagrindo. Karinės strategijos atžvilgiu antpuolis buvo bereikšmis, net jei Hitleris, norėdamas nuslėpti savo tikruosius motyvus, ir kalbėjo vokiečių generolams apie sovietų grėsmę. Tariamoji motyvacija, kad tuo buvo siekiama sunaikinti anglų sąjungininką sausumoje, norint britus padaryti taikingesnius, taip pat neturi logi-

kos. Barbarosos operacija leido šiai pavojaus ištiktai salai tik atsikvėpti.

Reikėtų pabrėžti Hitlerio–Stalino pakto reikšmės reliatyvumą vienu atžvilgiu. Jo reikšmė 1939 m. karo pradžiai neturėtų vesti prie klaidingos išvados, kad Antrojo pasaulinio karo eigą nulėmė rugpjūčio 23 d. sudarytas paktas. Diktatorių sąmokslas tik galutinai atvėrė kelią pirmajai susidūrimo fazei, kai buvo apsiribota vien Europos žemynu. Pagal Hitlerio programą ir padėties vertinimus susidūrimas turėjo virsti pasauliniu karu tik pasiekus pergalę Vakaruose. Mes žinome, jog vokiečių vadovybė, ypač pats diktatorius, laukė, kad JAV anksčiau ar vėliau įsitrauks į karą. Taigi jau karas Europoje Hitleriui buvo geopolitinis, ir tai lėmė visus karinių veiksmų terminus. Hitlerio tikslas, t. y. Sovietų Sąjungos sunaikinimas, turėjo būti pasiektas kuo greičiau. Tokiomis aplinkybėmis aiškėja, kodėl *vermachtas* 1941 m. stojo prieš Raudonąją armiją, nors Anglija nebuvo nugalėta. Tų pačių metų gruodžio mėnesį vokiečiai paskelbė karą JAV. Šis politinis Hitlerio sprendimas galutinai atvėrė kelią globaliniam konfliktui ir nulėmė visišką Vokietijos reicho pralaimėjimą. Čia 1939 m. rugpjūčio paktas jau neatliko jokio vaidmens. Tačiau jis buvo reikšmingas Sovietų Sąjungos sąjungininke staiga tapusiai Anglijai (ir vėliau JAV). Jau 1941 m. gruodį, kai vokiečių daliniai prasibrovė pavojingai arti prie Maskvos, Stalinas, kalbėdamas su anglų užsienio reikalų ministru Anthony Edenu, leido suprasti, kad

jis neketina atsisakyti sričių, kurias tuo paktu okupavo. Ši problema (beje, britai vis dar pasisakė už Lenkijos suverenitetą) turėjo įtakos aljantų konferencijoms iki pat susitikimo Potsdame ir lėmė pokarį Europoje bei šaltojo karo kilimą. Garsusis Lenkijos nustumimas į Vakarus ir Baltijos valstybių priklausomybė Sovietų Sąjungai, kaip reikalavo Stalinas, buvo jo sandėrio su Hitleriu rezultatas. Taigi dėl Hitlerio–Stalino pakto atsirado naujas Europos žemėlapis, išsilaikęs iki 1989–1991 m. Šis paktas turi poveikį dar ir šiomis dienomis.

IŠVADOS

Praėjus pusei amžiaus po pasirašymo, paktas dar kartą įgijo didelę istorinę reikšmę. Kadangi Sovietų Sąjungoje slaptąjį protokolą gaubė mirtina tyla, Baltijos valstybių laisvės siekiai tiesiogiai ir neišvengiamai buvo susiję su politiniu-istoriniu Hitlerio–Stalino pakto išsiaiškinimu. Paktas tapo Stalino Sovietų Sąjungos įvykdytos Baltijos valstybių aneksijos simboliu.

Minint 1939 m. rugpjūčio 23 d. penkiasdešimtmetį, istorija tapęs politinis sprogimas pavirto išpūdingu įvykiu: daugiau kaip 600 kilometrų ilgio susikibusių rankomis žmonių grandinė, sujungusi Estiją, Latviją ir Lietuvą, įrodė praeities aktualumą. Praslinkus pusei amžiaus nuo tos dienos, kai Stalinas Hitlerio garbei pakėlė taure, praeitis pagaliau pasivijo dabartį.

Nuorodos

¹ Prancšimas parengtas remiantis straipsniu: Joachim Tauber, „Der Hitler-Stalin-Pakt als historisches und aktuelles Problem“, *Nordost-Archiv* 100, 1990, S. 197 ff.

² Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Jubiläumsausgabe, München, 1939, S. 651.

³ Ibid., S. 650–651.

⁴ „Hitlers politisches Testament“, *Die Bormann-Diktate vom Februar und April 1945*, 1981, S. 46.

⁵ Žr.: Andreas Hillgruber, „England in Hitler's außenpolitischer Konzeption“, *Historische Zeitschrift* 218/1974, S. 65.

⁶ Citata iš: Hermann Graml, *Europas Weg in den Krieg. Hitler und die Mächte 1939*, München, 1990, S. 198.

⁷ Karl-Heinz Ruffmann, „Die Sowjetunion und die weltpolitische Lage 1936–1939“, Oswald Hauser, *Weltpolitik 1933–1939*, Frankfurt/ M., 1973, S. 198.

⁸ Plg.: ibid., S. 197–198.

⁹ Citata iš: J. W. Brügel, *Stalin und Hitler*, Wien, 1973, Nr. 9, S. 41–42.

¹⁰ J. Carl Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937–1939*, München, 1962, S. 272.

¹¹ Gerd R. Ueberschär, *Hitlers Entschluß zum „Lebensraum“ – Krieg im Osten*; Gerd R. Ueberschär ir Wolfram Wette, *„Unternehmen Barbarossa“ – Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941*, Paderborn, 1984, S. 91.

¹² Walther Hofer, *Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges – Darstellung und Dokumente*, Düsseldorf, 1984, Vol. 2, S. 93.

¹³ Pakto tekstas išspausdintas: Helmut König, „Das deutsch-sowjetische Vertragswerk von 1939 und sei-

ne Geheimen Zusatzprotokolle“, *Osteuropa* 39/1989, S. 413 ff.

¹⁴ Slaptajame 1939 m. rugpjūčio mėn. protokole Lietuva iš pradžių buvo apibūdinta kaip priklausanti Vokietijos „interesų sferai“. Po Lenkijos sutriuškavimo pagal Vokietijos ir SSRS draugystės ir sienos sutartį, pasirašytą 1939 m., Baltijos šalys slaptajame protokole buvo priskirtos Sovietų Sąjungai.

¹⁵ K.-H. Ruffmann, op. cit., S. 198.

¹⁶ Joachim C. Fest, *Hitler – Eine Biographie*, Frankfurt/M., 1973, S. 882.

¹⁷ Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, München, 1984, Vol. 2, S. 436.

LITERATŪROS APŽVALGA

Be pastabose nurodytos literatūros, šia tema yra dar labai daug darbų. Pateikti duomenys apima tik keletą publikacijų.

Geriausią interpretaciją apie Hitlerio ideologiją pateikia Eberhard Jäckel: *Hitlers Weltanschauung*. Stuttgart, 1981 (antrasis leidimas). Novatoriškai apie Hitlerio karinius ir politinius sprendimus iki JAV įstojimo į karą rašė Andreas Hillgruber: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941*. München, 1982 (antrasis leidimas). 1989 m. miręs istorikas savo knygoje (pirmą kartą išleista 1965 m.) pateikė naujus Antrojo pasaulinio karo tyrimų rezultatus. Toje knygoje jis įrodė, kad vokiečių diktatorius siekė ilgai brandintų planų ir kad ne be tikslo ar plano sukurstė karą Europoje. Tam pačiam autoriui priklauso pagrindu kitiems laikytinas veikalas, t. y. tiksliai apybraiža apie 1939–1945 m. įvykius: Andreas Hillgruber: *Der 2. Weltkrieg – Kriegsziele und Strategien der Großen Mächte*. Stuttgart, 1982.

Kalbant apie Sovietų Sąjungos ir Vokietijos santykius, pirmiausia paminėtinas Bianca Pietrow: *Stalinismus-Sicherheit-Offensive*. Knygoje „Dritte Reich“, išleistoje 1983 m., Mel-

sungen supažindina su sovietų užsienio politikos samprata 1933–1941 m. Palyginimui apie Antrojo pasaulinio karo priešistorę ir kare dalyvavusių didžiųjų valstybių poziciją prieš 1939 m. galima nurodyti Oswald Hauser: *Weltpolitik 1933–1939*. Frankfurt/M., 1973. Svarbių tyrimų rezultatų apie paskutinį Hitlerio antpuolio prieš Lenkiją etapą galima rasti Gottfried Niedhard knygoje „Kriegsbeginn 1939“. Darmstadt, 1976.

Išsamų aprašymą apie pakto atsiradimą, besikoncentruojantį į tarptautinę diplomatijos istoriją, siūlo R. W. Weber: *Die Entstehungsgeschichte des Hitler-Stalin-Paktes 1939*. Frankfurt/M., 1980. Yra ir kitas svarbus šaltinis: A. Read: *The Deadly Embrace. Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact 1939–1941*. London, 1988. Apie padarinius Rytų šalyse rašoma knygoje Erwin Oberländer: *Hitler-Stalin-Pakt 1939 – Das Ende Ostmitteleuropas? Frankfurt/M., 1989*.

Šalia minėtų A. Hillgruber ir G. R. Ueberschär/W. Wette darbų apie vokiečių antpuolį prieš Sovietų Sąjungą dėmesys ypač atkreiptinas į: Helmut Krausnick ir Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*. Stuttgart, 1982.

Lietuvos visuomenės pastangos 1987–1990 m. pripažinti niekiniu Molotovo–Ribbentropo pakta

Michailo Gorbačiovo „iš viršaus“ vykdomos pertvarkos politikos, grindžiamos populiariais šūkiais: „daugiau demokratijos“, „daugiau sovietų valdžios“, „daugiau socializmo“, realios ribos buvo išbandytos 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje, mitinge prie Adomo Mickevičiaus paminklo, kai lietuviai disidentai Antanas Terleckas, Nijolė Sadūnaitė, Vytautas Bogušis ir kt. viešai pasmerkė SSRS–Vokietijos 1939 m. rugpjūčio–rugsėjo sutarčių slaptųjų protokolų pragaištingus padarinius Lietuvos valstybingumui. Represinės struktūros už šią viešą istorijos pamoką lietuvių tautai mitingo organizatorius persekiojo, o žiniasklaida komunistų partijos nurodymu stengėsi įdiegti mintį, kad mitingas – tai „Vakarų buržuazinių propagandos centrų darbas siekiant sukiršinti Lietuvos gyventojus“. Propaguojamos demokratinės visuomenės vertybės – viešumas, spaudos, susirinkimų laisvė – tuo metu dar buvo sunkiai Lietuvos žmonėms pasiekiamos.

Tačiau pertvarka ir gaivesnis viešumo vėjas natūraliai žadino visuomenės domėjimąsi istorija, pagrįstą norą kuo greičiau atversti anksčiau slaptumo ženklą pažymėtus praeities puslapius, teisingai suvokti tikrovę. Ypač jautriai Lietuvos žmonės reagavo į šiurpius stalinizmo laikų nusikaltimus. Tuo labiau kad beveik 50 priespaudos metų Lietuvos istorija buvo šiurkščiai politizuojama primygtinai brukant marksizmo-leninizmo dogmas, taikant ideologų ne be Maskvos pagalbos sukurtas istorijos mokslo koncepci-

jas ir atskirų istorijos laikotarpių vertinimus. Oficialioji partinė kritika nuolat kovojo su vadinamuoju objektyvistiniu istorijos reiškinių vertinimu.

Natūralu, kad atlėgus partinės cenzūros varžtams visuomenės ir pirmiausia humanitarinės inteligentijos dėmesys nukrypo į svarbiausius XX amžiaus Lietuvos istorijos įvykius: nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą 1918 m. ir valstybingumo pradžią 1940 m., Lietuvos okupaciją ir prievartinį įjungimą į SSRS, nacių ir sovietų režimo padarinius ir kt. Nors ir sąlygiško viešumo sąlygomis, Lietuvos žmonių netenkino „vyresniojo brolio“ sumodeliuotos naujausiųjų amžių istorijos schemas. Skambutis, pakvietęs į viešą istorijos pamoką 1988-ųjų pavasarį, buvo „Komjaunimo tiesoje“ išspausdintas ekonomisto Sauliaus Pečiulio straipsnis „Akla praeities nostalgija“. Autorius pakvietė istorikus „pasistengti sugrąžinti liaudies akyse sušlubavusį nuo nuolatinės konjunktūros istorijos mokslo autoritetą“. Tai pasakytina ne tik apie „baltąsias dėmes“, – pabrėžė jis, – bet ir apie objektyvų, visapusišką istorinių faktų vertinimą¹. Pirmasis į šį pilietinį kvietimą atsiliepė Juozas Jermalavičius neostalinine dvasia persmelktu straipsniu „Vienpusiškai, be atsakomybės“². Publikacijos autorius pagal bolševikinę tradiciją tiesmukai pareiškė: „Su šmeižtu nediskutuojama, jis atmetamas“³. Paradoksalu, tačiau būtent ši priešprieša smarkiai paskatino istorinės sąmonės atgijimą. Spauldoje pasipylė publikacijos,

kurių autoriai vieningai pritarė S. Pečiulio mintims ir smerkė J. Jermalavičiaus išpuolį. Daugelis suprato, jog atėjo metas ne tik kalbėti apie istorijos „baltąsias dėmes“, bet ir atskleisti stalinizmo bei vėlesniais metais lietuvių tautai padarytus nusikaltimus.

Į šią viešą istorijos pamoką Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis greitai įnešė pasitikėjimo, drąsos ir pilietinės atsakomybės. Tiesa apie praeitį, pagarbą istorijos ir kultūros paveldui skatino žmonių sąmonėje moralinį ir tautinį atgimimą. Suvokimas, kaip tauta, praradusi valstybingumą, atsidūrė sovietų valdžioje, kokius padarinius jos egzistencijai paliko svetimųjų priespauda, savaip išryškino svarbiausias istorijos mokslo problemas: 1) Molotovo–Ribbentropo pakto ir 1939 m. rugpjūčio 23 d. bei rugsėjo 28 d. slaptųjų protokolų pagarsinimą ir analizę; 2) stalinizmo laikotarpio nusikaltimų lietuvių tautai atskleidimą. XX amžiaus Lietuvos istoriją savitai aktualizavo opūs klausimai: valstybingumo atkūrimas ir praradimas, beveik pusės amžiaus sovietinė okupacija, kai Lietuvos valstybės vardas nebeegzistavo pasaulio žemėlapyje ir pasaulio tautų bendrijoje. Lietuvių tauta neteko valstybės ir patyrė skaudžią moralinę bei fizinę netektį – jos kovotojai dėl laisvės ir nepriklausomybės buvo alinami sovietiniuose GULAG’uose ir tremtyje, per prievartinę kolektyvizaciją ir sovietizaciją buvo brutaliai naikinamas tradicinis tautos gyvenimo būdas. Visos šios problemos susipynė į istorikams nelengvai išnarpliojamą mazgą.

Tačiau Lietuvos žmonių istorinė atmintis nebuvo išblėsusi. Ją gaivino prisiminimai, iš pradžių nors ir nedrąsiai tariamas tiesos žodis apie išgyventus metus „už geležinės uždangos“, atribojus nuo demokratinio pasaulio. Istorinės tiesos sakymo, tikro vidinio susikaupimo momentu tapo 1988 m. rugpjūčio 23 d. Sąjūdžio surengtas masinis mitingas sostinės Vingio parke, skirtas hitlerizmo ir stalinizmo aukų atminimui, Sovietų

Sąjungos ir Vokietijos nepuolimo sutarties su jos slaptaisiais protokolais demaskavimui. Mitinge dalyvavę žmonės buvo priblokšti drąsių ir naujų minčių. Atvirai ir argumentuotai buvo išdėstytos nuostatos, kad Lietuva prarado nepriklausomybę dėl SSRS ir Vokietijos įvykdyto nepriklausomų Baltijos valstybių teritorijos pasidalijimo įtakos sferomis⁴. Tada ypač buvo pabrėžiami Molotovo–Ribbentropo 1939 m. sutarčių slaptųjų protokolų tolesni padariniai Lietuvai. Prasmingai skambėjo poeto Justino Marcinkevičiaus žodžiai: „Tegyvuoja tauta, laisvai bendraujanti su savo Istorija“⁵. Tautos sąmonė budo, žmonės laisvėjo. Vis daugiau jų pritarė Sąjūdžio siekiams, rėmė jo skelbiamą demokratizavimo ir savarankiškumo politiką, kuri skatino atkurti nepriklausomos Lietuvos valstybę.

Tačiau tuometinė Lietuvos komunistų partijos ir sovietinės administracijos vadovybė sunkiai įsisąmonino M. Gorbačiovo pertvarką, juo labiau Sąjūdžio siekius. Kai Lietuvos laisvės lygos vadovai nutarė rugsėjo 28 d. Vilniuje, Gedimino aikštėje, surengti mitingą, skirtą demaskuoti slaptąjį SSRS–Vokietijos protokolą, pasirašytą 1939 m. rugsėjo 28 d., jiems tai padaryti nebuvo leista. Į mitingą susirinkusius žmones milicijos pareigūnai išvaikė iš aikštės guminėmis lazdomis. 25 žmonės buvo sulaikyti, keli iš jų patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Kai kurie pasiryžę bado streikui žmonės buvo prievarta išgabenti iš aikštės⁶. Rugsėjo 29 d. Lietuvos SSR vyriausybės pareiškimė buvo grasinama, kad ateityje neteisėti mitingai, susirinkimai ir kiti panašūs renginiai, „prieštaraujantys socialistinės valstybės ir visuomenės interesams“, nebus toleruojami⁷.

Naujųjų 1989 m. slenkstį Lietuvos žmonės peržengė sukilę prieš savąjį mankurtizmą, jau kitomis akimis žvelgdami į savo istoriją. Suvokimas, kad Lietuva iki 1940 m. buvo nepriklausoma valstybė, tarptautinės bendrijos ir įvairių organizacijų

narė, sugestijavo kitokią tautos ateities viziją. Visiems geros valios žmonėms tapo aišku, kad Lietuvos, kaip ir Latvijos bei Estijos valstybių, žlugimą nulėmė 1939 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. SSRS–Vokietijos sutarčių slaptieji protokolai. Sąjūdžio vadovybė, remiama tautos daugumos, siekė panaikinti pragaištingus minėto stalinizmo ir hitlerizmo sąmokslų padarinius. Bendromis politikų, istorikų, archyvininkų, teisininkų pastangomis buvo siekiama: pirma, įrodyti Maskvos aukščiausiems pareigūnams ir politikams, neigusiems slapųjų protokolų egzistavimo faktą, jog sutartis ir slaptuosius protokolus patvirtina autentiški dokumentai; antra, atskleisti tiesioginį ryšį tarp slapųjų protokolų ir 1940 m. Baltijos valstybėse įvykusių sinchroninių „revoliucijų“, po kurių Lietuva, Latvija ir Estija buvo inkorporuotos į SSRS. Tik pripažinus tarptautinei teisei prieštaraujantį slapųjų protokolų egzistavimo faktą ir paskelbus juos niekiniais nuo pasirašymo dienos, buvo galima rengti tolesnę valstybingumo atkūrimo strategiją.

Iš daugelio įvairių iniciatyvų, susijusių su pastangomis atkurti istorinę tiesą, paminėtini keli eiliniai epizodai. 1989 m. balandžio mėnesį istorikai Česlovas Bauža, Alfonsas Eidintas, Vytautas Žalys ir Vanda Kašauskienė, LKP CK siuntimu nuvykę į SSKP CK, pateikė savąjį Lietuvos, Latvijos ir Estijos įjungimo į SSRS variantą⁸. Vidutinio rango Maskvos funkcionieriai jau nedrįso atvirai kartoti nuvalkiotų „teorijų“ apie Pabaltijo socialistines revoliucijas, tačiau kalbėjo neapibrėžtai, vengdami logiško atsakymo į tiesius klausimus. Lietuvoje visiems buvo aišku, kad 1940 m. sinchroninės revoliucijos tėra mitas, nepalikęs gilesnių pėdsakų tautos sąmonėje.

1989 m. gegužės 20 d. vilniečiai, susirinkę į Kalnų parke Sąjūdžio surengtą mitingą, pareikalavo, kad SSRS liaudies deputatų suvažiavimas aiškiai ir vienareikš-

miškai pasmerktų SSRS stalininės vyriausybės užsienio politiką⁹. Lietuvos SSR atstovai – SSRS liaudies deputatai Maskvoje galėjo remtis ne tik Lietuvos žmonių priekais, bet ir oficialiu dokumentu, kurį Sąjūdžio reikalavimu priėmė Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba. Tai buvo pareiškimas – kreipimasis į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą ir vyriausybę, kuriame sakoma, jog „vardan istorinės tiesos, lietuvių ir kitų Pabaltijo tautų ateities“ būtina viešai pasmerkti SSRS–Vokietijos 1939 m. sutarčių slaptuosius protokolus, paskelbti „juos neteisėtais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento“¹⁰. Gegužės 30 d. Vilniaus tarptautinės konferencijos „Baltijos valstybių vidaus ir užsienio politikos problemos Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo pradžioje“ dalyviai taip pat kreipėsi į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą, reikalaudami pripažinti SSRS–Vokietijos nepuolimo sutarties slaptuosius protokolus neteisėtais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo¹¹.

Žinoma, didelis laimėjimas buvo tas, kad Lietuvos, Latvijos ir Estijos atstovų – SSRS liaudies deputatų reikalavimu slapųjų protokolų išaiškinimo ir jų paskelbimo niekiniais klausimas buvo perkeltas į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą. Birželio 1 d. plenariniame posėdyje Estijos mokslų akademijos Cheminės ir biologinės fizikos instituto direktorius deputatas Endelis Lipma pasiūlė sudaryti suvažiavimo deputatų komisiją, kuri politiškai ir teisiškai įvertintų Molotovo–Ribbentropo sutartis ir jų slaptuosius papildomus protokolus. Svarstant pasiūlymą kalbėjo dar 10 deputatų. Politiniai oponentai buvo nusiteikę priešiška ir pikta. Tačiau Baltijos šalių atstovų pozicija buvo tvirta ir nuosekli (Lietuvos delegacijos vardu kalbėjo Vladimiras Beriozovas, Estijos požiūrį dar kartą grindė Igoris Griazinas, analogišką Latvijos poziciją patvirtino Ivaras Kezberis, Edvinas Inkenis). Šiuo klausimu Baltijos šalių atstovus palaikė kai ku-

rie demokratinių pažiūrų Rusijos deputatai: SSRS MA Slavistikos ir balkanistikos instituto sektoriaus vedėjas V. Ivanovas, rašytojas ir istorikas Rojus Medvedevas. Raiškia kalbą pasakė Vytautas Landsbergis, Molotovo–Ribbentropo paktą apibūdinęs kaip juodą ir kruviną SSRS istorijos dėmę. Jis pabrėžė, kad slaptųjų protokolų buvimą įrodo ne tik Niurnbergo proceso kopijos, bet ir SSRS veiksmų prieš Baltijos valstybes scenarijus, įgyvendintas pagal slaptųjų protokolų turinį¹². Galiausiai buvo priimtas palankus sprendimas.

SSRS liaudies deputatų suvažiavimas sudarė komisiją 1939 m. rugpjūčio 23 d. nepuolimo sutarčiai politiškai ir teisiškai įvertinti, kurios pirmininku tapo Aleksandras Jakovlevas, nariais – 25 SSRS liaudies deputatai, tarp jų Lietuvos atstovai: V. Landsbergis, J. Marcinkevičius, Kazimieras Motieka ir Zita Šličytė. Atsižvelgiant į užduoties politinę svarbą ir sudėtingumą, deputatams talkinti buvo sudaryta respublikos atitinkamų sričių specialistų grupė. Kadangi Maskvos aukšto rango politikai ir pats M. Gorbačiovas vis dar spyriojosi dėl slaptųjų protokolų autentiškumo, istorikai ir archyvų darbuotojai rinko vietinę medžiagą, patvirtinančią 1939–1940 m. politinių įvykių raidą pagal slaptuosius protokolus. Tai buvo svarbu dar ir dėl to, kad Vakaruose paskelbti dokumentai, JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto 1953–1954 m. surinkta medžiaga apie Baltijos valstybių užgrobimą¹³ Sovietų Sąjungos politikams buvo ne įrodymas, o „buržuazinė propaganda“.

Lietuvos deputatai SSRS liaudies deputatų suvažiavime atkakliai ir kantriai dirbdami netiesiogiai artino Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo momentą: jie kėlė ir rėmė radikalius pertvarkos reikalavimus, vienijosi su demokratijos šalininkais, ryžtingai siekė, kad SSRS–Vokietijos pakto slaptieji protokolai būtų paskelbti niekiniais. SSRS liaudies deputatas K. Motieka šio klausimo

ekspertų grupės istorikams atvirai sakė: „Nuo slaptųjų protokolų pripažinimo laipsniškai eisime prie Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo“¹⁴. Lietuvos spaudoje ir žiniasklaidos kanalais nuolat buvo skelbiami istoriniai dokumentai, komentuojami faktai, rodantys slaptųjų protokolų padarinius Baltijos tautų likimui. Tuo metu buvo parengtas ir rusų kalba išleistas dviejų dalių fotografuotas leidinys „SSRS–Vokietija 1939“ ir „SSRS–Vokietija 1939–1941“ (įvadas lietuvių ir rusų kalbomis parengtas A. Eidinto ir V. Kašauskienės)¹⁵. Leidinyje paskelbta SSRS ir Vokietijos 1939–1941 m. santykių dokumentinė medžiaga, sovietmečiu nutylėta ar vadinta istorijos klostėmis, patekusi į SSRS liaudies deputatų rankas sukėlė nuostabą. Įgyvendinant grobuonišką stalinizmo ir hitlerizmo sąmokslą, susikaupė daug nepaneigiamų dokumentų.

Lietuvos atstovų – SSRS liaudies deputatų pastangos Maskvoje turėjo poveikio net stagnacijos laikų sudėties LSSR Aukščiausiojai Tarybai. Ji jau negalėjo blokuoti svarbių politinių sprendimų. Mat artėjant Molotovo–Ribbentropo sandorio penkiasdešimtmečiui buvo patogi proga įvertinti SSRS 1940 m. vasarą įvykdytą agresiją ir vadinamojo Liaudies seimo tautai primestus nutarimus. 1989 m. liepos 5 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl 1939 metų Vokietijos–SSRS sutarčių ir jų pasekmių tyrimo“ bei sudarė atitinkamą AT komisiją, kuriai talkino istorikų, archyvininkų, teisininkų darbo grupės¹⁶. Rugpjūčio 22 d. masinės informacijos priemonės paskelbė minėtos komisijos išvadas. Jose konstatuojama, kad komisija išnagrinėjo svarbiausius klausimus, susijusius su Vokietijos–SSRS 1939 metų rugpjūčio 23 dienos Nepuolimo sutarties ir jos slaptojo papildomo protokolo, 1939 metų rugsėjo 28 dienos Vokietijos–SSRS sutarties dėl draugystės ir sienų ir jos slaptojo papildomo protokolo bei

1941 metų sausio 10 dienos slaptojo protokolo sudarymu bei vykdymu, ir nustatė, kad istoriniu ir teisiniu požiūriu šios sutartys ir jų slaptieji protokolai neatitiko tarptautinės teisės normų, taip pat Lietuvos ir SSRS bei Lietuvos ir Vokietijos pasirašytų savitarpio sutarčių. Būtent stalinizmas ir hitlerizmas slaptais sandėriais ir agresyviais veiksmais naikino nepriklausomas valstybes. Daugelio tų valstybių nepriklausomybė atkurta, o Lietuva, Latvija ir Estija iki šiol nėra atgavusios valstybingumo. Esminė komisijos išvada: „Liaudies seimo 1940 metų liepos 21 dienos „Lietuvos įstojimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos sudėtį deklaracija“ ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos 1940 metų rugpjūčio 3 dienos „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą įstatymas“ yra neteisėti“¹⁷. Būtent šioms komisijos išvadoms ir politinėms rekomendacijoms netrukus buvo priversta pritarti LSSR Aukščiausioji Taryba.

1989 m. rugpjūčio 23 d. kaip protesto ženklas tragiškai praeičiai ir bendra Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonių solidarumo akcija buvo surengtas „Baltijos kelias“. Tai buvo apeliacija į pasaulio sąžinę ir moralę, paliudijusi visuotinį Baltijos šalių piliečių praregėjimą, istorinės tiesos ieškojimą ir tautinės sąmonės brandą. „Baltijos kelio“ apie 650 km trasą nuo Vilniaus pilies iki senojo Talino Hermano bokšto užpildė šimtai tūkstančių žmonių. Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonės, stovėdami „Baltijos kelyje“, tada dar kartą ištare griežtą „ne“ Molotovo–Ribbentropo paktui ir parodė pasauliui, kad visomis išgalėmis sieks sovietinės agresijos padarinių likvidavimo. Lietuvos–Latvijos ir Latvijos–Estijos pasieniuose įvyko dideli Baltijos tautų mitingai. Gyvasis „Baltijos kelias“, sujungęs Vilnių–Rygą–Taliją, tapo trijų tautų susitelkimo, vienybės ir ryžto keliu. „Baltijos kelias“ ir daugiau kaip 1,5 mln. parašų¹⁸ po reikavimu paskelbti negaliojančiais slaptuosius nu-

sikalstamo sąmokslų protokolus rodė sąmoningą daugumos Lietuvos žmonių apsisprendimą ir vienybę.

Sovietų Sąjungos vadovybė, nenorėdama iš savo gniaužtų paleisti 1940 m. prijungtų valstybių, tuoj pat reagavo į „Baltijos kelio“ akciją: rugpjūčio 26 d. ji paskelbė specialų SSKP CK pareiškimą „Dėl padėties tarybinio Pabaltijo respublikose“. Demonstruodami savo didžiavalstybinę galią SSRS vadovai apkaltino šios akcijos rengėjus, kad jie „nuteikia Pabaltijo respublikų tautas atsiskyrimui nuo Tarybų Sąjungos“¹⁹. Buvo priekaištaujama, kad Lietuvoje šios sutartys skelbiamos neteisėtomis ir negaliojančiomis, kad neturinčiomis juridinės galios laikomos Liaudies seimo deklaracijos, nors dar nesą paskelbta SSRS liaudies deputatų komisijos išvada.

SSRS liaudies deputatai (K. Antanavičius, E. Bičkauskas, A. Buračas, V. Čepas, B. Genzelis, R. Gudaitis, J. Kanovičius, S. Kašauskas, E. Klumbys, J. Kupliauskienė, A. Lajus, J. Marcinkevičius, N. Medvedevas, A. Mickis, K. Motieka, J. Olekas, R. Ozolas, K. Prunskienė, A. Smailys, M. Stakvilevičius, V. Statulevičius, Z. Šličytė, V. Tomkus, K. Uoka, Z. Vaišvila) pritarė Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos komisijos kolektyvinei nuomonei ir reikalavo, kad SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas kuo skubiau paskelbtų SSRS liaudies deputatų komisijos, tiriančios šias sutartis, išvadas²⁰. Kaip žinia, komisijoje buvo patvirtintos preliminarios išvados, tačiau jas skelbti buvo delsiama aiškiai politiniais sumetimais.

1989 m. rugsėjo 23 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba išklausė akademiko Juaro Poželos informaciją apie Vokietijos ir SSRS 1939 m. sutarčių ir jų padarinių tyrimo komisijos darbą. Kaip teigė pranešėjas, komisijos „išvados iš esmės yra istorinės tiesos paskelbimas. Šios išvados patvirtina, kad mūsų kelias į Lietuvos suverenitetą yra teisėtas, o Lietuva turėjo ir privalo atgauti

savo valstybingumą²¹. Lietuvos SSR AT pritarė komisijos darbui ir išreiškė susirūpinimą, kad SSRS liaudies deputatų komisijos parengtos preliminaros išvados vis dar nepaskelbtos²².

1989 m. rugsėjo 25 d. deputatas K. Motieka susitikime su istorikais bei archyvų darbuotojais, talkinisiais SSRS liaudies deputatams, aptarė, kaip istorinę medžiagą apie 1939–1940 m. panaudoti Baltijos šalių atstovų iniciatyva Maskvoje rengiamose spaudos konferencijose. Pirmoji iš jų, surengta SSRS liaudies deputatų iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos, įvyko 1989 m. rugsėjo 29 d. Estijos atstovybėje. Lietuvai joje atstovavo SSRS deputatai, komisijos nariai V. Landsbergis ir K. Motieka, teisininkas V. Vadapalas, istorikai G. Vaskela ir V. Kašauskienė. Lietuvos, kaip ir kitų Baltijos kraštų, atstovai konferencijoje disponavo svariais argumentais ir autentiška medžiaga²³. Tą pačią dieną įvyko ir tarptautinė spaudos konferencija, kurioje Baltijos šalių atstovai išreiškė požiūrį į SSRS liaudies deputatų (21 nario) parengtas ir pasirašytas, bet spaudoje nepaskelbtas preliminaras išvadas.

Pagaliau 1989 m. lapkričio 4 d. po beveik pusketvirto mėnesio pertraukos įvyko komisijos, turinčios teisiškai ir politiškai įvertinti Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. nepuolimo sutartį, eilinis posėdis. Komisijos pirmininkas A. Jakovlevas nesugebėjo paaiškinti, kodėl ilgai buvo delsiama skelbti komisijos išvadas ir kodėl komisijai vėl pateikiamas svarstyti naujas, iš esmės anonimiškai parengtas projektas. Nutarta grįžti prie anksčiau parengtų ir liepos 19 d. pasirašytų komisijos preliminarų išvadų teksto. Galutinėje formuluotėje buvo siūloma fiksuoti: „Slaptieji protokolai buvo, jų kopijos patikimos, tų slaptųjų protokolų turinys prieštarauja tarptautinės teisės normoms ir todėl jie skelbiami negaliojančiais nuo pat jų pasirašymo“²⁴. Gruodžio 14 d.

A. Jakovlevo vadovaujamos komisijos nariai baigė derinti išvadų tekstą. Jos iš esmės atitiko Lietuvos visuomenės, Lietuvos atstovų SSRS liaudies deputatų suvažiavime lūkesčius, nes dokumente būtų patvirtintas slaptųjų protokolų buvimas ir paskelbta, kad jie negalioja nuo pat pasirašymo dienos²⁵. Nebe pagrindo baimintis, kad dokumento nepriims SSRS liaudies deputatų suvažiavimas. Tačiau ir konservatyviausiems suvažiavimo deputatams buvo sunku trauktis atgal, nes komisijos išvadų teksto pirmasis variantas dar vasarą buvo viešai išplatintas. Matyt, atsižvelgiant į pakitusią politinę situaciją ir pasaulio viešąją nuomonę, galutinai parengto dokumento priėmimu buvo suinteresuotas tiek komisijos pirmininkas A. Jakovlevas, tiek ir M. Gorbačiovas²⁶. Galiausiai SSRS liaudies deputatų suvažiavimas 1989 m. gruodžio 24 d. nutarimu minėtus slaptuosius susitarimus pripažino teisiškai nepagrįstais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento²⁷.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, remiamas tautos daugumos, įveikė pirmąjį ir pagrindinį etapą kelyje į Nepriklausomybės atkūrimą. 1990 m. sausio 10 d. Vilniuje, Katedros aikštėje, buvo dar kartą primintas gėdingas sandėris, kai prieš 49-erius metus Vokietija už 31,5 mln. markių kompensaciją perdavė SSRS dalį Suvalkų teritorijos. Mitingo dalyviai kalbėjo: „Atėjome čia ne tik dar sykį pareikšti savo nusistatymo būti laisvi, bet ir pasakyti tiems, kas nenori mūsų suprasti, kad laisvė tautai – brangesnė už viską“²⁸. 1990 m. vasario 7 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba vienuoliktojo šaukimo septynioliktojoje sesijoje, atsižvelgdama į SSRS liaudies deputatų suvažiavimo nutarimą, kuriuo slaptieji protokolai pripažįstami teisiškai nepagrįstais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento, priėmė nutarimą „Dėl 1939 metų Vokietijos–SSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“; juo pripažino neteisėta ir negaliojančia 1940 m.

liepos 21 d. seimo priimtą deklaraciją dėl įstojimo į SSRS, nes ji neišreiškė lietuvių tautos valios, taip pat neteisėtu ir Lietuvos juridškai nesaistančiu SSRS 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymą dėl Lietuvos SSR priėmimo į SSRS²⁹. Šiuo nutarimu buvo pasiūlyta SSRS „pradėti dvišales derybas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo“³⁰. Vasario 13 d. Lietuvos SSR AT priėmė nutarimą „Dėl SSRS liaudies deputatų, atstovaujančių Lietuvos rinkėjams, pareiškimo SSRS Aukščiausiajai Tarybai“, kuriuo pritariama nuostatai „dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo derybų keliu“³¹.

Taigi Lietuvos visuomenės pastangos pripažinti niekiniu Molotovo–Ribbentropo pakto slaptuosius sandėrius parengė Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo ir įgyvendinimo teisinius pagrindus. Sąjūdis siekė, kad per išrinktą naują (tuo metu dar vadintą Lietuvos SSR) Aukščiausiąją Tarybą parlamentiniu būdu būtų panaikinta sovietinė aneksija ir kad viešai būtų pareikšta, jog Lietuva yra nepriklausoma valstybė ir tęsia

Lietuvos Respublikos valstybingumo tradicijas³². Rinkimus į Lietuvos aukščiausiąją valdžios organą laimėjo Sąjūdžio remiami deputatai. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1990 m. kovo 11 d. absoliučia balsų dauguma priėmė aktą „Dėl Lietuvos Nepriklausomos valstybės atstatymo“ (už jį balsavo 124 deputatai, nė vienas nebalsavo prieš³³). Pirmuosiuose Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos bei vyriausybės dokumentuose labai dažnai pabrėžiama, kad, pripažinus neteisėtais ir negaliojančiais Molotovo–Ribbentropo sutarčių slaptuosius protokolus, Lietuvos Respublikai turi būti grąžintos turėtos teisės. Beliko tarptautiniu mastu pripažinti Lietuvos nepriklausomos valstybės faktą ir pašalinti paskutinį šio nusikalstamo sąmokslą padarinį – išvesti SSRS okupacinę kariuomenę iš nepriklausomos Lietuvos žemės. Lietuvos Respublikos vadovų pastangas dėl nepriklausomos Lietuvos įsitvirtinimo tarptautinėje tautų bendrijoje ir svetimos kariuomenės išvedimo nuosekliai rėmė Respublikos visuomenė.

Nuorodos

¹ *Komjaunimo tiesa*, 1988, balandžio 21; S. Pečiulis, *Dievo karalystės beiėškant*, Vilnius, 1993, p. 9–14.

² *Tiesa*, 1988, balandžio 30.

³ *Ibid.*

⁴ A. Budrys, „Trys valandos Vingio parke“, *Tiesa*, 1988, rugpjūčio 25.

⁵ *Komjaunimo tiesa*, 1988, rugpjūčio 25.

⁶ G. Kniukšta, „Provokacinių išpuolių neturi būti“, *Tiesa*, 1988, spalio 1.

⁷ Lietuvos TSR vyriausybės parciškimas, *Tiesa*, 1988, rugsėjo 30.

⁸ V. Kašauskienė, „Sąjūdis – tautos istorinės atminties versmė“, *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998, p. 248.

⁹ „Valia, ryžtas ir išmintis – Lietuvos atcičiai“, *Tiesa*, 1989, gegužės 21.

¹⁰ *Ibid.*, gegužės 20.

¹¹ „Kas lėmė Pabaltijo likimą?“, *Tiesa*, 1989, birželio 2.

¹² Deputato V. Landsbergio kalba, *Tiesa*, 1989, birželio 3.

¹³ *Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV Kongreso CH. J. Kersteno komiteto dokumentai. 1953–1954 metai*, Vilnius, 1997, 862 p.

¹⁴ V. Kašauskienė, „Lietuvos valstybingumo tapšmas XX amžiuje: istorinės paralelės ir skirtingumai“, *Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metai. Konferencijos medžiaga*, Vilnius, 1997, p. 54.

¹⁵ *SSRS–Vokietija 1939. SSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m. balandžio–spalio mėn.*, Vilnius, 1989, 127 p.; *SSRS–Vokietija 1939–1941. SSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m. rugsėjo–1941 m. birželio mėn.*, Vilnius, 1989, 191 p.

¹⁶ *Tiesa*, 1989, liepos 11.

¹⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos komisijos 1939 metų Vokietijos–TSRS sutartims ir jų pasekmėms tirti išvados, *Tiesa*, 1989, rugpjūčio 22.

¹⁸ Justino Marcinkevičiaus kalba Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos vienuolikto šaukimo tryliktojoje sesijoje, aptariant informaciją apie 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių tyrimo komisijos darbą, *Tiesa*, 1989, rugsėjo 27.

¹⁹ Ibid., rugpjūčio 27.

²⁰ Ibid., rugpjūčio 31.

²¹ Ibid., rugsėjo 24.

²² Ibid.

²³ V. Kašauskienė, „Sąjūdis – tautos istorinės atminties versmė“, *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, p. 254.

²⁴ „Tiesos“ interviu su V. Landsbergiu. Slaptieji protokolai: manevrai komisijoje, *Tiesa*, 1989, lapkričio 8.

²⁵ B. Bučelis, „TSRS liaudies deputatų antrasis suvažiavimas. Su prognozėmis palauksime... Pokalbis su komisijos nariu Just. Marcinkevičiumi“, *Tiesa*, 1989, gruodžio 16.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., 1990, vasario 15.

²⁸ F. Danilevičiūtė, „Faktas ir įspūdis. Vilties spinduliai virš gimtinės“, *Tiesa*, 1990, sausio 11.

²⁹ Ibid., vasario 15.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., 1989, vasario 15.

³² ELTA. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio rinkiminė konferencija, *Tiesa*, 1990, vasario 6.

³³ *Tiesa*, 1990, kovo 13.

Molotovo–Ribbentropo pakto padariniai nepriklausomybę atkūrusiai Lietuvai tarptautinės teisės požiūriu*

Molotovo–Ribbentropo pakto (toliau tekste – Paktas) padariniai dar ir šiandien nėra visiškai panaikinti.

I. „BUKSUOJANTIS“ LIETUVOS VALSTYBINGUMO TĘSTINUMO KLAUSIMAS – VIENAS IŠ PAKTO PADARINIŲ

Šiuo metu vyrauja plačiai paplitusi nuomonė, jog Lietuva užsitikrino visas sąlygas, kad galėtų planuoti savo šalies ateitį ir kad svarbiausias jos uždavinys šiandien yra integruotis į įvairias Europos struktūras. Deja, viena aplinkybė labai silpnina Lietuvos tarptautinį statusą ir trukdo vykdyti jos užsienio politiką. Ši aplinkybė tiesiogiai susijusi su teisiniais Pakto padariniais, būtent Lietuvos nepriklausomybės tęstinumu. Kitaip sakant, klausimas yra tas, ar Lietuva iš tikrųjų tęsia savo valstybingumą, kurį ji turėjo prieš Antrąjį pasaulinį karą. Šis klausimas liečia, pavyzdžiui, pasirašytas sutartis, valstybės turtą ir skolas. Jei atsakytume neigiamai, tai reikštų, kad Lietuva yra nauja valstybė, kuri atsiskyrė nuo SSRS remdamasi apsisprendimo teise. Taigi Lietuvos valstybingumo tęstinumo klausimas „buxsuos“ tol, kol Lietuvos tęstinumas nebus visuotinai pripažintas.

„Buxsuojančio“ tęstinumo padariniai, taigi ir kiti Pakto padariniai, jaučiami įvairiose

sferose. Iš jų paminėtinos trys: teisinė literatūra, kitų valstybių veiksmai ir Lietuvos statusas tarptautinėse organizacijose. Šiais klausimais Lietuvoje kol kas mažai rašoma.

1. TEISINĖ LITERATŪRA

Teisinės literatūros autoriai dažnai sutinka su Lietuvos pretenzijomis tęsti prieškarinės Lietuvos valstybingumą (čia ir toliau pranešime kalbant apie Lietuvą turima galvoje visos trys Baltijos šalys). Deja, šiuo klausimu vis dar polemizuojama. Dalis teisinės literatūros remia priešingą nuomonę. Publikacijos, išreiškiančios tokią nuomonę, spausdinamos ne kokiuose nors radikalių pažiūrų žurnaluose, bet labai respektabiliuose Amerikos, Anglijos, Prancūzijos, Rusijos ir Vokietijos periodiniuose teisės leidiniuose. Trumpai kalbant, tęstinumo oponentai savo nuomonę grindžia trimis argumentais.

Pirmasis argumentas: tęstinumas yra „teisinė fikcija“. Penkiasdešimties metų pertrauka yra per didelis laiko tarpsnis, kad būtų galima toliau tęsti valstybės santykius tokiu pat lygmeniu, kokie jie buvo prieš juos nutraukiant 1940 m. Reikia pradėti gyvenimą iš naujo, vadinasi, atsižvelgiant ir į tarptautines sutartis.

Antrasis argumentas: Sovietų Sąjunga pažeidė tarpvalstybinius įsipareigojimus ir

* Pranešimas skaitytas 1999 m. birželio 14 d. Rygoje vykusioje konferencijoje „Latvija Antrojo pasaulinio karo metu“.

susitarimus. Jos 1940 m. ultimatumas ir armijos pasiuntimas į Lietuvą prieštaravo tarptautinei teisei. Tačiau tai dar nereikia, jog Lietuvos inkorporavimas į Sovietų Sąjungą neturėjo jokių padarinių. Kitaip sakant, aneksija buvo teisėta. Taigi dabartinė Lietuva yra nauja valstybė, kuri atsiskyrė nuo SSRS remdamasi tautų apsisprendimo teise.

Trečiasis argumentas: 1940 m. ultimatumu atsispindėjo spaudimas ir grasinimai panaudoti jėgą, tačiau to meto tarptautinė teisė nedraudė tokių veiksmų. Be to, Lietuva pakluso sovietų ultimatumui ir sutiko su sovietų armijos įžengimu į jos teritoriją. Atsižvelgiant ir į šį faktą galima teigti, jog aneksija buvo teisėta. Negana to, aneksijos negalima panaikinti atgaline data, kaip kad pasielgė Lietuvos parlamentas 1990 m.

Deja, šie argumentai liko be Lietuvos teisininkų atsako. Nebuvo atsakyta nei visiems žmonėms suprantama kalba, nei atitinkamo lygmens teisine kalba atitinkamiems žurnalams. Savaime aišku, kad tęstinumo oponentų žodis nėra lemiamas sprendžiant šią problemą ir kad visiškai įmanoma pateikti jiems svarius kontrargumentus. Bet šio pranešimo tikslas yra ne tas.

2. KITŲ VALSTYBIŲ VEIKSMAI

Didelė dalis valstybių pripažįsta nepriklausomybę atkūrusią Lietuvą kaip prieškarį Lietuvos tęsėją. Toliau kalbama tik apie šalis, kurios palaikė diplomatinius santykius su prieškarį Lietuva.

Lietuvos valstybingumo tęstinumą pripažįsta Europos Sąjungos šalys (su tam tikromis išimtimis). Kadangi Švedija buvo pripažinusi Lietuvos aneksiją, tai Lietuvos ir Švedijos diplomatiniai santykiai buvo užmegzti iš naujo. Austrija pagrindė Lietuvos pripažinimą remdamasi tautų apsisprendimo teise, o ne nepriklausomybės atkūrimu.

Kitos Europos valstybės, kaip antai Šveicarija, taip pat remiasi tautų apsisprendimo teise, bet vis dėlto sutinka „atnaujinti“ diplomatinius santykius. Reikia pabrėžti, jog buvusio „socialistinio bloko“ šalys – Čekoslovakija (dabar Čekijos Respublika ir Slovakija), Lenkija, Rumunija ir Vengrija – vienareikšmiškai pripažįsta Lietuvos valstybingumo tęstinumą. Pavyzdžiui, Rumunija konstatuodama savo poziciją ypač rėmėsi Molotovo–Ribbentropo paktu.

Tęstinumo nepripažįsta pirmiausia Rusija ir, atrodo, kai kurios kitos buvusios socialistinės šalys – Albanija, Bulgarija, Kuba ir Kinija. Iš geografiniu atžvilgiu nutolusių nuo Lietuvos šalių, tokių kaip Egiptas, Indija ir Japonija, Lietuvos pripažinimo deklaracijose tęstinumas neminimas.

Kai kurios valstybės, pavyzdžiui, Jugoslavija, iš viso neatnaujino diplomatinių santykių.

3. TARPTAUTINĖS ORGANIZACIJOS

Tarptautinių organizacijų pozicija yra trečioji sritis, kurioje taip pat ryškiai atsispindi Pakto padariniai Baltijos šalims. Kai Lietuva buvo priimta į Jungtinių Tautų Sąjungą, JTS Tarybos prezidentas trumpame pareiškime paminėjo, kad Lietuva atgavo nepriklausomybę, tačiau praktiškai šio požiūrio nesilaikoma. Nustatydamą Lietuvos narystės mokestį, JTS rėmėsi SSRS, o ne Lietuvos pateiktais duomenimis. Taigi galima daryti išvadą, kad JTS traktuoja Lietuvą kaip valstybę, atsiskyrusią nuo SSRS, o ne kaip valstybę, atkūrusią savo nepriklausomybę. Panašios pozicijos laikosi ir Tarptautinė darbo organizacija.

Latvija tebesiekia, kad JTS pripažintų jos 1940 m. okupaciją. Tuo tikslu 1998 m. Latvijos Parlamentas įpareigojo savo vyriausybę sugestijuoti JTS kreiptis patariamąsios nuomonės į Tarptautinį Teisingumo Teismą

Hagoje. Klausimo, kurį nori išsiaiškinti Latvija, esmė yra tokia: kokius tarptautinius įsipareigojimus pažeidė SSRS per 1940 m. Latvijos okupaciją ir kokius juridinius padarinius sukėlė tie pažeidimai. Abejotina, ar šie Latvijos tikslai bus pasiekti.

Europos Parlamentas Strasbūre jau 1983 m. laikėsi nuomonės, jog Lietuvai reikia atkurti nepriklausomybę. Europos Taryba išėities tašku taip pat pasirinko nepriklausomybės atkūrimą.

II. PASTANGOS PANAIKINTI MOLOTOVO–RIBBENTROPO PAKTO PADARINIUS

Teisinės literatūros, valstybių veiksmų ir tarptautinių organizacijų politikos analizė rodo, jog Pakto padariniai tebeveikia ir, kaip vienas iš veiksnių, daro poveikį Lietuvai. Antai Rusija atsisakė ratifikuoti sutartį ir nesiliauja protestavusi prieš Lietuvos apsisprendimą savo saugumą susieti su NATO, motyvuodama tuo, jog Lietuva, kaip buvusi sovietinė respublika, priklauso Rusijos įtakos sferai.

Karą laimėjusios ir pralaimėjusios šalys turi mažiausiai du būdus, kaip spręsti karo primes-tas ir lig šiol egzistuojančias problemas. Vienas jų tradicinis – pasirašyti taikos sutartis, kitas – novatoriškas, kai nugalėtojai ir pralaimėjusieji palieka nuo jų nukentėjusioms šalims sudaryti dvišales sutartis.

1. TRADICINĖ KRYPTIS

Šia kryptimi nuėjo tos Europos šalys, kurių nepalietė Paktas, kaip antai Prancūzija ir Belgija. Šios šalys atgavo karo metu Vokietijos aneksuotas savo žemes. Vokiečiai buvo išvaryti iš Čekoslovakijos, o Austrija atkūrė nepriklausomybę. Vokietijos karo nusikaltėliai buvo nubausti.

Kai kurioms šalims – Pakto aukoms – pavyko pasinaudoti šalių, kurių nelietė Paktas, praktika. Štai Jaltos ir Potsdamo konferencijų nutarimais Lenkijai už prarastas rytines žemes buvo kompensuota žemėmis vakaruose. Iš Suomijos ir Rumunijos nevietiniai vokiečiai buvo išvaryti, o teritorijų klausimai buvo sprendžiami taikos sutartimis. Molotovo–Ribbentropo pakta, pažeidusį tarptautines teises, pasmerkė abi jį pasirašiusios šalys, t. y. Vokietijos Federacinė Respublika ir SSRS.

2. NOVATORIŠKA KRYPTIS

Šią kryptį pasirinko Lietuva, pasirašydama Europos Stabilumo Pakta (ESP). Šį pakta 1995 m. pasirašė 52 OSCE šalys, tarp jų Lietuva ir Rusija. OSCE buvo įpareigota prižiūrėti, kad būtų vykdomi ESP įsipareigojimai. ESP remiasi vadinamuoju „Kopenhagos kriterijumi“, kurį Europos Taryba priėmė 1993 m.

Nederėtų užmiršti, jog vykstant deryboms dėl ESP pasirašymo Rusijos karinės pajėgos dar buvo Lietuvoje. Taigi Lietuvai buvo gyvybiškai svarbu pasirašyti Europos Stabilumo Pakta, kad su Vakarų pritarimu būtų išvesta Rusijos armija.

Įprastine, o ne diplomatine kalba tai reikėtų, kad šalys kandidatės turi pačios susidoroti su Molotovo–Ribbentropo pakto padariniais. Kitaip tariant, šalys kandidatės pačios privalo išspręsti savo problemas.

Stabilumo Paktas pagrįstas „geros kaimynystės sambūvio“ principu. Šis principas reikalauja laikytis dviejų esminių reikalavimų: 1) tautinių mažumų globa; 2) tarptautinių susitarimų nustatytų sienų neliečiamumas. Lietuva pripažino tautinių mažumų globą ir tarptautinių susitarimų nustatytų sienų neliečiamumą. Vadinasi, Lietuva, pasirašydama Stabilumo Pakta, atsisako savo teisių dėl Molotovo–Ribbentropo pakto padarinių panaikinimo.

Tačiau tai yra neteisinga šalių, kurios nukentėjo nuo Molotovo–Ribbentropo pakto, atžvilgiu. Kaip žinome, šalys nugalėtojos buvo atlygintos už Antrajame pasauliniame kare patirtus padarinius, *restitutio in integrum*. Betgi tokius pačius Pakto padarinius patyrė ir šalys

aukos. Vadinasi, šalys, pasirašiusios Stabilumo Pakta, prisiima sovietų įsipareigojimus ir kartu išaldo Molotovo–Ribbentropo pakta. Galima sakyti, jog šalys, kurios pasirašė Stabilumo Pakta, sukūrė asimetriją Europos struktūrose, ir tai nežada stabilumo Europoje.

Literatūra

1. Marti Koskenniemi, Marja Lehto, „La succession d'états dans l'ex-URSS...“, *Annuaire Francais de Droit International*, 1992, vol. 38, pp. 191–198; Rein Mullerson, „New Developments in the Former USSR and Yugoslavia“, *Virginia Journal of International Law*, 1992/93, vol. 33, p. 299 (308–315); Rein Mullerson, „The Continuity and Succession of States“, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia, *International and Comparative Law Quarterly*, 1993, vol. 42, p. 473 (480–487); Brigitte Stern, *Rapport preliminaire sur la succession d'etats en matiere de traites*, International Law Association. Report of the Sixty-seventh Conference held in Helsinki, London, 1996, pp. 655–696 (668, 674, 678–680, 682–683); Richard Visck, „Creating the Ethnic Electorate through Legal Restorationism“, *Harvard International Law Journal*, 1997, vol. 38, p. 315 (329–330).

2. Oliver Doerr, *Die Inkorporation als Tatbestand der Staatensukzession*, Berlin, 1995, S. 350–355 (*Schriften zum Voelkerrecht*, Band 120).

3. С[танислав] В. Черниченко, „Континуитет, идентичность и правопреемство государств“, *Российский ежегодник международного права 1996–1997*, Санкт Петербург, 1998, ст. 9–41 (19–24, 36–38, 40); Ari S. Chernychenko, „Ethnic Russians in the Baltics“, *International Affairs*, 1998, vol. 44, No. 3, pp. 118–123; Stanislavs Černičenko, „1940. Gada notikumi Baltija ka krievalodigo iedzivotaju diskriminācijas iegansts“, *Diena*, 1998, 27. augusts, 11. lpp.; Aivars Fogels, *ibid.*, 28. augusts, 12. lpp.

4. Ineta Ziemele, *State Continuity and Nationality in the Baltic States*, Ph. D. dissertation, University of Cambridge, Faculty of Law, 1998; Ineta Ziemele, „The Application of International Law in the Baltic States“, *German Yearbook of International Law*, 1997, vol. 40, pp. 243–279 (262–263).

5. *Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzišanu... 1918–1998*, Riga, 1999, 543 lpp.; Ari Latvija, *Starptautiskas organizācijas, Starptautiskie ligumi*, Riga, 1996, 124 lpp.

6. „The independence... of Latvia... Was regained peacefully ...“ *UN Security Council. Official Records*, 46th year, 1991, UN Doc. S/INF/47, p. 49; sal. Ineta Ziemele, 1998 (4. vere), pp. 180, 183.

7. Ineta Ziemele, *State Continuity* (4. vere), pp. 181–184; *Dokumenti* (5. vere); Brigitte Stern, „Rapport interimaire...“ 1. vere), Report of the Sixty-eighth Conference..., London, 1998, pp. 616–658 (625–626).

8. *Latvijas Vestnesis*, 1998, jūnijs, 2. lpp.

9. Dietrich A. Locher, „The Russian–Latvian Territorial Dispute Over Abrenca“, *The Parker School Journal of East European Law*, Columbia University, 1955, vol. 2, 1995, p. 537–559; *Latvijas Vestnesis*, 1996, Nr. 5, 50–60. lpp.

10. John Quigley, „Mass Displacement and the Individual Right of Return“, *The British Year Book of International Law* 1997, 68th year, Oxford, 1998, pp. 65–125 (101–104).

11. „Pact on Stability in Europe, adopted on 20 March 1995 by the 52 states of OSCE at the Concluding Conference on the Stability Pact in Paris“, Par Latvijas līdzdalību: *Latvijas Vestnesis*, 1995, 23. marts, 1, 3. lpp.

12. *Official Journal of the European Communities*, 1993, No. 1. 339, pp. 1–2 (adopted on the basis of Art. J 3 of the Maastricht Treaty of 1992); *Bulletin of the European Communities*, 1993, Nr. 6.

13. Ministrs V[aldis] Birkavs, „Atbilde Sacima uz jautajumu nr. 271“, *Latvijas Vestnesis*, 1997, 17. decembris, 7. lpp.

14. [Valdis] Birkavs, „Intervija“, *Neatkarīga Rita Avize*, 1999, 7. jūnijs, 3. lpp. ar norādi uz Vacijas un Čehijas [1997.g.] deklarāciju [ta saukto „Schlussstrich-Erklärung“]. Deklarācijas teksts: *Bulletin der Bundesregierung*, 1997, Nr. 7, S. 61.

KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje

Šio darbo tikslas – atskleisti represinių organų kovą su Vilniaus moksleivių antisovietiniu pasipriešinimu. Vilniaus miestas pasirinktas kaip respublikos sostinė, kuriai LSSR KGB visuomet skirdavo daugiau dėmesio, o moksleivių antisovietinė veikla čia buvo viena aktyviausių.

Pagrindinis informacijos šaltinis rašant darbą buvo Lietuvos ypatingasis archyvas (buvęs LSSR KGB archyvas).

Neatsiejama totalitarinės diktatūros valstybės valdžios išraiška yra represiniai organai ir jų sukurta struktūra. Šiandien skiriamas didžiulis dėmesys represinių struktūrų darbuotojams, pačioms represinėms struktūroms, tačiau dar trūksta išsamių mokslinių tyrimų; ypač tai pasakytina apie vieną iš LSSR KGB veiklos epizodų – „kovą su nacionalizmu ir antisovietine veikla“, kurioje aktyviai dalyvavo jaunimas ir konkrečiai moksleiviai. Kadangi didžioji dalis LSSR KGB archyvų buvo išvežti į Rusijos Federacijos gilumą, todėl sunku nuodugniai išanalizuoti KGB veiklą prieš moksleivius. Šia tema yra išleista J. R. Bagušausko knyga apie jaunimo pasipriešinimą ir jo slopinimą¹. Joje autorius išsamiai analizuoja jaunimo kovą ir KGB veiklą prieš jaunimą, bet daugiau dėmesio skiria pirmiesiems pasipriešinimo dešimtmečiams. Devintojo dešimtmečio pirma pusė pasirinkta neatsi-

tiktinai. Tuo laikotarpiu Sovietų Sąjungoje brendo socializmo krizė, LSSR stiprėjo ir gilėjo ekonominė krizė. Tarptautinėje arenoje socializmas vis labiau buvo vertinamas nepalankiai, didėjo Vakarų valstybių priešiskumas Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Antra vertus, tuo pat metu Sovietų Sąjungoje brendo reformų idėjos, nors tai jokių būdu neatsispindėjo represinių organų veikloje. Įžvelgdama priešiskų valstybių antivisdomeninę veiklą KGB stiprino vidaus kontrolę, ir moksleiviai sulaukė griežtesnio saugumo komiteto dėmesio bei kontrolės.

KGB STRUKTŪRA

Prieš pradedant kalbėti apie tai, kaip KGB persekiojo moksleivius, derėtų trumpai apžvelgti KGB struktūros formavimąsi. Okupavus Lietuvą jau 1940 m. birželio 19 d. pradėta formuoti valstybės saugumo tarnybą pagal SSRS saugumo tarnybų modelį. Po kelių formavimosi etapų – iš pradžių NKVD–NKGB, vėliau MVD–MGB – 1954 m. balandžio 7 d. buvo įkurtas LSSR KGB prie Ministrų Tarybos.

LSSR MVD 4-osios valdybos pavyzdžiu (pagrindinė jos funkcija – slaptas politinis sekimas) buvo sukurta LSSR KGB 4-oji valdyba. Svarbiausias KGB 4-osios valdybos uždavinys buvo atskleisti nacionalistinio

pogrindžio ir antisovietškai nusiteikusių Lietuvos gyventojų ryšius su „emigraciniais centrais“. Keičiantis išeivijos politikų nuostatoms dėl rezistencijos Lietuvoje formų bei metodų, kartu kito ir KGB veiklos profilis: nuo šeštojo dešimtmečio vidurio (ypač po garsiojo Nikitos Chruščiovo pranešimo XX partijos suvažiavime 1956 m. pradžioje) mažiau dėmesio skiriama represinėms priemonėms, daugiau – „profilaktikai“². Iki 1960 m. jaunimą (taip pat moksleivius) kuravo LSSR KGB 4-osios valdybos 1-asis skyrius. 1960 m. kovo 20 d. 4-oji valdyba buvo panaikinta ir tapo LSSR KGB 2-osios valdybos 2-uoju skyriumi. Šio skyriaus pagrindinės funkcijos beveik atitiko buvusios 4-osios valdybos funkcijas. Skyrius veikė daugiausia tarp nepriklausomos Lietuvos politinių lyderių, buvusio „nacionalistinio pogrindžio“ vadų ir aktyvistų, visų konfesijų dvasininkų, inteligentų ir jaunimo; svarbiausias skyriaus uždavinys buvo atskleisti „antisovietines organizacijas ir grupes“. 1967 m. rugsėjo mėnesį 2-osios valdybos 2-asis skyrius pertvarkytas į LSSR KGB 5-ąjį („ideologinės kontržvalgybos“) skyrių³. Taip vėl atsirado tik politiniam persekiojimui skirtas savarankiškas KGB padalinys⁴. 1979 m. LSSR KGB 5-asis skyrius buvo pertvarkytas į 5-ąją tarnybą, kuri veikė iki 1989 m. lapkričio mėnesio (tada buvo pertvarkyta į „Z“ tarnybą). Pagrindinis tarnybos uždavinys slaptuose KGB įsakymuose suformuluotas taip: „kova su nacionalizmu ir antisovietine veikla“. 5-oji tarnyba dar buvo suskirstyta į tris skyrius. 1-asis skyrius veikė tarp studentų, moksleivių, kūrybinės inteligentijos ir „neorganizuoto jaunimo“. 2-asis skyrius operatyviai sekė buvusius „buržuazinės Lietuvos autoritetus“, grįžusius iš tremties ar kalėjimų „valstybinius nusikaltėlius“, vykdė „aktyvias operacijas“ prieš lietuvių išeivijos organizacijas ir užsienio radijo stočių lietuviškąsias sekcijas; analizavo ir apibendrino „ideologinės kontržvalgybos“

rezultatus, rengė rekomendacijas, kaip dinti to darbo efektyvumą, „organizavo“ „ideologinę kontržvalgybą“ Vilniaus mieste ir rajone. 3-iasis skyrius turėjo demaskuoti ir nutraukti „reakcingos katalikų dvasininkijos, bažnytininkų ir sektantų antisovietinę veiklą“, stengėsi „užkirsti kelią“ nelegalių „klerikalinio nacionalistinio turinio“ leidinių spausdinimui, „Vatikano ir klerikalinės emigracijos vykdomai ideologinei diversijai, nukreiptai į respubliką“⁵.

Derėtų tarti kelis žodžius ir apie LSSR KGB miestų skyrius. 1967 m. rudenį, panaikinus KGB įgaliotinių miestams ir rajonams įstaigas, keturiuose didžiausiuose Lietuvos miestuose (išskyrus sostinę Vilnių) buvo įkurti LSSR KGB miestų skyriai. Vilniaus miestą ir Vilniaus rajoną nuo 1967 m. iki 1981 m. rudens aptarnavo centrinis LSSR KGB aparatas, taigi sostinėje specialaus KGB padalinio nebuvo. Toks padalinys Lietuvos sostinėje atsirado 1981 m. rugsėjo mėnesį. Miesto skyriaus kūrimasis užtruko iki 1982 m. pabaigos.

1981 m. rugsėjo 11 d. LSSR KGB pirmininkas Juozas Petkevičius išleido pirmąjį įsaką naujai sukurtam KGB Vilniaus miesto skyriui. Įsake buvo nurodytos skyriaus funkcijos, vadovaujanti ir operatyvinė darbuotojų sudėtis⁶. Miesto skyrius užsiėmė kontržvalgybine veikla tarp miesto įmonių, įstaigų ir organizacijų, kurios nebuvo KGB 2-osios valdybos 5-osios tarnybos veiklos akiratyje. Savo jėgomis miesto skyrius padėjo saugumo komitetui kovoti su užsienio specialiosiomis tarnybomis ar kitomis antisovietinėmis organizacijomis. Ideologinės kontržvalgybos srityje miesto skyrius kovojo su „nacionalistais“, „sionistais“ ir norinčiais emigruoti, aiškinosi neigiamus procesus tarp miesto inteligentijos ir jaunimo⁷. Daugiausia dėmesio buvo skiriama įspėjamajam profilaktiniam darbui.

VADOVAUJANTIS IR OPERATYVINIS PERSONALAS

Miesto skyrių sudarė viršininkas, du jo pavaduotojai, 10 vyr. operatyvinių įgaliotinių ir 4 operatyviniai įgaliotiniai (vėliau operatyvininkų skaičius kito: 1984 m. buvo 12 vyr. operatyvinių įgaliotinių ir 5 operatyviniai įgaliotiniai). Vilniaus miesto skyriui vadovavo pplk. V. Neverauskas. Viršininkas buvo atsakingas už viso skyriaus veiklą, dalyvaudavo svarbesnėse skyriaus operacijose, atsiskaitydavo vyresnybei. Jo pavaduotojais dirbo mjr. A. Bekišas ir mjr. J. Tamašauskas. 1984 m. pavaduotoją mjr. A. Bekišą pakeitė pplk. F. Šeršniovas. Mjr. J. Tamašauskas buvo atsakingas ir už ideologinę kontržvalgybą, kitaip sakant, kuravo miesto skyriaus veiklą pagal „5-ąją liniją“.

Vyr. operatyvinis įgaliotinis V. Bagdanavičius buvo atsakingas už Vilniaus miesto inteligentiją, kuravo institutus; vyr. operatyvinis įgaliotinis Sorokinas – už Vilniaus miesto vidurines mokyklas, kuriose buvo dėstoma lietuvių kalba, taip pat už mišrias rusų–lenkų mokyklas. Konkrečiai Sorokinas buvo atsakingas už I. Černiachovskio, 4-ąją, 6-ąją, 8-ąją, 10-ąją, 13-ąją, 17-ąją, 20-ąją, 25-ąją, 28-ąją, 32-ąją, 33-iąją, 36-ąją, 37-ąją, 38-ąją, 42-ąją, 46-ąją ir 51-ąją vidurines mokyklas. 1983 m. vidurinių mokyklų personalą ir mokinius „prižiūrėjo“ vyr. operatyvinis įgaliotinis vyr. lttn. A. Čudakovas. 1984 m. jam į porininkus buvo paskirtas vyr. lttn. I. Sargautis.

Vyr. operatyvinis įgaliotinis E. Bogdanovas 1981–1982 m. buvo atsakingas už Vilniaus miesto technikumus: Kooperacijos, Lengvosios pramonės, Politechnikumą, Žemės ūkio, Buhalterinės apskaitos, Statybos, Technologijos, Prekybos, Finansų ir kreditų, Elektromechanikos, J. Tallat Kelpšos muzikos mokyklą ir kultūros mokyklą. 1983 m. prie visų jo kontroliuojamų technikumų priklausė ir medicinos mo-

kykla. Nuo 1984 m. Vilniaus miesto technikumus „kuravo“ vyr. lttn. A. Irgašėvas.

Operatyvinis įgaliotinis E. Ignotas 1981–1982 m. buvo atsakingas už profesines technikos mokyklas: 2-ąją specialiąją, 2-ąją, 6-ąją, 10-ąją, 15-ąją, 21-ąją, 25-ąją, 31-ąją, 33-iąją, 47-ąją, 55-ąją, taip pat vidurinę profesinę kulinarijos, medicinos, prekybos ir kulinarijos mokyklas. 1983 m. jo kompetencijon jau nepateko medicinos mokykla ir profesinė technikos mokykla Nr. 15.

Operatyvinis įgaliotinis A. Sapožnikovas 1981–1982 m. dirbo su neorganizuotu Vilniaus miesto jaunimu⁸. 1984 m. su nedarbingiu ir nesimokančiu jaunimu dirbo vyr. lttn. V. Bagdanavičius. 1983 m. sustiprėjo KGB Vilniaus miesto skyriaus jėgos kovai su antisovietinio turinio dokumentų platintojais. Į Vilniaus miesto skyrių iš 5-osios tarnybos buvo komandiruotas vyr. operatyvinis įgaliotinis mjr. R. Razumas⁹ – anonimių dokumentų autorių išaiškinimo specialistas. Jis kartu su operatyviniu įgaliotiniu V. Bagdanavičiumi ieškojo antisovietinio turinio atsišaukimų, lapelių ir užrašų autorių. Taigi „ideologinei kontržvalgybai“ buvo skiriamas išskirtinis dėmesys. 1981–1982 m. iš 14 KGB Vilniaus miesto skyriaus operatyvinių darbuotojų 5 dirbo su priešiška nusiėmusiais jaunuoliais. 1983 m. su moksleiviais „kovojo“ 6 operatyviniai darbuotojai¹⁰. 1984 m. pagal „5-ąją liniją“ vėl dirbo 5 operatyvininkai.

AGENTŪRA

Prieš pradėdant kalbėti apie tai, kaip LSSR KGB Vilniaus miesto skyrius persekiojo jaunimą, reikėtų tarti kelis žodžius apie agentūrą, be kurios apskritai viso saugumo darbas būtų neefektyvus. Agentūra kovai su jaunimu buvo verbuojama ir iš pedagogų, ir iš pačių moksleivių. Iš agentūros pranešimų KGB sužinodavo jaunimo nuotaikas, nusta-

tydavo konkrečius neigiamai sovietinės sistemos atžvilgiu nusiteikusius asmenis, o pasitvirtinus pranešimams imdavosi konkrečių veiksmų. 1983 m. pablogėjus tarptautinei padėčiai pradėta stiprinti agentūrą. Tarp besimokančiųjų ir pedagogų iš vidurinių mokyklų, technikumų bei profesinių technikos mokyklų tais metais numatyta užverbuoti 9 agentus (agentas – asmuo, slapta bendradarbiaujantis su SSRS specialiosiomis tarnybomis ir vykdančias jų užduotis¹¹), 5 iš jų turėjo būti pedagogai. Iš nedirbančio ir nesimokančio jaunimo reikėjo užverbuoti 2 agentus¹². Tačiau užverbuota tik 6 nauji agentai tarp besimokančiųjų (iš viso 1983 m. užverbuota 24 agentai¹³). Miesto skyriaus 1983 m. darbo ataskaitoje rašoma, kad miesto skyrius aktyviai verbavo jaunuolius, vadinamuosius „neformalius jaunimo grupių lyderius“. Dėl sėkmingo verbavimo didesnę dalį nepageidaujamų reiškinių saugumiečiams pavyko nuslopinti vos jiems užsimezgus. Šiuo atžvilgiu ypač „pasižymėjo“ operatyvininkai E. Bogdanovas, E. Ignotas ir V. Bagdanavičius. Tačiau turima agentūra buvo nepakankama nei skaičiumi, nei kompetencija. SSRS KGB 1983 m. liepos 4 d. įsakymu Nr. 00140 nutarta 1984 m. tarp pedagogų ir besimokančiųjų vidurinėse mokyklose, profesinėse technikos mokyklose bei technikuose užverbuoti dar 8 agentus. Iš aktyviai nusiteikusių jaunimo reikėjo užverbuoti 2 naujus agentus¹⁴. Šis įsakymas iš dalies įvykdytas ir 1984 m. tarp moksleivių buvo užverbuoti 8 nauji agentai¹⁵. KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininkas savo pažymoje pabrėžė, kad „reikėjo gerinti turimos agentūros mokymą ir auklėjimą, taip pat iškilo problemų dėl kai kurių agentų patikimumo“. Verbuoiant agentus buvo atsižvelgiama ir į jų pažintis. Antai 1985 m. iki vasario mėnesio reikėjo rasti jaunuolių, kurie būtų paveikti „reakcingai“ nusiteikusių kunigų, ir tarp jų užverbuoti kelis agentus kovai su „neigiama“ katalikų dvasininkijos

veikla. Už šią operaciją atsakingas buvo miesto skyriaus viršininko pavaduotojas J. Tamašauskas¹⁶. Tais pačiais metais siekiant patobulinti agentūrinį aparatą iš vidurinių mokyklų, profesinių technikos mokyklų ir technikumų pedagogų bei moksleivių reikėjo užverbuoti dar 8 agentus. Šį darbą turėjo atlikti operatyvininkai E. Ignotas, A. Čudakovas, A. Irgaševs ir I. Sargautis. Iš neigiamai nusiteikusių jaunimo operatyvininkas V. Bagdanavičius turėjo užverbuoti 2 agentus¹⁷. 1985 m. kovai su priešiška nusistačiusiu jaunimu tarp moksleivių buvo užverbuoti 7 agentai¹⁸. Tačiau vis dar trūko agentų, kurie galėjo daryti jaunimui teigiamą įtaką. NAGRINĖJAMUOJU laikotarpiu, t. y. 1981–1985 m., pagal „jaunimo liniją“ iš viso dirbo 57 agentai ir 80 patikimų asmenų¹⁹ (patikimi asmenys – tai žmonės, kurie su KGB bendraudavo dėl idėjinės motyvacijos arba tolesnės karjeros sumetimais. Patikimi asmenys dažniausiai buvo komunistų partijos nariai, kartais buvimas „patikimu asmeniu“ tebuvo pakopa prieš verbavimą nuolatiniu agentu²⁰).

KGB Vilniaus miesto skyriaus darbo planuose, metinėse ataskaitose randame daug agentūros pranešimų, kuriais remiantis buvo nustatyti „priešiški“ moksleivių veiksmai. Štai 1982 m. agentas Žilinskas pranešė, kad „kai kurie 36-osios vidurinės mokyklos mokiniai domėjosi fašistine ideologija, bandė pamėgdžioti fašistinę aprangą“. Agentas Jolia informavo, kad „Žvėryno rajone susiformavo jaunimo grupė, kuri kovojo norėdama išsaugoti lietuvių tautą, kritikavo sovietinę Konstituciją ir leido nelegalų leidinį „Kova““. Agento Rezviakovo duomenimis, 1983 m. Vilniuje egzistavo nacionalistinė jaunimo organizacija, kuriai priklausė kažkoks Saulius, I. Konovalovo vaikystės draugas (I. Konovalovas tuo metu atlikinėjo karinę tarnybą su agentu Rezviakovu). Patikimo asmens „B“ duomenimis, Vilniaus miesto profesinėje technikos mokykloje

Nr. 25 egzistavo grupė, kurią sudarė 6–7 mokiniai, besilaikantys nacionalistinių pažiūrų ir nešiojantys šaulių ženklukus. Visa agentų bei patikimų asmenų pateikta informacija būdavo kruopščiai tikrinama.

Agentai ir patikimi asmenys buvo naudojami ir siekiant susilpninti „priešišką“ moksleivių veiklą sovietinės sistemos atžvilgiu. Tai rodo 1983 m. darbo planai. Nuo 1982 m. stiprėjantis JAV prezidento Ronaldo Reigano nedraugiškumas Sovietų Sąjungos atžvilgiu gąsdino ir KGB vadovus. Todėl LSSR KGB pirmininkas gen. lttn. J. Petkevičius patvirtino papildomą agentūrinių-operatyvinių veiksmų planą KGB Vilniaus miesto skyriui²¹. Siekiant įgyvendinti 1983 m. birželio 15 d. SSRS KGB įsakymą Nr. 00115 numatyta sustiprinti agentūrinę-operatyvinę veiklą tarp jaunimo. Ypač buvo nelaukiama moksleivių vasaros atostogų. Papildomame agentūrinių-operatyvinių veiksmų plane rašoma, kad „tarp besimokančiųjų vidurinėse mokyklose, technikuose ir profesinėse technikos mokyklose vasaros atostogų metu padidėja susidomėjimas pankų ir hipių judėjimais, kurių nariai skleidžia ideologiškai žalingas kalbas, platina antisovietinio turinio atsišaukimus, ant namų sienų rašinėja priešiškus šūkius“. Kovai su šiais elementais numatyta panaudoti agentus Viktoriją, Brolių, Giunterį, Alfonsą, Beržą, kandidatą į agentus M. Ž. V., taip pat patikimus asmenis Š. A. V., K. A. V., O. A. T. Tais pačiais metais bendradarbiaujant su agentu Laura buvo atskleista grupė jaunų žmonių, kurie priklausė „nelegalių Vakarų šalių gamybos ideologiškai neigiamo turinio videofilmų peržiūrėjimo organizacijai“ (taip agentas Laura apibūdino šių jaunų žmonių veiklą). 1985 m. darbo plane agentui nurodyta ir konkreti užduotis. Paveikta religinių įsitikinimų profesinės technikos mokyklos Nr. 47 mokinė R. Jusytė ketino nufotografuoti Lietuvos bažnyčias ir šventas vietas, parengti albumą ir platinti jį tarp jaunimo. Ji

taip pat ketino tapti Jėzaus Kristaus šventos širdies vienuolyno vienuole. Buvo nutarta pasiūsti agentą Liepą, kad šis išsiaiškintų R. Jusytės santykius su kunigais, ar kunigai nesinaudoja ja. Kartu reikėjo ieškoti būdų, kaip ją atkalbėti nuo ketinimų tapti vienuole. Ši užduotis pavesta operatyvininkui E. Ignotui. Agento Liepos pastangomis R. Jusytė savo planų atsisakė. Iš minėtos agentų veiklos galima spręsti, kad KGB Vilniaus miesto skyrius aktyviai naudojo turimą agentūrą prieš moksleivius ir jų antisovietinius veiksmus. Be agentų ir patikimų asmenų, miesto skyriaus 1983 m. darbo plane buvo numatyta kovai su jaunimu daugiau naudoti ir Felikso Dzeržinskio komjaunimo operatyvinį būrį, kuris palaikytų tvarką didelių sporto varžybų ir koncertų metu, patruliuotų valstybinių švenčių dienomis.

Veikdamas prieš Vilniaus miesto jaunimą KGB miesto skyrius sėkmingai bendradarbiavo ir su VRM struktūromis. Toks bendradarbiavimas prasidėjo 1982 m., kai miesto skyrius kartu su KGB 5-ąja tarnyba ir milicija atliko prevencinį darbą prieš neramumus sporto rungtynių metu. Visi galimi maištingi asmenys buvo įspėti, o studentai Tamašauskas ir Stankevičius kaip galimi neramumų sporto varžybų metu kurstytojai su milicijos struktūrų pagalba buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn²². 1983 m. darbo plane reikalaujama dažniau naudotis VRM struktūromis ir F. Dzeržinskio komjaunimo operatyviniu būriu²³, o tų pačių metų darbo ataskaitoje rašoma, kad „F. Dzeržinskio komjaunimo operatyvinis būrys buvo kryptingai panaudotas, užmegzti glaudūs santykiai su VRM struktūromis leido geriau kontroliuoti pankų ir hipių judėjimus“. 1984 m. turėjo vykti rinkimai į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Kad rengiantis rinkimams ir jų metu būtų palaikoma tvarka, tų metų vasario 8 d. buvo išleistas specialus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas²⁴. Sovietų valdžia bijojo, kad agitacijos

ir rinkimų metu nebūtų „priešiškų ir anti-visuomeninių“ jaunuolių išpuolių, tad ir agentūrinių-operatyvinių priemonių plane buvo reikalaujama „užkirsti kelią destruktiviems jaunimo veiksams“, sustiprinti patruliavimą jaunimo susibūrimo vietose (alaus baruose „Žemaičių alinė“, „Tauro ragas“, „Aukštaičių“, kavinėse „Žibutė“, „Vai-va“, „Laumė“, kokteilių bare „Turistas“ ir t. t.). Patruliuoti turėjo ir F. Dzeržinskio komjaunimo operatyvinis būrys. Be to, nutarta pasiųsti į šias vietas agentus Viktoriją ir Martą. 1984 m. ataskaitoje rašoma, kad „agentų ir patikimų asmenų pateikta informacija, sustiprintas agentūrinis aparatas, visapusiškai išnaudotas F. Dzeržinskio komjaunimo operatyvinis būrys ir pagerintas bendradarbiavimas su VRM struktūromis leido užkirsti kelią daugumai „neigiamų reiškinių“ tarp jaunimo“. Su VRM struktūrų pagalba po futbolo varžybų buvo išvengta muštynių tarp lietuvių ir rusų tautybių paauglių.

1985 m. KGB Vilniaus miesto skyrius kovai su priešiška nusiteikusia jaunimu suaktyvinti (visuose skyriaus dokumentuose moksleiviai kaip atskira jaunimo grupė neminimi, nors studentus prižiūrėjo 5-oji tarnyba ir į miesto skyriaus veiklos kompetenciją studentai nepateko) sudarė bendradarbiavimo su Vilniaus miesto vykdomojo komiteto vidaus reikalų skyriumi planą, kuriuo buvo siekiama pagerinti bendrą padėtį mieste. Bendromis jėgomis norėta geriau kontroliuoti sporto varžybas, masinius kultūrinius ir politinius renginius, kurių metu iš jaunimo buvo galima laukti neigiamų veiksmų. Agentūros, patikimų asmenų, milicijos ir KGB organų pajėgomis norėta geriau kontroliuoti hapius, pankus ir kitus „neigiamai“ nusiteikusius asmenis, taip pat keistis turima informacija, bendromis jėgomis vykdyti operatyvinį darbą diskotekose ir kitose jaunimo masinio telkimosi vietose, prireikus užkirsti kelią neigiamiems jaunimo veiksams²⁵.

Naudojant agentus, patikimus asmenis, taip pat bendromis KGB Vilniaus miesto skyriaus, VRM struktūrų ir F. Dzeržinskio komjaunimo operatyvinio būrio pastangomis iki 1985 m. pavyko iki minimumo sumažinti Vilniaus miesto moksleivių pasipriešinimą.

KOVOS SU JAUNIMU PRIEMONĖS

Lietuvos ypatingajame archyve saugomuose KGB Vilniaus miesto skyriaus dokumentuose (pagrindinių operatyvinių-agentūrinių veiksmų planai, skyriaus viršininko V. Neverausko metinės ataskaitos, agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos ir kt.) nėra nurodyta, kokiomis priemonėmis saugumas kovojo su jaunimu. Tačiau iš dokumentuose pateikiamų duomenų galima spręsti, kad visi KGB veiksmai iki baudžiamosios bylos yra traktuotini kaip profilaktiniai. Profilaktika (dalyvaujant visuomenei arba ne), įspėjamieji auklėjamieji pokalbiai, patikrinimai, įspėjimai (žodžiu, raštu, vieši arba ne) – visa tai profilaktinės priemonės. KGB dokumentuose nenurodoma, koks profilaktinių pokalbių turinys, tačiau galima spėti, kad dažniausiai tai būdavo gąsdinimai: išmesti iš vidurinės, profesinės technikos mokyklos ar technikumo, neįstoti nei į aukštąją, nei į aukštesniąją mokyklą, paimti į sovietinę kariuomenę (nepaklusnūs jaunuoliai dažniausiai tarnaudavo Tolimuosiuose Rytuose, Sovietų Sąjungos šiauriniuose rajonuose ar – dar blogiau – darbo bei kalinių priežiūros daliniuose). Didžioji dalis jaunimo, suprasdami, kad gąsdinimai yra pagrįsti, nutraukdavo savo veiklą. Tik nedaugelis jų išdrįsdavo tęsti ją ir toliau, tačiau ta veikla būdavo tik „nacionalistinio“ turinio lapelių platinimas, antisovietinių užrašų rašymas ar neramumai didesnių sporto varžybų metu. Bent kiek organizuotesnė veikla būdavo iš karto susekama dėl nemažo agentų ir

patikimų asmenų skaičiaus ir aktyvios jų veiklos.

Norint geriau suprasti, kokiomis priemonėmis KGB kovojo su jaunimu, reikia patyrinėti ir jaunimo veiksmus, prieš kuriuos tos priemonės buvo taikomos. Derėtų apžvelgti operatyvinių-agentūrinių veiksmų planus, metines operatyvinio-agentūrinio darbo ataskaitas, metinius skyriaus viršininko V. Neverausko pranešimus bei kitus dokumentus, kuriuose aprašomas ne tik jaunimo pasipriešinimas, bet ir pagrindinės KGB Vilniaus skyriaus kovos priemonės.

KGB Vilniaus miesto skyriaus 1982 m. agentūrinio-operatyvinio darbo plane vyresniesiems operatyviniams įgaliotiniams buvo pavesta pasidomėti 11-osios vidurinės mokyklos pedagogais ir moksleiviais (šioje mokykloje buvo dėstoma lenkų kalba). Taip pat pavesta domėtis ir Vilniaus politechnikumo lenkų grupės mokiniais. Priežastis paprasta – tuo metu nerami padėtis Lenkijos Liaudies Respublikoje galėjo paveikti ir lenkiškai kalbantį jaunimą²⁶. Ši lenkiškai kalbančio jaunimo grupė turėjo būti sekama nuolatos.

Suaktyvėjus jaunimo pasipriešinimui LSSR KGB pirmininkas J. Petkevičius išleido specialų įsaką, kuriame nurodyta suintensyvinti kontržvalgybinę veiklą tarp jaunimo, siekiant užkirsti kelią negatyviems reiškiniams. Ypatingą dėmesį reikėjo skirti „antivisuomeninėms jaunimo grupėms“, ypač hipiams, pankams, Krišnos mokymo sekėjams ir pan. Reikėjo kontroliuoti asmenis, galinčius turėti neigiamos įtakos paaugliams. Nuolatos turėjo būti stebima situacija jaunimo susibūrimo vietose, t. y. diskotekose, klubuose, kavinėse, taip pat karatė sekcijose. Atsakingas už šio įsako vykdymą buvo KGB miesto skyriaus viršininko pavaduotojas mjr. J. Tamašauskas²⁷.

1981–1982 m. darbo ataskaitoje teigiama, kad skyrius visomis jėgomis stengėsi užkirsti kelią priešiškų organizacijų kūrimuisi. Operatyviniai įgaliotiniai profilak-

tiškai apdorojo profesinės technikos mokyklos Nr. 25 mokinius R. Glinskį, A. Kirklių ir G. Raguckį, kurie 1982 m. vasario 16-ąją neatvyko į praktiką – šventė nepriklausomos Lietuvos dieną. Tų pačių metų birželio mėnesį buvo panaudotos profilaktinės priemonės prieš Vilniaus politechnikumo moksleivius G. Pempę ir E. Radzevičių, o lapkričio mėnesį ir prieš R. Dailidę. Visi jie domėjosi fašistine ideologija, nešiojo svas-tikos ženkliukus ir savo apranga pamėgdžiojo Hitlerio kovotojus. R. Dailidė dar skaitė „buržuazinės Lietuvos“ literatūrą, taip pat nelegalius leidinius „Aušra“ ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“. Visi priklausė Žvėryno jaunimo grupei. Profilaktiškai apdorojus G. Pempę, E. Radzevičių ir R. Dailidę, kartu su komunistų partijos komitetu nutarta pagerinti ideologinį mokymą Politechnikume.

1982 m. balandžio mėnesį buvo įspėtas Vilniaus 2-osios vidurinės mokyklos mokinys Bartkus, klasės draugui siūlęs surinkti paauglių grupę kovai su rusais. Įspėta ir 1-osios vidurinės mokyklos moksleivė E. Paukštytė, kuri paveikta religinės literatūros tų pačių metų vasario mėnesį parašė 4 atvirlaiškius su nepriklausomos Lietuvos sveikinimais. Tokia pati KGB kovos priemonė pritaikyta Vilniaus elektromechanikos technikumui I kurso moksleiviui R. Serafinui, kuris 1982 m. lapkričio 12 d. Lenino prospekte (dabar Gedimino prospektas) ant 62 numeriu pažymėto namo paradinių durų pakabino „nacionalistinio“ turinio lapelį. Tą mėnesį mieste buvo išplatinta 11 antivisuomeninio turinio (dokumentuose turinys nenurodomas) fotonuotraukų. Glaudžiai bendradarbiaujant su KGB 5-ąja tarnyba išsiaiškinta, kad autoriai ir platintojai buvo S. Viagis ir jo sesuo Z. Viagytė, besimokantys technikos mokykloje. Abu įspėti.

Per pirmuosius darbo metus buvo atlikta 15 profilaktikos priemonių ir profilaktiškai apdoroti 28 asmenys. Dalis operacijų

atlikta su visuomenės pagalba. Dokumentuose rašoma, kad „profilaktiškai apdoroti asmenys daugiau nekartojo priešiško veiksmų“. Vilniaus miesto skyriaus viršininkas pplk. V. Neverauskas savo pažymoje nurodė ir skyriaus darbo trūkumus. Jis pažymėjo, kad „ne visada buvo atskleidžiamos ir išanalizuojamos tikrosios veiksmų, nukreiptų prieš sovietinę sistemą, priežastys“. Miesto skyrius ir toliau gaudavo informacijos, kad vis didesnė jaunimo dalis tampa priešiška nusistatčiusi. Pplk. V. Neverauskas pažymėjo, kad „paaugliai ir jauni žmonės, veikiami Vakarų gyvenimo stiliaus, naikino ir niekino valstybinius bei agitacinius simbolius, mėgino įsigyti ginklų, sprogmenų, kuriuos norėjo panaudoti ekstremistinei ir chuliganiškai veiklai“. Buvo reikalaujama sustiprinti agentūrinį aparatą, atidžiau nagrinėti net menkiausius neigiamus pranešimus, pagerinti politinį auklėjamąjį darbą²⁸.

1983 m. pablogėjusi tarptautinė padėtis bei po SSKP generalinio sekretoriaus Leonido Brežnevo mirties jo vietą politiniame olimpe užėmusio buvusio SSRS KGB pirmininko Jurijaus Andropovo naujoji vidaus politika turėjo įtakos ir Valstybės saugumo komiteto darbui. 1983 m. sausio 7 d. išleistame 1983 m. darbo plane pabrėžiama, kad reikia sustiprinti agentūrinę-operatyvinę veiklą. Nuošalyje neliko ir „ideologinė kontržvalgyba“: reikalauta tobulinti agentūrinę-operatyvinę veiklą kovojant su priešininkų diversijomis, ypač tarp darbininkų, inteligentijos ir jaunimo²⁹. Nuolatos reikėjo ieškoti asmenų, kurie buvo veikiami priešiškos propagandos ir mėgino organizuoti priešišką veiklą. Domėtasi greitai plintančiais Rytų kovos menais – ypač karatė, ir nutarta išsiaiškinti jaunuolių, užsiiminėjančių karatė, nuotaikas. Reikėjo gerinti agentūrinę veiklą tarp jaunimo, sukeliančio masinius neramumus per įvairias sporto varžybas „Žalgirio“ stadione. Visas darbas pavestas operatyvininkams E. Bogdanovui, E. Ignotui, A. Sapož-

kinui ir Sorokinui, o atsakingas buvo KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko pavaduotojas J. Tamašauskas³⁰.

1983 m. rugsėjo 13 d. pažymoje apie bendrą padėtį Vilniaus mieste nemažai dėmesio skiriama ir jaunimui. Šešiose Vilniaus aukštosiose mokyklose mokėsi 32 890 studentų (18 958 iš jų dieniniame skyriuje). Šiose mokyklose dirbo 2343 dėstytojai. Specialiose vidurinėse mokyklose, kurių Vilniuje buvo 16, mokėsi 19 240 mokinių (iš jų 13 010 dieniniame skyriuje), jiems dėstė 846 dėstytojai. Profesinėse technikos mokyklose mokėsi 7445 mokiniai, jiems dėstė 1100 dėstytojų. 53-jose vidurinėse, 6-iose muzikos, 1-oje dailės ir 3-jose internatinėse mokyklose dirbo apie 3300 pedagogų ir mokėsi apie 63 tūkst. moksleivių³¹. Kontroliuoti tiek daug moksleivių, studentų ir pedagogų buvo nelengva, tačiau pažymoje teigiama, kad „didžioji jaunuolių dalis stengėsi ir norėjo mokytis bei dirbti komunistiškai, sėkmingai išmoko marksizmo-leninizmo teoriją, perėmė mokslo ir technikos žinias“. Sėkmingai vyko ir politinis auklėjamasis darbas su jaunimu. Vis dėlto, pasak agentūrinių-operatyvinių pranešimų, „tik nedidelė Vilniaus miesto jaunimo dalis, veikiamą užsienio specialiųjų tarnybų propagandos, priešiška nusiteikusių „nacionalistų“, reakcinės emigracijos elementų, linko į priešišką veiklą, domėjosi fašistine ideologija, nepriklausomos Lietuvos atributika, pankų bei hipių judėjimais“.

KGB pažymoje rašoma, kad, „kaip ir ankstesniais metais, priešininkai norėjo įskiepyti jaunimui mūsų visuomenei nepriimtinas idėjas, kurstė „nacionalistines“ nuotaikas, inspiravo antisovietinių grupuočių kūrimąsi, skatino jaunimą imtis prieš visuomenę nukreiptų veiksmų. Jauniems žmonėms paveikti ypač buvo naudojamos iš užsienio transliuojamos radijo programos lietuvių kalba, į šalį buvo siunčiama ideologiškai kenksminga literatūra, taip pat vyko

studentų keitimasis su Vakarų šalimis (1982 m. į Vilnių buvo atvykę 90 studentų iš kapitalistinių valstybių)³².

Pastebėta ir tai, kad JAV diplomatinių atstovybių darbuotojai domisi jaunimo nuotaikomis. Buvo mėginimų pasinaudoti lietuvių kilmės užsieniečiais studentais, besimokančiais Vilniaus aukštosiose mokyklose. KGB Vilniaus miesto skyrius mėgino kontroliuoti ir kunigus bei vienuoles, siekusius daryti įtaką besimokančiam, studijuojančiam ir dirbančiam jaunimui. Nemažai rūpesčių kėlė sektos, pvz., „Krišnos sąmonė“, kurios priviliodavo daug jaunuolių. Pažymoje pabrėžiama, kad sparčiai didėjo pankų sekėjų skaičius, tarp jų buvo daug „nacionalistinių“ pažiūrų asmenų, taip pat tokių, kurie domisi fašistine ideologija, kalba apie „laisvę be jokios valdžios“. Dalis pankų piešė įvairius antisovietinius šūkius ant Vilniaus miesto pastatų sienų. Atsižvelgdamas į tai KGB Vilniaus miesto skyrius stiprino agentūrines pozicijas tarp hipių, ypač tarp pankų. KGB aiškiai nurodė priežastis, kodėl gausėjo priešiška nusiteikusių jaunimo gretos – tai „nepakankamas auklėjimas šeimoje ir mokykloje“. 1983 m. KGB Vilniaus miesto skyriaus operatyvininkai surengė auklėjamojo pobūdžio pokalbius su 30 jaunų žmonių, išsiaiškino ir kontroliavo pankų bei hipių susibūrimo vietas.

1983 m. darbo ataskaitoje rašoma, kad gegužės 26–27 d. brolių Tautkų roko grupės

(„Rondo“) koncerto metu Vingio parke kai kurie asmenys pažeidinėjo bendrąją tvarką, skandavo „nacionalistinius“ bei fašistinius šūkius. Aktyviausi – A. Vasiliauskas, R. Petrauskas, D. Kasperavičiūtė, Z. Baronovskis ir M. Mitokaitė – buvo profilaktiškai apdroti. Lapkričio 4 d. 48-osios vidurinės mokyklos 11 klasės mokiniai M. Juknevičius, A. Valentinavičius ir profesinėje technikos mokykloje Nr. 25 besimokantis M. Jurkevičius diskotekos metu demonstravo savo pačių padarytas skaidres su fašistine simbolika, Gedimino stulpais ir tautininkų kryžiumi. Su šiais mokiniais buvo surengti profilaktiniai pokalbiai dalyvaujant visuomenės sluoksniams³³.

Turimi KGB Vilniaus miesto skyriaus duomenys rodo, kad kai kurių vidurinių mokyklų mokiniai ėmė daugiau domėtis Lietuvos praeitimi, nepriklausomos Lietuvos ir nacistinės Vokietijos atributika, todėl buvo stiprinamos operatyvinės pozicijos vidurinėse mokyklose siekiant nutraukti „negatyvią“ kai kurių mokinių veiklą.

Antai nustatyta, kad gegužės mėnesį 39-osios vidurinės mokyklos 10 klasės mokinys G. Žukaitis savo mokinio dienyne rašė neigiamo atspalvio politinius įrašus, norėjo sukurti „nacionalistinį“ eilėraštį, piešė „buržuazinę“ ir fašistinę simboliką, rinko ideologiškai žalingas knygas, išleistas nepriklausomoje Lietuvoje. 47-osios vidurinės mokyklos

Lentelė Nr. 1

Priešiški Vilniaus miesto moksleivių veiksmai

Metai	1982	1983	1984	1985	1982–1985
Išplatinta „nacionalistinio“ turinio lapelių	326	222	2	15	565
Neigiamo atspalvio užrašų	39	18	–	150	207
Antisovietinių laiškų	7	402	–	–	409

Lentelė sudaryta remiantis: Pažyma apie operatyvinę padėtį Vilniaus mieste 1983 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 12, l. 58; V. Neverausko kalba operatyvinio susitikimo metu apie 1983 m. darbą ir planus 1984 m., ibid., l. 88; KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1985 m. ataskaita, ibid., b. 21, l. 106.

9 klasės mokiniai V. Potapovas, G. Dovgerdas, S. Jaskeliavičiūtė ir I. Černiauskaitė savo užrašuose piešė nepriklausomos Lietuvos simbolius, užrašus „Laisva Lietuva“, tarp savęs kalbėjosi „nacionalistinėmis“ temomis, o tos pačios mokyklos 6 klasės mokiniai lietuvių kalbos rašiniuose išdėstė politiškai neigiamas mintis. Prieš visus juos imtasi profilaktinių priemonių, apie tai informuoti partijos organai. Aktyviai ieškota antisovietinių užrašų autorių. Toje pačioje mokykloje kovo mėnesį buvo rasti „nacionalistinio“ turinio lapelių autoriai. Vasario mėnesį nustatyta, kad keturi A. Vienuolio mokyklos 8 klasės mokiniai vasario 16–17 d. aerzoliniais dažais užrašė šūkį „Laisvę Lietuvai“. Gegužės mėnesį buvo rastos ir profilaktiškai apdorotos 50-osios vidurinės mokyklos mokinės A. Bartkūnaitė, D. Pranskutė, B. Trinkūnaitė, I. Pocevičiūtė bei Vilniaus politechnikume besimokantis R. Marcinkevičius, kurie ant Giedrio gatvės namo sienų ir vadinamajame „Marijos kieme“ prirašė „nacionalistinių“ šūkių.

Birželio mėnesį 40-ojoje vidurinėje mokykloje radus ant skelbimų lentos pritvirtintą „buržuazinės Lietuvos“ vėliavėlę, išsiaiškinta, kad ją pagamino ir pritvirtino tos mokyklos 10 klasės mokinė Ž. Masedunskaitė. Ji saugumo organų buvo profilaktiškai apdorota. Lapkričio 18 d. ant J. Tallat Kelpšos muzikos mokyklos auditorijos durų rašikliu buvo užrašytas „nacionalistinio“ turinio

eilėraštis. Imtasi operatyvinių veiksmų ir išsiaiškinta, kad eilėraštį sukūrė tos mokyklos mokiniai K. Vaišnora ir S. Slabada.

KGB Vilniaus miesto skyriaus darbo ataskaitoje pažymima, kad 1983 m. miesto skyriuje buvo daug trūkumų ir problemų, kurias kitais metais reikės išspręsti. Numatyta sustiprinti „kontržvalgybinį darbą tarp besimokančio jaunimo, nes 1983 m. ši jaunimo grupė kėlė ypač daug rūpesčių. Būtina tobulinti profilaktinį darbą dalyvaujant visuomenės sluoksniams“³⁴.

Kalbėdamas apie KGB Vilniaus miesto skyriaus darbą plk. V. Neverauskas (karinis pulkininko laipsnis jam suteiktas 1983 m. viduryje) pabrėžė, kad „nors 1983 m. miesto skyrius ir apdorojo profilaktiškai 18 jaunuolių, po profilaktinių kovos priemonių reikėtų užtikrinti, kad ir vėliau jaunas žmogus nemaištautų. Dažnai trūko ištvermės, profesionalaus požiūrio, noro ir toliau kovoti iki galo, kad konkretus asmuo pasitaisytų į gerąją pusę. Geriau reikėtų aiškintis priežastis ir sąlygas, kodėl jaunas žmogus kupinas neigiamų minčių. J. Tamašauskui ir jo vadovaujamam operatyviniam būriui reikėjo labiau gilintis į vykstančius procesus, aktyviau kovoti net su menkaisiais neigiamais jaunimo veiksmais“. Daugiausia jų atliko asmenys iki 18 metų, t. y. moksleiviai, todėl plk. V. Neverauskas padarė išvadą, kad „operatyvininkai turėjo

Atskleisti Vilniaus miesto moksleivių antisovietiniai veiksmai

Lentelė Nr. 2

Metai	1982	1983	1984	1985	1982–1985
„Nacionalistinio“ turinio lapelių autoriai	4	1	–	–	5
Neigiamo atspalvio užrašų autoriai	2	9	–	1	12
Antisovietinių laiškų autoriai	5	1	–	–	6

Lentelė sudaryta remiantis: Pažyma apie operatyvinę padėtį Vilniaus mieste 1983 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 12, l. 58; V. Neverausko kalba operatyvinio susitikimo metu apie 1983 m. darbą ir planus 1984 m., ibid., l. 88; KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1985 m. ataskaita, ibid., b. 21, l. 106.

ne tik fiksuoti ir aiškintis nusikalstamus veiksmus, bet ir didžiąją savo darbo dalį skirti priežastims analizuoti, prevencinėms priemonėms kurti“.

Kaip minėta, prieš SSRS Aukščiausiosios Tarybos rinkimus 1984 m. vasario 8 d. buvo išleistas specialus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, kuriame reikalaujama patikrinti jau anksčiau už antisovietinius užrašus vadinamajame „Marijos kiemelyje“ profilaktiškai apdorotą D. Pranskutę, kuri priklausė nelegaliai jaunimo organizacijai MK („Mušk kacapus“). Taip pat reikėjo patikrinti jau žinomus asmenis, kurie savo veiksmais galėjo sukelti pavojų. Artėjant Kaziuko mugei KGB Vilniaus miesto skyriaus operatyvininkai suaktyvino agentūrinę-operatyvinę veiklą siekdami išsiaiškinti, kur apsistos iš kitų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos miestų atvykę hipiai. Prevencinių priemonių miesto skyrius ėmėsi bijodamas neprognozuojamų jaunimo veiksmų.

1984 m. darbo plane nurodoma, kaip reikia kovoti su jaunimu, ką profilaktiškai apdoroti ar patikrinti. „Didelis laimėjimas“ buvo tai, kad KGB Vilniaus miesto operatyviniai įgaliotiniai V. Bagdanavičius ir E. Ignotas sugebėjo patraukti į savo pusę R. Burlingaitį – pankų lyderį.

1984 m. darbo ataskaitoje rašoma, kad „bendradarbiaujant su LSSR KGB 5-ąja tarnyba pavyko laiku užkirsti neigiamą kunigų įtaką jaunimui, ypač artėjant Šv. Kazimiero 500-osioms mirties metinėms. Veikiama užsienio radijo programų, kai kurių „nacionalistiškai“ nusiteikusių asmenų, taip pat perskaitytų nepriklausomoje Lietuvoje išleistų knygų, dalis jaunimo linko į antisovietinius ir nacionalistinius veiksmus, ketino bėgti į užsienį, garbino Vakarų valstybių gyvenimo būdą, nešiojo svetimų šalių atributiką, linko į girtuoklystę, vartojo narkotines medžiagas. Kai kurie mokiniai garbino nepriklausomos Lietuvos valstybę, gamino ir nešiojo to meto simboliką. Kartu su

partijos ir komjaunimo organais, vidurinių mokyklų, technikumų bei profesinių technikos mokyklų administracija buvo mėginama sustabdyti neigiamas apraiškas, plintančias tarp besimokančio jaunimo“³⁵.

Surengta daugiau kaip 70 išpėjamųjų auklėjamųjų pokalbių su mokiniais, kurie dėstė ideologiškai kenksmingas mintis³⁶. Iš tų pokalbių, taip pat operatyvinės informacijos matyti, kad Vakarų šalių pavyzdžiu Vilniaus mieste ir toliau formavosi hipių ir pankų judėjimai. Pastaruoju judėjimu domėjosi vis jaunesnio amžiaus paaugliai, kurie iš kitų bendraamžių išsiskyrė išvaizda, įžūlumu, cinizmu, visuomenės normų nepaisymu, polinkiu į alkoholį ir narkotikus. Vyresnio amžiaus jaunimas, vadinantis save „sisteminio jaunimu“, ketino reorganizuoti hipių judėjimą, norėjo išoriškai prisitaikyti prie esamos santvarkos. Jie kalbėjo, kad būtina pakelti „kultūrinį lygį“ ir platinti savilaidos literatūrą.

KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininkas plk. V. Neverauskas savo pažymoje rašė, kad „kontržvalgybinę veiklą tarp jaunimo teigiamai įvertino miesto partijos komitetas ir komjaunimas. Darbo sėkmę lėmė tai, kad miesto skyriui pavyko lokalizuoti galimus neigiamus veiksmus, laiku užgniaužti dar nesusiformavusias priešiškas grupes, užkirsti kelią kai kurių jaunuolių ekstremistiniams veiksams“. Darbe „pasizymėjo“ operatyvininkai V. Bagdanavičius, E. Ignotas, A. Irgaševas, A. Čudakovas ir kiti³⁷. Partijos organai iš karto reagavo į KGB miesto skyriaus informaciją. 1984 m. sausio mėnesį buvo sušauktas komjaunimo plenumas tema „Miesto komjaunimo organizacijos užduotys kovojant su antivisuomeninėmis apraiškomis tarp jaunimo“. KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininkas plk. V. Neverauskas pažymėjo, kad „skyriaus darbe kovojant su jaunimu dar yra nemažai trūkumų. Nedelsiant reikėjo dirbti su operatyvine įskaita bei pagal signalus, nes bet kada galėjo prasi-

veržti neigiami jaunimo veiksmai. Reikėjo kontroliuoti visas jaunimo telkimosi vietas, žinoti, kokie procesai ten vyksta“.

Plk. V. Neverausko teigimu, „ypač pagerėjo profilaktinis darbas, todėl pavyko nuslopinti didžiąją dalį neigiamai nusiteikusio jaunimo“. 1984 m. buvo įvykdyta 15 profilaktinių priemonių, jų metu profilaktiškai apdorota 18 asmenų. Kai kuriose profilaktikos priemonėse dalyvavo ir visuomenė. 5 iš profilaktiškai apdorotų asmenų pripažino savo „nukrypimus“ ir buvo saugumo organų užverbuoti; tai agentai Vargšas, Vytas, Ingrida, Muzikantas ir Tėvas. Profilaktiniais veiksmais pavyko sutrukdyti 3 antivisuomeninių jaunimo organizacijų susidarymui. Jas kuriant dalyvavo 13 jaunų žmonių. Dėl priešiškos veiklos 14 jaunuolių pašalinta iš komjaunimo³⁸. Miesto skyriaus viršininko teigimu, „visi priešiški jaunimo veiksmai turėjo aiškias priežastis – politinis nesubrendimas, Vakarų radijo stočių neigiamą įtaką, „nacionalistiniai“ prietarai, Vakarų valstybių gyvenimo būdo mėgdžiojimas, neteisingas auklėjimas šeimoje, mokykloje ir t. t.“ Palyginus su ankstesniais metais, 1984 m. užfiksuota mažiausiai neigiamų jaunimo poelgių.

1984 m. gruodžio 25 d. buvo patvirtintas KGB Vilniaus miesto skyriaus 1985 m. darbo planas. Respublikos sostinė vis labiau traukė diplomatus, korespondentus, išeivius, įvairius Vakarų valstybių specialistus, kurie legaliais ar nelegaliais būdais mėgino įgyti žvalgybinės informacijos. Tai esą kenkė ir miesto jaunimo pažiūroms: paveikti neigiamos įtakos jauni žmonės kūrė įvairias priešiškas organizacijas. 1985 m. turėjo įvykti daug politinių renginių ir demonstracijų: sovietinės liaudies pergalės Didžiajame tėvynės kare 40-metis, 45-eri metai, kai „atstatyta“ sovietų valdžia Lietuvoje, rinkimai į Aukščiausiąją Tarybą bei vietines tarybas, pasaulinis jaunimo ir studentų festivalis Maskvoje. Tad daug dėmesio buvo skiriama

šių renginių saugumui. Siekiant užkirsti kelią antivisuomeniniams veiksams, operatyviniams V. Bagdanavičiui, A. Čudakovui, E. Ignotui, I. Sargaučiui ir A. Irgaševui pavesta nuolat budėti diskotekose ir kitose vietose, kur masiškai telkiasi jaunimas, aiškintis priešiškų veiksmų priežastis. V. Bagdanavičius įpareigotas išanalizuoti ir pateikti pažymą apie padėtį tarp Vilniaus miesto nedirbančio ir nesimokančio jaunimo. A. Irgaševas ir E. Ignotas tokį pat darbą turėjo atlikti tarp technikų ir profesinių technikos mokyklų pedagogų ir moksleivių, o A. Čudakovas ir I. Sargautis – išanalizuoti padėtį tarp Vilniaus miesto vidurinių mokyklų pedagogų ir moksleivių³⁹.

LSSR KGB kolegijoje 1985 m. sausio 24 d. perskaitytoje KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko kalboje nemažai dėmesio skiriama Vilniaus miesto jaunimo padėčiai apibūdinti. Pažymėta, kad vis daugiau jaunimo simpatizuoja Vakarų šalių gyvenimo būdui. Jaunimas vis labiau garbina užsienio madas, nešioja su Vakaraus susijusią simboliką; daugėja hipių, pankų, pacifistų ir Rytų filosofijų gerbėjų bei sekėjų⁴⁰. Didėjo domėjimasis nepriklausomos Lietuvos praeitimi, buvo nešiojama įvairi atributika, susijusi su tuo laikotarpiu, taip pat ryškėjo neapykanta kitų tautybių gyventojams. 1984 m. buvo keletas susidūrimų tarp skirtingų tautybių jaunuolių. Išvengta muštynių prie Vilniaus politechnikumo, kur po futbolo rungtynių susirinko apie 100 lietuvių ir rusų tautybių paauglių. Per futbolo varžybas pastebėta, kad „nacionalistiškai“ nusiteikę asmenys kurstė jaunimą, mėgino išprovokuoti neramumus. Paaugliai skandavo „nacionalistinius“ šūkius, vietiniai futbolo sirgaliai įžeidinėjo kitus sirgalius, atvykusius iš Maskvos, Leningrado, Minsko, mėtė butelius ir kitus daiktus. Antai profesinės technikos mokyklos Nr. 21 mokinys Traknisas vykstant rungtynėms mėtė vyrišką batą, ant kurio buvo užrašyta: „Lietuva mūsų, o ne

rusų“, taip pat nupiešti nepriklausomos Lietuvos ir nacistinės Vokietijos simboliai. 24-osios, 31-osios ir A. Vienuolio vidurinių mokyklų mokinės Borisevičiūtė, Darulytė, Ingrašiūtė, seserys Balkevičiūtės ir Balčiūnaitė tarpusavyje kalbėjosi ideologiškai žalingomis temomis, neigiamai žiūrėjo į rusų tautybės jaunimą, perdėtai gilinosi į nepriklausomos Lietuvos istoriją, teigė, kad „šiuo metu Lietuva okupuota rusų“⁴¹.

Toje kalboje paminėta ir daugiau priešiško jaunimo veiksmų. Antai 1984 m. rugsėjo mėnesį per susitikimą tarp Balninkų kaimo vidurinės mokyklos (Molėtų rajonas) ir Vilniaus miesto statybos technikum mokinių pastarieji dainavo „nacionalistinio“ turinio dainą apie susideginusį Romą Kalantą. Agentūra, patikimi asmenys ir mokyklos aktyvas lokalizavo neigiamus reiškinius vos jiems užsimezgus. KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininkas plk. V. Neverauskas pabrėžė, kad „ypatingas dėmesys turėjo būti skiriamas ir pedagogams. Mokytojai turėjo padėti išauklėti socializmui atsidavusį žmogų, įskiepyti jam komunistines idėjas, nukreipti jauną žmogų į teisingą pasaulio supratimą“. Toliau jis pažymėjo, kad „dalis pedagogų ne tik neatlieka savo pareigų (t. y. visų anksčiau išvardytų), bet ir auklėjo mokinius neigiama dvasia“. Tad nuolat buvo rengiami miesto skyriaus operatyvininkų susitikimai su mokytojais, kartu su partijos organais ir pedagogais vyko diskusijos dėl jaunimo problemų ir jų sprendimo būdų. Daug padėjo ir F. Dzeržinskio komjaunimo operatyvinis būrys, taip pat VRM struktūros. 1985 m. agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitoje rašoma, kad sausio 16 d., kovo 21 d. ir balandžio 16 d. ant Senamiesčio ir Antakalnio gatvės namų sienų buvo nupiešta apie 150 nepriklausomos Lietuvos simbolių. Piešinių rasta ir ant S. Nėries mokyklos sienų. Atlikus operatyvinį patikrinimą nustatyta, kad ant mokyklos sienų piešinius nupiešė tos mokyklos 10 klasės mokinys

Grigaliūnas. Išsiaiškinta, kad jis 1981–1982 m. pats parengė ir davė klasės draugams skaityti žurnalą „Sprigtas“, kuriame buvo kritikuojama sovietinė santvarka. Grigaliūno užrašų knygelėje rasta sovietinių vadovų karikatūrų, nepriklausomos Lietuvos ir nacistinės Vokietijos simbolių. Grigaliūnui oficialiai pareikštas įspėjimas.

KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininkas plk. V. Neverauskas metinėje 1985 m. ataskaitoje išdėstė net 8 punktus, kodėl jaunimas priešinosi sovietinei santvarkai ir kodėl nepavyko to priešinimosi nuslopinti. Pasak jo, jaunimas dar nebuvo politiškai subrendęs, todėl buvo lengvai pažeidžiamas, be to, dauguma pedagogų ir komjaunimo vadovų gyvenimą vaizdavo tik rožinėmis spalvomis, o praktišką gyvenimo pusę nublėpdavo. Tai neigiamai veikė jaunus žmones. Neišugdytas jaunimo atsparumas neigiamiems požiūriams, propagandai, dezinformacijai irgi turėjo padarinių. Tarp jaunimo pradėjo plisti pacifistinės nuotaikos, o tai nesiderino su esama realybe. Plk. V. Neverausko teigimu, visi šie „neigiami faktai darė jaunimą lengvai pažeidžiamą ir skatino priešintis esamai santvarkai“⁴².

IŠVADOS

Devintojo dešimtmečio pradžioje LSSR KGB sugebėjo iki minimumo sumažinti antisovietinį Vilniaus miesto moksleivių pasipriešinimą. Tam saugumas ne tik panaudojo turimą agentūrą bei patikimus asmenis, bet ir VRM organus su F. Dzeržinskio komjaunimo būriu. Pagal 5-ąją liniją dirbo nemažai operatyvinių darbuotojų. Tai rodė, kad maištingos mintys tarp jaunuolių buvo gajos, o KGB nenorėjo taikytis su antisovietine moksleivijos veikla. Iš esmės ta veikla apėmė tik priešiško užrašų, antisovietinio turinio laiškų bei lapelių rašymą ir platinimą, neramumus sporto varžybų metu.

Lentelė Nr. 3

Susektos ir atskleistos Vilniaus miesto moksleivių slaptos organizacijos

Organizacijos, grupės pavadinimas	Vadovas	Narių skaičius	Įsikūrimo metai	Atskleidimo metai	Profilaktiškai apdorota narių	Veikla
Lietuvos išlaisvinimo komitetas	S. Novikas ⁴³	6 ⁴⁴	–	1981	1	Rinkosi butuose, skaitė „buržuazinėje Lietuvoje“ išleistą literatūrą, klausėsi užsienio radijo pranešimų, tarpusavyje diskutavo „nacionalistinėmis“ temomis. S. Novikas ketino išplatinti antisovietinius lapelius, kalbėjo, kad nori pabėgti į užsienį, įkalbėjo kitus paminėti R. Kalantos susideginimą, nuolat kalbėjo apie tiltų sprogdinimą ir kitus neramumus mieste, mėgino įsigyti šaunamąjį ginklą
Krišnos pažinimo draugija	–	–	1982	1982	–	Domėjimasis Rytų filosofija, jogų gyvenimo ir mąstymo pamėgdžiojimas
Žaliosios beretės ⁴⁵	–	6–7 komandos	1982	1982	–	Kova su rusų tautybės paaugliais
Muškokacapus	–	–	–	1984	1 ⁴⁶	Kova su rusų tautybės paaugliais
–	E. Šitovas	7	1984	1984	3 ⁴⁷	Kritikavo esamą padėtį, E. Šitovo pasiūlymu nutarė suorganizuoti jaunimo grupę kovai su rusų tautybės paaugliais
–	A. Šeštokas ⁴⁸	3	1984	1984	3	Paveiktas užsienio radijo stočių propagandos ir nusiteikęs prieš rusų tautybės asmenis iš savo draugų pankų A. Šeštokas norėjo suburti jaunimo grupę ir vykdyti „nacionalistinę“ veiklą
Laisvos Lietuvos sūnūs	–	10 ⁴⁹	1984	1985	5	Turėjo susikūrę savo himną, emblemą. Ketino pagaminti ir išplatinti antisovietinius lapelius, užsiiminėjo Rytų kovos menais, simpatizavo fašizmui, acrozoliniais dažais buvo nupiešę svastiką. Pagrindinis LLS tikslas – mušti rusų tautybės paauglius

Lentelė sudaryta remiantis: KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaita 1982 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 8, l. 65–66; KGB Vilniaus miesto skyriaus pagrindinių operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1982 m., ibid., b. 8, l. 18; KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1985 m. ataskaita, ibid., b. 21, l. 10.

Nuorodos

- ¹ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999.
- ² G. Gečiauskas, „Trys pagrindiniai buvusio LSSR KGB archyvo trečiojo slaptosios raštvedybos bylų fondo sudarytojai“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1999, Nr. 13, p. 151.
- ³ *Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1960*, сост. А. Кокурин, Н. Петров, Москва, 1997, с. 156.
- ⁴ A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė: slapstasis karas 1954–1991 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21, p. 236.
- ⁵ Ibid., p. 153–154.
- ⁶ KGB Vilniaus miesto skyriaus funkcinės parciybės, vadovaujantis ir operatyvinis personalas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 14, b. 8, l. 1–6.
- ⁷ Ibid., l. 1.
- ⁸ Ibid., l. 5–6.
- ⁹ Ibid., l. 18.
- ¹⁰ Ibid., l. 22–24.
- ¹¹ A. Anušauskas, op. cit., p. 243.
- ¹² KGB Vilniaus miesto skyriaus pagrindinių operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1983 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 12, l. 10.
- ¹³ KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1983 m. ataskaita, ibid., l. 76.
- ¹⁴ KGB Vilniaus miesto skyriaus pagrindinių operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1984 m., ibid., b. 20, l. 19.
- ¹⁵ KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio ir darbo su kadrais 1984 m. ataskaita, ibid., l. 118.
- ¹⁶ KGB Vilniaus miesto skyriaus pagrindinių operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1985 m., ibid., b. 21, l. 7.
- ¹⁷ Ibid., l. 13.
- ¹⁸ KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1985 m. ataskaita, ibid., l. 110.
- ¹⁹ KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko kalba LSSR KGB kolegijoje 1985 m. sausio 24 d., ibid., l. 26.
- ²⁰ A. Anušauskas, op. cit., p. 243.
- ²¹ KGB Vilniaus miesto skyriaus papildomas operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1983 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 12, l. 31.
- ²² KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1982 m. ataskaita, ibid., b. 8, l. 68.
- ²³ KGB Vilniaus miesto skyriaus papildomas operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1983 m., ibid., b. 12, l. 33.
- ²⁴ KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinių-operatyvinių veiksmų planas artėjant SSRS Aukščiausiosios Tarybos rinkimams, ibid., b. 20, l. 21.
- ²⁵ KGB Vilniaus miesto ir Vilniaus miesto vykdomojo komiteto vidaus reikalų skyriaus bendradarbiavimo planas, ibid., b. 21, l. 81–94.
- ²⁶ KGB Vilniaus miesto skyriaus pagrindinių operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1982 m., ibid., b. 8, l. 18.
- ²⁷ Ibid., l. 44.
- ²⁸ KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko metinė ataskaita, ibid., l. 100.
- ²⁹ KGB Vilniaus miesto skyriaus pagrindinių operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1983 m., ibid., b. 12, l. 2.
- ³⁰ Ibid., l. 5.
- ³¹ Pažyma apie operatyvinę padėtį Vilniaus mieste 1983 m., ibid., l. 55.
- ³² Ibid., l. 57.
- ³³ KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1983 m. ataskaita, ibid., l. 70.
- ³⁴ Ibid., l. 76–77.
- ³⁵ KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio ir darbo su kadrais 1984 m. ataskaita, ibid., b. 20, l. 114.
- ³⁶ Ibid., l. 115.
- ³⁷ KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko metinė ataskaita, ibid., l. 143.
- ³⁸ Ibid., l. 145.
- ³⁹ KGB Vilniaus miesto skyriaus pagrindinių operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas 1985 m., ibid., b. 21, l. 10.
- ⁴⁰ KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko kalba LSSR KGB kolegijoje 1985 m. sausio 24 d., ibid., l. 22.
- ⁴¹ Ibid., l. 24.
- ⁴² KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko metinė ataskaita, ibid., l. 133.
- ⁴³ S. Novikas – 34-osios vidurinės mokyklos 10 klasės mokiniams.
- ⁴⁴ G. Mackevičius, K. Černeckis, R. Urbonavičius, G. Vainoras ir A. Malakauskas (be S. Noviko).
- ⁴⁵ Apie organizaciją išsiaiškinta iš nežinomo autoriaus laiško mokiniui Čižui.
- ⁴⁶ D. Pranskutė.
- ⁴⁷ R. Peškaitis, E. Šitovas, D. Pranskus.
- ⁴⁸ Vilniaus statybos technikumui moksleiviui A. Šeštokui pradėta operatyvinio stebėjimo byla.
- ⁴⁹ Dokumentuose išvardyti tik Vesclauskas, Jakimavičius, Puolis, Barcika ir Digimas.

Mindaugas Žiūkas

THE KGB ACTIONS AGAINST SCHOOL STUDENTS OF VILNIUS CITY IN THE EARLY EIGHTIES

The article analyses one of the spheres of the KGB activities in the Lithuanian SSR, i.e. "fight against nationalism and anti-Soviet activities". Although young people made a considerable contribution to national and anti-Soviet movement in Lithuania, the subject has not yet been exhaustively investigated. Except few available scientific publications, the author, for the most part, referred to material

culled from the Special Archive of Lithuania. Since the article focuses on the activities of the Vilnius City KGB Office, a short description of the Office's scheme, its functions and fields of work is being discussed after a short presentation of a general scheme of the KGB, as well as "hostile acts" of school students against the Soviet system and the KGB's retaliatory actions against the "offenders".

Vieno dokumento istorija ir ne tik...

Šios publikacijos tikslas – pristatyti dokumentą, kuris gali būti svarbus tiriant 1941 m. birželio 22 d. sudarytos Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą. Tai buvusio šios vyriausybės teisingumo ministro Mečislovo Mackevičiaus laiškas dr. Domui Jasaičiui. Laiškas be datos, tačiau pagal kartu buvusius dokumentus galima spėti, kad rašytas apie 1970 m. Mat tada dr. D. Jasaitis rengėsi rašyti knygą apie lietuvių ir žydų santykius nacių okupacijos metu. Norėdamas surinkti kuo daugiau duomenų, jis plačiai susirašinėjo su išeivijos lietuviais ir taip sukaupė turtingą archyvą. Knygos dr. D. Jasaitis parengti nespėjo, o jo sukaupti dokumentai, kaip VLIK'o archyvo dalis, buvo saugomi Putname, Amerikos lietuvių kultūros archyve. Šios publikacijos autorei 1997 m. viešint JAV, p. J. Giedraitis perdavė tuos dokumentus LGGRTC archyvui, kur jie šiuo metu ir saugomi.

M. Mackevičiaus laiškas vertintinas keeliais aspektais. Pirmiausia jis įdomus todėl, kad jame aiškinamos vieno dokumento atsiradimo aplinkybės. Iš teksto nesunku suprasti, kad autorius kalba apie „Žydų padėties nuostatus“, kurie ne tik lietuviškoje istoriografijoje laikomi vienu gėdingiausių Laikinosios vyriausybės dokumentu, nedviprasmiškai išreiškiančiu jos narių antisemitines nuostatas bei tokį pačios vyriausybės pobūdį. Tiesa, ne vienas tyrinėtojas yra kėlęs abejonę, kodėl savo gyvavimo pabaigoje, kai buvo visiškai

aišku, kas tvarko žydų ir apskritai okupuoto krašto reikalus, Laikinajai vyriausybei reikėjo priiminėti panašaus pobūdžio, nieko nereiškiančius dokumentus. Nors į šiuos klausimus atsakymų nebuvo, dokumentas ir toliau buvo naudojamas kaip abejonių nekeliantis argumentas. Kita vertus, neigiant tokio dokumento egzistavimą buvo vadovaujamasi daugiau emocijomis, o ne konkrečiais faktais. Čia reikėtų pažymėti, kad minimieji nuostatai nėra vienintelis Laikinosios vyriausybės priimtas dokumentas, kuriame galima rasti žydus diskriminuojančių postulatų. Tad šia publikacija nesitikima pakeisti esminių vertinimų, tik bandoma atkreipti dėmesį į tai, kad būtina kruopščiau dirbti su šaltiniais, kritiškiau juos vertinti, ypač kalbant apie tokį sudėtingą Lietuvos istorijos laikotarpį kaip 1941-ųjų birželis. Tuo labiau, kad pateiktoji versija taip pat gali būti ginčytina.

Išsamiau neaptarinėsime publikuojamo dokumento turinio, tik atkreipsime dėmesį į keletą faktų. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje yra saugomas rinkinys „Laikinosios Lietuvos Vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai (1941.VI.23–1941.VIII.5)“. Labiausiai tikėtina, kad apie šį rinkinį bei jame esančius „Žydų padėties nuostatus“ kalbama M. Mackevičiaus laiške. Tačiau tokiu atveju kelia abejonių dokumento data, t. y. rugpjūčio 1 d. Juk po liepos 23 d. įvykusio voldemarininkų perversmo karo komendantu tapo kpt. Stasys Kviecinskas, o laiške mi-

nimi faktai susiję su iki tol buvusiu karo komendantu plk. Jurgiu Bobeliu. Galbūt tai taip pat rinkinio leidėjų laisva improvizacija? Neabejotina tik viena: publikuojamas dokumentas galbūt paaiškina ir nušviečia vienas aplinkybes, tačiau tuo pat metu kelia naujų klausimų, į kuriuos neatsakius bet kokie vertinimai bus abejotini.

Galima tik apgailestauti, kad tuo metu aktyviai reiškęsi žmonės neprisirengę pa-

rašyti atsiminimų, o jei ir parašė, tai juose gana paviršutiniškai aiškino itin sudėtingas problemas. Tai pasakytina ir apie paties M. Mackevičiaus atsiminimus. Iš dalies atsakymą į klausimą, kodėl taip atsitiko, galime rasti skaitytojams pateikiamame dokumente: istorija tegu ir lieka istorija, daug svarbesnė dabartis ir ateitis. Gaila, kad per vėlai suprantame, jog ir istorija gali pasivyti ir bausti.

DĖL ŽYDŲ GENOCIDO LIETUVOJE

Prašote kai kurių paaiškinimų šiuo klausimu. Suprantu Jūsų rūpestį, reikalą ir tos problemos aktualumą, nors ir esu nuomonės, kad visa tai turi tik istorinės reikšmės, bet suprantu, kad dabartis yra poveikyje praeities – istorijos, kuri yra reikalinga tęsiamai kovai už laisvės idealą. Man asmeniškai rūpi dabarties politinė tikrovė. Aš nesu entuziastas kalbėti, kelti vokiečių nacių genocidą, kada dabar vykdomas sovietinis-rusiškas genocidas Lietuvoje. Kelti šį klausimą tada, kada V[akaru] Vokietijos nusiteikimas Pabaltijo kraštų atžvilgiu yra svarbesnis negu Jungtinių Amerikos Valstybių, mano nuomone, yra politiškai netikslu. Nežiūrint to, kad šiandien V[akaru] Vokietija yra demokratinė ir daro visas pastangas kaip tauta ir valstybė reabilituotis prieš Trečiojo reicho politiką, vokiečių tautai yra tas labai nemalonu. Juk yra skaudu ir nemalonu ir mums, lietuviams, dėl to, kad kai kurie yra parodę žiaurumą žydų tautos mažumai Lietuvoje labai sudrumstoje revoliucinėje fazėje. Ar, logiškai imant, nebūtų politiškai tikslingiau skirti kuo daugiau energijos ir lėšų spaudai – leidiniams, kurie svetimomis kalbomis keltų Sovietų Rusijos kolonizacinį imperializmą, ypač Pabaltijo kraštuose. Juk vedama nutautinimo politika, rusinimas, kuris apima ir paliečia priaugančias kartas, rusinimo tikslais planuojamas ir tvarkomas visas kultūrinis bei ūkio gyvenimas. Tai yra pavojingiausias istorinėje ateities perspektyvoje genocidas. Jis vyksta ir intensyvėja.

Tomis savo individualinėmis pastabomis, tikėkite, kad aš neturiu minties nuvertinti Jūsų darbo ir pastangų. Turime rūpintis ir istorija. Todėl atsakau į Jūsų klausimus žydų genocido reikalu Lietuvoje.

Dar veikiant Laik[inajai] L[ietuvos] Vyriausybei, kada Reicho „atstovu“ Kaune buvo vermachto žmogus, karo komendantas generolas Pohl ir tuo pat metu veikė sukilimo pastatytas Lietuvos komendantas pulk. Bobelis, kuris buvo beveik vienintelis ryšininkas tarp L. L. Vyriausybės ir vokiečių karo komendanto, nes jis vengė oficialių ryšių su L. L. Vyriausybe. Komendantas pulk. Bobelis su generolu Pohl palaikė glaudų kontaktą. To norėjo pats gen. Pohl.

Ir štai vieną dieną į L. L. Vyriausybės posėdį atvyko pulk. Bobelis ir pranešė gen. Pohl reikalavimą, būtent: „Karas tęsiasi, vokiečių armijai yra labai svarbu, kad fronto užnugaris būtų saugus. Reicho vyriausybė žydus laiko nepatikimais, priešingu elementu. Jie turi būti izoliuoti, trumpai – uždaryti į getto“. Komendantas pulk. Bobelis jam pareiškė, kad žydai yra Lietuvos piliečiai ir jų teisės gali būti susiaurintos tik įstatymo keliu. Gen. Pohl atsakė, kad tas reikalas nedelsiant turi būti sutvarkytas. Atitinkamais įstatymiais nuostatais turi būti susirūpinta.

Buvo aišku, kad tuo reikalu pasirūpintų Lietuvos administracija, L. L. Vyriausybė. Tuo klausimu skubiai turi būti paruošti nuostatai ir jam pristatyti – parodyti. Min[istrų] kabinetas apsvarstė Vidaus reikalų ministerijos paruoštą projektą apgyvendinti žydus Palemono poligone. Bet tai buvo tik projektas – pasiūlymas vokiečių karo komendantui Pohl.

Gera prisimenu, kad buvo ilgai tas projektas svarstomas. Buvo įvairių nuomonių. Prisimenu, kad buvo sustota ties klausimu: kokį savo turtą žydai gali pasiimti su savimi. Žinau, atsime nu, kad buvo iškilęs klausimas dėl liuksusinių daiktų, pav., pianinų. Šiaip buvo nuomonė, kad žydai su savimi gali pasiimti viską, nors administraciniu, vietos, patalpų atžvilgiu tas nebuvo taip paprasta ir lengva. Projektas buvo vyriausybės aprobuotas. Tuojaus įteiktas žymesniems žydų bendruomenės atstovams.

Prisimenu kaip šiandien, kai pas mane, kaip Teisingumo ministerį, atvyko į mano kabinetą – įstaigą buvęs mano profesorius (pas kurį rašiau diplominių teisininko darbą ir geras, artimas mano uošvio Mykolo Sleževičiaus draugas) prof. adv. S. Bieliackinas, žydas. Kalbėjau su juo neoficialiai. Pakviečiau jį atsisėsti į fotelį nuošalioj vietoj, kaip aš elgiausi su garbingais ir reikšmingais mūsų tautai žmonėmis-asmenimis. Pasikeitus žodžiais apie esamą tragišką padėtį, prof. S. Bieliackinas išsiėmė iš kišenės minėtą projektą, atsistojo, priėjo prie manęs (ir aš atsi stojau) ir pareiškė: „Kolega Mackevičiau (tuojaus bereikalingai pasitaisė „pone ministeri“), jeigu tas projektas praeis ir bus vykdomas, tai Lietuva bus laisva, turėsime savo vyriausybę, valdžią“. Jis tuo projektu buvo labai patenkintas, nes jis gerai suprato ir žinojo nacių Vokietijos nusistatymą ir elgesį su žydų mažuma.

Minėtą, svarstytą ministrų kabinete projektą pulk. Bobelis pristatė gen. Pohl štabui. Pulk. Bobelis sakė, kad pirmą kartą prie gen. Pohl jo štabe jis rado du ar tris SS aukštesnio rango karininkus. Pulk. Bobelis turėjo referuoti projektą. Jis buvo išverstas į vokiečių kalbą. Jis pradėjo jį skaityti ir perskaičius įvadinius projekto paragrafus vienas iš SS karininkų jį, pulk. Bobelį, pertraukė ir pareiškė: „Matau, kad Jūs žydų reikalo nesutvarkysite. Mes sutvarkysime“. Tas projektas ir pasiliko tik popieriuje. Greit atvyko vokiečių civilverwaltungs su dr. von Renteln priešaky ir vokiečių gestapas perėmė žydų tvarkymo – genocido šiurpų reikalą. Teisingumo ministerija, o vėliau vad. Teisingumo valdyba žydų likimo problemoje visai nedalyvavo, neturėjo jokių reikalų. Žinau, kad Lietuvos savivaldybės turėjo parūpinti getų žmonių maitinimą. Apie tai gali daugiau pasakyti, paaiškinti buvę miestų burmistras. Ir jei iš lietuvių atsirado asmenų, kurie talkino šioj istorijoj gestapui, tai turiu pareikšti, kad tas nieko bendro neturėjo su L. L. Vyriausybės politika ir nusistatymu. Gera prisimenu ir žinau, kaip Vidaus reikalų ministeriui buvo sunku suvaldyti sporadinius, revoliucinius vienetus, atskirus asmenis, pav., Klimaičio partizanų gengę [gaują. – D. K.], kuri visai ignoravo lietuvių administraciją. Jie buvo ginkluoti ir turėjo gestapo paramą. L. L. Vyriausybėje svarstant minėtą projektą, nebuvo jokio kiek ryškesnio odiumo, neapykantos, o tuo labiau – užmačių sunaikinti žydų mažumą. Ir buvo nelengva atsispirti prieš sporadinius antižydiškus pasireiškimus, nes jų atstovai pateikdavo daug pavyzdžių iš žydų pasireiškimų per pirmąją sovietų okupaciją. Tie pasireiškimai buvo akivaizdūs ir žiaurūs. Aš pats buvau suimtas dviejų žydų – enkavedistų įrankių, kurie mane terorizavo dar namuose kratos metu, kad rado daug tuščių saldainių dėžučių. Jų nuomone ir supratimu, aš buvau liaudies priešas, išnaudotojas ir prispaudėjas. Aš esu laimingas, kad iš to nedariau bendrinių išvadų apie visą žydų bendruomenę. Ir taip galvojau ne aš vienas. Deja, dabar žydai mato tik neigiamus, sporadinius faktus, bet nenori suprasti lietuvių tautos istorinėje plotmėje. Bet tai yra politika, konjunktūrinė pažiūra ir filosofija. Suprantu, kad yra reikalas į tai reaguoti ir pasisakyti.

Kas atsitiko su minėtu projektu vėliau? Gen. P. Kubiliūno įstaiga-biuras sugalvojo išleisti L. L. Vyriausybės ir kitų potvarkių rinkinį. Jis buvo išspausdintas, kiek prisimenu, rotatoriumi. To rinkinio tarpe buvo paskelbtas ir anksčiau minėtas dėl žydų projektas, kaip priimtas įstatymas. Bolševikai ant to arkliuko dabar ir joja. Gaila, kad mes čia neturime to projekto teksto. Bolševikinė gi nuomonė, įvykių ir faktų interpretacija visiems žinoma: melas, visokeriopas faktų falsifikavimas ir subversyvinė mintis – tikslas.

Daug galėčiau kalbėti apie aną L. L. Vyriausybės laikotarpį, bet gal čia ne vieta. Be to, esu prispaustas gyvenimo rūpesčių. Svarbiausia, nesu grafomanas. Esu uždaro būdo žmogus. Ypač nemėgstu kalbėti apie tuos įvykius, kur aš buvau ir pridėjau savo pirštą, nes tas kitiems gali atrodyti pasigyrimu, savęs iškėlimu. Juk tas – vanitus.

Dėl J. Matulionio pareiškimo tiek turiu pasakyti, kad tai yra greičiausiai „Naujienų“ kūryba, nes šviesios atminties dr. P. Grigaitis Laikinosios Vyriausybės atžvilgiu buvo apgailėtinais klaidingos pažiūros (gal dėl to, kad jo žmona buvo žydė...). Mielas prietelius J. Matulionis, kurį aš kaip žmogų ir lietuvių aukštai vertinu, bet jį pažindamas daleidžiu, kad jis galėjo „pafilosofuoti“. Bet kas liečia Laikinąją Lietuvos Vyriausybę, tokių ryškių trijų nuomonių, kaip „Naujienos“ paskelbė, tikrai nebuvo. Pats, kaip medikas ir tuo pačiu daugiau ar mažiau psichologas, gerai žinai, kaip paskiri žmonės reaguoja į akivaizdžius įvykius, kaip juos supranta ir aiškina. Daug reliatyvumo. Taigi aš niekam neužmetu nei savo įspūdžių, nei nuomonės.*

Priimkite mano ir mano žmonos geriausius sveikatos ir sėkmės linkėjimus Jums ir Gerbiamai Poniai,

Jūsų M. Mackevičius

* Čia, matyt, komentuojamas J. Matulionio teiginys, kad Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdyje, kuriame buvo svarstomi žydų klausimai, susiformavo trys labai skirtingos nuomonės: pirmoji – visiems laikams atsikratyti žydų, antroji – svyruojanti, tačiau reikalaujanti žydų išpirkti savo kaltes, ir trečioji – gyvybės atimti niekam nevalia, tačiau žydus atskirti ir apgyvendinti getuose būtina (žr.: S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, Vilnius, 1998, p. 244–245; A. Eidintas, „1946 metų dokumentas VLIK’ui apie lietuvių–žydų santykius“, *Kultūros barai*, 2000, Nr. 8/9, p. 104).

Partizanai apie atmintį ir sovietinį palikimą

1949 m. kovo 30 d. Lietuvos partizanų Kunigaikščio Margio rinktinės (Algimanto apygarda) štabas parengė kreipimąsi „Lietuviai, rinkime bolševikinio valdymo medžiagą“ ir instrukciją, kaip tą medžiagą rinkti. Kreipimesi rašoma: „Mes išsilaisvinsime iš šio pragaro ir gyvensime vėl, kaip gyvenome. Bet ar galime leisti, kad visas šis bolševikų siautėjimas būtų užmirštas?“ Lietuviai buvo kviečiami kaupti medžiagą, kad visi žinotų, ką teko iškęsti, kas iš tikrųjų yra komunistai, kokie jų tikslai ir kokiais būdais jie savo tikslų siekia. „Rinkti medžiagą apie bolševikinį valdymą yra šventa mūsų pareiga, – kvietė kreipimosi autoriai. – Medžiagą rinksime – prisidėsime prie didžiulės reikšmės valstybinio darbo, nerinksime – būsimė ištižėliai. [...] Todėl neišsisukinėkime, nesiteisinkime, o imkimės darbo atsidėję ir stropiai. Ką padarysime, bus padaryta ne vien sau, bet ir visai tautai“.

Po pusės šimtmečio Lietuvoje kilusios diskusijos dėl sovietinio laikotarpio palikimo privertė vėl prisiminti lietuvių rezistencijos dalyvių nuostatas: „Užuot naikinus, reikia juos

pagloboti, pasaugoti, kad jie nedingtų“. Taip kalbėta ne tik apie dokumentus, bet ir vizualiojo meno kūrinius (plakatus ir pan.). Viskas turėjo padėti siekti bendro tikslo – neužmiršti Lietuvoje ir priminti pasauliui ne tik komunistinio režimo nusikaltimus, bet ir dvasinę priespaudą. Neturėjo būti praleista nė viena gyvenimo sritis – ne tik kultūros paveldo naikinimas, bet ir meno „subolševikinimas“. Įdomi detalė: instrukcijoje uždrausta daryti bet kokią renkamos medžiagos atranką. Visi komunistinio valdymo pėdsakai buvo vienodai įvertinti, pripažinti vienodai svarbiais.

„Nelaukime, kad kas už tą darbą mums atlygintų. Čia ne atlyginimo klausimas, bet pareigos ir tautinio susipratimo reikalas. Šią pareigą supraskime ir nebandykime jos vengti. Ką būsimė padarę, bus padaryta Tėvyne i Lietuva i, o tuo pačiu bus įamžinta tai, kas teko iškęsti mūsų tautai nuo raudonojo okupanto“, – rašoma kreipimesi.

Kreipimasis „Lietuviai, rinkime bolševikinio valdymo medžiagą“ ir toliau publikuojama minėta instrukcija saugomi Genocido aukų muziejaus fonduose.

1949.III.30

L. P. K. M. R. Štabas
Slaptas-Inform.

INSTRUKCIJA NR. 5

Liečia: Informacinės medžiagos rinkimą bolševikinės okupacijos metais

I

Šiuo metu lietuvių tautai tenka kęsti nepaprastai sunkią bolševikinę priespaudą. Tačiau ši būklė ilgai neužtruks. Ateis laikas, kai lietuvių tauta iš šio pragaro išsilaisvins. Tačiau šis sunkus vargo, didžiulių skriaudų, persekiojimų, žudynių, niokojimo laikas negalės būti užmirštas. Turės palikti medžiagą amžiams, kad bet kas žinotų, ką lietuvių tautai šiuo metu teko iškęsti.

Iš antros gi pusės, jau dabar yra svarbu turėti pakankamai medžiagos, kad galima būtų nuolatos informuoti užsienį apie dabartinę padėtį Lietuvoje ir apie tuos visus negirdėtos apimties bolševikų siautėjimus, kuriuos tenka pakelti Lietuvos gyventojams.

Bolševikinės priespaudos ir teroro faktų yra begalės. Kad ši gausi, didžiulės reikšmės medžiaga nebūtų užmiršta, o be to, kad būtų ji kur reikia panaudojama, tenka ją rinkti ir saugoti.

Sd vadovybė ragina visus Kp–Br vadus, kovotojus, OSN, NR ryšininkus ir bendradarbius bet kuriomis išgalėmis imtis šio darbo.

Kp ir Br vadai privalo eiliniams kovotojams, OSN, NR ir kt. bendradarbiams smulkiai išaiškinti šios informacinės medžiagos rinkimo tikslą ir reikšmę. Būtina supažindinti su darbo apimtimi, su tomis sritimis, į kurias medžiagą renkant reikia atkreipti dėmesį, su priemonėmis ir pačia darbo tvarka bei būdu.

Br V[adai] ir eiliniai kovotojai, nuolatos susidurdami su visuomene, patiria nemažą bolševikinio siautėjimo faktų. Tačiau to dar maža. Kad darbas būtų pakankamas, būtina dėti daugiau pastangų ir bet kuria proga pravartu kreiptis į OSN, NR, ryšininkus tų rajonų bei asmenis, su kuriais palaikomi santykiai, juos įpareigojant prisidėti prie šio darbo, kas šiuo ar kitu laiku atsitiko toje apylinkėje.

Netenka abejoti, kad aktyvesnieji asmenys, suprasdami reikalą, sutiks šiame darbe talkininkauti, sutartais terminais perduodami kovotojams reikiamą medžiagą ne tik žodžiu, bet ir parengtą, surašytą.

Medžiagą renkant neturi būti praleista nei viena gyvenimo sritis. Turi būti apimtas visas gyvenimas, net patys specifiškiausi arba net patys smulkiausi atvejai.

Konkrečiai turi būti renkama informacinė medžiaga, liečianti bolševikų valdymą, priemones ir to valdymo padarinius šiose valstybinio, tautinio, ūkinio, visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo srityse.

1. Patsai bolševikinės valdžios pobūdis. Trejopas valdžios tinklas (tarybos, partinės organizacijos, saugumas). Neapibrėžta diktatūra. Tarybų vaidmuo (tarybos neturi jokių teisių).

2. Bolševikinės valdžios sudarymas. Skirimai. Rinkiminės komedijos (kaip išstatomi kandidatai, kaip piliečiai priverčiami balsuoti, rinkiminių duomenų klastojimas ir t. t.).

3. Bolševikinės valdžios personalinė sudėtis: a) vykdomųjų komitetų (apylinkių, valsčių, apskričių) personalinė sudėtis; b) partinių organizacijų vadovaujamų organų personalinė sudėtis; c) saugumo (NKGB–NKVD) personalinė sudėtis, skrebai.

4. Bolševikų karinių įstaigų Lietuvoje veikla. Karinis parengimas.

5. Gyventojams uždedamos prievolės: a) žemės ūkio produktų atstatymo prievolės; b) miško medžiagos ruošimo prievolė; c) įvairioms valdžios ir ne valdžios įstaigoms kuro paruošimo prievolė; d) įvairiems valdžios pareigūnams ir partijos [pareigūnams] kuro aprūpinimo prievolė; g) darbo prievolė; h) įvairios kitos prievolės. Prievolių uždėjimo tvarka, dydis, vykdymo kontrolė.

6. Tarybinis žemės ūkis. Valstybiniai ūkiai. Kolektyvinių ūkių organizavimas (prievarta ir t. t., rezultatai). Kolektyvinių ūkių gyvenimas. MTS ir MANP. Žemės ūkio specialistai (kvalifikacijos). Žemės ūkio įstaigos.

7. Pramonė. Pramonės įmonių steigimas. Gamyba. Žaliavos reikalai. Gaminių kokybė. Gamybos priemonių naudojimo neracionalumai, netinkamumai.

8. Prekyba. Valstybinė prekyba. Kooperacija. Speciali prekyba (saugumo, partijos pareigūnų reikalams).

9. Miškų ūkis. Miškų naudojimas. Atželdinimas.

10. Susisiekimas ir transportas. Geležinkeliai, auto, laivyba, aviacija.

11. Statybos. Miestų atstatymas, viešųjų įmonių (elektros ir pan.) statyba. Statybinių medžiagų gamyba.
12. Finansiniai reikalai. Pinigai. Kreditas. Bankų veikla. Taupomųjų kasų veikla.
13. Mokesčiai. Apmokestinimo objektai, mokesčių dydis, apdėjimo tvarka, delspinigiai, ieškojimo tvarka ir t. t. Privalomas ir laisvas draudimas.
14. Pragyvenimo lygis. Atlyginimai. Kainos.
15. Darbo sąlygos. Darbo apsauga. Darbo drausmė. Stachanoviečiai. Soc. lenktynės.
16. Socialinis aprūpinimas. Pašalpos. Pensijos. Senelių globa.
17. Sveikatos reikalai. Gydytojų įstaigų veikla. Nemokamas gydymas. Medicinos personalas (kvalifikacijos). Gydytojų priemonių (vaistai ir kt.) reikalai.
18. Tarybinis teisingumas. Teismų personalinė sudėtis. Teisėjų kvalifikacijos. Teismų priklausomumas nuo partijos ir t. t.
19. Švietimas. Mokslo vietoje bolševikinė propaganda. Mokslinio metodo, priemonės. Mokslo prieinamumas. PGA ir kitos spec. mokyklos. Vadovėliai ir jų klastojimas.
20. Kultūros reikalai. Spauda. Spaudos platinimas. Radijas. Kinas. Literatūra. Teatras. Meno subolševikinimas. Kultūros vertybių naikinimas (nebolševikinių knygų naikinimas, paveikslų, muziejų būklė, meno paminklų griovimas, kultūros vertybių grobstymas ir t. t.).
21. Bolševikiniai mitingai. Susirinkimai, suvažiavimai, konferencijos (kaip piliečiai verčiami mitinguose dalyvauti, kaip mitingai pravedami ir t. t.).
22. Bolševikinės šventės. Šventėms pasiruošimas, apsauga ir t. t.
23. Religijos persekiojimas. Bažnyčių uždarinėjimas, pamaldų varžymas, kryžių ir kitų religinio pobūdžio daiktų naikinimas, tikinčiųjų persekiojimas, įvairūs sąžinės laisvės varžymai.
24. Rusino politika. Rusų antplūdis, rusų kalbos protegavimas, rusinimas per spaudą, mokyklas, įstaigas, rusiškumo idealizavimas.
25. Piliečių turto grobstymas. Kratų metu, siautimo ir t. t.
26. Tiesioginis teroras: a) naikinamosios ekspedicijos (jų sudėtis, skaitlingumas, organizacija, tikslai); b) nužudymai; c) suėmimai; d) kratos; e) tardymai (jų būdai ir priemonės); f) kalinimas; g) ištremimai; h) kalinių ir ištremtųjų likimas.

Bet kuriuo atveju yra svarbu ne tiek konstatuoti bendrąjį bolševikinių veiksmų pobūdį, kiek sužymėti pačius faktus ir taip, kaip galima išsamiau. Darant užrašus būtinai turi būti pažymėta įvykio vieta, laikas, asmenys, kuriuos įvykis palietė, įvykio apyptovos, pati eiga ir padariniai. Galimai pilnesnis įvykių apibūdinimas, apyptovų išryškėjimas ir padarinių suminėjimas yra būtina sąlyga, nes nuo to priklauso pačios medžiagos vertė.

Suminint bolševikų valdžioje ir tarnyboje esančius asmenis, pravartu pateikti ne tik jų vardus, pavardes, kilmę (pagal tautybę), einamas pareigas, bet būtina dar apibūdinti juos kaip žmones: nurodyti, kokio esama jų išsilavinimo, kokios esama jų moralės, ką jie veikė anksčiau, kodėl jie tapo bolševikais arba kodėl jie su bolševikais susidėjo. Jei tik galima, reikia stengtis gauti šių asmenų fotografijų.

Fotografijos iš viso labai svarbi dokumentinė medžiaga. Todėl kartu su bolševikų siautėjimo faktais reikia rinkti ir fotonuotraukas, vaizduojančias bolševikų valdymo padarinius.

Turi būti renkamos fotonuotraukos:

a) bolševikų nukankintų ir nužudytų asmenų; b) nužudymo vietų; c) kalėjimų; d) kalinių (prieš kalinant ir išleisti iš kalėjimo); e) sunaikintų sodybų; f) išniekintų šventovių, sunaikintų kryžių; g) sunaikintų meno vertybių ir t. t. Taip pat reikia rinkti ir tas fotonuotraukas, kuriose vaizduojami bolševikų mitingai, šventės ir pan. jų gyvenimas.

Esant galimybei, visus bolševikų valdymo pėdsakus fotografuoti.

Didelis dalykas yra įvairūs bolševikinio valdymo dokumentai. Todėl būtinas tų dokumentų rinkimas. Įvairūs bolševikinės valdžios įsakymai, reikalavimai, pavedimai, pakvietimai, atsišaukimai, nurodymai, planai, apyskaitos, sąmatos, protokolai ir įvairūs kiti raštai yra nepakeičiama priemonė pažinti bolševikų užmačias. Todėl visa šio pobūdžio dokumentalinė medžiaga turi būti renkama taip pat stropiai, kaip pats faktų registravimas.

Labai yra svarbu šios medžiagos rinkimo visuotinumą. Yra svarbu, kad būtų užfiksuota galimai daugiau šio negirdėto istorijoje lietuvių tautos niokojimo faktų. Būtina užrašyti viską, netgi pačius smulkiausius įvykius, pačius menkiausius faktelius. Daryti faktų ir įvykių atranką draudžiama. Skirti lygus dėmesys visiems bolševikinės priespaudos faktams sužymėti.

II

Šalia bolševikinį valdymą liečiančios medžiagos pravartu rinkti medžiagą, vaizduojančią lietuvių tautos priešinimąsi bolševikų užmačioms. Ši medžiaga turi ir turės didžiulės reikšmės apibūdinant lietuvių pastangas kovoje dėl l a i s v ė s. Šio pobūdžio medžiaga ši:

1. Visuomenės pažiūros į bolševizmą, bolševikų valdymo sistemą, į bolševikų valdymo priemones.

2. Visuomenės nuotaikos. Visuomenės atsparumas bolševikinei propagandai.

Pasyvusis priešinimasis bolševikams (nenoras vykdyti bolševikų valdžios reikalavimus ir kt.).

Priešbolševikiniai pasakojimai, dainos, anekdotai, patarlės, priežodžiai, mįslės ir t. t. (tekstai).

Aktyvusis visuomenės priešinimasis (ginkluotosios pajėgos – partizaninė veikla): a) partizanų kautynės su bolševikais – priežastys (susidūrimas, apsupimas, išdavimas), vieta, skaitlingumas, padariniai; b) pasalos – tikslas, padariniai; c) partizanų užpuoliai, nukreipti prieš bolševikines įstaigas ir t. t.; d) įvairi kita partizaninė veikla.

Teikiant medžiagą apie visuomenės nusistatymą bei jos nuotaikas bolševikų atžvilgiu, nereikia minėti tikrųjų vardų ir pavardžių. Užtenka vietą žymėti didesne apimtimi, kaip tai valsčiumi ar tik apskritimi. Teikiant medžiagą apie partizanus, dalyvavusius įvykiuose, kovotojus žymėti slaptavardėmis.

Informacinės medžiagos rinkimo sėkmingumas priklauso nuo Kp V[adų] ir Br V[adų] iniciatyvos ir pastangų. Jie savo ruožtu turi įpareigoti tam darbui tinkančius kovotojus ir stengtis kiek galima šią instrukciją pildyti.

Medžiagą pradėti rinkti nuo instrukcijos paskelbimo dienos. Surinkta informacinė medžiaga komandos keliu, paliekant nuorašus bei išrašus dalinių archyvuose, kas dvi savaites pristatoma SdŠ Inf[ormacijos] Sk[yriui].

(parašas)

SdŠV

(parašas)

SdŠ InfSk

Instrukciją tvirtinu: (parašas)

SdV

Pogrindinės jaunimo organizacijos Pandėlio vidurinėje mokykloje

IVADAS

Partizaninio karo metais, be aktyvios ginkluotos rezistencijos, veikė ir pasyvų pasipriešinimą praktikavusios pogrindžio organizacijos. Dauguma tokių organizacijų sudarė partizanų rezervą, o jų sukūrimo iniciatyva priklausė partizanams. Tačiau buvo ir savarankiškai susikūrusių grupių, kurios vėliau užmezgė ryšį su partizanų junginiais. Straipsnyje apžvelgiamos dvi vienoje Aukštaitijos mokyklų veikusios pogrindžio organizacijos. Pirmoji – Lietuvos jaunimo sąjunga „Vytis“, užmezgusi ryšį su partizanais ir vykdžiusi jų instrukcijas, buvo sunaikinta 1953 m. Antroji – „Laisvę Lietuvai“ pasivadynusi organizacija – veikė 1955–1958 m., savarankiškai formulavo savo veiklos prioritetus. Šių įvairiu laikotarpiu vienoje vidurinėje mokykloje susikūrusių pogrindžio organizacijų istorija akivaizdžiai atskleidžia Lietuvos rezistencijos perėjimą nuo pasirengimo visuotiniam sukilimui (turint greito išsivadavimo viltį) prie moralinės rezistencijos (ilgalaikės okupacijos sąlygomis).

I D A L I S

LIETUVOS JAUNIMO SĄJUNGA „VYTIS“

Iki šiol pogrindinės pasipriešinimo organizacijos ir grupės tebėra mažai žinomos, o jų veikla menkai tyrinėta. Šią spragą gražiai

užpildė J. R. Bagušausko monografija¹, tačiau viena knyga negali aprėpti visų šios problemos aspektų. Vyrauja nuomonė, kad ginkluotą partizaninį karą pratęsė įvairios pogrindinės organizacijos, vykdžiusios nesmurtinį pasipriešinimą okupantui. Partizaninio karo metais (iki 1949 m.) žinomesnis buvo LLA pavyzdžiu sukurtas centralizuotas, partizanų rikiuotės daliniams pavaldus Organizacinis sektorius bei įvairios dažniausiai miestų inteligentijos kuriamos pogrindinės organizacijos, pretendavusios perimti politinį vadovavimą partizanų daliniams.

Tačiau be šių žinomesnių organizacijų tiek partizaninio karo metais, tiek vėliau beveik kiekviename miestelyje kūrėsi savarankiškos jaunimo pogrindinės organizacijos ar grupės (be fiksuotos narystės), kurių nariai ieškojo ryšių su partizanais, o jų neturėdami veikė savarankiškai. Nors partizanai buvo gyvybiškai suinteresuoti palaikyti ryšius su visuomene ir turėti organizuotą rėmėjų tinklą, tačiau po pirmaisiais okupacijos metais MGB įvykdytų provokacijų užmegzti kontaktą su spontaniškai besikuriančiomis jaunimo pogrindinėmis grupelėmis buvo nelengva. Daugelis organizacijų buvo MGB sunaikintos nespėjus tokių ryšių užmegzti; be to, 1949 m. panaikinus Organizacinį sektorių ne visi partizanų daliniai gavo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) tarybos in-

strukcijas dėl slapukų grandžių organizavimo ir neturėjo vieningos nuomonės dėl pagrindinių grupelių organizuoto veikimo. Neturėdamos ryšių su partizanais daugelis tokių grupių veikė savarankiškai. Jų gausa rodo, kad maksimalistiškai nusiteikęs jaunimas negalėjo taikstyti su okupacija. Ne kiekviena grupė buvo nusistačiusi konkrečius strateginius tikslus, tačiau kiekvienas veiksmas, nukreiptas prieš okupanto politiką, liudijo laisvo žmogaus nepaklusimą prievartai.

Dvi pagrindinės organizacijos susikūrė ir veikė Pandėlio vidurinėje mokykloje. Pirmoji buvo sunaikinta 1953 m. pradžioje, antroji – 1958 m.

1953 m. pradžioje partizaninis judėjimas geso, visoje Lietuvoje buvo likę vos pora šimtų partizanų. Pandėlio rajone slapstėsi tik keli Pilėnų tėvūnijos partizanai: Jonas Baltušis, Romas Styra, Mykolas Suveizdis, Edvardas Žilinskas ir Valdemaras Karosas. Tačiau „sukomunistinti“ visuomenę okupacinei valdžiai nesisekė: iš 470 Pandėlio vidurinės mokyklos moksleivių (komjaunuoliško amžiaus – 240) buvo tik 22 komjaunuoliai. Tarp mokytojų iš 34 VLKJS priklausė 12.

1951 m. į MGB akiratį pakliuvo devyniolikmetis bibliotekininkas Feliksas Vištartas. Jo tėvai 1949 m. buvo pasislėpę nuo trėmimo. Balandžio mėnesį tikrindami laiškus MGB operatyvininkai atkreipė dėmesį į F. Vištarto laišką Kaziui Vaičiuliui, kuriame Vištartas rašė: „Kiek daug Lietuvos sūnų ir dukrų žūsta už tėvynės laisvę, kuri visiems mums, lietuviams, reikalinga. Negalime pamiršti savo vardo, negalim leisti kentėti savo broliams ir seserims ten toli miškuose arba Sibire. Pabuskime! [...] Pakilkime visi kaip vienas į kovą, kaip ir mūsų protėviai pakildavo. Mūsų mažai, bet Dievas mus palaimins“².

Sekti F. Vištartą buvo pavesta MGB agentui Zacharčiukui (Stasiui A.), su kuriuo kartu jis gyveno nuomojamame bute pas

Povilą Vaičekąuską. Agentas informavo čekistus, kad Pandėlio bibliotekos vedėjas tarp savo draugų kalba antisovietškai, lanko bažnyčią. Be to, jis pateikė F. Vištarto rankraščio pavyzdžių, kurie buvo reikalingi laiškų autentiškumui nustatyti. Tarp įvairių popierių pavogė F. Vištarto raštelį, kuriame šis rašė: „Buvo išpūdingas vakaras dėl to, kad aš buvau tarp draugų mylimų, kurie mano širdį pažįsta“³. Toliau nurodė jų vardus: Vytautas ir Gediminas.

1951 m. rugpjūčio mėnesį MGB Pandėlio rajono skyrius gavo laišką, kuriame anonimas pranešė, jog paėmęs iš bibliotekos knygą joje rado tris lapus antisovietinių dainų⁴.

Gavus tokią informaciją pradėta rengtis F. Vištarto suėmimui. Tačiau įkalčių buvo mažoka ir MGB Šiaulių srities valdyba nedavė sankcijos. 1951 m. rudenį F. Vištartas išvažiavo iš Pandėlio ir išnyko iš čekistų akiračio. Jo agentūrinio tyrimo byla buvo perduota MGB Šiaulių srities valdybos archyvui.

1952 m. rudenį MGB Klaipėdos srities valdybos skyrius, tikrinęs gyventojų korespondenciją, sulaukė laiškus, kuriuos Klaipėdoje gyvenantis Vytautas Vaičekąuskas siuntė pandėliečiams moksleiviams Kaziui Daugelavičiui, Gediminui Tindžiuliui ir Zitai bei Aldonai Jurgelionytėms. Nors laiškuose buvo daug perkeltine prasme pavartotų posakių, tačiau čekistai nesunkiai išvelgė antisovietinę potekstę. Iš laiškų buvo galima spėti, kad Pandėlyje veikia pagrindinė antisovietinė jaunimo organizacija. MGB kilo įtarimas, kad laiškų autorius gali būti nuo saugumo pasislėpęs F. Vištartas. 1952 m. gruodžio mėnesį visa ši medžiaga buvo perduota MGB Pandėlio rajono skyriui, kuriam vadovavo vyr. lt. Juchnevičius. Čia išaiškėjo, kad laiškų autorius yra pandėlietis V. Vaičekąuskas, išvykęs į Klaipėdą. Atlikus grafologinę ekspertizę įtarimas, kad Vištartas ir Vaičekąuskas – tas pats asmuo, nepasitvirtino. Tačiau pasitvirtino faktas, kad

vidurinėje mokykloje veikia pagrindinė organizacija.

Pandėlio čekistams tai nebuvo naujiena: 1950–1952 m. Pandėlyje, Skapiškyje ir Papilyje ne kartą buvo išklijuoti antisovietiniai atsišaukimai ir karikatūros, sovietiniai aktyvistai gaudavo grasinančių laiškų, agentūra pranešdavo, kad jaunimas bendrauja su partizanais. 1952 m. kovo mėnesį įvyko LSSR MGB 5-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio viršininkų pasitarimas dėl darbo su jaunimu. Sumažėjus partizanų skaičiui čekistai visą dėmesį sutelkė į vieną „pavojingiausią“ socialinių grupių – jaunimą. Buvo sudaryti konkretūs „priemonių“ planai, į rajonus komandiruoti maršrutiniai agentai. Tai davė rezultatų: 1952 m. Lietuvoje buvo atskleistos 77 antisovietinės jaunimo organizacijos ir grupės⁵.

1953 m. pradžioje čekistai ieškodami F. Vištarto pėdsakų sužinojo, kad jis tarnauja sovietinėje armijoje Balašove. Jo adresu Pandėlio moksleiviai Kazys Daugelavičius, Algirdas Greiška ir kt. rašė laiškus. Pradėjo aiškėti įtariamieji.

Iš tikrųjų jau nuo 1950 m. pabaigos penkiolikmečiai – šešiolikmečiai Pandėlio jaunuoliai pradėjo mąstyti apie pasipriešinimą okupantams. „Kiekvienas žmogus jaunystėje turi aukštus idealus, turi didžiulę energiją, kurią paskiria tų idealų įgyvendinimui, – rašė pasiaiškinime čekistams suimtas K. Daugelavičius. – Susirandu draugų ir po eilės atsargių pasikalbėjimų pradedame kalbėtis politinėmis temomis ir sugalvojame susiorganizuoti, pradėti veiklą“⁶. Pirmieji K. Daugelavičiaus bendraminčiai – šešiolikmetis vakarinės vidurinės mokyklos moksleivis G. Tindžiulis ir dvidešimtmetis bibliotekininkas F. Vištartas. Pastarasis rašė eilėraščius, duodavo jų pasiskaityti G. Tindžiuliui ir V. Vaičekauskui (kurio tėvų namuose gyveno agentas Zacharčiukas), siųsdavo laiškuose artimiesiems. Eilėraščiuose rašė: „Aš gyvenu tarp draugų, su jais kalbuosi, kad neuž-

snūstų, o kovotų su priespaula. O jei žūsime, tai žinosime, už ką jauni žuvome, kad mūsų širdys susiliejo su visų širdimis. Gal mūsų dabar ir mažai, mes galime susiskaičiuoti: du, trys, dešimt, bet pas mus dar ateis šimtai“ (laisvas vertimas iš rusų k., aut.)⁷. Šešiolikmetis V. Vaičekauskas irgi rašė eilėraščius:

*Geriau minutę sakalu pabūti,
Nei visą amžių šliaužioti žeme.
Geriau už laisvę mūšy žūti,
Nei nešti pančius su gėdos žyme!*⁸

1951 m. balandžio 30 d. susirinkę F. Vištartas, G. Tindžiulis ir V. Vaičekauskas nutarė sunaikinti sovietines vėliavas, kurias okupacinė valdžia iškeldavo miestelyje švenčiant Gegužės 1-ąją. Tą patį vakarą jie nuplėšė vėliavą nuo Pandėlio vidurinės mokyklos, o G. Tindžiulis supjaustė šventės proga virš tribūnos iškeltą sovietinį šūkį. Gegužės 1-osios vakare jie sunaikino dar dvi miestelyje iškeltas okupacinės valdžios vėliavas, iš vienos jų pasiuvo lietuvišką trispalvę.

Pirmoji sėkminga akcija paskatino veikti aktyviau. Gegužės mėnesį susirinkę miestelio parke F. Vištartas, V. Vaičekauskas, K. Daugelavičius, G. Tindžiulis, A. Greiška, Leonas Veščiūnas ir Algirdas Petrušonis tarėsi apie tolesnę veiklą. Planai buvo tokie: jei susiklostytų palanki tarptautinė padėtis ir prasidėtų visuotinis tautos sukilimas prieš okupantus, numatyta įstoti į kovotojų gretas. Tam tikslui reikėjo įsigyti ginklų. K. Daugelavičius buvo įsitikinęs, kad reikėtų aktyviau platinti antisovietinius atsišaukimus ir tokiu būdu atkreipti partizanų dėmesį, užmegzti su jais ryšį. Tada ginklų klausimas išsispręstų savaime, be to, veikla būtų koordinuojama. Jaunuoliai nutarė įsigyti rašomąją mašinėlę, kuria galėtų spausdinti atsišaukimus. Mašinėlę buvo ketinama pagrobti iš Pandėlio rajono Finansų skyriaus. Deja, ši akcija nepavyko.

Kadangi F. Vištarto šeima 1949 m. buvo pasislėpusi nuo tremties, 1951 m. rudenį

iš darbo Papilio vidurinėje mokykloje buvo atleista jo sesuo. Pajutęs MGB dėmesį iš Pandėlio į Šilutę išvažiavo ir F. Vištartas (vėliau jis buvo paimtas į sovietinę armiją). Organizacijos kūrimo iniciatyvą perėmė K. Daugelavičius. Jis pradėjo intensyviai ieškoti ryšių su Pandėlio apylinkėse veikiančiais partizanais. Tėviškėje, Stunkūnų kaime, gyveno Bronė Baltušytė. Per ją K. Daugelavičiui pavyko susisiekti su Vyčio apygardos Pilėnų tėvūnijos partizanais. 1952 m. rugpjūčio mėnesį K. Daugelavičius susitiko su J. Baltušiu ir R. Styra. Partizanai jam patarė, kaip organizuoti pagrindinę grupę, perdavė LLKS instrukciją apie slapukų organizavimą, partizanų laikraščių (LLKS Rytų Lietuvos srities organą „Laisvės kova“), porą karikatūrų. Per kitą susitikimą, kuris įvyko spalio mėnesį, partizanai davė pasiskaityti poeto Rivašo (Broniaus Krivicko) eilėraščių rinkinį, kuris K. Daugelavičiui padarė didžiulį įspūdį: „Savo eilėdaros ir turinio stiprumu jis pralenkia net Maironį. Ypač stiprios yra satyros, kurios negailestingai plaka visą „mūsų šviesią ateitį“, „tėvą“ ir visus jo paklapčius, pradedant nuo eilinio skrebo, baigiant jo artimiausiais batlaižiais. Buvo nemaža eilėraščių, vaizduojančių partizanų gyvenimą, jų vargus, kurie savo nuoširdumu, tėvynės meile ir neapykanta priešui yra nesulyginami dar nei su vienu mano skaitytu tarybiniu eilėraščiu. Yra ir Gėtės vertimų, kurie taip pat atvaizduoja kovas prieš tironus. Šią knygą gavau gana sunkiai, nes jos Lietuvoje tėra vos keli egzemplioriai, todėl galiu didžiuliuot, kad buvau vienas iš pirmųjų, ją perskaičiusių. Ją daviau perskaityti kai kuriems mūsų vyrams. Dabartiniu laiku gausiu romaną „Laikų griūtį“, kuris yra labai įdomus (skaičiau ištraukas laikraštyje „Laisvės kova“)⁹.

Partizanų spauda ir B. Krivicko poezija uždegė jaunuolius.

*Taip lekia jaunystė, lyg žirgas be vadžių.
Kur ji nusitrenks, kas ją sustabdys?
Vilioja ją toliai ir laisvės mirazai,
Jai kraujas vis verda širdy...¹⁰*, – rašė laiške draugams K. Daugelavičius. Mėgino kurti eilėraščius ne tik V. Vaičekauskas ir F. Vištartas, bet ir K. Daugelavičius bei G. Tindžiulis. Ne visi turėjo tam gabumų, tačiau kilnių jausmų ir širdies šilumos pakako:

*Motulė Lietuva ten po kryžium verkia,
Skęsta ilgesyje, savo kančioje,
Kur tu prisiglausi šitam žemės parke,
Jei širdy apgaulė, ji visai tuščia.*

*Šitam tavo rūme meilė kitam kraštui,
Ten tėvynei savo paruošei kapus.
Negi jos tu niekad nebepasiilgsi?
Negi tau jos gaila niekada nebus?¹¹*

Atsakydamas savo lyriniam herojui, kartu ir draugui F. Vištartui, V. Vaičekauskas pasižadėjo: „Mano širdis nuo šios dienos prieš nieką nesudrebės. Klausysiu tik savo brangios tėvynės šauksmo“¹².

Partizanų duotas karikatūras K. Daugelavičius su G. Tindžiuliu priklįjavo Pandėlyje ant telefono stulpų. „Tai padūko stribai, net Švelnį buvo nusišaukę į miliciją ir ten ilgai tardė, – rašė K. Daugelavičius. – Mes ketiname išvystyti platesnę veiklą, priimti naujų narių, įsteigti pirmines grupes Panemunyje, Skapiškyje, Kazliškyje, Kvetkuose“¹³.

Spalio mėnesį už Pandėlio miestelio susirinkusiems draugams K. Daugelavičius papasakojo apie susitikimus su partizanais¹⁴. Čia pat nutarta neformalią jų grupelę, kuri iki šiol vadinosi „Vyčio“ vardu, partizanų siūlymu pavadinti Lietuvos jaunimo sąjunga „Vytis“. Be to, laikantis LLKS instrukcijos reikėjo sukurti organizacijos įstatus, priesaikos tekstą ir programą. Partizanai patarė stengtis įsigyti ginklų ir pradėti surašinėti kolaboruojantį sovietinį partinį aktyvą. Jie pažadėjo padėti įsigyti rašomąją mašinėlę,

tačiau su partizanais susitikti iki pavasario buvo neįmanoma. Susirinkimo dalyviai išsirinko slapyvardžius: K. Daugelavičius pasivadino Vaidevučiu, V. Vaičekas – Žuvėdra, G. Tindžiulis – Sakalu, A. Greiška – Dobilu.

Spalio mėnesį V. Vaičekas išvažiavo į Klaipėdą ir įsidarbino garlaivio „Burevestnik“ kūriku. Vienas iš agentų, dirbusių šiame laive, pranešė MGB, kad laive yra prieškarinių Šaulių sąjungos žurnalų ir knygų, kurias skaito jūreiviai, ir pareikalavo jas paimiti. Nors tarp įgulos būta patriotiškai nusiteikusių vyrų, vis dėlto naujoje vietoje V. Vaičekas jautėsi vienišas. „Per šitas „būdines“ [turima mintyje Spalio perversmo minėjimas. – N. Ž.] nebuvau niekur išėjęs, nebuvau net išėjęs pažiūrėti „stacijų“, – rašė jis laiške pandėliečiams. – Per „būdines“ buvau „merginėt“ [konspiracijos sumetimais „mergomis“ organizacijos nariai vadino sovietines vėliavas. – N. Ž.] biškį, bet vienam tai nekas. „Mergų“ tai čia daug, katras lengva paimiti, katras sunku. Vieną vis tiek „prisikalbinau“. Prieš mus yra namas tam pačiam kieme, tai aš ją ir pasiglemžiau“¹⁵. Tame pat laiške V. Vaičekas rašė, kad praėjusiais metais nemažai vyrų sugebėjo pabėgti į Švediją. Nors visas naujienas rašė labai miglotai, tačiau emgėbistai nesunkiai galėjo jas iššifruoti. Suprasdamas, jog laiškus MGB kontroliuoja, V. Vaičekas prašė perduoti K. Daugelavičiui, kad rašytų „švelniau biškį, mat geriau važiuoja“. Čia pat paprašė naudotis sutartu būdu – rašyti pienu tarp eilučių: „Gal Jis dar kada nors ir pieno valgo. Aš čia tai nebematau. Tai tegul įdeda ir man biškį nors laiške, gal neištekės. [...] Tu Jam tai primink, Jis žinos, kaip įdėt“¹⁶.

V. Vaičekas susisieko ir su F. Vištartu (pastarasis jį aplankė Klaipėdoje), o vėliau atviru tekstu parašė jam laišką: „Brangūs broliai, mes turime didvyriškai kovoti už Lietuvos laisvę. Iš savo kūnų mes pastatysime pilis, savo kraujuje paskandinsime priešus, bet neduosime žūti Tėvynei“¹⁷.

Pandėlio emgėbistai 1952 m. spalio 12 d. radę miestelyje išklijuotas karikatūras ėmėsi ieškoti jų autorių. Pirmiausia patikrino Pandėlio laikraščio „Spalio pergalė“ spaustuvę ir nustatė, kad joje „analogiškos klišės su amerikiečių karikatūra nėra“¹⁸. Mat buvo manyta, kad tai nėra originali, o tik savai perkurta karikatūra. Nutarė ieškoti kitose spaustuvėse. Tuo metu Pandėlyje lankėsi laikraščių „Tarybų Lietuva“ ir Šiaulių srities oficiozo „Raudonoji vėliava“ korespondentas Januševičius, kuris apsinakvojo pas mokytoją Vladą Raugelę. Buvo įtariama, kad mokytojas dalyvavo 1941 m. sukilime. Taigi emgėbistai manė, jog Januševičius galėjęs atvežti karikatūrą. Tik daug vėliau nustatyta, kad tokią karikatūrą platino Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės partizanai.

Tuo tarpu K. Daugelavičius kūrė ir stiprino organizaciją. Jis parašė priesaikos tekstą: „Aš, stodamas į Lietuvos jaunimo sąjungą „Vytis“, Visagaliu dangumi ir žeme, žūstančia Tėvyne, tėvų ir protėvių vardu, savo garbe ir visu tuo, kas lietuviui yra šventa, o priešų išjuokta, prisiekiu: laikytis organizacijos įstatų, visur elgtis taip, kaip priklauso lietuviui, klausyti vadovybės įsakymų ir juos dorai vykdyti, saugoti paslaptis, susijusias su organizacijos veikla, negailinti jėgų ir gyvybės dirbti parengiamąjį Lietuvos išlaisvinimo darbą. Už išdavystę ar nusikaltimą tegu mane nubaudžia organizacijos nariai ar jos globėjai – partizanai“ (vertimas iš rusų k., aut.)¹⁹.

Be programinių punktų, įstatuose nurodyta tiesioginė pagrindžio organizacijos priklausomybė ir pavaldumas LLKS. Dvyliktame paragrafe rašoma, kad organizacijos vadovas „instrukcijas ir informaciją gauna iš partizanų būrio vado, jų turinį praneša organizacijos nariams, o organizacijos narių surinktus duomenis perduoda partizanų būrio vadui“ (vertimas iš rusų k., aut.)²⁰. Kiekvienas organizacijos narys privalėjo

LLKS rinkti žinias apie priešą arba teikti partizanams materialinę paramą. Veiklos tikslai buvo šie: spausdinti ir platinti atsišaukimus; stebėti žmones ir nustatyti jų pažiūras; kaupti ir sandėliuoti ginklus; kilus karui stoti į partizanų būrius arba patiems juos organizuoti iš patikimų žmonių; plėsti organizaciją, nes „ateitis neaiški“, todėl kiekvienas organizacijos narys kiekvieną minutę „turi būti pasirengęs, privalo būti budrus, drąsus, garbingas ir turėti gerą vardą Lietuvos visuomenėje“.

Karo tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių viltis dar nebuvo išblėsusi: „Yra gandų, kad pavasarį gali kai kas būti, ir aš jais dar abejoju, – rašė K. Daugelavičius, – nors, žinoma, būtų gera, nes jei dar nieko, tai paims į armiją“²¹.

Numatyta per žiemą išplėsti organizaciją, o gavus iš partizanų spausdinimo mašinėlę – platinti atsišaukimus ir išspausdinti organizacijos narių bilietus. Per individualius pokalbius su mokslo draugais išsiaiškinta, kad bendraminčių yra pakankamai, todėl buvo visai realu sukurti organizacijos tinklą visame rajone. Panemunio grupei turėjo vadovauti A. Greiška, Skapiškio – Antanas Mažeika, Kazliškio – Vladas Lipas, Kvetkų – Benediktas Patūpa. Iš partizanų K. Daugelavičius buvo girdėjęs apie Papilyje veikiančią pagrindinę jaunimo grupę. B. Patūpa susirašinėjo su patriotiškai nusiteikusiu papiliečiu Algirdu Kalpoku. „Yra gandų, kad Papilio „Gvardija“ jau susekta, tačiau aš netikiu, – rašė K. Daugelavičius, – nes jei būtų susekta, tai „aniolai sargai“ nelauktų, o čiuptų visom jėgom. Tiesa, nemaža dalis papiliečių, nors ryšio neturiu ir tiksliai nežinau, tačiau išmovė dar iš rudenio į kitas gimnazijas, o kai kurie stojo komjauniman, kad nusikratytų įtarimu“²².

Skapiškyje 1950–1952 m. irgi ne kartą buvo pasirodę antisovietinių atsišaukimų. MGB buvo užčiuopusi ir jų autorius bei platintojus, tačiau 1952 m. pabaigoje aktyvesni jau-

nuoliai Linas Burokas, Stasys Kruopienis, Vladas Žilinskas buvo paimti į sovietinę kariuomenę, o kiti išsiskirstė kas kur: Aleksas Kazakevičius visai išvažiavo iš Pandėlio rajono, A. Mažeika perėjo mokytis į Pandėlio vidurinę mokyklą, Leonas Stasėnas persikraustė gyventi į Pandėlį. Vyravo nuomonė, kad prasidėjus MGB persekiojimui galima „sumėtyti pėdas“ ir atsikratyti įtarimų. „Komjauniman įstoti gali tekti ir mums, – rašė K. Daugelavičius, – nes esame labai sekami tiek mokykloje, tiek visur. Prie Gedmos [Tindžiulio. – N. Ž.] ir Broniaus [Švelnio. – N. Ž.] pristatyti specialiai šnipukai, kurie mokykloje seka kiekvieną jų žingsnį; mane tai seka ne vienas, todėl visa darome labai atsargiai ir veikiame mažai“²³. Anot K. Daugelavičiaus, „mokykla siunta ir žada išaiškinti „mokinių sąmonės nuodytojus“ ir tinkamai su jais pasielgti“. Čia pat pasidžiaugta, kad sulaikytas ir tardomas B. Švelnys „laikėsi labai vyriškai, nieko neišdavė ir tuo būdu nusikratė įtarimų, nes paleisdami jo atsiprašė, įvykęs, girdi, nesusipratimas“. Atsargumas buvo būtinas, bet arešto grėsmė jaunuolių nesustabdė: „Tačiau bijoti aš daug nebijau, nes mūsų tikslas aiškus, teisingas ir neturi būti skaitomasi su priemonėmis nė su gyvybėmis siekiant iškrovoti tautai laisvę“, – rašė K. Daugelavičius²⁴. Šokiuose G. Tindžiulis savo pusseserei Stasei prasitarė, kad jį stebi dvi poros milicininkų akių ir laisvėje jis gyvens neilgai.

Nors K. Daugelavičius mokė draugus konspiracijos ir pats žinojo, kad laiškai yra MGB tikrinami ir perfotografuojami, todėl nei užuominomis, nei pienu nieko rašyti negalima, o gautus laiškus būtina tuojau sudeginti, tačiau netrukus padarė lemtingą klaidą.

1953-ųjų Naujųjų metų išvakarėse jis parašė V. Vaičekauskui laišką, kuriame detalai išdėstė organizacijos perspektyvas. Šį laišką išsiuntė ne paštu, o perdavė per V. Vaičekausko seserį Liliją, mokytojaus-

jančią Skuodo rajone, tikėdamasis, kad ji atiduos laišką tiesiai broliui į rankas. Tačiau V. Vaičekausko sesuo nežinojo konspiracijos taisyklių. Perskaičiusi laišką ir išsigandusi brolio veiklos, ji parašė jam, kad K. Daugelavičiaus laiško nepersius, nes jaunuoliai pradžudys save ir visus artimuosius. Vis dėlto, matyt, ji vėliau persigalvojo ir K. Daugelavičiaus laišką kartu su savuoju nieko blogo nepagalvojusi išsiuntė paštu²⁵. K. Daugelavičiaus laiško originalas pateko į čekistų rankas.

Tuo tarpu jaunuoliai nieko neįtardami toliau susirašinėjo tarpusavyje. V. Vaičekauskas, ilgėdamasis Pandėlyje likusių draugų, rašė nuoširdžius laiškus Vidui Suvaizdžiui, nuo 1949 m. tremties pabėgusioms mergaitėms Zitai ir Aldonai Jurgelionytėms ir kitiems. „Ap link tylu... Tik mėnuo apšviečia žemę. Kur ne kur krinta pageltęs lapelis. Taip ir aš, kaip šis lapelis, atsidūriau toli nuo savo lizdo, nuo žalių miškų, kur visada girdėjosi laisvės dainos“, – dalijosi išgyvenimais jaunuolis²⁶. Jam pritarė draugai: „Vieni toli nuo tėvynės, kurie kovojo už jos laisvę, kiti dar tėvynėje, bet prislėgti sunkios letenos“²⁷. „Kodėl tu mane pravardžiuoji „gimnaziste“, argi aš ne tokia pat lietuvė, kurią nuskriaudė likimas ir apleido visi žmonės“, – guodėsi pasislėpusi nuo tremties be namų likusi mergaitė²⁸.

Nesnaudė ir čekistai. MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininkas Juchnevičius, žinodamas, kad V. Vaičekauskas ieško ryšio su Klaipėdos pagrindžiu, nutarė jam „pakišti“ agentą, apsimetusį pagrindininku. Operacija buvo suplanuota labai paprastai: iškviesti V. Vaičekauską į miliciją apklausai apie uoste grobstomą žuvį. Prie kabineto liepti jam ilgokai palaukti, o koridoriuje pasodinti neva į „tardymą“ pakviestą Klaipėdos „Ryto“ spaustuvės darbininką agentą Smelyj. Tikėtasi, kad koridoriuje laukdami tardymo abu jaunuoliai susipažins ir V. Vaičekauskas neatsispirs pagundai susidraugauti su žmogumi iš spaustuvės, galinčiu parūpinti organizacijai spaustuvinį šriftą.

Tačiau 1953 m. sausio 19 d. MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininkas Juchnevičius kautynėse su partizanu Linu Kabutavičiumi buvo nušautas. Jį laikinai ėmęs pavaduoti Tiurinas sukūrė dar geresnį planą: nutarė į maršrutinę komandiruotę pasiųsti Pandėlio MGB agentą Zacharčiuką, gerai pažinojusį F. Vištartą ir V. Vaičekauską. 1953 m. vasario pradžioje agentas atėjo pas V. Vaičekausko tėvus (pas juos buvo nuomojęs butą) ir paprašė sūnaus adreso. Pasisakė norįs važiuoti į Klaipėdą ieškoti darbo, pasiūlė nuvežti Vytautui laišką²⁹. Užėjo ir pas G. Tindžiulį, kuriam taip pat pasigyrė važiuojąs pas V. Vaičekauską, net pasiūlė jam darbą savo įstaigoje³⁰. Tačiau G. Tindžiulis jokio laiško V. Vaičekauskui neįdavė, o tėvo laiškėlis sūnui čekistams jokių operatyvinių duomenų nesuteikė. Agentas vis tiek nuvažiavo pas V. Vaičekauską, paprašė padėti įsidarbinti žvejybos laivyne, porą dienų pavaikštinėjo kartu su juo po Klaipėdą ir grįžęs į Pandėlį pasakė čekistams, kad V. Vaičekauskas ketina pabėgti į užsienį. Parodė jo perduotą laišką G. Tindžiuliui, kuriame V. Vaičekauskas klausė: „Parašyk, kaip viskas einasi, kiek gavai mano laiškų, kaip sekasi „mergininkams“, perduok Kaziui D., kad aš negavau jo laiškų. Nerašykite laiškų taip riebiai, nes aš jų negaunu, jie, matyt, įstringa MGB stalčiuose“³¹.

Artėjo rinkimai į Vietinės „darbo žmonių deputatų“ tarybas, todėl bijodama antisovietinių išpuolių MGB Šiaulių srities valdyba nutarė ilgiau nelaukti ir suimti K. Daugelavičiaus pagrindinę grupę. Į MGB operatyvinę įskaitą buvo įrašyta 14 asmenų. Pirmasis 1953 m. vasario 20 d. buvo Klaipėdoje suimtas V. Vaičekauskas. Po keturių dienų tardymo naktimis, priremtas akivaizdžiais įrodymais – savo ir K. Daugelavičiaus laiškais – jis pripažino, kad Pandėlio vidurinėje mokykloje veikė pagrindinė organizacija. Vasario 26 d. Pandėlio rajono čekistai

kartu su MGB Šiaulių srities valdybos 5-ojo skyriaus operatyvine grupe įvykdė „operaciją“: suėmė K. Daugelavičių, G. Tindžiulį, A. Greišką ir A. Mažeikį. Sulaikyti buvo V. Suvaizdis, B. Patūpa, B. Švelnys ir Stasė Tindžiulytė, po dienos – B. Baltušytė, o kovo mėnesį Pavolgio karinės apygardos kontržvalgyba suėmė sovietinėje kariuomenėje tarnaujantį F. Vištartą. Ilgesnei ar trumpesnei apklausai buvo sulaikyta daug moksleivių ir jaunuolių, draugavusių su įtariamaisiais. Prasidėjo įprastas čekistų „darbas“. Jau po Stalino mirties, gegužės mėnesį, G. Tindžiulis pasiskundė, kad jį suėmę čekistai mušė per veidą, galvą trankė į sieną, sodino ant kėdės kraščiuko, t. y. naudojo visus įprastus „tardymo“ metodus³². Tačiau MVD Šiaulių srities valdybos kadrų skyriaus Ypatingoji inspekcija, kaip buvo įprasta, nurodė, kad „faktai nepasitvirtino“. Čekistai Tiurinas, Usačiovas, Domarkas, Šutovas, Lesinskas ir Jurkevičius pareiškė, kad jie „fizinio poveikio priemonių“ suimtiesiems netaikė.

Panemunyje dirbanti B. Baltušytė, išgirdusi apie areštus Pandėlyje, parbėgo namo ir kuo skubiausiai sunaikino turimus partizano R. Styros laiškus. Kitą dieną pamąčiusi, kad čekistai daro kratas K. Daugelavičiaus ir V. Suvaizdžio tėvų namuose, sudegino iš partizanų gautą dviejų dalių knygą (pirmojoje buvo B. Krivicko eilėraščiai, antrojoje – partizaninio judėjimo istorija)³³. Dėl to labai krintosi ir gailėjosi, nes šitos knygos, pasak partizanų, iš viso tebuvo vos du trys egzemplioriai. Vėliau mergaitės tėvas tvirtino, kad ji jokių būdu tokios brangios knygos negalėjusi sudeginti ir tikriausiai ją paslėpusi³⁴.

Darydami kratas pas K. Daugelavičių emgėbistai surado organizacijos programą ir įstatus. Balandžio mėnesį surado ir paėmė pistoletą, porą šimtų šovinių, parako. „Nusikalstamos“ veiklos įrodymų pakako, gintis ir viską neigti nebuvo prasmės. Vis dėlto

atkakliausiai laikėsi G. Tindžiulis. Net per akistatas su organizacijos nariais jis neigė jų parodymus ir jo vienintelio kaltinamojoje išvadoje Šiaulių miesto MVD darbuotojai buvo priversti parašyti, kad „Tindžiulis kaltu prisipažino iš dalies“³⁵. Paklaustas tardytojo, kodėl jis, vargingos šeimos vaikas, „stojo į kovos su sovietine valdžia kelią“, G. Tindžiulis atsakė: „Aš einu teisingu keliu ir kito kelio nežinau“³⁶.

Trūkstamas veiklos „detales“ stengėsi sužinoti kamerų šnipai. Kartais jų informacija netgi būdavo naudinga suimtajam: antai B. Švelnio kameroje įkurdintas agentas pranešė sužinojęs, kad Švelnys dar nebuvo spėjęs įstoti į organizaciją. Stokodami patirties dauguma suimtų jaunuolių nuoširdžiai bendravo su nepažįstamais kameros „draugais“. Agentė Zina, keliaujanti per mergaičių kameras, iš Stasės Tindžiulytės sužinojo, kad A. Jurgelionytė mašinėle buvo išspausdinusi berniukų eilėraščius. Perkelta į B. Baltušytės kamerą sugebėjo susidraugauti, sužinojo apie jos ryšius su partizanais. Čekistai nutarė B. Baltušytę paleisti, o agentė turėjo pasiūlyti jai atvažiuoti gyventi į Šiaulius, ten ją įkurdinti ir patarti pasikviesiti į Šiaulius partizaną R. Styrą, kuriam su MGB pagalba būtų „parūpinti“ fiktyvūs dokumentai. Atlikusi visus pavedimus kameroje, agentė buvo paleista. Kovo mėnesį kas sekmadienį ji atvažiuodavo į Pandėlio turgų neva parduoti puspadių ir ieškojo ryšių su paleistomis iš kalėjimo mergaitėmis. Susitikusi S. Tindžiulytę, iš jos sužinojo, kad B. Baltušytė ir Z. Jurgelionytė jau yra laisvėje, todėl nuskubėjo pas Baltušytės tėvus. Nors tardomas tėvas Kazys Baltušis pažadėjo čekistams „per 10–15 dienų surasti banditus, kad išpirktų savo ir dukters kaltę“³⁷, tačiau buvo apdairus: agentė nieko įdomesnio iš jo nesužinojo.

Čekistai išsiaiškino, kad neatskleistas liko agentas Zacharčiukas, todėl kovo 5 d. l. e. MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininko

pareigas Tiurinas nutarė siųsti jį į Papilį ir kaip išvengusį arešto Pandėlio pagrindžio dalyvį pristatyti antisovietine veikla įtariamam A. Kalpokui.

Čekistams kuriant vis platesnius persekiojimo ir represijų planus įvyko istorinis įvykis: 1953 m. kovo 5 d. mirė Stalinas. Nėgausus Pandėlio vidurinės mokyklos komjaunimo aktyvas vaikščiojo užverktomis akimis, o kaip tik tą dieną mokyklos direktorius Kęstutis Margevičius dėl vasario mėnesį įvykusių moksleivių areštų turėjo atsiskaityti apie auklėjamąjį darbą Pandėlio rajono komunistų partijos biurui. MGB visą dėmesį sutelkė į mokytojų kolektyvą. Taip sutapo, kad vasario mėnesį MGB Kauno srities 2 N valdybos operatyvininkai iš agento Kosto gavo signalą apie Pandėlio vidurinės mokyklos mokytojų antisovietines nuotaikas. Agento Kosto sesuo Ona B., nuo 1952 m. lapkričio 15 d. dirbanti Pandėlyje mokytoja, atvažiavusi pas brolių pasiguodė, kad dėl prosovietiško pažiūrų ji savo darbovietėje yra ujama. Kartą nugirdusi, kaip vienas iš mokytojų – Vincas Kropas – pasakęs direktoriui, kad „naujoji mokytoja komunistiškai nusiteikusi“³⁸. Direktorius nuraminęs V. Kropą, jog tai – sutvarkomas dalykas: „Pirmiausia, pamokas, kurias aplankysim, atestuosis blogai, o antra – išsiųsim dirbti į Papilį“. Mokytojų kolektyvą agento sesuo apibūdino labai neigiamai. Tirti padėti Pandėlyje buvo pavesta MGB Šiaulių srities valdybos operatyvininkui Jansonui. Šis atvykęs į vietą pradėjo apklausinėti lojaliai sovietų valdžios atžvilgiu nusiteikusius mokytojus bei MGB agentus. Mokyklos kom-sorgė mokytoja Nina Kastanauskaitė pareiškė, kad „Margevičius, bendrai paėmus, šuo. Jis visada eina prieš komjaunuolius. [...] Tik Margevičius kaltas, kad mūsų mokykloje neauga komjaunimo organizacija, kad toks žemas moksleivių pažangumas. Jis stengiasi įtikinti moksleivius, kad sovietų valdžia juos tik kankina, bet nieko jiems neduoda. Tai

įrodo didžiulis skaičius nepatenkinamų pažymių, ne veltui konferencijoje jį pavadinu „kirviu““³⁹.

Agento Kosto pateiktas žinias apie Pandėlio mokytojus patvirtino ir mokytojos B. Chreptavičiūtė bei agento Kosto sesuo Ona B. Paaiškėjo, kad direktoriaus žmonos Jūratės Margevičienės (Jašinskaitės) tėvas, buvęs Rokiškio policijos viršininkas, 1941 m. su šeima buvo ištremtas iš Lietuvos. J. Jašinskaitė pabėgo iš tremties, gyveno remiama dėdės kunigo, iki pastarojo meto siunčianti tėvams siuntinius. Mokytojos Stasėnienės tėvai – buvę buožės. Mokytoja Šimėnienė iš buožių šeimos. Suaugusiųjų vidurinės mokyklos direktorius Antanas Kavaliauskas nusiteikęs antisovietškai, nes labai nusivylęs, kai agento sesuo pasisakė netikinti Dievą, o kai ji parodžiusi jam Stalino raštus, Kavaliauskas ironiškai šypsodamasis pasakęs, kad galys apsieiti ir be jų. Mokytojas V. Kropas pareiškęs, kad reikėtų pakeisti jos pažiūras, o kai ji nusistebėjusi, kaip galima tokiam antitarybininkui mokytojauti, V. Kropas atsakęs: „Visa laimė, kad aš dėstau fizinį lavinimą“. Daugiausia įtarimų čekistams kėlė tai, kad pas direktorių dažnai rinkdavosi mokytojai Virginija Jusiūtė, Jevdokija Kondraševaitė (pastaroji draugavo su mokytoja Pranute Kripaite, kuri 1951 m. buvo suimta už antisovietinių atsišaukimų platinimą), V. Kropas, A. Kavaliauskas, švietimo skyriaus vedėjas Vepštas, ūkvedys Leonardas Zolubas ir kt.

Kovo 17 d. MGB Šiaulių srities 2 N valdybos majoras Jansonas išsiaiškino, kad laisvalaikiu mokytojai pas direktorių renkasi lošti kortomis, o kovo 8 d., nors dėl Stalino mirties buvo paskelbtas gedulas, mokytoja Jusiūtė suorganizavo linksmą vakarėlį, kuriame dalyvavo dauguma jaunų mokytojų ir net rajoninio laikraščio korespondentas Prascienius. Be to, įtartinais atrodė tas faktas, kad iki A. Greiškos suėmimo mokytojas V. Kropas dažnai šnekučiuodavosi su juo.

Taigi mokytojų kolektyvas atrodė kaip tikras kontrrevoliucionierių lizdas, o jų nekalti pobūviai buvo panašūs į konspiracinius susiejimus. Tuoju išakytą mokykloje surengti susirinkimą ir jame pasmerkti suimtus mokinius. Mokytoja Zina Bitėnaitė savo kalbą pradėjo patarle: jaunuoliui ir marios iki kelių, o prigers ir griovy. Patarlė buvo dviprasmiška, jos klausėsi į salę suvaryti visi vyresniųjų klasių mokiniai, tarp jų ir aštuntokai bei devintokai, po poros metų susibūrę į naują pagrindinę antisovietinę organizaciją.

Abu direktoriai privalėjo parašyti suimtų mokinių charakteristikas. Jos buvo sausos ir trumpos; vis dėlto vienas iš direktorių, jausdamas aplink tvyrančią grėsmę, parašė, kad dėl suimtųjų įtakos neaugo komjaunimo organizacija.

Greta oficialių įpareigojimų mokytojams MGB vykdė ir savo neoficialius planus. Nuo sausio mėnesio į Papilį perkelta agento Kosto sesuo gegužės mėnesį tapo agente Žibutė ir pradėjo sekti Papilio mokytojus Birutę Atkočiūnaitę, Aldoną Dragūnaitę, Kotryną Balčiūnienę, kunigą Joną Pranevičių, mokinius Edvardą Trečioką ir kt. Jos nuomone, ir Papilyje vyksta antisovietiniai susirinkimai, nes mokytojai klausosi „Amerikos balso“ ir jį komentuoja. Čekistus labiausiai domino, ar įtariamų Papilio mokytojų ir moksleivių grupė turi vadovą, ar rengia susirinkimus, ar turi programą ir organizacijos pavadinimą, kiek narių joje dalyvauja ir ar palaiko ryšius su partizana, t. y. ar atitinka požymius, leidžiančius tiriamai grupei pritaikyti organizacijos statusą ir teisti už grupinę veiklą.

Pandėlio mokytojams sekti buvo pasitelktas agentas Birzniekas, kuris visas žinias apie mokyklą gaudavo iš savo žmonos mokytojos S. A.⁴⁰ Iš jos sužinojo, kad direktorius K. Margevičius, perskaitęs rajono komitete pranešimą „Apie auklėjamąjį darbą tarp moksleivių“, pasidžiaugė, jog pašnekėjęs taip, kaip reikėjo, o darysias taip, kaip norės...

Tuo tarpu visus jaudino naujos Sovietų Sąjungos vyriausybės formavimas. Čekistai laukė naujų direktyvų, o gyventojai, matydami Kremliaus grumtynes dėl valdžios, tikėjosi Lietuvai palankių permainų. Agentė Žibutė raportavo, kad per „Amerikos balsą“ išklausiusi JAV prezidento Dwighto D. Eisenhowerio kalbą mokytoja B. Atkočiūnaitė pareiškė, kad „dabar mus tikrai išlaisvins“⁴¹. Agentas Birzniekas irgi pranešė, kad kolūkio „Gegužės 9-oji“ sąskaitininkas Petras Kežys pasirengęs galimiems įvykiams, nes Lietuva ir visas Pabaltijys galės atsiskirti nuo Sovietų Sąjungos, todėl kolūkiuose niekas nesirengias sėjai, tuo labiau kad už darbadienį gauta vos po 200 gramų grūdų.

Gegužės mėnesį dėl Lavrentijaus Berijos politikos jau visu garsu sklido gandai apie karą, tuo labiau kad pradėta šaukti vyrus į sovietinę kariuomenę. MGB konstatavo, jog žmonės laukia iš Sibiro grįžtančių tremtinių ir kolūkių panaikinimo, nes L. Berija išlaisvino gydytojus, atvirai konfrontuoja su Georgijum Malenkovu, o Maskvoje vos ne karinė padėtis⁴². Permainos Maskvoje paskatino gyventojus drąsiau priešintis represinių institucijų savavaliavimui. Antai miestelio gydytoja R. Likaitė parašė skundą MGB sribų būrio pirminei partinei organizacijai, kad girtas sribas Jonas Kovaliovas įsiveržė į gimdymo patalpas, ten keikėsi ir mušė personalą⁴³.

Įvykiai Sovietų Sąjungoje iš dalies nulėmė tai, kad suimti nepilnamečiai Pandėlio moksleiviai A. Mažeikis, B. Patūpa, B. Švelnys, V. Suvaizdis ir B. Baltušytė balandžio–gegužės mėnesiais buvo paleisti į laisvę. Visi buvo įtraukti į MGB operatyvinę įskaitą ir turėjo būti čekistų stebimi, kol jiems sukaks 70 metų amžiaus.

Kiti suimtieji kalėjo Šiaulių miesto vidaus kalėjime. 1953 m. liepos 18 d. buvo surašyta kaltinamoji išvada, o rugsėjo 12 d. Lietuvos pasienio apygardos MVD kariuomenės karo tribunolas paskelbė nuosprendį. Visi bu-

vo apkaltinti tėvynės išdavimu ir antisovietine agitacija (pagal RSFSR baudžiamojo kodekso 58 straipsnio 1a punktą ir 10 straipsnio 1 dalį). K. Daugelavičiui ir F. Vištartui buvo skirtos 25 metų, V. Vaičekauskui, G. Tindžiuliui ir A. Greiškai – 10 metų laisvės atėmimo bausmės ir konfiskuoti turta⁴⁴. Be to, atlikus bausmę visiems dar 5 metams buvo apribotos teisės.

Nuteistieji galėjo apskųsti nuosprendį SSRS Aukščiausiojo Teismo karinei kolegijai ir šia teise pasinaudojo: 1953 m. lapkričio 11 d. bausmės buvo sumažintos⁴⁵. F. Vištartui palikta 10, V. Vaičekauskui – 7, G. Tindžiuliui ir A. Greiškai – po 6 metus pataisos darbų stovykloje. K. Daugelavičiui nuosprendis liko nepakeistas: 25 metai laisvės atėmimo.

Nikitos Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpiu pagal Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1955 m. rugsėjo 17 d. įsaką visi įkalintieji Pandėlio vidurinės mokyklos moksleiviai buvo paleisti į laisvę ir grįžo į tėvynę, tačiau ramybės neturėjo: KGB mėgindavo verbuoti juos arba jų giminaičius, nuolat peržiūrindavo operatyvinius dokumentus ir baudžiamąją bylą. 1983 m. KGB vėl sekė visus prieš trisdešimt metų pakliuvusius į operatyvinę įskaitą pandėliečius, 1985 m. – A. Jurgelionytę, 1987 m. – V. Lipą, 1987 m. – Juozą Jurgelionį, 1988 m. – V. Suvaizdį (abu pastaruosius dėl kelionių į užsienį). Lietuvos Respublikos nepriklausomybės paskelbimas padėjo paskutinį tašką visose KGB bylose.

IŠVADOS

1. 1952 m. dauguma Lietuvos jaunuolių buvo nusiteikę patriotiškai ir beveik kiekviename vidurinėje mokykloje, jei tik atsirasdavo lyderis, susikurdavo pagrindinė antisovietinė organizacija.

2. Tikėjimas karinio konflikto tarp Vakarų pasaulio ir Sovietų Sąjungos tikimybe ska-

tino jaunimą organizuotis ir ieškoti ryšių su išlikusiais negausiais partizanų junginiais.

3. Partizanų veikla ir jų spauda turėjo didelį poveikį jaunimo patriotizmo, altruistiško pasiaukojimo ir kūrybinių pradų ugdymui.

4. Visuotinis antikomunistiškas nusiteikimas ir MGB veiklos metodų nežinojimas slopino atsargumą ir skatino nesilaikyti konspiracijos dėsnių. Nors visuomenė suprato, kad paštu siunčiama korespondencija yra MGB tikrinama, tačiau realiai niekas neįsivaizdavo, kad laiškų tikrinimas yra toks totalus.

5. Visuomenėje vyravo tarpusavio pasitikėjimo atmosfera, todėl vienas kitas MGB agentas turėjo geras galimybes informuoti čekistus apie daugelio asmenų nuotaikas. Kamerų agentai lengvai įgydavo suimtųjų pasitikėjimą.

6. Okupacinei valdžiai buvo pavojingos bet kokios bendruomeniškumo tradicijos, todėl atkakliai buvo sekami net paprasčiausi jaunų mokytojų susiejimai, juose paranojiškai įžvelgiamas „kontrrevoliucinis“ pobūdis. Agentų pranešimai būdavo kupini neapykantos ir pašamoninio pavydo, kad jie negali ar nesugeba būti tos lengvai, nuoširdžiai ir atvirai bendraujančios draugijos nariais. Ilgainiui MGB persekiojimai sukūrė visuotinę įtarumo atmosferą, žmonės susvetimėjo.

7. Nors Pandėlio vidurinėje mokykloje 1951–1952 m. veikusi pagrindinė jaunimo organizacija pasivadino Lietuvos jaunimo sąjungos „Vytis“ vardu, tačiau ji nebuvo LLKS Vakarų srities vado A. Bakšio 1952 m. kurtos Vyčių sąjungos padalinys. Gali būti, kad 1952 m. Rytų Lietuvos partizanų vadovybę kartu su A. Bakšio pranešimu apie LLKS tarybos prezidiumo pirmininko Jono Žemaičio ligą ir naujo pirmininko rinkimus buvo pasiekusi informacija apie ketinimus kurti Vyčių sąjungą (tai rodytų K. Daugelavičiaus liudijimas, jog organizacija, iš pradžių turėjusi „Vyčio“ pavadinimą, po susitikimo su parti-

zanais pagal LLKS statutą buvo pervardyta Lietuvos jaunimo sąjungos „Vytis“ vardu“, ir faktas, kad Vyčių sąjungos kreipimasis, raginantis kurti „Vyčių sąjungą“, pasirodė jau 1952 m. birželio 1 d.), tačiau nuo 1952 m. spalio mėnesio K. Daugelavičius ryšių su partizanais nepalaikė. Jo sudarytas organizacijos įstatų projektas yra paremtas LLKS slapukų organizavimo instrukcija.

PRIEDAS

LIETUVOS JAUNIMO SĄJUNGOS „VYTIS“ ĮSTATAI (PROJEKTAS)

(Įstatai apsvarstyti ir priimti LLKS narių susirinkime. Projektas sukurtas remiantis „Laisvės kovotojų slapukų organizavimo“ instrukcija)

1. LLKS nariu laikomas tas asmuo, kuris pasižadėjo ar prisiekė pagal slaptos organizacijos priesaikos tekstą, dalyvauja grandies pasitarimuose, žygiuose, klauso vadovybės nurodymų, vykdo užduotis, susijusias su Lietuvos laisvės kova.

2. Nariai į organizaciją priimami balsavimu, rekomendavus vienam iš senesnių organizacijos narių. Narys, rekomenduojantis naują, yra visiškai atsakingas už naujo nario, kaip lietuvių, veiksmus.

3. Susirinkimuose narys nedalyvauja tada, kai yra sekamas ar stebimas tėvų arba neturi galimybės atvykti.

4. Narių tarpusavio santykiai turi būti patys geriausi, kadangi kiekvienas iš jų susijungė bendrai kovai dėl laisvės.

5. Kiekvienas narys privalo:

a) kiek gali dalyvauti LLKS veikloje: rinkti duomenis apie priešą arba remti sąjūdį materialiai;

b) ypatingais atvejais padėti vadovybei spausdinti ir platinti atsišaukimus;

c) stebėti ir tirti žmones, išsiaiškinti jų pažiūras ir apie tai informuoti vadovybę;

c) pranešti organizacijos vadovybei atsakymus ir motyvus tų, kurie organizacijos nario yra pakviesti įstoti į sąjungą.

6. Dalyvavimą organizacijoje narys turi laikyti didelėje paslapyje, nes nuo to priklauso visų likimas. Bendraudamas ar kalbėdamas su nežinomais asmenimis privalo visada ir visur žinoti, ką kalba ir ką daro.

7. Didelę reikšmę turi priešų klaidinimas, įtarimų išsklaidymas. Draugauti su priešais asmenimis narys gali tik vadui leidus. Tokiais atvejais privalo elgtis taip, kad dėl to nekiltų įtarimų.

8. Kovoje narys turi būti ten, kur yra paskirtas, ir privalo klausyti vado nurodymų:

a) pabėgimas negavus įsakymo laikomas bailumu, išdavyste;

b) pirmą kartą už tai baudžiama griežtai, o faktui pasikartojus – visu griežtumu.

9. a) Karo metu pavojingomis sąlygomis narys turi elgtis taip, kad nepatektų priešui. Pakliuvęs į priešų rankas privalo laikytis kaip tikras lietuvis: neatsakinėti į priešų klausimus, susijusius su organizacija ir partizanais, nieko neišduoti;

b) kilus karui narys privalo įstoti į partizanų dalinį arba vado įsakymu privalo pats jį organizuoti iš patikimų asmenų.

10. Išdavikas laikomas nevertu žmogaus vardo, dideliu priešu ir turi būti nubaustas mirtimi. Bausmę įvykdyti turi teisę patys organizacijos nariai, o jei neturi ginklo ar galimybių, į pagalbą kviečiasi partizanus.

11. Už nuopelnus veikloje kiekvienas narys turi teisę į ginklą, asmeniškai įgytą ar išduotą partizanų dalinio vado. Ginklą privalo tinkamai laikyti, saugoti jį nuo priešų, nenaudoti asmeniniams interesams ar be tikslo. Neturi teisės naudotis ginklu be organizacijos vado žinios.

12. Organizacijos vadovybė renkama organizacijos narių slaptu balsavimu. Susideda iš vado, agitacinės dalies vadovo ir sandėlininko. Vado įsakymų, jeigu jie rimti ir apgalvoti, nariai privalo klausyti. Vadas

informaciją ir instrukcijas gauna iš partizanų dalinio vado, su jų turiniu supažindina organizacijos narius, organizacijos narių surinktus duomenis perduoda partizanų dalinio vadui. Ryšį su partizanais palaiko pats vadas tiesiogiai arba per patikimą asmenį, arba abiem būdais.

13. Kad darbas vyktų geriau ir veikimas būtų platesnis, organizacija privalo turėti ryšį su kaimyninėmis organizacijomis. Ryšį nurodo partizanai. Ryšiui palaikyti skiriamas specialus ryšininkas arba tuo užsiima kas nors iš vadovybės. Jis privalo žinoti tik gretimos organizacijos ryšininkus, bet ne jos narius. Kaimyninės organizacijos ryšininkas taip pat neturi žinoti organizacijos narių. Kiek narių priklauso vienai ar kitai organizacijai, turi žinoti tik partizanų dalinio vadas ir ypatingais atvejais – organizacijos vadas.

14. Organizacijos nariai be partizanų dalinio vado sutikimo neturi teisės dalyvauti kovinėse operacijose.

15. Organizacijos pavadinimas išrenkamas balsavimo būdu pasiūlius organiza-

cijos nariams. Pavadinimas turi būti lietuviškas.

16. Organizacijoje gali dalyvauti ir moterys. Jų teisės lygios su vyrų teisėmis, bet operacijos joms parenkamos lengvesnės.

17. Organizacija turi teisę turėti padėjėjų, kurie ją palaiko, padeda rinkti įvairius duomenis, be to, padėjėjai leidus organizacijos vadui ir turėdami svarbių klausimų turi teisę dalyvauti susirinkimuose. Kovinėse operacijose jie dalyvauti negali.

18. Kiekvienas narys turi teisę turėti vieną padėjėją. Padėjėjai gali žinoti organizacijos planus tik ypatingais atvejais (kilus pavojui ar panašiai).

19. Nariai turi būti kiekvieną minutę pasirengę, nes ateitis yra neaiški. Jie privalo būti budrūs, drąsūs, garbingi ir turėti gerą vardą Lietuvos visuomenėje.

20. Nariai renka nuo karo likusius ginklus į organizacijos sandėlį.

21. Nariai privalo pasirinkti slapyvardžius.

22. Nariai turi būti supažindinti su įstatais, jų laikytis ir juos vykdyti⁴⁷.

Nuorodos

¹ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, 446 p.

² F. Vištarto 1951 m. balandžio 24 d. laiškas K. Vaičiuliui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 693, l. 124.

³ F. Vištarto 1951 m. balandžio 23 d. raštelis, *ibid.*, l. 59.

⁴ Anoniminis laiškas, *ibid.*, l. 57.

⁵ *Ibid.*, ap. 3, b. 414, l. 28.

⁶ „Mano istorija“, *ibid.*, b. P-16228-LI, t. 4, l. 19.

⁷ F. Vištarto 1951 m. birželio 6 d. laiškas A. Vištartui, *ibid.*, ap. 45, b. 693, l. 123.

⁸ V. Vaičekausko cildraštis, *ibid.*, b. P-16228-LI, t. 5, l. 460.

⁹ K. Daugelavičiaus 1952 m. gruodžio 30 d. laiškas V. Vaičekauskui, *ibid.*, ap. 45, b. 693, l. 110.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ V. Vaičekausko 1952 m. lapkričio 10 d. laiškas F. Vištartui, *ibid.*, l. 19.

¹² *Ibid.*

¹³ K. Daugelavičiaus 1952 m. gruodžio 30 d. laiškas V. Vaičekauskui, *ibid.*, ap. 45, b. 693, l. 110.

¹⁴ LSSR MVD Tardymo skyriaus 1953 m. liepos mėn. pažyma, *ibid.*, ap. 3, b. 1891, l. 13–16.

¹⁵ V. Vaičekausko 1952 m. lapkričio 12 d. laiškas V. Suvaizdžiui, *ibid.*, ap. 45, b. 693, l. 107.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ F. Vištarto 1952 m. lapkričio 11 d. laiškas V. Vaičekauskui, *ibid.*, l. 20.

¹⁸ MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininko 1952 m. spalio 14 d. specialus pranešimas MGB Šiaulių srities valdybai, *ibid.*, b. 692, l. 166–167.

¹⁹ Priesaika, *ibid.*, ap. 3, b. 1891, l. 69.

²⁰ Įstatų projektas, *ibid.*, l. 65–68.

²¹ K. Daugelavičiaus 1952 m. gruodžio 30 d. laiškas V. Vaičekauskui, *ibid.*, ap. 45, b. 693, l. 110.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininko 1953 m. kovo 5 d. pranešimas MGB Šiaulių srities valdybos viršininkui apie sunaikintą Pandėlio vidurinėje mokykloje egzistavusią pagrindžio organizaciją, *ibid.*, ap. 45, b. 692, l. 169–182.

²⁶ V. Vaičekausko 1952 m. lapkričio 10 d. laiškas F. Vištartui, *ibid.*, b. 693, l. 19.

²⁷ V. Suvaizdžio 1952 m. lapkričio 5 d. laiškas V. Vaičekauskui, *ibid.*, l. 12.

²⁸ Z. Jurgelionytės laiškas V. Vaičekauskui, *ibid.*, l. 17.

²⁹ Agento Zacharčiuko 1953 m. vasario 7 d. pranešimas MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininkui, *ibid.*, b. 692, l. 60–62.

³⁰ Agento Zacharčiuko 1952 m. vasario 8 d. pranešimas MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininkui, *ibid.*, l. 64.

³¹ MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininko 1953 m. kovo 5 d. pranešimas MGB Šiaulių srities valdybos viršininkui apie sunaikintą Pandėlio vidurinėje mokykloje egzistavusią pagrindžio organizaciją, *ibid.*, l. 169–182.

³² MVD Šiaulių srities valdybos kadrų skyriaus Ypatingosios inspekcijos 1953 m. birželio 8 d. medžiagos apie mjr. M. Dorofjevą, vyr. ltn. N. Usačiovą ir ltn. A. Domarką tyrimo išvados, *ibid.*, b. P-16228-LI, l. 324–326.

³³ Agentės Zinos pranešimas MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininkui, *ibid.*, ap. 45, b. 693, l. 117–119.

³⁴ Agentės Zinos 1953 m. kovo 11 d. pranešimas MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininkui, *ibid.*, l. 128–129.

³⁵ Tardymo bylos Nr. 869 kaltinamoji išvada, *ibid.*, b. P-16228-LI, t. 5, l. 331.

³⁶ G. Tindžiulio 1953 m. balandžio 15 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 126–129.

³⁷ MGB Pandėlio rajono skyriaus viršininko 1953 m. kovo 5 d. pranešimas MGB Šiaulių srities valdybos viršininkui apie sunaikintą Pandėlio vidurinėje mokykloje egzistavusią pagrindžio organizaciją, *ibid.*, ap. 45, b. 692, l. 169–182.

³⁸ Agento Kosto 1953 m. vasario 17 d. pranešimas MGB Kauno srities valdybos 2 N skyriui, *ibid.*, ap. 3, b. 1891, l. 35–37.

³⁹ LSSR MVD 4-osios valdybos 1953 m. birželio mėnesio ataskaita, *ibid.*, l. 18–24.

⁴⁰ MVD Pandėlio rajono skyriaus ataskaita, *ibid.*, l. 38.

⁴¹ LSSR MVD 4-osios valdybos 1953 m. birželio mėnesio ataskaita, *ibid.*, l. 18–24.

⁴² MVD Pandėlio rajono skyriaus ataskaita, *ibid.*, l. 30.

⁴³ MVD Pandėlio rajono skyriaus viršininko 1953 m. spalio 23 d. pranešimas, *ibid.*, l. 8.

⁴⁴ Lietuvos pasienio apygardos MVD kariuomenės karo tribunolo 1953 m. rugsėjo 12 d. nuosprendis, *ibid.*, b. P-16228-LI, t. 5, l. 458–464.

⁴⁵ LSSR MVD 1954 m. vasario 18 d. pažyma, *ibid.*, ap. 45, b. 692, l. 214.

⁴⁶ K. Daugelavičiaus 1953 m. vasario 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-16228-LI, t. 1, l. 28–48.

⁴⁷ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1891, l. 65–68. Nuorašas. Mašinraštis rusų k.

Abejotinas „frontininkų“ pasirinkimas, arba apie eilinę A. Liekio „monografiją“ (Algimantas Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė (1941 06 22–08 05)*, Vilnius, 2000, 428 p.)

Blogos pranašystės, deja, išsipildo, ir net su kaupu. Taip būtų galima pasakyti apie išeivijos mėnraštyje „Akiračiai“ pasirodžiusią žinutę, kad Lietuvos istorikas Algimantas Liekis, padirbėjęs Lituanistikos tyrimo ir studijų centro (LTSC) archyve Čikagoje, rengiasi parašyti knygą apie 1941 m. Birželio sukilimą ir Laikinąją vyriausybę (LV)¹. Priminus istoriko praeitį („sovietiniais laikais [...] buvo sovietinio laivyno komsorgas, LTSR Istorijos instituto partinės organizacijos sekretorius...“), suabejojus jo, kaip mokslininko, reputacija, teigta, jog Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) „įpėdiniai frontininkai“ pakvietė A. Liekį „parašyti knygą, kuri padėtų Seime prastumti reikiamus įstatymus, „įteisinti“ Laikinąją vyriausybę, o sukilimo datą paskelbti valstybine švente“. Remiantis A. Liekio interviu laikraščiui „Draugas“, kritikuotos ir jo išvados dėl LAF'o veiklos bei paviršutiniško žydų tragedijos traktavimo². Nors A. Liekio praeities akcentavimas atrodė labiau panašus į partinę polemiką, o skeptiškas požiūris, knygai dar nepasirodžius, pernelyg ankstyvas, tačiau šiandien, kai knyga jau pasiekė skaitytoją, nuojauta, pasirodo, buvo daugiau nei pagrįsta.

Tad pradėkime nuo „monografijos“ (taip knygą pavadino autorius) pristatymo. Tie, kuriems įspūdį daro leidinio poligrafinė kokybė, nenusivils: knyga solidžios apimties, gražiai išleista. Prasminga ir turininga autoriaus biografija, pateikta knygos gale, įspūdingi mokslinio darbo rezultatai: „iš viso yra paskelbęs Lietuvos ir užsienio spaudoje daugiau kaip 650 straipsnių, parašęs 18 knygų mokslo, technikos raidos, lietuvių

kovos prieš okupantus klausimais“³. Garbinga redakcijos taryba, žinomi recenzentai (gal kiek mažiau istorikams žinomas aviacijos veteranas Viktoras Ašmenskas; tačiau, kita vertus, ne istorikas redakcijos tarybą vargu atskirs nuo recenzentų). Taigi viskas būtų lyg ir neblogai, jei ne viena „smulkmena“: beveik 400 puslapių apimties tekstą parašyti įdomiai, problemiška, profesionaliai. Deja, jis nėra toks nepriekaištingas, kaip norėtusi, tad daugiausia kalbėsime apie medžiagos dėstymą, teksto dalykines spragas ir būtinybę skaityti kolegų tekstus, apie elementarius reikalavimus mokslinei publikacijai bei elementarią istoriko etiką, mažiausiai, deja, apie profesionalumą.

Kiekvienoje monografijoje pirmiausia turėtų būti išsami istoriografinė analizė. Tuo labiau šioje, nes apie Birželio sukilimą ir Laikinąją vyriausybę rašyta ir iki šiol rašoma, ypač išeivijoje, pakankamai daug. Įvade taip pat turėtų būti analizuojamos pagrindinės problemos, kontraversiškiausi klausimai, interpretacijų įvairovė ir jos priežastys. Deja, viso to nerandame. A. Liekis pateikia tik kelis stereotipinius vertinimus, įprastus tarybiniais metais, pamini kelias pavardes bei veikalus iš paskutiniojo dešimtmečio ir keletą Lietuvių fronto bičiulių straipsnių. Bibliografiniam informaciniam leidiniui, ištaisius klaidas ir papildžius, gal to ir užtektų, tačiau „monografijoje“ norėtusi matyti analizę. O ji galima įvairiais aspektais: teminiu, chronologiniu, netgi ideologiniu.

Nebuvo aptarta ir darbe naudota archyvinė medžiaga. Išvardyti tik Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) bei Lietuvos

visuomenės organizacijų archyvo (LVOA) fondai, kuriais autorius naudojo, nors, tiesą sakant, su klaidomis (nurodyti fondai, kurių skaitydami tekstą išnašose nerasime). Lietuvos skaitytojai ypač būtų buvę įdomu daugiau sužinoti apie Amerikos lietuvių kultūros archyvą (ALKA) ir jame saugomus dokumentus, LTSC archyve sukauptą medžiagą. Iš knygos pradžios neaišku, kiek dėmesio autorius skyrė archyvams (ir kuriems), o kiek – gausiems išeivių atsiminimams. Šiuos klausimus autorius mėgino komentuoti jau išleidus knygą. Atsakydamas į laikraščio „Mokslo Lietuva“ vyriausiojo redaktoriaus Gedimino Zemlicko klausimą pažymėjo, kad „pagrindinė archyvinė medžiaga [buvo] rinkta ir tvarkyta Lietuvoje – Centriniam valstybės archyve“⁴, o liudininkų atsiminimai netapo pagrindiniu informacijos šaltiniu⁵. Į svarbų klausimą, kiek galima remtis buvusių LV narių atsiminimais, nes „žmonių atmintis dūla“, A. Liekis taip ir neatsakė⁶.

Pradžioje A. Liekis suformulavo klausimus, į kuriuos atsakymus skaitytojas turėjo rasti perskaitęs knygą. Būtų natūralu, jei autorius prie jų artėtų nuosekliai, tačiau kartais A. Liekis juos, atrodo, žino jau iš anksto. Štai vienas klausimas formuluojamas taip: „Kiek LAF buvo masinė organizacija, kiek ji išreiškė Lietuvių tautos siekius?“ (p. 8). Būtų suprantama, jei išvada būtų padaryta ištyrus antitarybinio pogrindžio 1940–1941 m. masiškumą, jo vertybines nuostatas. Tačiau atsakymą autorius jau žino. Atidesnis skaitytojas nepraleis pro akis pradžios išsakyto teiginio, jog LAF „sujungė beveik visas pogrindines lietuvių organizacijas ir aprėpė visą kraštą“ (p. 4). Kitaip sakant, kam vargintis su įrodymais? O jei paaiškėtų, kad faktai neatitinka tiesos (rimčiau paanalizavę matytume, jog taip ir yra), tai, reik manyti, tuo blogiau faktams. Ar vyresni skaitytojai nėra to girdėję?! Manau, jog taip. Tik tada tai buvo vadinama partiniu ar klasiniu požiūriu, o dabar

įvardijimo skalė išsiplečia – politinis užsakymas, elementarios logikos nepaisymas, analitinio mąstymo stoka ir (ar) pan.

Pradžioje yra ir daugiau teiginių, kurie tikėtų išvados po LAF'o ar Laikinosios vyriausybės veiklos analizės. Tačiau, atrodo, išankstinės nuostatos formuoja tekstą, o ne analizė lemia išvadas. Nežinia kaip reikėtų suprasti teiginį, esą sukilėliai planavo atkurti „demokratinę Lietuvos valstybę“ (p. 4). Ką reiškia teiginys, jog LV buvo sudaryta „bendru sukilėlių sutarimu“ (ibid.)? Įdomu, kaip tarptautinės teisės specialistas komentotų mintį, esą vokiečiai prasidėjus karui įžengė į „nepriklausomos Lietuvos valstybę“ (ibid.). Įdomios mintys, jog sukilimą ir LV sudarymą pasmerkė Tarybų Sąjunga, jog vokiečiai „uždraudė lietuviams domėtis žydų reikalais“ (p. 5). Tokius teiginius reikėtų įrodyti, deja... Amoraliau alogizmu dvelkia teiginys, jog „lietuviai, Katalikų bažnyčia mažai kuo galėjo jiems [žydams. – V.B.] padėti, kaip prieš metus vykstant lietuvių trėmimams nepadėjo žydai, rabinai, kaip nepadėjo ir popai nei protestantų dvasininkai...“ (ibid.). Rimtai tokio teiginio neanalizuodami juokais galėtume paklausti: ar tai nauja mintis mūsų istoriografijoje apie rabinų idėjinį vadovavimą Josifui Stalinui, ar sena, tik kiek parafrazuota teorija apie pasaulinį komunistinį žydų sąmokslą?

Negalėčiau sutikti su A. Liekiu ir tada, kai jis nuo 60-ties metų senumo įvykių perėina prie šių dienų aktualijų sakdamas, jog „[...] sukilėliai nėra sulyginami su kitais kovotojais dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės“ (p. 8). Taip nėra, ir tai rodo priimti įstatymai. Štai 1997 m. sausio 23 d. priimtu „Pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymu“ Birželio sukilėliai įvardyti kaip kariai savanoriai ir prilyginti Vietinės rinktinės bei Tėvynės apsaugos rinktinės kariams ir pokario partizanams. Todėl ar nebūtų tiksling-

giau kelti klausimą kitaip: ar 1941 m. birželio mėn. savaitę ar kiek ilgiau veikusių partizanų, kurių dalis nedalyvavo jokiuose kariuose veiksmuose, galime prilyginti pokario partizanams, kurie ištisais mėnesiais, o neretai ir metais nelegaliai gyveno, kovojo ir žūdavo?

Nuo pratarmės pereikime prie atskirų skyrių, medžiagos dėstymo ir pradėkime nuo grynai dalykinių pastabų. Bėne labiausiai į akis krinta rėmimasis senais tekstais bei tikrovės neatitinkančiais faktais ir teiginiais. Štai aptariant Liaudies seimo rinkimų 1940 m. vasarą aktyvumą ir rezultatus remiamasi buvusio Seimo nario, Šiaulių apygardos rinkiminės komisijos pirmininko Prano Mickaus dar 1942 m. paskelbtais atsiminimais. Pasak jo, Seimo rinkimuose dalyvavo 30–50 proc. visų rinkėjų, o galiojančių biuletenių rasta vos 16–18 proc. (p. 16–17, 20). Tačiau naujausi tyrimai minėtų duomenų nepatvirtina. Liudas Truska, tyrinėjęs politinę padėtį 1940 m. vasarą, priėjo prie išvados, jog Seimo rinkimuose dalyvavo dauguma (apie 85 proc.) rinkėjų, iš kurių apie 55 proc. savo balsus atidavė už Lietuvos darbo liaudies sąjungos kandidatus⁷.

Rašant apie Lietuvių tautinio komiteto (LTK) sudarymą, manyčiau, neužtenka pasiremti Kazio Škirpos knyga apie Birželio sukilimą ar Kazio Ambrozaičio straipsniu (p. 44). A. Liekiui turėtų būti žinomas išlikęs ir publikuotas Lietuvos pasiuntinių pasitarimo Romoje 1940 m. rugsėjo mėnesį protokolas⁸ bei naujausi tyrimai, atlikti remiantis vertinga Stasio Antano Bačnio asmeninio archyvo medžiaga⁹.

Įrodinėdamas reikšmingą žydų vaidmenį sovietizuojant Lietuvą bei aktyvų dalyvavimą tarybinėse represinėse struktūrose A. Liekis daugiausia remiasi Juozo Prunskio straipsniu „Lietuvos žydai ir holokaustas“ (p. 271). Tačiau autoriui turėtų būti žinoma, jog prof. J. Prunskis rašydamas straipsnį prieš du dešimtmečius Lietuvos archyvais pasinaudo-

ti negalėjo, todėl nieko keisto, kad remdamasis jam prieinama literatūra ir pirmiausia „Lietuvių archyvu“ susidarė žydiškos tarybinės administracijos įvaizdį. Šiandien Lietuvoje šis klausimas pakankamai nuodugniai ištirtas; geriausiai tai įrodo Nijolės Maslauskienės ir L. Truskos tekstai. Kolegiškai norėtusi priminti, jog šie tyrimai rodo, kad žydai Lietuvos komunistų partijoje bei tarybinėse represinėse struktūrose skirtingais laikotarpiais vaidino skirtingą vaidmenį. Nors tam tikrais momentais jis buvo pakankamai reikšmingas (lyginant su tuo, kurią bendro Lietuvos gyventojų skaičiaus dalį jie sudarė)¹⁰, tačiau ne žydai nulėmė Lietuvos okupaciją ir aneksiją, o vėliau ir sovietizaciją bei trėmimus karo išvakarėse.

Netikslinga remtis ir Adolfo Damušio skaičiavimais, kalbant apie Lietuvos gyventojų netektis pirmaisiais tarybinės okupacijos ir aneksijos metais (p. 34). Vargu ar šiandieninėje mokslinėje literatūroje dar pavyktų rasti teiginį, esą 1941 m. birželio mėnesį iš Lietuvos buvo ištremta 35 tūkst. lietuvių (p. 274). Argi A. Liekio neįtikina Eugenijaus Grunskio paskelbti skaičiavimai, apibendrinti jo disertacijoje? E. Grunskio žiniomis, iki 1941 m. birželio 19 d. visoje Lietuvoje buvo suimta ir ištremta per 17 tūkst. žmonių¹¹ (šie skaičiai iš esmės neprieštarauja ir anksčiau skelbtiems Represijų Lietuvoje tyrimo centro bei Lietuvos savitarpinės pagalbos žinių biuro duomenims). Vargu ar kas galėtų patvirtinti ir skaičiavimus, esą „Lietuvių tautos ir valstybės genocido svarbiausiais vykdytojais buvo beveik 200 tūkst. sovietų okupacinė kariuomenė...“ (p. 390) (beje, autorius tikriausiai užmiršo, kad anksčiau rašė apie 300 tūkst. armiją, p. 271), kad pirmaisiais tarybinės okupacijos metais buvo „išžudyta, ištremta, uždaryta į kalėjimus“ daugiau kaip 100 tūkst. Lietuvos gyventojų (p. 390). Pasak Arvydo Anušausko, minėta kariuomenė buvo bent ketvirčiu mažesnė¹², o „sovietinio genocido ir teroro“

aukomis 1940–1941 m. (įskaičiuojant suimtus ir įkalintus, taip pat išvežtus į lagerius ir tremtį bei nužudytus karo pradžioje) tapo šiek tiek daugiau nei 31 tūkst. Lietuvos gyventojų¹³.

Cituojamuose dokumentuose, atsiminiuose ir laiškuose skaitytojas ras skaičius, rodančius lietuvių antitarybinio pogrindžio masiškumą 1940–1941 m. bei nuostolius pirmomis karo dienomis: aktyvistų frontas vienijo 36 tūkst. kovotojų (p. 305); Birželio sukilime, kuris pareikalavo daugiau kaip 2 tūkst. žuvusiųjų ir sužeistųjų (p. 353), dalyvavo apie 100 tūkst. žmonių (p. 305). Tačiau greta perspausdintuose tekstuose rasime ir kitus skaičius: sukilėlių – 120–130 tūkst. (p. 353), sukilimo aukų – 4 tūkst. (p. 305). Autoriaus teisė tikėti vienais ar kitais nepagrįstais skaičiais¹⁴, tačiau jiems įvairuojant įdomu būtų žinoti, kuriems ir kodėl autorius pritartų labiau. Jo požiūris į sukilimo masiškumą geriausiai atsiskleidė viename interviu, kurį jis davė jau išspausdinus knygą. Anot knygos autoriaus, suskaičiuoti Birželio sukilėlius yra tas pats, kas pasakyti, kiek žmonių dalyvavo Sąjūdyje prieš gerą dešimtmetį. Toliau vis dėlto mėginama konkretinti: sukilime dalyvavo „visa šaulių sąjunga“, didelė dalis kariškių, studentija¹⁵.

Neaišku, iš kur autorius paima daugelį tiesos neatitinkančių skaičių, kai kalba apie žydų gelbėtojus. Pvz., išvardijęs kelių lietuvių, sušaudytų už žydų slėpimą, pavardes, daro išvadą, jog tokių nelaimingųjų buvę „šimtai“ (p. 274). Jei A. Liekis būtų susipažinęs su Žydų muziejuje esančia medžiaga, būtų įsitikinęs, jog sušaudytų už žydų slėpimą (beje, ne vien lietuvių) buvo apie 50, o nukentėjusių, t. y. suimtų, įkalintų ir pan., gerokai daugiau¹⁶. Tikslumo trūksta ir kalbant apie gelbėtojus. Tvirtinimas, esą kunigas Bronius Paukštys „išgelbėjo 120 žydų vaikų, slėptų klebonijoje, bažnyčioje, pas pažįstamus“ (p. 275), taip pat neteisingas; šis skaičius yra mažesnis – 25 žydai¹⁷.

Žinoma, slėpdamas 25 žydus B. Paukštys rizikavo ne ką mažiau, tačiau tai kitas klausimas. Mes kalbame apie istorinį faktą ir jo tikrumą. Anot A. Liekio, vieni inteligentai išgelbėjo „labai daug“ (Kipras Petrauskas, Vytautas Landsbergis-Žemkalnis), o kiti – tik „daug“ (Kazys Grinius ir kiti, p. 274). Tačiau dokumentai rodo, kad pirmieji du išgelbėjo po vieną, o buvęs prezidentas K. Grinius – du žydus. Panašių netikslumų galėtume išvardyti ir daugiau, nors jie, kaip minėjau, gelbėtojų pasiaukojimo nenuvertina. Deja, to negali pasakyti apie pasitikėjimą knygos tekstu. „Žydiška“ knygos problematika kelia bene daugiausia klausimų.

Pradėkime nuo „Žydų padėties nuostatų“. Daug ginčytasi, ar juos priėmė Laiikinoji vyriausybė, ar tai esąs falsifikatas. Pasak A. Liekio, „šis tariamas dokumentas nuolat cituojamas prieš lietuvius ir nepriklausomą Lietuvą nusiteikusių žmonių, ypač žydų šovinistų ir nacionalistų, kagėbistų. Skelbiamas jis visomis pasaulio kalbomis, tarsi būtų iš tikro rimtas dokumentas“ (p. 232). A. Liekis teisingai pažymi, kad LV posėdžių protokolai, kurie „galėtų pasitarnauti ir nustatant įstatymų, nutarimų, aplinkraščių tikrumą, jų iniciatorius“, neišliko (p. 212). Tačiau tai netrukdo jam vienų LV priimtų norminių aktų autentiškumu tikėti, o kitais abejoti. Pasak autoriaus, abejonių dėl „Žydų padėties nuostatų“ autentiškumo kelia tai, kad šis dokumentas esąs „be jokių parašų ir labai besiskiriantis nuo kitų dokumentų tiek šriftu, tiek dėstymo forma, o labiausiai esme, svetima kitiems Vyriausybės dokumentams ir jos praktiniam elgesiui“ (p. 231–232), kad buvo priimtas 1941 m. rugpjūčio 1 d., t. y. LV veiklos pabaigoje, kad tokio dokumento buvimą knygos autoriui neigė buvę vyriausybės nariai bei sukilimo organizatoriai (p. 236). Vėliau, knygai jau pasirodžius, viename interviu A. Liekis pabrėžė, jog po „Nuostatais“ nėra vyriausybės vadovo Juozo Ambrazevičiaus ir vidaus reikalų minist-

ro Jono Šlepečio parašų. Tačiau į klausimą, „ar teko matyti tų pačių Laikinosios vyriausybės priimtų dokumentų kelis egzempliorius, kurių vienuose būtų, o kituose nebūtų vyriausybės narių parašų?“, A. Liekis taip ir neatsakė, išsisuko pasakydamas, jog „tų dokumentų yra labai mažai“, ir ėmė kalbėti apie dingusius vyriausybės posėdžių protokolus¹⁸. Dar vėliau reziumavo: „Kategoriškai nei teigiu, nei neigiu dėl to dokumento autentiškumo“¹⁹. A. Liekis nėra pirmas, abejojantis minėtų „Nuostatų“ autoryste bei autentiškumu, ir jo argumentai nėra nauji. Jie ne kartą buvo išdėstyti išeivių straipsniuose bei prisiminimuose. Galima pasakyti tik tiek, kad paskutiniai LV aktai datuojami rugpjūčio 4-ąją, vadinasi, rugpjūčio 1 d. vyriausybė dirbo ir įstatymų leidimo teisės nebuvo atsisakiusi. Kita vertus, pritarimas radikaliai spręsti „žydų klausimą“ neprieštaravo ir LV ideologinėms nuostatoms (turiu omeny tai, kad denacionalizacijos įstatymais buvo ribojamos žydų pilietinės teisės, t. y. žydams neturėjo būti grąžinami tarybų valdžios metais nacionalizuoti ūkiai, namai, žemė, jiems LV potvarkiais uždrausta verstis prekyba ir pan.²⁰). Parašų nebuvimas po „Nuostatais“ taip pat nėra rimtas argumentas. Juk daugelis tyrinėtojų, tarp jų ir A. Liekis, remiasi jau civilinės vokiečių valdžios laikotarpiu išleistu leidiniu „Laikinosios Lietuvos Vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai (1941.VI.23–1941.VIII.5)“, cituoja ten skelbiamus denacionalizacijos įstatymus neabejodami jų autentiškumu. Tačiau po jais parašų taip pat nėra. Juose rasime vyriausybės vadovo J. Ambrazevičiaus ir dar kurio nors pareigūno pavardę, dažniausiai – kabineto reikalų vedėjo J. Švelniko, rečiau – posėdžio sekretoriaus Juozo Sakalausko. Vyriausybės ministrų pavardės yra vos po vienu ar keliais norminiais aktais, t. y. tik po įstatymais ar nutarimais, liečiančiais jų kuriojamą sritį: pramonės ministro A. Damausio – po „Pramonės įmonių denacionali-

zacijos įstatymu“, susisiekimo ministro Antano Novickio – po „Lietuvos jūrų ir upių prekybos laivyno denacionalizacijos įstatymu“ ir t. t.²¹ Tad nieko nuostabaus, kad po „Žydų padėties nuostatais“ randame J. Ambrazevičiaus ir vidaus reikalų ministro J. Šlepečio pavardes (be parašų), o ne dažnai minimo J. Švelniko ar kurio kito pareigūno pavardę.

Galima sutikti, kad žydų žudynės „Lietūkio“ garaže nėra nuodugniai ištirtos. Ginčijamasi dėl daug ko: nužudytųjų skaičiaus, jų partinės priklausomybės ir darbo pobūdžio, netgi datos. Tačiau teiginys, esą „pagrindinis žudikas – blondinas su metaliniu laužtuvu rankose (užmušęs apie 45–50 žydų) – yra SS oberšturfiureris Joachimamas Hamanas“²² (p. 254), yra netikėtas ir gana „originalus“. Nors A. Liekis remiasi kitu autoriumi, tačiau citavimas be komentarų tolygus pritarimui jam. Nesileisdami į įvairias istoriografines įvykio interpretacijas pasakysime tik tiek, kad J. Hamannas į Kauną atvyko birželio 29 d.²³, t. y., kai įvykiai garaže jau buvo pasibaigę. Be to, jei tikėtume viena nuotrauka, J. Hamannas nebuvo blondinas ir buvo šiek tiek vyresnis už tą jaunuolį, kurį matome gerai žinomoje žudynių „Lietūkio“ garaže nuotraukoje²⁴. Rašydamas apie šį tragišką įvykį A. Liekis netiksliai remiasi ir Alvydo Dargio publikacija (beje, nuoro-doje A. Dargio pavardės nerasime), išspausdinta laikraštyje „Lietuvos rytas“. Jis rašo, jog „daugelio liudininkų teigimu, tarp žudikų nebuvę nei vieno „baltaraiščio““ (p. 254). Tačiau tik įvykių liudytojas Henrikas Žemelis yra teigęs, jog tarp maždaug dešimties civilių asmenų, mušusių geležiniais laužtuvais apie 30 žydų grupę, jis „nematęs nė vieno su baltu raiščiu ant rankovės“. Kiti liudytojai apie šią detalę nekalbėję²⁵.

Galima susidaryti įspūdį, jog autorius išvedė tiesioginę priklausomybę tarp žydų skaičiaus atskirose valstybėse ir jų gyvenimo su tos valstybės gyventojų daugu-

ma (p. 270). Laikantis tokios logikos išeitų, jog geriausia žydams buvę gyventi Lenkijoje, kur jų gyveno per 3 mln., o blogiausiai jie jautėsi Estijoje, nes čia žydų gyveno vos apie 4 tūkst. Tačiau gerai yra žinoma, jog būtent Lenkija iki Antrojo pasaulinio karo didele tolerancija žydams nepasižymėjo.

Rašydamas apie katalikų dvasininkų poziciją žydų atžvilgiu A. Liekis rėmėsi vyskupo Vincento Brizgio daugiau kaip prieš 20 metų paskelbtu straipsniu (p. 275–278). Jame minima daug kas: vyskupų laiškas, kuriame esą jie „priminė lietuviams neliėti nekalto kraujo, neliesti nekaltų žmonių palikimo, nesikėsinti į suimtų žydų turtą“, memorandumas, kuriame vokiečių valdžiai buvo priminta, kad „žydai yra Lietuvos piliečiai, kad pagal tarptautines teises užimtuose kraštuose veikia to krašto įstatymai, ir protestavo prieš kokių nors getų steigimą Lietuvos žydams“, 1941 m. spalio mėnesį įvykusi vyskupų konferencija, kuri „pirmuoju klausimu svarstė pagalbą žydams“ (p. 277). Dėl pirmųjų dviejų dokumentų – vyskupų laiško ir memorandumo – norėtusi paklausti (autorius jų buvimu ir būtent tokiu turiniu neabejoja), kur su jais būtų galima susipažinti? Šiokia tokia pažintis su Lietuvos archyvais bei nuojauta sako, kad sulaukti atsakymo nepavyks. O dėl konferencijos trumpai galima pasakyti tik tiek, kad joje vyskupas V. Brizgys informavo „apie savo [...] pasikalbėjimą [spalio 8 d. – V. B.] žydų klausimu su pirmuoju generaliniu tarėju gen. Kubiliūnu, iš kurio paaiškėjo, kad žydų klausimą vokiečiai yra išimtinai sau rezervavę spręsti“²⁶. Todėl norėtusi patarti A. Liekiui padirbėti archyvuose ar bent jau susipažinti su naujausiais šios srities tyrimais²⁷.

Jei autorius norėjo daryti kokius nors apibendrinimus apie holokauste dalyvavusių lietuvių partinę priklausomybę ar ideologines nuostatas 1940–1941 m., tai turėjo peržiūrėti ne vieną dešimtį, o gal ir keletą šimtų baudžiamųjų bylų, saugomų Lietuvos

ypatingajame archyve (LYA). Remtis Albino Gražiūno pateiktais faktais (p. 279) gana drąsu, nes jis apie pateiktų duomenų šaltinius neužsimena.

Teiginį, jog dėl žydų žūties kaltinama visa lietuvių tauta (p. 293), reikėtų pagrįsti naujausia bibliografija. Tokios neradęs, A. Liekis pateikė dar 1947 m. Miunchene sušaukto Lietuvos žydų sąjungos suvažiavimo priimtą rezoliuciją (p. 294–295). Izraelyje leidžiamame žurnale „Lithuania Crime and Punishment“ nurodytas skaičius, esą „žydų žudynėse dalyvavo daugiau kaip 23 tūkst. lietuvių“ (p. 297), yra padidintas, tačiau, antra vertus, net jei tai būtų ir tiesa, tai nėra „visa lietuvių tauta“, o tik maždaug 1 proc. visos tautos.

Nežinia kuo remdamasis autorius teigia, esą „per visą sovietmetį KGB tesugebėjo priskaičiuoti apie 800 lietuvių, kurie kiek nors buvo prisidėję, neretai prievarta, prie žydų genocido, nors didelei jų daliai ir nesurado reikiamų įkalčių (prie „žydšaudžių“ buvo priskirti ir tie, kurie vokiečiams verčiant turėjo pervežti žydus ir pan.)“ (p. 295, 397). Norint pasakyti bent apytikslį skaičių bei nustatyti „prisidėjimo“ prie holokausto laipsnį reikia ištirti ne vieną šimtą LYA saugomų baudžiamųjų bylų. O juk šiame archyve vien „asmenų, bendradarbiavusių su nacių okupacine valdžia (civilinės valdžios pareigūnai, policininkai, savisaugos batalionų kariškiai ir t. t.)“, yra apie 1900 bylų²⁸. Įdomu, su kiek iš jų A. Liekis susipažino?

„Vilniuje, Gaono žydų muziejaus“²⁹ Gelbėtojų skyriaus archyve yra surinkti duomenys apie beveik 2,5 tūkstančius lietuvių šeimų, gelbėjusių žydus“ (p. 295–296), – teigia A. Liekis. O dabar paskaitykime, ką rašo minėto muziejaus ir skyriaus darbuotoja Viktorija Sakaitė, ne pirmus metus renkanti medžiagą apie asmenis, gelbėjusius žydus: „[...] Gelbėtojų skyriaus archyve sudarytas daugiau kaip 2300 šeimų [ir ne vien lietuvių,

kaip teigia A. Liekis. – V. B.], Lietuvos teritorijoje gelbėjusių žydus, vardinis sąrašas“; „sudarytas ir išgelbėtųjų vardinis sąrašas, kuriame yra apie 3000 pavardžių ir vardų...“³⁰

Skelbti 1942 m. sukurtą Lietuvos himno parodijos tekstą be jokių komentarų istorikui neleistina. Galima suprasti (bet ne pateisinti), kai taip elgiasi politikai. Tuo tarpu istorikas, kaip teisingai yra pažymėjęs Saulius Sužiedėlis, turi įsigilinti į istorinį kontekstą ir emocijas pakeisti proto kalba. Tai jau buvo padaryta³¹, bet A. Liekis to nepastebėjo arba nenorėjo pastebėti.

Neįtikinamai ir deklaratyviai nuskambėjo dar kai kurie teiginiai, susiję su holokausto problematika, pvz.: „[...] daugelį lietuvių atgrasė nuo denacionalizacijos tai, kad vokiečiai neleido grąžinti turto žydams“ (p. 237). Arba: „Pastebėtina, kad užsienio žydų, pirmiausia gyvenančių JAV, kaltinimai dėl genocido keisdavosi priklausomai nuo SSSR ir jos TSKP, KGB politikos“ (p. 294).

Nesuprantama, kodėl A. Liekis, rašydamas apie „bankų ir kredito reikalus“ (p. 218–219), net neužsiminė apie Laikinojo ministrų kabineto liepos 5 d. nutarimą dėl Lietuvos banko veiklos atnaujinimo, apie LV kreipimąsi į vokiečių karinę vadovybę dėl Lietuvoje veikusios valiutos litais atstatymo³². Lietuvos banko istoriją ir veiklą tyręs Vladas Terleckas pabrėžė, jog „minėtas vyriausybės nutarimas ir kreipimasis dėl lito apyvartos atnaujinimo turi principinę reikšmę kaip patvirtinimas konkrečių valstybingumo atkūrimo ir įtvirtinimo veiksmų bei siekių turėti pilnavertį emisijos banką ir nacionalinę pinigų sistemą“³³. Drįsčiau teigti, kad šiuo atveju autorius iš tiesų yra nesusipažinęs su naujausia literatūra. Ir štai kodėl: juk rašant tokiu stiliumi kaip A. Liekis galima „nepastebėti“ „nevalstybiškai“ ar liberaliai mąstančių bei kritiškai rašančių autorių, tačiau minėtu atveju kaip tik pabrėžiamas LV narių patriotinis nusiteikimas bei valstybinis mąstymas.

Deja, tai, kas pasakyta, galime apibendrinti apgailestaudami, kad naujausią literatūrą bei naujausius tyrimus pakeitė kelių dešimtmečių senumo, visų pirma Lietuvių fronto bičiulių, straipsniai bei atsiminimai. Džiugu, kad jų gausu, nes atsiminimai taip pat šaltinis. Tik, manyčiau, jie daugiau turėtų būti aptarti įvade, istoriografinėje dalyje. Tačiau autorius pasielgė kitaip – įvade jų beveik neaptarė, o perkėlė į tekstą ir tokiu būdu pavertė juos kertine veikalo dalimi. Tuose straipsniuose ir atsiminimuose pateiktas 1940–1941 m. įvykių scenarijus, netgi vertinimai tapo ir A. Liekio knygos „generaline linija“. Vėl buvo suaktualinti jau ne kartą minėti įvykiai, kuriems pagrįsti dokumentų Lietuvos archyvuose sunku rasti. Turiu omeny ne pirmą kartą išsakytus teiginius, kad 1940 m. spalio 9 d. įvyko Vilniaus ir Kauno vadovaujančiųjų veikėjų susitikimas (p. 39), kad 1941 m. balandžio pradžioje LAF ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS) susivienijo ir buvo sudarytas bendras sukilimo rengimo centras (p. 92), kad dainų „Saulėlė raudona, vakaras netoli...“, „Siuntė mane motinėle...“, „Karvelėli, mėlynasai...“ įrašų per radiofoną transliavimas reiškė sukilimo pradžią (p. 124), kad LV buvo sudaryta dar 1941 m. balandžio mėn. (p. 156) ir t. t.

Galime kelti klausimą ir taip: kodėl remiamasi tik tais atsiminimais, kurie liudija herojišką sukilimo pobūdį, didelį mastą, o jei tuo suabejojama, jie į A. Liekio akiratį nepatenka? Pvz., p. 125 remdamasis A. Damušio straipsniu³⁴ (nors nuorodos į šį straipsnį nerandame) A. Liekis teigia, kad Kaune, Parodos aikštėje (A. Damušio straipsnyje – „Parodos paviljonuose“) sukilėliai rado „apie 2500 [minėtame tekste – 25 000. – V. B.] automatinių šautuvų, daug pistoletų, granatų, kulkosvaidžių“. Tačiau yra ir kitų liudijimų, pasak kurių, partizanai „išgrobstė nedidelį bolševikų ginklų sandėlį parodos aikštėj...“³⁵ Tik čia, deja, apie jo-

kius tūkstančius vienetų įvairios ginkluotės nekalbama.

Yra ir daugiau dalykinių pastabų. Antai autorius išvardija LAF'o komisijų sudėtį remdamasis K. Škirpos knyga „Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti“, nors išnašoje to ir nenurodo. Tačiau A. Liekis turėtų žinoti, jog atsiminimuose bei suimtų aktyvistų kvotų protokoluose kartais nurodoma skirtinga LAF'o tarybos ir jo štabo sudėtis³⁶. Žinoma, autorius gali remtis tuo tik jis nori, bet būtų įdomu žinoti pasirinkimo motyvus, sakykime, kodėl nesiremiamas kad ir Zenonu Ivinskiu, Algirdu Budreckiu ar kuriuo nors kitu?

Nežinia kuo remdamasis autorius LAF'o uždarymo data laiko rugsėjo 22-ąją (p. 326). Patikslinu: organizacijos veikla buvo sustabdyta, o jos turtas konfiskuotas generalinio komisaro rugsėjo 26 d. įsakymu³⁷. Susipainioja A. Liekis rašydamas ir apie Lietuvių nacionalistų partiją (LNP), jos įkūrimo data jis laiko 1938 m. gruodžio 29 d. (ibid.). Reikėtų patikslinti, jog minėtą dieną buvo įkurta Lietuvių aktyvistų sąjunga. Nors tarp jos steigėjų buvo asmenų, vėliau tapusių LNP lyderiais³⁸, vis dėlto korektiškiau organizacijas vadinti jų tikraisiais vardais.

A. Liekį galima apkaltinti ir plagijavimu, nors, tiesą sakant, šis kaltinimas labiau siejamas su ankstesnės, dar 1996 m. išleistos knygos „LKP agresijos kronika“ 2 tomu. Kadangi tuo metu istorikų jis taip ir liko nekomentuotas, kadangi recenzuojamoje „monografijoje“ ketverių metų senumo iš esmės kompiliacinį darbą mėginama įteisinti kaip nepriekaištingą autoriaus archyvinio darbo rezultatą, pabandysiu pagrįsti savo kaltinimą ir atskleisti kai kuriuos A. Liekio darbo su archyviniais dokumentais principus. Taigi apie viską iš pradžių. Karo metais, remiantis „Žuvusio kare ar nuo bolševikų teroro asmens anketos“ duomenimis bei apskričių policijos vadų raportais, buvo sudaryti besitraukiančios Raudonosios armijos ir

vietinių komunistų aukų sąrašai, kuriuose nurodyti žinomi žuvusiųjų anketiniai duomenys ir aprašytos jų žūties aplinkybės. 21-oje apskrityje (įskaitant Kauną)³⁹ suregistruotos 1027 teroro aukos. Apibendrintą medžiagą, pavadintą „Bėgančiųjų kerštas“ (archyvo bylos antraštėje – „„Raudonasis teroras“ Lietuvoje“), skaitytojas galėtų rasti Centriniam valstybės archyve, taip pat Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vardynų skyriuje⁴⁰. Tuo tarpu A. Liekis mėgina sudaryti įspūdį, kad duomenys apie nužudytuosius yra jo kruopštaus darbo Lietuvos archyvuose rezultatas. Jis rašo: „[...] šių eilučių autoriui [t. y. A. Liekiui. – V. B.] pasisekė surinkti duomenis daugiau kaip apie 1100 tokių nužudytųjų“ (p. 153). Visa esmė ta, kad rinkti nereikėjo, nes viskas buvo surinkta. Tereikėjo tuos sąrašus išleisti kaip dokumentinį liudijimą, o ne kaip paties parengtą autorinį darbą. Šiuo atveju A. Liekis tik perrašė archyve (ir, atrodo, ne vien jame) rastą medžiagą ir išleido savo vardu.

Ne paraidinį, bet prasminį perrašymą, nepateikiant nuorodų, galime rasti ir kitose vietose. Štai autorius rašo: „[...] jo [Lietuvių tautinio komiteto. – V. B.] nariai gyveno skirtingose valstybėse: E. Galvanauskas ir K. Škirpa – Vokietijoje, S. Lozoraitis – Italijoje, E. Turauskas – Šveicarijoje ir t. t. Be to, jie buvo skirtingų politinių orientacijų: K. Škirpa – provokiškos, S. Lozoraitis ir E. Turauskas – proangliškos ir pan.“ (p. 49). Dabar šį fragmentą palyginkime su vienu fragmentu iš šios recenzijos autoriaus knygos⁴¹. Visas A. Liekio naujumas tas, kad jis padarė porą smulkių priedų, būtent: „ir t. t.“ bei „ir pan.“ Tačiau, deja, jų negali būti iš principo, nes LTK sudarė tik 4 minėti asmenys. Negali būti priedo „ir pan.“, nes Ernestas Galvanauskas akivaizdžiai nedemonstravo nei proamerikietiško, nei projaponiško, nei dar kokių nors „pro“ pažiūrų⁴².

Yra nemažai teiginių, reikalaujančių įrodymų, tačiau jų nerandame. Pvz., ką

reiškia teiginys, esą K. Škirpa buvo gavęs „Lietuvos pagrindininkų įgaliojimus“ (p. 8)? Teigiama, kad švietimo tarėjas Pranas Germantas „daug [...] nuveikė okupuotos Lietuvos, ypač jos švietimo ir mokslo išsaugojimui“ (p. 329), tačiau ką jis nuveikė, taip ir lieka paslapyje. Kalbama, jog „galutinę krašto valdymo sistemą turėjo nuspręsti po karo laisvais rinkimais išrinkta vyriausybė“ (p. 84). Mintis įdomi, bet skaitytoją reikėtų įtikinti argumentais. Kuo remiantis daroma tokia išvada? Kokiais „programiniais“ LAF'o dokumentais remiantis teigiama, jog aktyvistai buvo numatę Lietuvos valdymo formą, t. y. kad „Lietuva taps demokratinė“ (p. 391)? A. Liekis rašo: „Sukilėlių būrius Kaune daugiausia sudarė studentai, gimnazistai, tarnautojai, mažesnę jų dalį – darbininkai. Bet apskritai vyravo dvidešimtmečiai jaunuoliai“ (p. 128). Kurioje knygos vietoje galima rasti šių sukilėlių amžiaus bei socialinės sudėties analizę? Jos, deja, nėra.

Nežinia kuo remdamasis autorius teigia, jog birželio 27 d. sukilėliai „sudėjo“ ginklus, jog tą pačią dieną „vokiečiai paskelbė, kad Lietuvos kariuomenė neegzistuoja“ (p. 164, 208). Pažymėsime, kad Kaune sukilėliai ginklus turėjo sudėti iki birželio 28 d., o provincijoje partizanų nuginklavimas vyko nevienodu tempu ir užtruko dar ne vieną savaitę. Labai įdomi mintis, kad Laikinoji vyriausybė, „nenorėdama sudaryti jai [vokiečių kariuomenei. – V.B.] dingsties areštuoti ar išvaikyti, kai kuriuose savo įstatymuose ir nutarimuose atiduodavo duoklę ir nacių brukamai ideologijai“ (p. 200). Anot autoriaus, Vokiečiai užėmus Lietuvą, buvo pareikšti protestai Didžiosios Britanijos ir Argentinos vyriausybėms (p. 328). Tačiau kas ir kada juos pareiškė, A. Liekis neparašė. Randame ir naują, visais metais paankstintą Lietuvos laisvės armijos įkūrimo datą – 1940 m. gruodžio 26 d. (p. 329).

Knygoje yra nemažai deklaratyvių teiginių: „LAF kūrė visa tauta [...]“ (p. 58);

„LAF politinės, ekonominės, socialinės, kultūros, švietimo programos apmatai buvo suprantami visiems Lietuvos žmonėms ir žadino viltis, kad išsikovotoje nepriklausomoje Lietuvoje bus laisvas, kūrybingas ir laimingas gyvenimas“ (p. 123); rengiantis sukilimui „dalyvavo didžioji lietuvių tautos dalis [...]“ (p. 120); Lietuvos „valdymo forma turėjo tenkinti valstybę sukūrusios tautos – lietuvių – gyvybinius reikalavimus“ (ibid.); „[...] Laikinosios vyriausybės priimti įstatymai, nutarimai būtų padėję atkurti nepriklausomą, aukštos kultūros ir gerovės valstybę“ (p. 231) ir t. t.

Keletą pastabų vertėtų pasakyti ir dėl atskiro skyrelio, pavadinto „Kai kurių Birželio sukilėlių, Laikinosios vyriausybės narių, biografiniai duomenys“ (šie „duomenys“ pateikiami atskiroje skiltyje p. 59–221). A. Liekis pateikia žinių apie 39 asmenis, dauguma jų – Laikinosios vyriausybės bei Kauno ir Vilniaus aktyvistų štabų nariai. Tačiau neišskūs pavardžių atrankos principai. Pvz., kodėl nepateikiama vieno iš Berlyno LAF'o vadų, kuriam buvo numatytas užsienio reikalų ministro postas Laikinojoje vyriausybėje, Rapolo Skipičio biografija? Kodėl nerandame buvusio krašto gynimo tarybos nario (kitų keturių šios tarybos narių biografijos yra) bei Kauno miesto burmistro Kazimiero Palčiausko pavardės? Iš LV viceministrų pateikta tik vieno – Prano Padalio, iš Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto narių – tik jo pirmininko Stasio Žakevičiaus biografija. Kodėl šalia Vytauto Bulvičiaus, Vlodo Nasevičiaus, Antano Skripkausko nerandame jų bendražygių, 1941 m. sušaudytų Gorkio kalėjime Jurgio Gobio, Juozo Kiliaus, Alekso Kamantausko, Stasio Mockaičio, Leono Žemkalnio pavardžių? Kodėl iš žuvusių sukilėlių pateikiama tik Juozo Milvydo biografija?

Nekyla abejonė, kad pagrindinis informacijos šaltinis renkant „biografinius duomenis“ A. Liekiui buvo išeivijoje leista

„Lietuvių enciklopedija“ (LE). Deja, nuorodų į šį Bostone leistą daugiatomį leidinį nerandame, LE taip pat neminima „Literatūrinių ir archyvinių šaltinių“ sąrašė (p. 401–413). Vis dėlto skaitytojui minėtų beveik 40 veikėjų biografijų patarčiau geriau ieškoti „Lietuvių enciklopedijoje“, nes čia duomenys daug tikslesni, biografijos informatyvesnės, informacija labiau subalansuota, įvairiapusiškesnė, turi griežtesnę ir vienodesnę struktūrą. A. Liekis ją vietomis suliteratūrina, sureikšmino bei išplėtė 1940–1941 m. biografinę dalį (enciklopedijoje apie kai kurių asmenų pagrindinę veiklą 1940–1941 m., priklausymą LAF’ui net neužsimeinama), įterpė prisiminimus, fragmentus iš laiškų, straipsnių, kalbų minint mirties metines, net nekrologų, o tai skyreliui, pavadintam „biografiniai duomenys“, vargiai tinka. Tiesa, kai kurių faktų, kuriuos pateikia A. Liekis, ypač iš minimų asmenų gyvenimo paskutiniųjų dešimtmečių, LE nerasime. Tačiau tai ir suprantama, nes paskutinis jos tomas buvo išleistas dar 1966 m. (tiesa, 1969 ir 1985 m. išėjo dar du – papildymų tomai, bet ir jie visko aprėpti negalėjo). Vienas akivaizdžiausių nusirašymo iš „Lietuvių enciklopedijos“ pavyzdžių – Antano Skripkausko biografija. Joje vienintelėje iš 39 biografijų nenurodyti asmens gimimo metai. Jie nenurodyti ir LE. Tai suprantama: A. Skripkauskas 1941 m. Rusijoje buvo sušaudytas, o tuometinė KGB nepasirūpino enciklopedijos leidėjams perduoti jo biografinių duomenų. Tuo tarpu A. Liekis galėjo pasinaudoti bent jau baudžiamąja byla, saugoma LYA, ir šią nežymią spragą būtų užpildęs. Kita vertus, ne visų aprašomų asmenų biografinius duomenis iš bostoniško šaltinio A. Liekiui pavyko nurašyti be klaidų. Štai, pasak enciklopedijos autorių, Juozas Ambrazevičius su vienerių metų pertrauka 1927–1943 m. mokytojavo Kauno „Aušros“ gimnazijoje⁴³, o A. Liekis teigia, kad jis tais pačiais metais dirbo Kauno universitete

lietuvių literatūros ir tautosakos dėstytoju (p. 59). Kuo tikėti?

Knygoje autorius skelbia ne vieną dokumentą. Tačiau bent viename radus kupiūrą natūraliai kyla klausimas, kiekgi galima pasitikėti kitais? Kalbėdamas apie tai pirmiausia turiu omeny knygoje skelbiamą LAF’o programą (p. 68–73). Apie ją, ypač pabrėžiant vieno straipsnio kupiūrą, rašyta jau ne kartą⁴⁴. Tačiau A. Liekis elgiasi taip pat, kaip pasielgė K. Škirpa 1973 m. išleistoje savo knygoje „Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė medžiaga“, t. y. abu praleidžia minėtos programos §16, kuriame sakoma, kad „LAF žydų tautinei mažumai Lietuvoje atšaukia svetinumą“⁴⁵. Ir K. Škirpa, ir A. Liekis elgiasi panašiai: kupiūrų nepažymi, §17-ą įvardija 16-u, §18-ą – 17-u ir t. t. Tačiau iš knygoje pateiktos nuorodos matyti, kad A. Liekis rėmėsi ne K. Škirpos knyga, o Amerikos lietuvių kultūros archyvo medžiaga. Jei taip, tai logiškai kyla klausimas ir dėl kitų tame archyve saugomų dokumentų patikimumo. Nors, tiesą sakant, galimi ir kiti variantai, kurių vieną jau minėjome: jei faktai neatitinka reikalingos koncepcijos, tuo blogiau faktams.

Kyla klausimų ir dėl knygoje skelbiamos vaizdinės medžiagos. Galima suprasti, kodėl buvo įdėtos LAF’o, LV narių, sukilėlių nuotraukos, kai kurių dokumentų faksimilės. Tačiau ką norėta pasakyti įdedant žemėlapi, pavadintą „Lietuvos valstybė Vytauto Didžiojo laikais“ (p. 46), Čikagos lietuvių tarybos 1967 m. vasario mėn. atsišaukimą (p. 259), nuotraukas iš 1988–1990 m. laikotarpio (p. 325, 346–347)? Nesuprantama ir kodėl įdėta karikatūra, aiškiai nesusijusi su aprašomuoju laikotarpiu, nes tarp pavergtų tautų pavaizduota Čekoslovakija ir Lenkija (p. 77). Negalėčiau tvirtinti, kad 47 puslapyje pavaizduotą žemėlapi platino Laikinoji vyriausybė, kaip teigia knygos autorius. Jei tai tiesa, tai A. Liekis prieštarauja pats sau. Priešingu atveju, kaip suprasti jo teiginį, esą

„pogrindininkai planavo atkurti Lietuvos valstybę etnografinėse žemėse“ (p. 120; mano įsitikinimu, pogrindininkai ir LV nėra vienas ir tas pats, tačiau knygos autorius peršą mintį, kad pogrindininkai – tai iš esmės aktyvistai, o Laikinąją vyriausybę sudarė ne kas kitas, kaip tie patys aktyvistų fronto nariai, todėl didelio skirtumo neturėtų būti, ypač tokiais skaudžiais klausimais kaip šalies teritorija). O gal nemažos dabartinės Lenkijos (Suvalkai, Augustavas) ir Baltarusijos (Lyda, Ašmena) teritorijos iš tiesų yra lietuvių etnografinės žemės? Iš vertingų dokumentų kopijų atkreiptinas dėmesys į vieną, būtent faksimilę 110 puslapyje. Joje kalbama, jog LAF skelbia, „kad 1940 m. birželio mėn. 15 d. bolševikų okupacijos suspenduota Lietuvos Respublikos Konstitucija nuo 1941 m. birželio mėn. 23 d. veikia toliau...“ Tai būtų svarbus dokumentas, rodantis valstybingumo tęstinumą, jei kojos nebūtų vėlgi pakišusi „smulkmena“: nėra dokumento metrikos. Tas pat pasakytina ir apie vieną iš autoriaus išvadų: „Galutinę išsilaivinusios Lietuvos valdymo sistemą turėjo išspręsti, pasiekus pergalę, visos lietuvių tautos išrinktas Seimas, o kol tai bus padaryta, Laikinoji vyriausybė vadovausis 1938 m. nepriklausomos Lietuvos valstybės Konstitucija“ (p. 392). Tai nauja ir įdomi mintis, tačiau būtent todėl ją reikia įrodyti.

Pasitikėjimo knygos tekstu neprideda ne tik „frontininkų“ atsiminimų nekritiškas vertinimas, bet ir nekritiškas naudojimasis archyvine medžiaga, pirmiausia Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentais. Pvz., visiškai nesuabejojama suimto ryšininko Antano Valiukėno parodymais tarybiniais saugumo darbuotojams (p. 90–91). Nekritiškai vertinami V. Bulvičiaus vadovaujamos organizacijos planai (nors, atrodo, rašydamas apie jos planus ir veiklą autorius rėmėsi ne LYA saugoma baudžiamąja byla, o Dalios Sadzevičiūtės-Vabalienės straipsniu iš „Lietuvos aid“ (p. 88–89).

Kita vertus, kaip pasijus studentas, perskaitęs recenzuojamą knygą ir nuėjęs Laikinosios vyriausybės veiklą liudijančių dokumentų ieškoti į Lietuvos Respublikos Konstitucinį Teismą. O taip gali atsitikti, nes 213 puslapyje A. Liekis nurodo, jog rašydamas apie LV veiklą rėmėsi jos priimtais įstatymais, nutarimais ir potvarkiais, esančiais būtent šiame teisme. Nuorodos „ten pat“ kartojasi ir 214–221, 224–231 puslapiuose. Tačiau Konstitucinis Teismas savo veiklą pradėjo vos prieš aštuonerius metus ir jo archyve saugoma medžiaga tik nuo 1993 m. ir tik susijusi su šios institucijos darbu. Daugmaž susipažinus su archyviniais dokumentais šia tema nesunkiai pavyko nustatyti, kad Konstituciniam Teismui buvo priskirta Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriuje saugoma medžiaga. Nereikėtų painioti ir Lietuvos centrinio valstybės archyvo su Lietuvos valstybės istorijos archyvu (LVIA)⁴⁰, teisingai rašyti Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo pavadinimą (p. 8, 178, 317). Neturėtų A. Liekiui būti naujiena ir tai, jog buvęs KGB archyvas jau ne pirmi metai vadinamas Lietuvos ypatinguoju archyvu (p. 410).

Panašių klaidų randame ir nuorodose, kur pažymėta, jog buvo naudotasi LCVA fondais. Rašydamas apie antitarybines organizacijas 1940–1941 m. A. Liekis nurodo, jog rėmėsi keliais šio archyvo dokumentais (p. 36). Tačiau nei minėtos bylos, nei konkretūs dokumentai nieko bendro su antitarybiniu pagrindžiu neturi: tose bylose yra Šiaulių apskrities policijos Joniškio nuodos tarnautojų algų už 1941 m. rugpjūčio mėnesį lapas, Laikinojo Seinų apskrities komiteto posėdžio, įvykusio 1941 m. liepos 2 d., protokolas Nr. 7 bei Seinų apskrities viršininko 1941 m. liepos 4 d. potvarkis. Korektūros klaidos čia negali būti, nes bent kiek su archyvais susipažinęs tyrinėtojas dokumentų apie minėtą pagrindį ieškotų ne LCVA, o visų pirma LYA.

Kalbant apie nuorodas knygos autoriui turėtų būti žinoma, jog jei archyvinis dokumentas jau buvo skelbtas, tai reikėtų nurodyti metrikoje, o ne pateikti jį kaip skelbiamą pirmą kartą. Pvz., jau buvo skelbtas LAF'o vadovybės 1941 m. liepos 25 d. pareiškimas „Geležinio Vilko“ vadovybei (p. 177–178), LV krašto apsaugos ministro Stasio Raštikio liepos 27 d. įsakymas (p. 178), Rietavo valsčiaus žmonių susirinkimo, įvykusio 1941 m. rugpjūčio 10 d., nutarimas (p. 317). Visi šie dokumentai paskelbti knygoje⁴⁷, kurią A. Liekis rankose tikrai turėjo, nes apie ją trumpai užsiminė pratarmėje (p. 7).

Knygos autorius visiškai ignoruoja ir sunormintų nuorodų rašybą: vienur pateikiama tiksli laikraščio išleidimo data, kitur – tik numeris, vienur – knygos išleidimo vieta ir data, kitur – tik puslapis. Netrūksta ir neišsamų ar klaidingų nuorodų: pvz., 36 puslapyje praleistas bylos numeris, 30 ir 402 puslapiuose randame klaidingą keturtomio „Lietuvių archyvas: bolševizmo metai“ nuorodą (toks įspūdis, kad autorius nežino, nei kiek tomų buvo išleista, nei kuriais metais, nei koks visas ir teisingas leidinio pavadinimas), 34 puslapyje netikslus A. Damušio neseniai išleistos knygos pavadinimas (nors p. 133 ir 401 jau nurodomas teisingai). Painioja A. Liekis ir Juozo Brazaičio (Ambrazevičiaus) 1990 m. išleistą knygą „Vienų vieni“ su to paties pavadinimo knyga, išleista N. E. Sūduvio slapyvardžiu 1964 m. (žr. išnašas 44 ir 268 p.); nuorodą į dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ I ir II dalį randame keturiose vietose (p. 257, 268, 281 ir 402), o klaidų jose ne mažiau kaip septynios, ir t. t. Tačiau dažniausiai randame arba „plikas“ išnašas (t. y. nurodomas tik fondo, apyrašo, bylos numeris ir puslapis, o ieškoti dokumento pavadinimo su adresatu bei data būtų beviltiška), arba nerandame jokių (p. 142, 150 ir t. t.). Nuorodos yra ne tik būtinas mokslinio teksto atributas. Skaitant šią

knygą tvarkingos nuorodos gal bent kiek būtų sumažinusios abejones dėl joje pateikiamos informacijos patikimumo.

Dar keletas pastabų dėl korektūros klaidų, stiliaus ir pan. Nesunkiai buvo galima išvengti elementarių klaidų: nesunku suskaičiuoti, kad 1987 m. Antanas Maceina šventė 79-ąją, o ne 99-ąją gimtadienį (p. 109); akivaizdu, kad jokia Laikinoji vyriausybė 1942 m. balandžio 22 d. nebuvo sudaryta (p. 93; be abejo, omeny turėta 1941 m.); visi žinome 1938 m. Lietuvos Respublikos Konstituciją, tačiau tekste minimas 1338 m. priimtas pagrindinis įstatymų sąvadas (p. 48). Pranas Dielininkaitis dėl atidumo stokos virsta Dielnikaičiu (p. 119), Jonas Dainauskas – Danausku (p. 254), A. Gražiūnas – Gaižiūnu (p. 269), o Michailas Bakuninas – Bakaninu ir dar Mykolu (p. 364). Nurodomas klaidingas V. Bulvičiaus ir jo bendrabylių (p. 85) baudžiamosios bylos LYA numeris. Šias klaidas galėtume laikyti tiesiog korektūros klaidomis, tik ar jų nėra per daug? Nežinia kodėl Juozo Milvydo gimtieji Telšiai pavirto „Žemaičiais“ (p. 125), Augsburgas – Ausburgu (p. 125), Regensburgas – Rogensburgu (p. 171), Vajėšių kaimas – Vaješių (p. 123).

Nevienodai rašomos ir pavardės: vienur nurodomas visas vardas, kitur – tik vardo pirma raidė, o kartais nelieka ir jos, nors vardą autorius neabejotinai turėtų žinoti.

Reikėjo suvienodinti ir nelietuviškų vietovardžių bei pavardžių rašybą: vienur randame originalią formą (pvz., Karlsruhe (p. 133), Schwarzenback (p. 137), Stahleckeris (p. 249) ir t. t.), kitur – sulietuvintą variantą (pvz., Štutgartas (p. 133), Hamanas (p. 254) ir kt.), o kartais abu (pvz., p. 255 – Joachimias Biomé (Böhme), Bernardas Fišeris-Švederis (Fischer-Schweder) ir t. t.).

Yra ir daugiau techninio pobūdžio pastabų: knygoje neturėjo likti neiššifruotų trumpinimų; neretai kalbama apie asmenį jo nepristačius: kas jis toks, skaitytojas šiek

ties sužinos nebent iš jo veiklos. Tekste yra rusiškų, vokiškų ir angliškų sąvokų, frazių ar net ilgesnių pasakymų, kurie turėjo būti išversti (p. 24, 202, 284, 301, 370 ir t. t.).

Tekstui netinka labai ilgos, kartais net kelių puslapių citatos. Teisus A. Liekis rašydamas, jog „norėtusi atsiprašyti skaitytoją dėl tokių ilgų citatų, tačiau jokie kiti dokumentai negalėtų geriau atkurti tų mūsų tautai ir valstybei taip reikšmingų dienų, kaip žmogus, pats buvęs tų įvykių ir procesų priežastis ir pasekmė...“ (p. 116). Iš dalies tai tiesa, bet kai citatos sudaro didesnę teksto dalį, kyla mintis, gal vertėjo išleisti dokumentų ar išeivių „frontininkų“ straipsnių apie 1940–1941 m. įvykius rinkinį?⁴⁸ Teko susidurti ir su kita problema: kartais radus citatos pradžią nepavykdavo rasti pabaigos (pvz., p. 122). Vietomis buvo nelengva suprasti, kur baigiasi A. Liekio parafrazuota kito autoriaus mintis, o kur prasideda jo paties žodžiai. Korektiškai nesutvarkius citatų ir nepažymėjus visų nuorodų kyla nemažai keblių klausimų. Štai vienas pavyzdys: 84 puslapyje rašoma apie Lietuvos antitarybinio pagrindžio ryšius su Berlyno LAF'u. Citatų nėra, nuorodų taip pat. Kaip tai vertinti? Jei autorius būtų vyresnio amžiaus, galėtume tai laikyti jo atsiminimais. Dabar tai geriausiu atveju rodytų gerą A. Liekio atmintį (bet net ir tokiu atveju būtų įdomu sužinoti, kas tai aprašė). Žinoma, kai skaitydamas nerandi nuorodų po nacių propagandos ministro Josepho Goebbelso ar saugumo policijos ir SD vado Reinhardo Heydricho citatomis (p. 269), dar galima suprasti: gal autoriui jos taip patiko, kad išmoko atmintinai. Tačiau kai nėra nuorodų po datomis, skaičiais, abejotinais teiginiais, ilgomis ir ne tokiomis vaizdingomis citatomis kaip dviejų minėtų nacių lyderių, komentarų nelieka.

Kelia abejonių beveik ištisinių LV įstatymų tekstų (Prekybos ir viešojo maitinimo įmonių, Pramonės įmonių denaciona-

lizacijos, p. 215–217) įterpimas į teksto vidurį. Jei jau norėta juos skaitytojui pateikti, buvo galima įdėti kaip priedus knygos gale. Dar daugiau abejonių kyla dėl to, ar reikėjo perspausdinti Lietuvos mokslų akademijos statutą⁴⁹ (p. 228–230). Kartais autorius taip įsijaučia, kad tuos pačius dokumentus tekste cituoja net po du kartus. Taip atsitiko su Kauno miesto komisaro Hanso Cramerio 1941 m. liepos 28 d. ir liepos 31 d. įsakymais (p. 257, 260, 300–301). Deja, cituojant du kartus padidėja ir klaidos tikimybė, todėl vienoje vietoje šie norminiai aktai vadinami „įsakymais“, o kitoje – „privalomu nutarimu“ ir „skelbimu“. Žodžiu, skaitytojas gali pasirinkti, kas jam maloniau.

Norėčiau atkreipti dėmesį ir į knygos stilių, kuris vietomis ypač vaizdingas. Gal tai ir tiktų kino filmo apie karo žiaurumus scenarijui, tačiau monografijai – vargu. Betgi palikime tai spręsti skaitytojui. Štai vienas vaizdingesnių fragmentų: „Nušautų kalinių gretos pradalgėmis krito lyg dalgio pakirsti rugiai. Sužeistųjų dejavimai, siaubingi gyvųjų riksmas, šlykštūs raudonarmiečių keiksmas ir nuolatinis automatinių ginklų tratėjimas susiliejo į pragariską kakofoniją... Išgulde pradalgėmis išrikiuotus kalinius, jie liovėsi šaudę, dar rodančius gyvybės žvaizdelius pribaigę durtuvais ir rankinėmis granatomis, kurios buvo mėtomos į lavonų kūnus“ (p. 145). Vaizdingų posakių, „sodrių“ atskirų personalijų apibūdinimų rasime ir daugiau: „[...] tikroji tautos valia buvo paminta čekisto naigikos [...]“ (p. 20); „[...] ir taip baigėsi parvežtos Stalino saulės iškrovimas Kauno geležinkelio stoties perone“ (p. 28); „Lietuvos nepriklausomybės smaigėjas kagėbistas Aleksandras Slavinas“ (p. 232) ir t. t.

Viena kita mintis, išsakyta „baigiamuosiuose priminimuose“ (p. 389–400), jau buvo komentuota. Tačiau yra išvadų bei faktų, dar nesulaukusių komentaro. Neaišku, kuo remdamasis autorius teigia, kad ryšį tarp

aneksuotos Lietuvos ir Berlyno LAF'o palaikė 120 lietuvių. Ne archyviniais dokumentais, o greičiausiai atsiminimais pagrįstas teiginys, esą į LAF'ą iki 1941 m. balandžio liko neįsiliejusi tik LLKS ir Juodosios svastikos organizacija. Pateikus abejotiną faktą daroma ir abejotina išvada: LAF, „apjungęs beveik visas lietuvių pagrindžio organizacijas“, gavo „pavergtos tautos mandatą – įgaliojimą vadovauti, sudaryti Laikinąją vyriausybę“ (p. 392). Nėra patikimi duomenys, rodantys, kiek LAF iki karo Kaune sudarė dalinių, kiek sukilėliai parengė aikštelių ginklams iš vokiečių lėktuvų priimti. Su tiesa prasilenkia teiginys, kad „daugelis būsimosios Laikinosios vyriausybės narių dar iki sukilimo parengė savo ministerijų ir žinybų atkūrimo ir veiklos planus, parinko darbuotojus, kad laimėjus būtų galima iš karto pradėti darbą“ (p. 393). Ginčytinas mėginimas Birželio sukilimą parodyti kaip organizuotą (ibid.). Turi būti pagrįstas teiginys, jog „daug kur sukilėliai išvadavo įkaitus“ (p. 394). O kas suskaičiavo Kauno sukilėlius? Kas turima omeny rašant, kad „besitraukiantys raudonieji okupantai paliko apie 4000 nužudytų lietuvių“ (ibid.)? Ar tai tik civiliai, ar ir žuvę sukilėliai? Tačiau kad ir koks būtų atsakymas, skaičius yra padidintas. Neįtikina mintis, jog vokiečiai neišvaikė ar iš karto nesusėmė Laikinosios vyriausybės todėl, kad ja pasitikėjo daugelis Lietuvos žmonių (p. 395).

Nemažai dėmesio „baigiamuosiuose priminiuose“ skiriama ir „žydų klausimui“. Tačiau greta išvados, jog „Laikinoji vyriausybė ne kartą kreipėsi į vokiečių okupacinę valdžią, kad nutrauktų Lietuvos piliečių žydų žudymą...“ (p. 396), norėjosi tekste rasti ir šių pastangų įrodymus. Labai paprastai išsprendžiama žydšaudžių problema. Pasirodo, tai dažniausiai be moralės ar sadistinės prigimties žmonės, buvę nusi kaltėliai. Svarbu tai žinoti, o sociologinius šios žmonių grupės tyrimus galima atlikti ir

vėliau. Ne vienas skaitytojas, perskaitęs išvadą, kad „kaip žydai negalėjo apsaugoti lietuvių nuo trėmimų ir naikinimo sovietmečiu, taip ir lietuviai negalėjo visų jų išgelbėti per vokiečiųmetį“ (p. 397), tikriausiai pagalvos, kad tarp tarybų valdžios ir žydų valdžios vargu ar yra didelis skirtumas. Galima sutikti su teiginiu, jog „naciai savo juodas užmačias [prieš žydus. – V. B.] vis tiek būtų įgyvendinę, jeigu lietuviai nebūtų sukilę ir nesudarę savo Vyriausybės“ (p. 398), tačiau nematyti Laikinosios vyriausybės bent jau moralinės atsakomybės neteisinga istoriškai ir neleistina etiniu požiūriu.

Išvadoms netinka ir polemika, kai diskutuojama su priekaištais, išsakomais LV (p. 395). Apibendrinant apie išvadas galima pasakyti tik tiek, kad tarp jų neturėjo likti deklaratyvių, abejotinių ar neįrodytų teiginių, kad jos turėjo nuosekliai išplaukti iš knygos dėstymo ir atspindėti tyrimų rezultatus.

Keletas žodžių dėl „Literatūrinių ir archyvinių šaltinių“ (p. 401–413). Knygų sąrašė randame toli gražu ne visas, kurias autorius cituoja, ir priešingai: įrašytos knygos, kurių nerandame nuorodose. Nurodant archyvinius šaltinius (beje, jie turėtų būti pirmoje vietoje) paprastai užtenka archyvo, fondo ir jo pavadinimo, tuo tarpu autorius surašė dokumentų pavadinimus, kurie turėtų būti nuorodose. Be to, jie surašyti be jokios suvokiamos sekos ar logikos. Archyviniai dokumentai suplakti su jų rinkiniais bei dokumentų publikacijomis įvairiuose leidiniuose. Visiškas nesusipratimas tarp dokumentų įdėti Lietuvos Laikinosios vyriausybės įstatymų ir potvarkių (1941 06 23–1941 08 05) arba kvotos protokolų, esančių LYA baudžiamosiose bylose, sąrašus. Nėra ir straipsnių bibliografijos. Žodžiu, paprasčiau būtų viską patikrinti ir perrašyti nei komentuoti.

Apie pavardžių rodyklę galima pasakyti trumpai: jei ji būtų išsami, pastabų neturėtų.

Tai toli gražu ne viskas, ką norėjosi pasakyti. Tačiau recenzijos apimtis (ir taip jau viršijusi jai leidžiamas ribas) neleido plėstis į dar smulkesnes detales. Kita vertus, nesinorėjo pernelyg daug ginčytis su kitų autorių mintimis, kurias A. Liekis neretai cituoja labai plačiai. Tikrai įdomios pasirodė K. Škirpos diskusijos su Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK), Amerikos lietuvių tarybos vadovybe, buvusiais bendražygiais dėl LV teisinio statuso ir pripažinimo po karo (p. 337–387), tačiau tai jau kita tema.

Knygos pabaigoje autorius pabrėžė, kad jis pateikė Birželio sukilimo ir Laikinosios vyriausybės veiklos analizę (p. 388), tačiau recenzentas rado ne tiek analizę, kiek perspausdintus tekstus ir dokumentus, susidūrė su jų autentiškumo problema, su nepagarba istorinio teksto metrikai, kartu ir skaitytojui.

Tačiau A. Liekis pamėgino apsidrausti nuo galimos kritikos. Anot jo, sukilimas ir Laikinoji vyriausybė – „tai vieni garbingiausių mūsų Tautos kovos dėl savo laisvės ir nepriklausomybės puslapių, nors ir nutylimų, juodintų ir juodinamų ar dėl nežinojimo, ar dėl politinių, ekonominių ar kitų siekių, buvusių okupantų ir jų tarnų, ar tik „savais“ kriterijais besivadovaujančių tyrėjų“ (p. 388). Arba kita vaizdinga išvada: „Ignoruoti, juodinti Birželio sukilimą ir Laikinąją vyriausybę naudinga daugeliui šiandieninės nepriklausomos Lietuvos priešų, norint toliausiai šiaurėje esantį katalikišką kraštą sužlugdyti materialiai ir moraliai“ (p. 398). Taigi jei kritikuoji, švelniai tariant, neprofesionaliai parašytą knygą bei dar labiau suromantintą „frontininkų“ Birželio sukilimo ir Laikinosios vyriausybės viziją, matyt, tampi vienu iš jų – kažkieno, turinčių kažkokių interesų, tarnu, Lietuvos priešu ar pan. Politikoje tokie „argumentai“ gal kartais ir būtų veiksminga priemonė, tačiau moksle vargu bau.

Būtų buvę galima ir neskirti tiek daug dėmesio recenzuojamai knygai, jei ne didelis ir nežinia kuo paremtas „frontininkų“ pasitikėjimas A. Liekiu, ne pirmas mėginimas publicistinį tekstą pateikti kaip mokslinę monografiją, istorikams nepriimtinas naudojimas archyviniais dokumentais, galų gale nekritiškas knygos pristatymas Lietuvos visuomenei.

Apie pastarąjį motyvą taip pat norėtusi tarti porą žodžių. Knyga buvo pristatyta garbingai auditorijai, vėliau pasirodė interviu su autoriumi, kuris buvo išspausdintas trijuose laikraščio „Mokslo Lietuva“ numeriuose⁵⁰. Čia A. Liekis ir vėl pademonstravo nesiskaitymą su konkrečiais istoriniais faktais: jo paminėtas gestapo 1944 m. išleistas leidinys, kuriame buvo išspausdinta VLIK'o deklaracija, vadinosi ne „Naujoji Lietuva“, o „Laisvės kovotojas“; jei vokiečiai ir teikė lenkų Armijai krajavai ginklus, tai 1944 m. pradžioje, o ne 1941 m. žiemą. Atsakydamas į vieną klausimą A. Liekis teigia, jog LAF siekė sukurti „organišką valstybę. Tai reiškė ne tik socialinę, bet ir politinę demokratiją – visiems turėjo būti užtikrinamas minimalus atlyginimas, nustatyti profesiniai priedai ir priedai už vaikus“⁵¹. Ar tik tai nebus naujas ir gana „originalus“ „politinės demokratijos“ aiškinimas?

Apie dar vieną knygos panegirišką ir nekvalifikuotą pristatymą nevertėtų net ir užsiminti, jei „Valstiečių laikraštis“ nebūtų populiarus Lietuvos kaime. Nors straipsnelio autorius savo atsiliepimą vadina „recenzija“, o „18-oji istoriko A. Liekio knyga, – anot jo, – puikus mūsų praeities liudijimas“, tačiau tai tėra skambių frazių rinkinukas bei mėginimas paaiškinti, remiantis keliomis citatomis iš A. Liekio knygos, ką „gero“ Lietuvai padarė ir tebedaro žydai⁵².

Pabaigai paties A. Liekio žodžiai, kuriais jis atsakė į G. Zemlicko klausimą: „Memuaristika naudinga ir reikalinga kaip atskiros žmogaus požiūris. Mokslininkui jau reikėtų

siekti apibendrinimo, remiantis dokumentais (juos taip pat būtina vertinti kritiškai) ir visais kitais šaltiniais“. Negalima nesutikti. Galima tik paklausti: kodėl sakoma vienaip, o padaryta, švelniai tariant, ne visai taip? Tai gi baigti norėtusi su geriausiais linkėjimais,

Nuorodos

¹ Vyt. Gedrimas, „Buvęs partorgas rašys apie sukilimą“, *Akiračiai*, 1999, Nr. 9; „Ar ir mes perrašinėsim istoriją?“, *ibid.*, Nr. 10.

² „Ar ir mes perrašinėsim istoriją?“, *ibid.*

³ A. Lickio kūrybinio palikimo tyrinėtojams neabejotinai iškils viena didžiulė problema – teksto autentiškumas. Tai sudėtingas ir daug laiko reikalaujantis darbas, todėl šioje recenzijoje šį klausimą paliesime tik fragmentiškai. Antra vertus, tai nėra šios recenzijos tikslas. Atkreipsime dėmesį į kitką, kas akivaizdu ir be didesnės analizės. Tarp minėtų 18 knygų randame išvardytas tik tas, kurios buvo išleistos per pastaruosius dešimt metų. Įdomu, kodėl nepaminti kai kurie aštuntojo dešimtmečio leidiniai, kuriuose pasakojama apie socialistinį lenktyniavimą, darbininkų kovą dėl didesnio darbo našumo (A. Lickis, *Pirmųjų darbo šokiadieniai*, Vilnius, 1977), „supažindinama, – anot knygutės anotacijos bibliotekų kataloginėse kortelėse, – su tarybiniais žmonėmis, kuriančiais gerį ir grožį, savo pasiaukojamu darbu puošiančiais mūsų Tėvynę“ (A. Lickis, *Laimingi žmonės [Dokumentinė apybraiža]*, Vilnius, 1973).

⁴ „Apie Birželio sukilimą ir Lietuvos laikinąją vyriausybę (1)“, *Mokslo Lietuva*, 2000, kovo 9.

⁵ „Apie Birželio sukilimą ir Lietuvos laikinąją vyriausybę (2)“, *ibid.*, balandžio 6.

⁶ „Apie Birželio sukilimą ir Lietuvos laikinąją vyriausybę (1)“, *ibid.*, kovo 9.

⁷ L. Truska, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai“, *Lituanistica*, 1995, Nr. 1, p. 36–37.

⁸ „Lietuvos pasiuntinių pasitarimų, įvykusių Romoje 1940 m. rugsėjo 19–25 d., protokolas“ (parengė A. Sennas), *Gimtasis kraštas*, 1990, balandžio 27–gegužės 3.

⁹ L. Jonušauskas, „Lietuvos diplomatinė tarnyba 1940–1941 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 7–19.

¹⁰ Žydai sudarė apie 8 proc. visų Lietuvos gyventojų. Lietuvos okupacijos išvakarėse LKP jų buvo apie trečdalis. Vėliau šis skaičius mažėjo: maždaug nuo 16 proc. (1940 m. spalio mėn.) iki 12–13 proc. (1941 m. birželio mėn.). Represinėse struktūrose ir

kad darbai nesiskirtų nuo žodžių, ir su teberusenančia viltimi, kad istorikams apie kolegų darbus neteks rašyti taip kritiškai. Būtent tuo – netipiška knyga – galėčiau paaiškinti ir gana netipišką (ypač kritikos doze ir apimtimi) recenziją.

visose valdymo įstaigose 1941 m. pradžioje žydai sudarė apie 15 proc. visų darbuotojų. Plačiau apie tai žr.: N. Maslauskienė, „Žydai Lietuvos Komunistų partijoje ir sovietizavimo vyksme 1940–1941 m.: mitai ir realybė“ (straipsnio kopija yra recenzijos autoriaus asmeniniame archyve); N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 20–46; L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbai*, Vilnius, 1996, Nr. 1, p. 3–28.

¹¹ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 50.

¹² A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 23.

¹³ A. Anušauskas, *op. cit.* (daktaro disertacijos santrauka), Vilnius, 1995, p. 6–7.

¹⁴ Plačiau apie jų nepagrįstumą žr.: V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 15–16, 79–88.

¹⁵ „Apie Birželio sukilimą ir Lietuvos laikinąją vyriausybę (3)“, *Mokslo Lietuva*, 2000, balandžio 20.

¹⁶ *Gelbėtojų sąvadas* (sudarė Viktorija Sakaitė), Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, Gelbėtojų skyrius (toliau – VVGŽM GS).

¹⁷ VVGŽM GS, byla Nr. 395.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ „Apie Birželio sukilimą ir Lietuvos laikinąją vyriausybę (2)“, *Mokslo Lietuva*, 2000, balandžio 6.

²⁰ Plačiau apie tai žr.: V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2, p. 58–59.

²¹ Žr.: *Laikinosios Lietuvos Vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai (1941.VI.23–1941.VIII.5)*, Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 264-1329, l. 1–100.

²² Teisingai – obersturmführer (oberšturmfiureris, vyr. leitenantas) ir Hamannas.

²³ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, S. 117.

²⁴ Hamanno nuotrauką žr.: P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998. Be to, P. Stan-

keras nurodo ir kitą Hamanno vardą – Heinrichas (p. 227).

²⁵ A. Dargis, „Žudynių byla toliau storėja, bet aiškių atsakymų joje vis nėra“, *Lietuvos rytas*, 1999, birželio 19. Šią nuorodą, kuri yra ir A. Liekio knygos p. 254, pakartojau tik tam, kad skaitytojas, sulyginęs jas, pats galėtų įsitikinti, kaip vienoje nuorodoje galima padaryti dvi klaidas.

²⁶ V. Brandišauskas, „Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos“, *Lietuvių katalikų mokslo akademija, metraštis*, t. XIV, Vilnius, 1999, p. 146.

²⁷ Be nuorodoje Nr. 26 minėto straipsnio, taip pat žr.: A. Bubnys, „Vokiečių politika Lietuvoje Bažnyčios ir religijos atžvilgiu (1941–1944)“, *ibid.*, p. 209–219; S. Sužiedėlis, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia ir holokaustas kaip istorinių tyrimų objektas“, *ibid.*, p. 121–133.

²⁸ A. Bubnys, „Buvęs Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentų sudėtis, kickis ir tvarkymas“, *Lietuvos archyvai*, 1997, Nr. 8, p. 8.

²⁹ Teisingas muziejaus pavadinimas toks: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus.

³⁰ V. Sakaitė, „Žydų gelbėjimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 101.

³¹ S. Sužiedėlis, „Užgauli daina jaudina labiau nei tautos išžudymas“, *Lietuvos rytas*, 1999, lapkričio 24.

³² Plačiau apie tai žr.: V. Terleckas, *Lietuvos Bankas 1922–1943 metais. Kūrimo ir veiklos studija*, Vilnius, 1997, p. 73–84.

³³ *Ibid.*, p. 77.

³⁴ A. Damušis, „Pasiruošta ir įvykdyta“, *Į laisvę*, 1954, Nr. 3, p. 3–9.

³⁵ P. Mačiulis, „Kritiškos pastabos dėl K. Škirpos knygos „Sukilimas““, *Tėvynės sargas*, 1976, Nr. 2, p. 86.

³⁶ Plačiau apie tai žr.: V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, p. 175–176.

³⁷ „Generalkomisaro Kaune parėdymas“, *Tėvynė*, 1941, spalio 3.

³⁸ Plačiau apie tai žr.: V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 125–129.

³⁹ Duomenys neapima Eišiškių ir Vilniaus apskričių bei Vilniaus miesto. Išsamesnius komentarus žr.: V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 82.

⁴⁰ LCVA byloje (f. R-635, ap. 1, b. 7, l. 1–166) trūksta pirmų 38-ių bylos puslapių. LGGRTC vardynų skyrius turi visą tekstą.

⁴¹ Žr.: V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 36.

⁴² Proamerikietiškos orientacijos šalininku galėtume laikyti nebent Lietuvos pasiuntinį Berne Jurgi Šaulį, kuris dėl įsivyravusių provokiškų nuotaikų nedalyvavo ir Lietuvos pasiuntinių pasitarime Romoje 1940 m. rugsėjo mėnesį.

⁴³ *Lietuvių enciklopedija*, Boston, t. 3, p. 215.

⁴⁴ Plačiau apie tai žr.: „1941 metų sukilimo baltosios dėmės. Pokalbis su Saulium Sužiedėliu“, *Akiračiai*, 1991, Nr. 9; V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 21.

⁴⁵ Plg. dokumentą, esantį LCVA, f. R-1267, ap. 1, b. 1, l. 15–19; papildomai žr.: *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1994, t. 11, p. 152–160.

⁴⁶ A. Lickis, *LKP agonijos kronika. 1941 m. birželis. Aukos ir jų budeliai. Dokumentinė apybraiža*, Vilnius, 1996, p. 21. Beje, LVIA saugomi dokumentai, datuoti iki 1918 m.

⁴⁷ Žr.: V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 79, 130, 165.

⁴⁸ Ta proga vertėtų pastebėti, kad su kitų autorių perspausdintų tekstų teiginiais recenzijos autorius stengėsi diskutuoti kuo mažiau (ir tik netiesiogiai), nes priešingu atveju recenzija būtų virtusi istoriografiniu straipsniu, o jos apimtis gerokai padidėtų.

⁴⁹ Juokais galime daryti prielaidą, jog tai nulėmė nebent ta aplinkybė, kad knygos autorius darbavosi Lietuvos mokslų akademijoje Gedimino pr. 3, Vilniuje.

⁵⁰ „Apie Birželio sukilimą ir Lietuvos laikinąją vyriausybę (1), (2), (3)“, *Mokslo Lietuva*, 2000, kovo 6, balandžio 6, balandžio 20.

⁵¹ „Apie Birželio sukilimą ir Lietuvos laikinąją vyriausybę (1)“, *ibid.*, kovo 9.

⁵² Š. Valentinavičius, „Nei vokiečių agentai, nei žydų žudikai“, *Valstiečių laikraštis*, 2000, gegužės 20.

Valentinas Brandišauskas

Nijolė Alfonsa Gaškaitė-Žemaitienė

2000 m. spalio 6 d., eidama 63-iusius metus, staiga mirė Nijolė Alfonsa Gaškaitė-Žemaitienė.

Nijolė Alfonsa Gaškaitė-Žemaitienė gimė 1938 m. rugsėjo 27 d. Kupiškyje, mokytojų šeimoje. Po karo su tėvais persikėlė į Pandėlį, ten pradėjo lankyti vidurinę mokyklą. Mokydamasi dešimtoje klasėje 1955 m. kartu su mokslo draugais pradėjo kurti pagrindinę antisovietinę organizaciją, platinė atsišaukimus, išleido šešis numerius antisovietinio-patriotinio laikraščio „Laisvės balsas“, kuriame buvo spausdinami Nijolės analitiniai straipsniai, eilėraščiai. Laikraštį Nijolė redagavo ir perrašinėjo.

1957 m. Nijolė Gaškaitė įstojo į Kauno politechnikos institutą. Tų pačių metų lapkričio mėnesį kartu su kitais bendražygiais prisiekė kovoti dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės. Ji pasirinko Rūtos slapyvardį.

Įsigiję spaustuvinį šriftą organizacijos nariai išspausdino porą šimtų atsišaukimų, Vasario 16-osios proga pasiuvo ir iškėlė tris tau-

tines vėliavas (Kaune, Vilniuje, Pandėlyje). Organizacijos veikloje dalyvavo apie 12 asmenų. 1958 m. Nijolė kartu su kitais sukūrė organizacijos „Laisvę Lietuvai“ programą, kurioje numatė Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir aptarė būsimos demokratinės valstybės modelį. Naujųjų 1958-ųjų proga KPI Statybos fakulteto salėje Nijolė Gaškaitė pažėrė pluoštą atsišaukimų.

1958 m. kovo 14 d. Nijolė Gaškaitė buvo suimta. Nuteista pagal RFSR BK 58-10 1 d. ir 58-11 straipsnius septyneriems metams laisvės atėmimo. Kalėjo Kemerovo sr. Marjinsko r., Irkutsko sr. Taišeto r., Mordovijos ASSR Zubovo-Poliansko lageriuose. 1960 m. kartu su buvusią partizane Jadvyga Žardinskaite-Bartašiene sudarė lageryje įkalintų moterų-politinių kalinių sąrašą, kurį norėjo slapta perduoti JAV ambasadai ir Jungtinių Tautų Organizacijai (deja, sąrašas tikslo nepasiekė).

1965 m. iškalėjusi visą bausmės laiką Nijolė Alfonsa Gaškaitė-Žemaitienė grįžo į Lietuvą ir apsigyveno Šiauliuose. Dirbo Statybos valdyboje darbininke, nuslėpusi teisumą įstojo į KPI neakivaizdinį skyrių. Baigusi Statybos fakultetą dirbo Inventorizacijos biure technike, Kilnojamoje mechanizuotoje kolonoje inžiniere, Statybos ir architektūros MTĮ Šiaulių skyriaus vyr. mokslinė bendradarbe. Nuo 1989 m. lapkričio mėn. dirbo LR Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo komisijos KGB veiklai tirti darbo grupės nare, 1993–1994 m. – Valstybiniame Lietuvos gyventojų genocido tyrimo centre. Nuo 1997 m. kovo 1 d. vėl dirbo LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus specialiste.

Reabilituota 1990 m. birželio 25 d. Remiantis 1997 m. sausio 23 d. LR pasipriešinimo 1940–1990 m. okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymu Nijolė Alfonsa Gaškaitė-Žemaitienė pripažinta Laisvės kovų dalyve. 2000 m. vasario 11 d. apdovanojama Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino IV laipsnio ordinu.

Pastaraisiais metais Nijolė Alfonsa Gaškaitė-Žemaitienė tyrinėjo partizaninio karo istoriją. Parašė ir išleido studiją „Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metai“ (1997 m.), monografiją apie Joną Žemaitį „Žuvusiųjų prezidentas“ (1998 m.), partizanų spaudos

publikacijų rinkinį „Partizanai apie pasaulį, politiką ir save“ (1998 m.), romaną „Užverstų šulinių vanduo“ (2000 m.), kuris buvo apdovanotas „Lietuvių balso“ konkurso premija.

1999 m. Nijolei Alfonsai Gaškaitei-Žemaitienei už Lietuvos partizaninio pasipriešinimo istorijos tyrimus buvo paskirta S. Šalkauskio premija, 1994 m. ir 1999 m. – „Į Laisvę“ fondo premijos.

Sunku biografijos faktais atskleisti žmogų, ypač tokį kaip Nijolė. Iki paskutiniųjų gyvenimo dienų ji buvo tikra kovotoja, tuo pat metu – subtilus ir jautrus žmogus...

Jos giedra šypsena visada liks su mumis.

N. GAŠKAITĖS-ŽEMAITIENĖS DARBŲ BIBLIOGRAFIJA (1993–2000)

Knygos

1. N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953*, K., 1996.
2. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sudarė Nijolė Gaškaitė, Algis Kašėta, Juozas Starkauskas, K., 1996.
3. N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metai*, V., 1997.
4. *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, sudarė Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, V., 1998.
5. N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, V., 1998.
6. N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Užverstų šulinių vanduo*, V., 2000.

Straipsniai

1993 metai

7. N. Gaškaitė, „Vilkolakiai. MGB metodai slopinant partizaninį judėjimą 1947–1959 m. MGB–KGB sistemoje veikusių agentų smogikų grupių veikla“, *Lietuvis*, 1993, Nr. 5.
8. N. Gaškaitė, „Lietuvos pasiuntinybė Maskvoje 1926–1940 metais“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 6, p. 163–188.
9. N. Gaškaitė, „KGB veiklos metodai pokario metais“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 8, p. 145–157.
10. N. Gaškaitė, „Dainavos štabo išdavystė“ (pagal KGB dokumentus), *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 9, p. 165–177.
11. N. Gaškaitė, A. Kašėta, „Adolfo Ramanausko-Vanago sekimo ir arešto detalės“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 9, p. 177–203.
12. N. Gaškaitė, „Specpriemonės KGB praktikoje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 9, p. 203–209.

1994 metai

13. N. Gaškaitė, „Peslys“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, Nr. 11, p. 35–47.
14. N. Gaškaitė, „Žmonės be Dievo. NKVD agentai smogikai“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, Nr. 11, p. 123–136.
15. N. Gaškaitė, „MGB agentūra pokario Lietuvoje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, Nr. 12, p. 248–263.
16. N. Gaškaitė, „Vilkolakiai-2. MGB metodai slopinant partizaninį pasipriešinimą 1947–1959 m. MGB–KGB sistemoje veikusių agentų smogikų grupių veikla“, *Lietuvis*, 1994, Nr. 6.

1995 metai

17. N. Gaškaitė, „Partizanų vadas Jonas Žemaitis“, *Laisvės kovų archyvas*, 1995, Nr. 13, p. 162–191.
18. N. Gaškaitė, „Lietuvos okupacija: suėmimai ir tardymai“, *Laisvės kovų archyvas*, 1995, Nr. 13, p. 192–213.
19. N. Gaškaitė, „Keli štrichai Jono Deksnio portretui“, *Laisvės kovų archyvas*, 1995, Nr. 15, p. 91–110.

1996 metai

20. N. Gaškaitė, „Ką sako partizaninio karo statistika“, *Laisvės kovų archyvas*, 1996, Nr. 17, p. 54–63.
21. N. Gaškaitė, „Partizanų mirties nuosprendžiai: prasimanymai ir tikrovė“, *Laisvės kovų archyvas*, 1996, Nr. 18, p. 3–110.
22. N. Gaškaitė, „Septyni kalavijai“, *Dienovidis*, 1996, Nr. 1–2, p. 18–19; Nr. 3, p. 7.
23. N. Gaškaitė, „Tarp idealų ir ambicijų“, *Dienovidis*, 1996, Nr. 40–41, p. 17; Nr. 42, p. 12.

1997 metai

24. N. Žemaitienė, „MGB–KGB agentūra okupuotoje Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 97–105.

1998 metai

25. N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Inteligentė rezistencijoje*, konferencijos „Žymiosios XX a. Lietuvos moterys“ medžiaga, 1998.
26. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „J. Žemaičio susitikimas su Berija“, *Lietuvos aidas*, 1998, birželio 25.
27. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Kas daroma su KGB bylomis“, *Mūsų pastogė* (Australija), 1998, Nr. 26–27.

28. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Ketvirtąjį prezidento teismas“, *Lietuvos aidas*, 1998, liepos 2.
29. N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Lietuvos moterys – partizaninės kovos dalyvės. Lietuvaite, konferencijos „Moteris ir rezistencija Lietuvoje“ medžiaga*, 1998.
30. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Tragiškas jubiliejus“, *Lietuvos aidas*, 1998, gegužės 22.
31. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Generolo Jono Žemaičio vaidmuo partizaniniame kare“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 27–51.

1999 metai

32. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „1949 m. vasario 16 d. partizanų bunkeryje buvo dedami Lietuvos valstybės konstituciniai pamatai“, *Lietuvos aidas*, 1999, vasario 15.
33. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Apie naujausiųjų laikų istoriografijos etiką“, *Lietuvos aidas*, 1999, sausio 6.
34. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Atidavęs tėvynei viską, ką turėjo“, *Lietuvos aidas*, 1999, vasario 16.
35. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Bronius Krivickas – partizanas, poetas, politikas“, *Šiaurietiški atsivėrimai* (kultūros ir istorijos laikraštis), 1999, Nr. 4.
36. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Partizanai apie pasaulį, politiką ir save“, *Lietuvos aidas*, 1999, sausio 27.
37. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Pasiukojimo didybė (Bronius Krivickas – poetas, partizanas, politikas)“, *Dienovidis*, 1999, Nr. 45–46.
38. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953“, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, V., 1999, p. 23–45.
39. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 1(5), p. 24–40.
40. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Prisikėlimo apygarda“, *Laisvės kovos Prisikėlimo apygardoje*, V., 1999, p. 8–91.
41. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Maironio rinktinės dokumentai“, *Laisvės kovos Prisikėlimo apygardoje*, V., 1999, p. 92–120.

2000 metai

42. N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Lietuvos partizaninis karas 1944–1953 m.“, *Lietuva 2000*, 2000 (metraštis apie Lietuvą suomių kalba).
43. N. Žemaitienė, „Partizaninis pasipriešinimas antrajai sovietinei okupacijai Pandėlio apylinkėse“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 174–197.
44. N. Žemaitienė, „Pagrindinės jaunimo organizacijos Pandėlio vidurinėje mokykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8), p. 143–156.
45. N. Žemaitienė, „Pasipriešinimo dalyvių ir kitaminčių persekiojimas Lietuvoje 1944–1990“, *Tremtinys*, 2000, Nr. 20.

Pokario istorija jaunimui

Šių metų vasarą LGGRTC Centras pradėjo įgyvendinti programą „Pokario istorija jaunimui“. Jos tikslai:

jaunimui priimtinomis formomis perteikti istorijos žinias apie rezistenciją, jos ideologiją, struktūrą, formas, apie sudėtingą pokario laikotarpį;

parodyti rezistentų tėvynės meilės, teisingumo, laisvojo pasaulio, demokratijos idėjos suvokimą;

ugdyti jaunimo pilietiškumo jausmą;

skatinti gimtojo krašto pažinimą vasaros aktyvaus poilsio stovyklose ir trumpalaikių žygių metu;

skatinti jaunimo savarankišką mąstymą, nuomonių ir idėjų įvairovę;

padėti jaunimui suprasti, koks svarbus yra kiekvieno piliečio asmeninis indėlis į socialiai orientuotos valstybės kūrimą;

įtraukti į programą kuo daugiau miesto ir rajonų jaunimo siekiant skatinti savišvietą;

Susitikimas su LGGRTC generaline direktore D. Kuodyte

siekti įrodyti istorinės praeities pažinimo ir suvokimo svarbą šių dienų visuomenei;

skatinti įvairiais istorijos laikotarpiais išaugusių kartų bendravimą ir bendradarbiavimą.

Pagrindinis programos įgyvendinimo principas – Lietuvos rajonuose organizuoti

Stovyklautojai su Lietuvos šaulių sąjungos vadu plk. J. Geču

vasaros aktyvaus poilsio stovyklas ir trumpalaikius pažintinius turistinius žygius, kuriuose supažindinti miestų ir rajonų jaunimą su laisvės kovos istorija, partizaninio judėjimo organizacine struktūra.

Organizuodami vasaros stovyklas LGGRT Centro darbuotojai kartu su vietos paminklotvarkininkais bei kraštotvarkininkais numato parinkti istoriniu požiūriu svarbiausias lankytinas vietas (mūšių, žūties, bunkerių vietas). Šių vietų išsidėstymas rajone iš dalies lems ir stovyklavietės parinkimą. Svarbūs atrankos kriterijai – kiek turima medžiagos apie įvykį ir ar yra galimybių pakviesti įvykio liudininkus, amžininkus, gebančius įdomiai papasakoti apie praeitį.

Į stovyklas bus kviečiami rajono, kuriame jos organizuojamos, ir miestų moksleiviai. Optimalus kiekis – ne daugiau kaip keturiasdešimt vaikų. Aktyvaus poilsio metu jaunimui patraukliomis formomis bus stengiamasi perteikti žinias apie Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdį. Tuo tikslu bus organizuojamos ekskursijos, susitikimai su įdomiais žmonėmis, diskusijos, viktorinos, vaidinimai, žaidimai ir žygiai.

Vykdam šią programą liepos 8–16 d. Molėtų rajone, Alantoje, kartu su Molėtų rajono savivaldybe ir Jaunimo integracijos galimybių centru suorganizuota pirmoji pažintinė jaunimo vasaros stovykla „Vytauto apygarda“. Stovykloje dalyvavo rašinių konkurso „Lietuvos laisvės kovų ir kančių istorija“ dalyviai – 20 Molėtų rajono vaikų, 10 moksleivių iš Vilniaus ir 10 Lietuvos šaulių sąjungos jaunųjų atstovų. Į stovyklos atidarymą atvyko svečių – LGGRT Centro generalinė direktorė D. Kuodytė, to paties centro Memorialinio departamento direktorius K. Dumčius, Lietuvos šaulių sąjungos vadas pulkininkas J. Gečas, Molėtų rajono meras V. Stundys, dabartinis partizanų Vytauto apygardos vadas B. Zabulis ir daug kitų. Juos vaikai pasitiko šaunia karine rikiuote ir surengė puikų prisistatymą. Stovyklautojai pasidalijo į tris būrius, kurie pasivadino Vytauto apygardos rinktinių Liūto, Tigro ir Lokio vardais. Kiekvienas būrys prisistatė nuotaikingomis skanduotėmis ir dainomis. Po tokios pradžios ir svečiai linkėjimus stovyklautojams išsakė su šypsena, nevengdami pajuokauti.

Grupė stovyklautojų

Alantoje susirinkę vaikai susirado daug draugų, susipažino su partizaninės kovos istorija. Stovyklos programa buvo parengta taip, kad nuobodžiauti nebuvo kada. Dėl laiko trūkumo net teko atsisakyti kai kurių planuotų renginių. Stovyklaujantys vaikai aplankė istorines vietas, susitiko su įdomiais Molėtų rajono ir Utenos bei Švenčionių krašto žmonėmis.

Kartu su partizanų ir kitas liaudies dainas atliekančiais muzikantais vaikus aplankė B. Zabulis. Po bendro dainų vakaro svečiai ilgai negalėjo išvykti – vaikai vis prašė dar padainuoti.

Aplankyta paskutinio aktyvaus Lietuvos partizano A. Kraujelio žūties vieta. Apie tų dienų tragiškus įvykius vaikams pasakojo A. Kraujelio žmona Janina. Taip pat aplankyta ir pagerbta Ona Činčikaitė, kurios namuose slėpėsi nepasidavęs iki mirties 1986 m. paskutinis partizanas S. Guiga, išklausti jos atsiminimai. Visose kelionėse vaikus lydėjo ir žiniomis dalijosi pokario istorijos tyrinėtojas A. Šiukščius.

LGGRTC darbuotojai stovyklautojams atvežė ir pristatė tris parodas: Lietuvos sovietinės ir nacių okupacijos tema, apie tremtį ir Centro bibliotekoje esančių knygų.

Parodas pristatė Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vadovė D. Rudienė ir Centro bibliotekininkė J. Šimkuvienė. Parodos ir knygos eksponuotos visą stovyklavimo laiką. Stovyklaujantys vaikai galėjo naudotis videoaparatu – žiūrėti videofilmsus rezistencijos tema.

Lietuvos šaulių sąjungos narys S. Šadukis vaikams pademonstravo aparatūrą, kuria ieškoma partizanų archyvų, partizanų ginklų ir buities daiktų, papasakojo apie reikšmingiausius savo radinius.

Ypatingas įvykis vaikams – naktinis žygis, kurio metu netikėtai aliarmo pakeltos visos trys rinktinės iš anksto Molėtų orientacinių klubo parengtais 10 kilometrų maršrutais vykdė iškeltas „kovines užduotis“.

Per stovyklos uždarymą visi stovyklautojai buvo gausiai apdovanoti. Jiems įteikti sertifikatai, pažymintys, jog gilintos istorijos žinios, LGGRT Centro vadovė D. Kuodytė įteikė vaikams plakatų, Centro išleistų knygų. Apie programą „Pokario istorija jaunimui“, stovyklą Alantoje ir joje vykstančius renginius rašė respublikinė ir Molėtų rajono spauda, laidą parengė Lietuvos televizija, Lietuvos radijo korespondentas K. Pivorius.

Valdas Norkūnas

Paminklas Prisikėlimo apygardos partizanų žūties vietoje Daunoravos miške

2000 m. rugsėjo 6 d. Joniškio rajone, Daunoravos miške pašventintas tipinis atminimo ženklas žuvusiems Prisikėlimo apygardos partizanams.

1950 m. rugpjūčio 18–19 d. Daunoravos miške į pasitarimą turėjo susirinkti Prisikėlimo apygardos Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės ir Tautvydo tėvūnijos partizanų vadai bei štabo nariai. Apie šį susitikimą žinojo ir agentas smogikas Katinas, kuris

apie tai pranešė saugumui. Naktį mišką apsupo Šiaulių MGB kariuomenė. Mūšyje partizanams mėginant prasiveržti pro apsupties žiedą pirmasis žuvo Tautvydo tėvūnijos štabo viršininkas Karolis Gadliauskas-Mėnulis. Rugpjūčio 19-osios rytą žuvo vos prieš mėnesį Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės vadu išrinktas Kazys Mikėnas-Balandis bei rinktinės štabo viršininkas Bonifacas Leveika-Komaras, Tautvydo

tėvūnijos bendrojo skyriaus viršininkas Anicetas Lukšys-Polka. Šios tėvūnijos vadas Jonas Kilčiauskas-Merkuras, Dėdė vienintelis išsiveržė iš apsupties žiedo, tačiau dar kartą „šukuojant“ mišką žuvo.

Kas gi buvo šie vyrai, žuvę dėl Lietuvos laisvės?

Kazys Mikėnas-Balandis gimė 1925 m. Šiaulių apskrities Gruzdžių valsčiaus Šepkaičių kaime, ūkininko šeimoje. Mokėsi Šiaulių gimnazijoje. 1944 m., prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, jam buvo pasiūlyta mokytis karo mokykloje. Nenorėdamas tarnauti okupantams, K. Mikėnas pasitraukė į Juodeikių kaimą. Ten susipažino su partizanais ir pradėjo aktyvią partizaninę veiklą. 1948 m. pavasarį, į Prisikėlimo apygardą įsijungus Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinei, K. Mikėnas paskiriamas rinktinės ūkio skyriaus viršininku, 1949 m. rugsėjį – Prisikėlimo apygardos štabo organizacinio skyriaus viršininku. 1950 m. birželio 16 d., žuvus Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės vadui P. Ulčinui, buvo paskirtas rinktinės vadu.

Bonifacas Leveika-Komaras, Naglius gimė 1927 m. Joniškio rajono Skaistgirio

valsčiaus Lankaičių kaime, ūkininko šeimoje. Mokydamasis Joniškio gimnazijoje, įstojo į LLA organizaciją, įsikūrusią 1943 m., ir, būdamas septintokas, ėmė jai vadovauti. Tačiau saugumas atskleidė organizacijos vadovus ir jam teko pereiti iš pradžių į nelegalią padėtį, o vėliau – pas partizanus. 1950 m. buvo paskirtas Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės štabo viršininku.

Jonas Kilčiauskas-Merkuras, Dėdė, Šalna gimė 1919 m. Joniškio rajono Melnių kaime, gausioje ūkininko šeimoje. Kartu su broliu Anicetu slapstėsi nuo mobilizacijos į sovietinę kariuomenę. Įvykus susirėmimui su stribais, Jonas pasitraukė pas partizanus. 1949 m. buvo paskirtas Tautvydo tėvūnijos Klevo būrio vadu, 1950 m. vasario mėnesį – Tautvydo tėvūnijos vadu. Štai ką apie jį rašė kovos draugas Andrius Žemaitis-Radvila: „Praslinkus kiek laiko raudonieji kraugeriai amžiams išskyrė iš mūsų tarpo geriausią karį, nepalaužiamos valios vyrą, veiklų, energingą kovotoją už savo tautos laisvę. Niekuomet iš mano vaizduotės neišdils jo prisiminimas“.

Karolis Gadliauskas-Mėnulis gimė 1911 m. liepos 11 d. Šiaulių apskrities Žeimelio valsčiaus Jovaišių kaime. Baigė Joniškio gimnaziją,

Tipinis atminimo ženklas partizanų žūties vietoje.

*Dizaineris –
R. Navickas*

1940 m. vedė. Antisovietiškai nusiteikusio Karolio šeima buvo įtraukta į tremtinių sąrašus. Palikusi Pasvalį, kur tuo metu gyveno, Gadliauskų šeima glaudėsi tai pas vieno, tai pas kito tėvus. 1948 m. rudenį K. Gadliauskas pasitraukė į mišką. Buvo paskirtas Tautvydo tėvūnijos štabo viršininku.

Anicetas Lukšys-Polka, Nevėžis gimė 1927 m. Partizanas nuo 1945 m. Buvo Tautvydo tėvūnijos bendrojo skyriaus viršininku.

„Liūdna pasidaro, kai pagalvoji apie buvusius pažįstamus, draugus, iš kurių

šiandieną vos keli bėra. O kiek buvo pažįstamų! Bet šie paskutiniai metai daug išskyrė iš mūsų tarpo. [...] Raudonasis maras siaučia visu smarkumu. Kiek čia seniai su kitais juokėmės, bendrai vargom, drauge klajojom po žaliuosius miškus. Bet šiandien tų žmonių tik brangus prisiminimas teliko. Kaip greit viskas pasikeitė. O juk visi tikėjom gyvenimu, troškom gyventi“, – po draugų žūties savo dienoraštyje rašė partizanas A. Žemaitis-Radvila.

Rūta Trimonienė

M Ū S Ų A U T O R I A I

ARŪNAS BUBNYS

humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis

LAURYNAS JONUŠAUSKAS

istorijos mokslų magistras

NIJOLĖ MASLAUSKIENĖ

Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo vyriausioji archyvistė

MINDAUGAS ŽIŪKAS

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentas

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,

LT-2001 Vilnius

Lietuva

Adresas internete: www.tdd.lt/genocid/

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-2) 791 033

Telefonai: (370-2) 791 036, (370-2) 791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2000, 2(8)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorė *Rima Dulkiniene*

Tekstą rinko *Rūta Rutkauskaitė*

Maketavo *Mykolas Žvilius*

SL 2015. 2000 10 27. 11,5 sp. l. Užs. Nr. 796

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius

Spausdino AB „Standartai“, Dariaus ir Girėno g. 38,

LT-2038 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Nijolė Maslauskienė.

VALDININKIJOS
ŠALINIMAS IŠ OKUPUOTOS
LIETUVOS ADMINISTRACIJOS
IR JOS KEITIMAS
OKUPANTŲ TALKININKAIS
1940 M. BIRŽELIO–
GRUODŽIO MĖN.

Arūnas Bubnys.

LIETUVIŲ POLICIJOS
2-ASIS (VILNIAUS) IR
252-ASIS BATALIONAI
(1941–1944)

Laurynas Jonušauskas.

LIETUVOS
DIPLOMATINIS
ATSTOVAVIMAS
PRANCŪZIJOJE
1940–1960 M.

Tarptautinės konferencijos

„SOVIETŲ SĄJUNGOS IR
VOKIETIJOS 1939 M.
SLAPTIEJI SUSITARIMAI IR
JŲ PADARINIAI VIDURIO
BEI RYTŲ EUROPOS
VALSTYBĖMS“
PRANEŠIMAI.
